

КАЯЗИЦАР

„ПРОСЬВИТН“

1920

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

914.77

N167

v. 42

Digitized by the Internet Archive
in 2018 with funding from
University of Illinois Urbana-Champaign

<https://archive.org/details/narodniiliustro42tova>

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

ІЛЮСТРОВАНІЙ

КАЛЕНДАР

ТОВАРИСТВА

„ПРОСЬВІТА”

З ЛІТЕРАТУРНИМ ЗБІРНИКОМ

НА ПЕРЕСТУПНИЙ РІК

— ❧ 1920. ❧ —

РІЧНИК 42.

.....
КОШТОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСЬВІТА“ У ЛЬВОВІ.
.....

У ЛЬВОВІ, 1919.

—
З ДРУКАРНІ СТАВРОПИГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ
під управою Ю. Сидорака.

II. ЛЮТИЙ має 29 днів.

Стиль		Дні	Сьвята греко-католическі	Сьвята православні	Сьвята лат.
нов.	стар.				
1	19	Н.	Нед. о Митарі і Фарис.	Н. о Митарі і Фарисей	Нед. Старозап.
2	20	П.	† Евтимія В. пр.	<i>Евтимія</i> , Евсевія	<i>Марії Громничної</i>
3	21	В.	Іспов. Максима	Максима і Неофіма	Власія Е.
4	22	С.	Ап. Тимотея ☉	Тимотея, Анастазії	Ансгара
5	23	Ч.	Климентя свщмч.	Климентя, Евсевія	Аґати діви
6	24	П.	Ксенії пр., Вавили	Закхея, Ксенії	Дороти діви
7	25	С.	† Григорія Богосл.	<i>Григорія Богослова</i>	Ромуальда оп.
8	26	Н.	Нед. о Блуднім сині	Нед. о Блуднім сині	Нед. Мясопустна
9	27	П.	† Пер. мощ. Івана З.	<i>Пер. мощ. Иоан. Зол.</i>	Апольонії
10	28	В.	Преп. Єфрема Сир.	Єфрема Сир.	Схолянтики Д.
11	29	С.	Пер. мощ. св. Ігн. Б.	Ігнатія	Альфонса
12	30	Ч.	Трох Сьвятителів ☾	Трох Сьвятителів	М. Евлялії
13	31	П.	М. Кира і Йоана	Віктора, Кира	М. Юліяна
14	1	С.	Трифона. (Суб. зад.)	Петра (Суб. за пом.)	Валентина еп.
15	2	Н.	Нед. Мяс. Стріт. Г.	Нед. Мяс. Стріт. Г.	Нед. Запустна
16	3	П.	Симеона і Анни пр.	Симеона і Анни	Юліянни діви
17	4	В.	Преп. Ізидора	Ізидора	Алексія
18	5	С.	М. Агафії	Агафії	<i>Попелець</i> Симеона
19	6	Ч.	Пр. Вукола ☽	Вукола Е.	Конрада пуст.
20	7	П.	Пр. Партенія і Луки	Партенія і Луки	Льва Папи Рим.
21	8	С.	ВМ. Теодора Страт.	Теодора, Захарії	Елеонори діви
22	9	Н.	Нед. Сиропустна	Нед. Сиропустна	І. Н. посту. Вст.
23	10	П.	М. Харлампія	Харлампія (Ш. П.)	Петра Дам.
24	11	В.	Свм. Власія	Власія, Всеволода	Ап. Матія
25	12	С.	Сьвятит. Мелетія	Мелетія	Анастазії Д.
26	13	Ч.	Прп. Мартиніяна ☽	Мартина	Віктора з Ар.
27	14	П.	Прп. Авксентія	Кирила, Авксентія	Александра еп.
28	15	С.	Ап. Онисима	Онисима, Евсевія	Леандра еп.
29	16	Н.	І Нед. Посту	І. Нед. Посту	2. Н. посту. Суха

Жидівський календар: 22. лютого = 1 Адар.

- ☉ Повня дня 4 о год. 7 хв. 24 вечером. Змінне повітре.
- ☾ Остатня чверть дня 12 о год. 11 мін. 46 в ночи. Сніжна буря.
- ☽ Нів (Молодик) дня 19 о год. 9 хв. 22 веч. Мороз і вітер.
- ☽ Перша чверть дня 26 о год. 1 хв. 49 в ночи. Буря з дощем.

Історичний календар.

ЛЮТИЙ. 2. 1655. Боротьба Хмельницького з Поляками під Охматовом. 3. 1812. * Евген Гребінка, поет; 1883. † Володимир Барвінський, публіцист і основник „Діла“. 4. 1792. Другий поділ Польщі, прилучеве до Росії Волині й Поділя. 6. 1704. Правобічний гетьман Самусь передав гетьманські клейноди Мазепі. 11. 1908. Анатоль Вахнянин, перший голова тов. „Просьвіта“, композитор, письменник і публіцист. 14. 1897. † Панталеймон Куліш, поет і письменник. 20. 1054. † Ярослав Мудрий, великий князь київський. 25. 1795. † Юрий Кониський, білоруський єпископ. 26. 1608. † Князь Константин Острожський. 27. 1664. Розстріляно полковника Богуна. 1915. Вої Українських Січових Стрільців під Лавочним і Славськом.

III. МАРТ (Березіль) має 31 днів.

Стиль		Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
нов.	стар.				
1	17	П.	Теодора Тирона	Теодора, Тирона	Альбіна еп.
2	18	В.	Льва папи Рим.	Льва папи	Єлени цар.
3	19	С.	Ап. Архіппа	Тимотея	Куніґунди цар.
4	20	Ч.	Прп. Льва Кат.	Льва Кат. Е.	7 бол. Мар.
5	21	П.	Прп. Тимотея	Тимотея, Евстатія	Фридриха еп.
6	22	С.	Зв. Моц. М. в Ев. ☉	Найденє моц. Муч.	Колети Д.
7	23	Н.	2 Нед. Посту	2 Нед. Посту	3. Н. посту. Глуха
8	24	П.	† 1 і 2 найд. г. Ів. Хр.	Н. гол. Івана Хр.	Йоана Божого
9	25	В.	Святит. Тарасія	Тараса	Франціски діви
10	26	С.	Свят. Порфірія	Порфіра	40 Мучеників
11	27	Ч.	Прп. Прокопія	Прокопа	Константина В.
12	28	П.	Прп. Василя	Василя	Григорія Вел.
13	29	С.	Прп. Касіяна ☾	Касіяна	М. Христини
14	1	Н.	3 Н. Посту. Хрестоп.	3 Н. Посту. Хрестоп.	4. Н. посту. Серед.
15	2	П.	Свмч. Теодота	Теодота	Ізабелі Д.
16	3	В.	М. Евтропія	Евтропія, Клеоніка	Кіріяка Д.
17	4	С.	Прп. Герасима	Герасима (Серед.)	Гертруди Д.
18	5	Ч.	М. Конона	Конона	М. Едварда
19	6	П.	42 муч. в Аморії	42 Мч. в Аморії	Йосифа Обруч.
20	7	С.	Е. Смч. в Херс. (С.З.)	Василя, Єфрема	Евфимії, Теодора
21	8	Н.	4 Нед. Посту ☉	4 Нед. Посту	5. Н. посту. Чорна
22	9	П.	† 40 муч. в Севаст.	<i>40 Мч. у Севастії</i>	Катерини швед.
23	10	В.	М. Кондрата	Кондрата	Мч. Вікторіяна
24	11	С.	Сьвят. Софронія	Софрона патр. Єр.	Гавріїла Арх.
25	12	Ч.	Прп. Теофана	Теофана	Благовіщенє П. Д.
26	13	П.	Пер. моц. Нікифора	Пер. моц. Нікифора	Теодора Еп.
27	14	С.	Прп. Венедикта	Венедикта (С. Ак.)	Анастазія
28	15	Н.	5 Нед. Посту ☾	5 Нед. Посту	Н. Пальмова (Цьв.)
29	16	П.	М. Савина	Савина, Трофима	Евстасія
30	17	В.	Пр. Алексія ч. Б.	<i>Олексія (Тепл. Ол.)</i>	М. Квірина
31	18	С.	Сьвят. Кирила Єр.	Кирила	Корнилія

Жидівський календар: 1) 6. марта = 13 Адар. Піст Естери, 2) 7. марта = 14 Адар. Пурім (Аман), 3) 8. марта = 15 Адар. Шушан Пурім, 4) 24. марта = 1 Нісан.

☉ *Повня* дня 6 о год. 1 хв. 52 поп. Сніжна буря.

☾ *Остатня чверть* дня 13 о год. 12 хв. 40 в ночи. Лагідно.

☉ *Нів* (Молодик) дня 21 о год. 7 хв. 11 рано. Дощ із снігом.

☾ *Перша чверть* дня 28 о год. 2 хв. 48 в почи. Гарна погода.

Історичний календар.

МАРТ. 3. 1827. * поет Леонід Глібів; 1861. Знесенє кріпацтва на Україні. 4. 1780. Гр. Кирило Розумовський вибраний гетьманом України. 8. 1787. Сидір Білий, вибраний отаманом „Вірного війська Запорожського“. 9. 184. * Тарас Шевченко. 10. 1816. † Тарас Шевченко. 17. 1896. † Петро Ніщинський, письменник і музик. 21. 1903 † Володимир Антонович, історик, археолог і провідник рос. Українців. 23. 1651. Винницький полковник Богун потопив в полонках на Бузі під Винницею багато польського війська. 30. 1674. Правобічний гетьман Михайло Халенко віддав булаву Іванови Самойловичеві; 1915. Бої Українських Січових Стрільців під Славськомі на горі Татарівці.

IV. ЦЬВІТЕНЬ має 30 днів.

Стиль		Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
нов.	стар.				
1	19	Ч.	М. Хризанта	Хризанта і Дарії	<i>Тайна вечера</i>
2	20	П.	Преп. Отців убитих	Отців уб. в М. С.	<i>Велика Пятниця</i>
3	21	С.	Преп. Якова испов.	Якова ісп. (С. Лаз.)	<i>Велика Субота</i>
4	22	Н.	Нед. Цьвітна	Нед. Цьвітна	Великдень
5	23	П.	М. Нікона ☺	Нікона, Лидії	Сьвітлий понеділ.
6	24	В.	Прп. Захарії	Захарії, Артемія	Келестина П.
7	25	С.	Благовіщ. Пр. Богор.	Благовіщ. Пр. Богор.	Епіфанія Еп.
8	26	Ч.	<i>Вел. Чет. С. Арх. Г.</i>	<i>Живн. Четв. С. А. М.</i>	Діонізія
9	27	П.	Велика Пятниця	Велика Пятниця	Марії Клеоп.
10	28	С.	<i>Вел. Субот. Іляріона</i>	<i>Вел. Суб. Стефана</i>	Єзекиїла пр.
11	29	Н.	Воскресенє Христове	Воскресенє Христове	1. Н. по Великодні
12	30	П.	Сьвітлий Понеділок	Сьвітлий Понеділок	Юлія папи
13	31	В.	Сьвітлий Второк ☾	Сьвітлий Второк	Юстини мч.
14	1	С.	Прп. Марії Егип.	Марії Ег.	Людвіни
15	2	Ч.	Прп. Тита	Тита	Анастазії
16	3	П.	Прп. Никити	Никити	М. Лямберта
17	4	С.	Прп. Йосифа пісн.	Йосифа, Георгія	М. Рудольфа
18	5	Н.	Неділя Томина.	Неділя Томина	2. Н. по Великодні
19	6	П.	Сьвят. Евтихія ☺	Методія, Евтинія	Юрія Е.
20	7	В.	Сьв. Георгія	Данила переясл.	Прп. Агни
21	8	С.	Ап. Іродіона	Іродіона, Агава	Анзельма Е.
22	9	Ч.	М. Евтихія	Евтихія	М. Сотера і Кая
23	10	П.	М. Терентія	Терентія	Войтіха Е.
24	11	С.	Сьвмч. Антипи	Антипи	М. Юрія
25	12	Н.	Неділя Мирносиць	Неділя Мирносиць	3. Н. по Великодні
26	13	П.	Сьвмч. Артемона ☽	Артемона, Кривент.	Клита п.
27	14	В.	Мартина папи Рим.	Мартина, Евстахія	М. Анастазії
28	15	С.	Ап. Арестарха	Пуда, Трофима	М. Віталія
29	16	Ч.	Мч. Агафії, Ірини	Ірини, Хіопії	М. Петра
30	17	П.	Прп. Симеона	Акакія, Аненії	Катерини Сем.

Жидівський календар: 1) 7. цьвітня = 15 Нізан. Початок Пасхи, 2) 8. цьвітня = 16 Нізан. Другий день Пасхи, 3) 13. цьвітня = 21 Нізан. Семе сьвято Пасхи, 4) 14. цьвітня = 22 Нізан. Конєць Пасхи, 5) 22. цьвітня = 1 Іяр.

- ☺ Повня дня 5 о год. 7 хв. 28 рано. Ясне і приємне повітре.
- ☾ Остатна чверть дня 13 о год. 1 хв. 30 в ночи. Гарна цюгода продовж.
- ☼ Нів (Молодик) дня 19 о год. 3 хв. 51 веч. Хмарно і вітряно.
- ☽ Перши чверть дня 26 о год. 7 мін. 36 веч. Гарна цюгода усталюєть ся.

Історичний календар.

ЦЬВІТЕНЬ. 12. 1596. Битва Наливайка та Лободи з Жолкевським на урочищі „Острий Камінь“. Жолкевський зазнавши великих страт мусів вертати до Білої Церкви. 14. 1340. Смерть Юрія II. (Болеслава Тройдоновича) останного самостійного галицького князя: отруїли його бояри за те що сприяв латинській вірі. 17. 1093. † князь Всеволод, батько Володимира Мономаха. 19. 1885. † історик Микола Костомарів. 21. 1113. † київський князь Сьвятополк. 25. 1622 † гетьман Петро Конашевич Сагайдачний; 1910. † письменник і драматичний артист Марко Кропивницький; 1913. † письменник Михайло Коцюбинський. 27. 1904. † письменник і драматичний артист Михайло Старицький. 30. 1915. † єпископ Константин Чехович.

V. МАЙ (Травень) має 31 днів.

Стиль		Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
нов.	стар.				
1	18	С.	Прп. Йоана Декап.	Івана, Косми	Филипа, Якова
2	19	Н.	Нед. Розслабленого	Над. Розслабленого	4. Н. по Великодні
3	20	П.	Прп. Теодора Тр.	Теодора	Обр. Чесн. Хр.
4	21	В.	Свмч. Януарія ☉	Януарія	Фльоріяна мч.
5	22	С.	Прп. Теодора	Лули, Климента	Пія V.
6	23	Ч.	ВМ. Георгія (Юрія)	Св. ВМ. Юрія	Івана в Олію
7	24	П.	М. Сави Страт.	Сави мч.	Доміцелі
8	25	С.	† Ап. і Ев. Марка	<i>Св. Ап. Марка</i>	Станіслава
9	26	Н.	Неділя Самарянки	Неділя Самарянки	5. Н. по Великодні
10	27	П.	Свмч. Симеона	Симеона	Ізидора ор.
11	28	В.	Ап. Ясона	Сосипатра	Беатрикси
12	29	С.	9 М. у Кизиці ☾	Прп. Мемнона	Панкратія
13	30	Ч.	† Ап. Якова	<i>Ап. Якова</i>	Вознесенє Хр.
14	1	П.	Прор. Єремїї	Макарія	Боніфатія
15	2	С.	Вел. Атаназія	Бориса і Гліба	Софії і 3 дон.
16	3	Н.	Неділя Сліпороджен.	Неділя Сліпороджен.	6. Н. по Великодні
17	4	П.	Првмуч. Пелагії	Пелагії	Пасхалїса
18	5	В.	Муч. Ірини	Ірини	Фелїкса еп.
19	6	С.	Йова многостр. ☉	Барвари	Келестина
20	7	Ч.	Вознес. Г. н. Іс. Хр.	Вознесенє Іс. Хр.	Вернардина Сен.
21	8	П.	† Ап. Ев. Йана Бог.	<i>Івана Богослови</i>	Константина ц.
22	9	С.	† Перен. м. Николая	<i>Пер. М. св. Николая</i>	Юлії дїви
23	10	Н.	Неділя свв. Отців	Н. св. Отець із Нікеї	Зелені Сьвята
24	11	П.	Свмч. Мокія	Мокія	Понед. Зел. Сьвят
25	12	В.	Сьвят. Епіфанія	Германа	Урбана
26	13	С.	М. Гликерії ☾	Георгія Ісп.	Филипа нер.
27	14	Ч.	М. Ізидора	Ісидора	Марії Магдалини
28	15	П.	Прп. Пахомія Вел.	Паломія прп.	Вільгельма
29	16	С.	Прп. Теодора Осьв.	Теодора	Максиміліяна
30	17	Н.	Зелені свв. (С. свв. Д.)	Зелені Сьвята	1. Нед. по Зел. Сьв.
31	18	П.	Понед. Пресьв. Тр.	Зелений Понеділок	Анелї

Жидівський календар : 1) 9. мая = 18 Іяр. Шкільне сьвято (Ляг Беомер),
2) 22. мая = 1 Сіван, 3) 28. мая = 6 Сіван. **Зелені сьвята,** 4) 29. мая = 7 Сіван.
Другий день Зелених сьвят.

- ☉ Повня дня 4 о год. 11 хв. 7 в ночі. Хмарно і вітряно.
- ☾ Остатня чверть дня 12 о год. 8 хв. 45 рано. Ясно.
- ☽ Нів (Молодик) дня 19 о год. 12 хв. 24 попол. Дощ.
- ☾ Перша чверть дня 26 о год. 12 хв. 27 поп. Дощ.

Історичний календар.

МАЙ. 2. 1512. Кн. Константин Острожський побив Татар під Вишневцем над Горинем. **648.** вибраво Богдана Хмельницького гетьманом. **6. 1910** † поет і письменник Борис Грінченко. **1659.** Гетьман Іван Виговський розбив московське військо під Конотопом. **14. 1648.** Битва на Жовтих Водах. **1857.** Шевченко дістає амнестію. **5. 638.** Псида Остріягні над Поляками під Голтвою; **1648** Знесенє панщини в Галичині. **22. 1861.** Перевезено і похоронено тіло Т. Шевченка на Чернечій горі коло Канева над Дніпром. **25. 1125.** Князь Мстислав засїв на великокняжім київськїм престолі. **26. 1648.** Побіда Богдана Хмельницького під Корсунем. **28. 1722.** Заведено на Україні так звану „малоросійську колєгію“. **1916.** † Письменник і учений Іван Франко.

VI. ЧЕРВЕНЬ має 30 днів.

Стиль		Дні	Сьвята греко катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
нов.	стад.				
1	19	В.	Свмч. Патрикія	Патрикія	Теовальда Ав.
2	20	С.	М. Талалея	Талалея	Єразма Еп.
3	21	Ч.	Констант., Єлени ☉	Константина, Єлени	Боже Тіло
4	22	П.	Василіска мч.	Василіска	Сатурніни
5	23	С.	Прп. Михаїла	Леонтія	Фльоренції
6	24	Н.	1 Н. по Сош. свв. Д.	1 Н. по Зел. Сьвях	2. Нед. по Зел. Сьв.
7	25	П.	3-те знай. гол. Ів. Хр.	Т. н. г. Ів. Хр.	Роберта Е.
8	26	В.	Карпа апост.	Карпа	Медарда еп.
9	27	С.	Свмч. Терапонта	Теодора	Феліціяна
10	28	Ч.	Пр. найсв. Евхар. ☾	Микити	Марґарети
11	29	П.	Теодозії дїви мч.	Теодозії	Пр. найсв. С. Іс.
12	30	С.	Прп. Ісаакія	Ісаакія	Онуфрія
13	31	Н.	2 Н. по Сош. свв. Д.	2 Н. по 3. Сьвях	3. Нед. по Зел. Сьв.
14	1	П.	М. Юстина	Харитини	Василя В.
15	2	В.	Свят. Никифора	Івана Сучав.	Віта і Модеста
16	3	С.	М. Лукіяна	Клявдія	Лютґарда
17	4	Ч.	Свят. Митрофана ☉	Митрофана	Адольфа еп.
18	5	П.	Пр. найсв. Серця Іс.	Доротея	Павлі
19	6	С.	Прп. Висаріона	Висаріона	Гервазия, Прот.
20	7	Н.	3 Н. по Сош. свв. Д.	3 Н. по Зел. Сьвях	4. Нед. по Зел. Сьв.
21	8	П.	Теодора Стратилата	Теодора Страт.	Альойзія
22	9	В.	Сьвят. Кирила	Теклі	Павліна еп.
23	10	С.	Свмч. Тимотея	Олександра	Агрипини
24	11	Ч.	† Ап. Вартоломея	Варнави	Різдво Івана Хр.
25	12	П.	Онуфрія пр. ☽	Онуфрія (Онопрія)	Вільгельма
26	13	С.	М. Акилини	Антонїни	Івана і Павла
27	14	Н.	4 Н. по Сош. свв. Д.	4 Н. по Зел. Сьвях	5. Нед. по Зел. Сьв.
28	15	П.	Амоса пророка	Мозеста	Льва папи
29	16	В.	Тихона еп. чуд.	Тихона	Сьв. Петра і Павла
80	17	С.	М. Манвіла	Савела	Емілії мч.

Жидівський календар: 1) 20. червня = 1 Тамуз.

- ☉ Повня дня 3 о год. 12 хв. 24 поп. Нестійна погода.
- ☾ Остатни чверть дня 10 о год. 1 хв. 42 поп. Дощ.
- ☽ Ніє (Молодик) дня 17 о год. 10 хв. 28 рано. Гарна погода.
- ☽ Перша чверть дня 25 о год. 5 хв. 42 рано. Дощ і вітер.

сторичний календар.

ЧЕРВЕНЬ. 5. 1709. Іван Мазепа прибув до шведського табору. 6. 1224. Нещасна битва руських князів із Татарами над рікою Калкою. 7. 1843. † поет Маркіян Шашкевич. 8. 1653. Побіда Богдана Хмельницького над Поляками під Батогом. 9. 1898. † поет Яків Щоголів. 11. 1876. Указ яким заборонено в Росії друкувати українські книжки. 14. 1722. † Гетьман Іван Скоропадський; 1891. † письменник Василь Мова. 17. 1895. † учений Михайло Драгоманів. 18. 1569. Люблинська унія. 23. 1870 † поет Амврозій Метлинський. 25. 1205. Смерть князя Романа в битві з Поляками під Завихвостом. 27. 1663. Брюховецький вибраний гетьманом; 1672. Самійлович вибраний гетьманом. 28. 1768. Залізник і Гонта добули Умань.

VII ЛИПЕНЬ має 31 днів.

Стиль		Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
нов.	стар				
1	18	Ч.	М. Леонтія	Леонтія	Теобальда
2	19	П.	† Юди ап., брат. Г. ☉	Юди, Зосими	Посіщ. Пр. Д. М.
3	20	С.	Методія сьвщмч.	Методія, Інни	Анатоля Е.
4	21	Н.	5 Н. по Сош. сьв. Д.	5 Н. по Зел. Сьвят.	6 Н. по Зел. Сьв.
5	22	П.	Евсевія сьвщмч.	Галактіла	М. Івана і Павла
6	23	В.	Агріпіни мч.	Агріпіна	Домніки
7	24	С.	<i>Нар. св. Йоана Хр.</i>	<i>Різдво св. Йоана Хр.</i>	Івана з Дуклі
8	25	Ч.	М. Февронії	Февронії	Єлисавети
9	26	П.	Прп. Давида ☾	Давида	Кирила Еп.
10	27	С.	Самсона преп.	Самсона	Амалії діви
11	28	Н.	6 Н. по Сош. сьв. Д.	6 Н. по Зел. Сьвят.	7. Нед. по Зел. Сьв.
12	29	П.	Сьв. ап. Петра і Павла	Петра і Павла	Івана і Епіфана
13	30	В.	† Собор 12 Апост.	<i>Собор 12 Апост.</i>	М. Маргарити
14	1	С.	М. Косми і Даміяна	Косми і Даміяна	Бонавентури
15	2	Ч.	† Полож. ризи П. Б.	<i>Пол. р. Пр. Богор.</i>	Розіслане апост.
16	3	П.	М. Якинта ☉	Анатолія	Пр. Д. М. з Карм.
17	4	С.	Сьвят. Андрея Крит.	Прп. Марти	Алексія вел.
18	5	Н.	7 Н. по Сош. сьв. Д.	7 Н. по Зел. Сьвят.	8. Нед. по Зел. Сьв.
19	6	П.	† Анатазія преп.	Марти, Інокентія	Вінкентія з П.
20	7	В.	Томи преп.	Томи, Акакія	Чеслава
21	8	С.	Вмч. Прокопія	Вмч. Прокопія	Параскеви
22	9	Ч.	Смч. Панкратія,	Панкратія	Марії Магдал.
23	10	П.	† Антонія печ.	<i>Антонія Печ.</i>	Аполінарія
24	11	С.	М. Евфимії ☾	<i>Ольги вел. укр. княг.</i>	М. Христини
25	12	Н.	8 Н. по Сош. сьв. Д.	8 Н. по Зел. Сьвят.	9. Нед. по Зел. Сьв.
26	13	П.	Соб. Арх. Гавриїла	<i>Собор Арх. Гавриїла</i>	Усп. сьв. Анни
27	14	В.	Акили ап.	Акили, Юста	М. Пантелеймона
28	15	С.	† Сьвят. Володим.	<i>Рівноап. Володимира</i>	Інокентія
29	16	Ч.	Свм. Атиногена	Антиногена	Мартини Д.
30	17	П.	Вм. Маріни	Марини	М. Абдона
31	18	С.	М. Еміліяна	Еміліяна	Ігнатія з Л.

Жидівський календар: 1) 6. липня = 17 Тамуз. Піст. Здобуте Єрус. Сьвятині, 2) 18. липня = 1 Аб, 3) 27. липня = 9 Аб. Піст. Спалене Сьвятині.

- ☉ Повня дня 2 о год. 11 хв. 17 в ночі. Гарна погода продовжується.
- ☾ Остатня чверть дня 9 о год. 5 хв. 48 поп. Дощ.
- ☉ Нів (Молодик) дня 16 о год. 9 хв. 48 веч. Змінчиве повітря.
- ☾ Перша чверть дня 24 о год. 10 хв. 45 веч. Гарна погода і спека.

Історичний календар.

ЛИПЕНЬ. 9. 1649. Козаки побили Поляків під Межибожем і Константиновом; 1651. Наказний гетьман Іван Богун виводить козацькі полки зпід Берестечка, кінець берестецької битви. 10. 1649 Початок облоги Збаража; 1709. Битва під Полтавою. 15. 1015. † великий князь Володимир Великий. 16. 1915. † Др. Теофіль Дембицький, український меценат. 18. 1775. Зруйноване Січи Москалями. 26. 1662. Сомко і Ромодановський побили Юрія Хмельницького під Каневом. 28. 1672 Дорошенко побив Поляків коло Четвертеївки над Богом.

VIII. СЕРПЕНЬ має 31 днів.

Стиль		Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
нов.	стар.				
1	19	Н.	9 Н. по С. сьв. Д. ☉	9 Н. по Зел. Сьвят. <i>Іллі прор.</i>	10. Н. по Зел. Сьв. Альфонса
2	20	П.	† Іллі пророка	Езекіїла	М. Стефана
3	21	В.	Прп. Симеона	Марії Магдалини	Домініка
4	22	С.	М. Трофіма	Трофіма	Н. Д. М. Сніжної
5	23	Ч.	† Бориса і Гліба	<i>Бориса і Гліба</i>	Преображ. Гос.
6	24	П.	† Успенє сьв. Анни	<i>Успенє сьв. Анни</i>	Каєтана I.
7	25	С.			
8	26	Н.	10 Н. по С. сьв. Д. ☾	10 Н. по Зел. Сьвят. <i>Пантелеймона</i>	11. Н. по Зел. Сьв. М. Романа
9	27	П.	† Панталеймона в.м.	Ніванора	Лавра мч.
10	28	В.	Ап. Прохора	Теодотії	Сузанни діви
11	29	С.	М. Калініка	Ап. Сили і пр.	Кляри діви
12	30	Ч.	Сили і Силуана ап.	Євдокима	Іполіта мч.
13	31	П.	Правед. Євдокима	<i>Пр Ч. Хр. Макав.</i>	Євсевія I.
14	1	С.	Пр. Ч. Хреста		
15	2	Н.	11 Н. по С. сьв. Д. ☽	11 Н. по Зел. Сьвят. Ісаакія, Дальмата	12. Н. по З. С. У. М. Рока Ісп.
16	3	П.	Ісаака, Дальмата	7 молодців в Єфезі	Ліберата
17	4	В.	7 молодців в Єфезі	Євстанія, Фабля	Єлени в ш.
18	5	С.	М. Евсигнія	Преображенє Г.	Беніґни діви
19	6	Ч.	Преображ. Г. Н. I. Хр.	Дометія	Бернарда
20	7	П.	Домета препдобмч.	Еміліяна, Леоніда	Іванни
21	8	С.	Омеляна ісповідн.		
22	9	Н.	12 Н. по Сош. сьв. Д.	12 Н. по Зел. Сьвят. Лаврентія, Сикста	13. Н. по Зел. Сьв. Филипа еп.
23	10	П.	М. арх. Лаврентія ☾	Євпла	Вартоломея ап.
24	11	В.	М. архід. Євпла	Фотія, Анікити	Людовика
25	12	С.	М. Фотія	Максима	Зафірина
26	13	Ч.	Максима преподоб.	Мінея	Йосифа мч.
27	14	П.	Міхея пророка	Успенє Пр. Б.	Августина
28	15	С.	Успенє Пр. Д. М.		
29	16	Н.	13 Н. по Сош. сьв. Д.	13 Н. по Зел. Сьвят. Юліянії	14. Н. по Зел. Сьв. Рожи з Ліми
30	17	П.	Мирона пресвитера	Іляріона, Лавра	М. Раймунда
31	18	В.	М. Фльора ☽		

Жидівський календар. 1. серпня = 1 Елюль.

- ☽ Повня дня 1 о год. 1 хв. 14 рано. Дощ.
- ☾ Остатна чверть дня 8 о год. 11 хв. 9 в ночи. Гарна погода усталюєть ся.
- ☽ Нів (Молодик) дня 15 о год. 12 хв. 32 в ночи. Гарна погода.
- ☾ Перша чверть дня 23 о год. 2 хв. 55 поп. Хмарно і дощ.
- ☽ Повня дня 31 о год. 4 хв. 7 поп. Змінчиво.

Історичний календар.

СЕРПЕНЬ. 1. 1913. † письменниця Ларісса Косач-Квітка (Леся Українка) в Сурам на Кавказі. 5. 1657. † гетьман Богдан Хмельницький; 1911. † письменниця Олександра Кулішева (Ганна Барвінок). 6. 1687. Іван Мазепа вибраний гетьманом. 7. 1648 Борба Кривоноса з Поляками під Константиновом. 10. 1907. † письменниця Марія Марковичка (Марко Вовчок). 13. 1873. † поет Антін Могильницький. 15—16. 1649. Побіда Хмельницького під Зборовом. 16. 1657. Юрій Хмельницький вибраний гетьманом. 17. 1772. Прилучено Галичину до Австрії. 17. 1704. Козаки побили Поляків під Сінявою. 20. 1843. † письменник Григорій Квітка-Основ'яненко. 23. 1662. Юрій Хмельницький побив Москалів під Криловом. 27. 1589. Турки й Татари облягли Львів. 30—31. 1648. побіда Хмельницького під Пилявцями.

ІХ. ВЕРЕСЕНЬ має 30 днів.

Стиль		Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Свята лат.
нов.	стар.				
1	19	С.	М. Андрея Страт.	Андрея Стратилата	Егидія Ави
2	20	Ч.	Прп. Самуїла	Самуїла	Стефана кор. уг.
3	21	П.	Тадея апостола	Ап. Тадея	Броніслава
4	22	С.	М. Аґатоніка	Евлалії	Розалії діви
5	23	Н.	14 Н. по Сош. сьв. Д.	15 Н. по Зел. Сьвят.	15. Н. по Зел. Сьв.
6	24	П.	Евтихия сьвмч. ☾	Арсенія	Захарії прор.
7	25	В.	Вартоломея ап.	Вартоломея і Тита	Регіни діви
8	26	С.	М. Адріяна	Наталії	Різдво Пр. Д. М.
9	27	Ч.	Пімена велик. преп.	Пімена	М. Горгонія
10	28	П.	Прп. Мойсея Мур.	Анни	Миколая з Тог.
11	29	С.	† Усікн. г. Ів. <i>Піст.</i>	<i>Головосіки Ів. Хр.</i>	Яцка і Прота
12	30	Н.	15 Н. по Сош. сьв. Д.	16 Н. по Зел. Сьвят.	16. Н. по Зел. Сьв.
13	31	П.	† Пол. пояса Богор.	<i>Пол. пояса Пр. Діви</i>	Товії
14	1	В.	† Симеона С. ☉	<i>Симеона Стовп.</i>	Воздв. Ч. Хреста
15	2	С.	М. Маманта	Івана Пост.	Нікомидія
16	3	Ч.	Сьвмч. Антима	Теоктиста	М. Корнилія
17	4	П.	Сьвмч. Вавила	Юліяна	Франціска
18	5	С.	Пр. Захарії	Захарії і Єлисавети	Йосифа з К.
19	6	Н.	16 Н. по Сош. сьв. Д.	16 Н. по Зел. Сьвят.	17. Н. по Зел. Сьв.
20	7	П.	Созонта мч.	Онисофора	М. Евстахія
21	8	В.	Різдво Пр. Д. Марії	Різдво Пр. Діви	Ап. єванг. Матея
22	9	С.	Йоякіма і Анни ☾	<i>Йоакима і Анни</i>	Томи з Вілян.
23	10	Ч.	М. Мінодори	Мінодори	Теклі діви
24	11	П.	Прп. Теодори	Теодори	Володислава
25	12	С.	Автонома сьвщмч.	Юліяна	М. Клеофи
26	13	Н.	17 Н. по Сош. сьв. Д.	17 Н. по Зел. Сьвят.	18. Н. по Зел. Сьв.
27	14	П.	Воздвиженє Ч. Хр.	Воздвиженє Ч. Хр.	Косми і Дамяна
28	15	В.	Вмч. Никити	Порфира	М. Вячеслава
29	16	С.	Вмч. Евфимії ☽	Людмилі	Михайла Арханг.
30	17	Ч.	Софії, Віри, Надії	Софії, Віри, Надії	М. Єроніма

Жидівський календар: 1) 16. вересня = 1 Тішрі. **Новий рік** 56·0, 2) 17. вересня = 2 Тішрі. **Друге сьвято Нового Року**, 3) 18. вересня = 3 Тішрі. Піст і едалія, 4) 25. вересня = 10 Тішрі. **Судний день**, 5) 30. вересня = 15 Тішрі. **Перше сьвято Кучок.**

- ☾ *Остатна чверть* дня 6 о год. 6 хв. 44 рано. Дощ.
- ☽ *Нів* (Молодик) дня 14 о год. 2 в ночи. Ясно.
- ☾ *Перша чверть* дня 22 о год. 5 хв. 31 рано. Гарна погода.
- ☽ *Повня* дня 29 о год. 12 хв. 5 в ночи. Слота.

Історичний календар.

ВЕРЕСЕНЬ. 2. 1657. Похорони Богдана Хмельницького в Суботові і вибір Івана Виговського гетьманом. 13. 1657. Золотаренко побив Поляків під Сепелінцями. 3. 1709. † гетьман Іван Мазепа. 6. 1672. П. Дорошенко здобув Каменець Подільський. 16. 1727. Данило Апостол вибраний гетьманом. 12. 1903. Відкрито в Полтаві пам'ятник Іванови Котляревському. 15. 1907. † письменник і драматичний артист Іван Тобилевич (Карпенко Карий). 19. 1914. Насильне вивезенє зі Львова Москалями українського митрополита Андрія гр. Шептицького в глибину Росії.

Ж. ЖОВТЕНЬ має 31 днів.

Стиль		Дні	Сьвята греко-катол.	Сьвята православні	Сьвята лат.
нов.	стар.				
1	18	П.	Прп. Евменія	Евменія	Ремігія еп.
2	19	С.	М. Трофима	Доримезонта	Ангела хорон.
3	20	Н.	18 Н. по Сош. сьв. Д.	18 Н. по Зел. Сьвят.	19. Н. по Зел. Сьв.
4	21	П.	Кодрата апостола	Мелетія	Франц. з Асс.
5	22	В.	Свмч. Фоки ☾	Фоки, Йони	Флявдії
6	23	С.	Зач. св. Йоана Хр.	<i>Зач. св. Йоана Хр.</i>	М. Брунона
7	24	Ч.	М. Теклі	Теклі	Юстини діви
8	25	П.	Евфросини препод.	Пафнутія	Бригіти вд.
9	26	С.	Ап. Ев. Йоана Бог.	<i>Івана Бог. ап. і ев.</i>	М. Діонізія
10	27	Н.	19 Н. по Сош. сьв. Д.	19 Н. по Зел. Сьвят.	20. Н. по Зел. Сьв.
11	28	П.	Прп. Харітона	Харітона	Плакида мч.
12	29	В.	Прп. Киріяка	Киріяка	Максиміліяна
13	30	С.	Григорія Арм. ☾	Григорія, Михаїла	Едварда
14	1	Ч.	Покров Пр. Д. М.	<i>Покров Пр. Богор.</i>	Каликста папи
15	2	П.	Свмч. Киріяка	Юстини	Тереси, Ядвіги
16	3	С.	Діонісія свмч.	Діоніза Ареоп.	Гавла апост.
17	4	Н.	20 Н. по Сош. сьв. Д.	20 Н. по Зел. Сьвят.	21. Н. по Зел. Сьв.
18	5	П.	М. Харитини	Харитини	Луки еван.
19	6	В.	† Томи апост.	<i>Ап. Томи</i>	Петра з Альв.
20	7	С.	М. Сергія і Бакха	Сергія і Бакха	Ірини
21	8	Ч.	Пелягії преп. ☽	Пелягії	Уршулі діви
22	9	П.	† Ап. Якова	<i>Ап. Якова</i>	Марії С. М.
23	10	С.	М. Евлампія	Евлампія, Евлампії	Івана Капістр.
24	11	Н.	21 Н. по Сош. сьв. Д.	21 Н. по Зел. Сьвят.	22. Н. по Зел. Сьв.
25	12	П.	Прова мучен.	Андроніка	М. Хризанта
26	13	В.	М. Карпа	Карпа	М. Евариста
27	14	С.	Прп. Параскеви	<i>Пр. Мат. Параскеви</i>	Івана Кант.
28	15	Ч.	Прп. Евтимія ☽	Евтимія	Ап. Симеона
29	16	П.	Льонгіна сот. мч.	Лонгіна	Ап. Наркиса
30	17	С.	Пр. Осії	Андрія Крит.	Маркила
31	18	Н.	22 Н. по Сош. сьв. Д.	22 Н. по Зел. Сьвят.	23. Н. по Зел. Сьв.

Жидівський календар. 1) 1. жовтня = 16 Тішрі. Друге сьвято Кучок, 2) 6. жовтня = 21 Тішрі. Пальмове сьвято, 3) 7. жовтня = 22 Тішрі. Конець Кучок, 4) 8. жовтня = 23 Тішрі. Радість з права, 5) 16. жовтня = 1 Мархешван.

- ☾ *Остатня чверть* дня 5 о год. 5 хв. 44 вечером. Дощ із снігом.
- ☾ *Нів* (Молодик) дня 13 о год. 7 хв. 13 веч. Сніг і вітер.
- ☽ *Перша чверть* дня 21 о год. 6 хв. 3 веч. Дощ і вітер.
- ☽ *Повня* дня 28 о год. 9 хв. 7 рано. Ясно.

Історичний календар.

ЖОВТЕНЬ. 1. 1877. † учений Осип Бодянський. 9. 1655. Б. Хмельницький побив Поляків під Городком. 13. 1648. Візд гетьмана Богдана Хмельницького до Києва. 14. 1624. Напад Запорожців на Царгород. 16. 1648. Богдан Хмельницький почав облогу Львова. 17. 1596. Смерть Івана Косинського. 18. 1851. Цісар Франц осиф поклав угольний камінь під „Народний Дім“ у Львові. 22. 1596. Берестейська унія. 26. 1917. † провідник Галицької України Др. Евген Олесницький у Відні. 28. 1894. † учений, письменник і довголітній голова Товариства „Просвіта“ Др. Омелян Огоновський.

ХІ ПАДОЛИСТ має 30 днів.

Стиль		Дні	Сьвята греко-католич.	Сьвята православні	Сьвята лат.
нов.	стар.				
1	19	П.	Йоїла прор.	Йоїла і Царя	Всіх Сьвятих
2	20	В.	Артемія влмч.	Артемія	Задушний день
3	21	С.	Прп. Іляріона В.	Іляріона Вел.	Губерта Е.
4	22	Ч.	Свят. Аверкія ☾	Аверкія	Кароля Бор.
5	23	П.	† Якова апостола	<i>Ап. Якова</i>	Єлисавети м.
6	24	С.	Арети мч., Атаназа	Арети (Суб. за пом.)	Леонарда
7	25	Н.	23 Н. по Сош. сьв. Д	23 Н. по Зел. Сьвят.	24. Н. по Зел. Сьв.
8	26	П.	Сьв. Димитрія влмч.	Вмч. Димитрія	4 Коронатів
9	27	В.	Нестора мч.	Неоніми	Теодора мч.
10	28	С.	М. Параскеви	<i>М. Параскеви</i>	Андрея
11	29	Ч.	Анастазії прпмч.	Авремія	Мартина еп.
12	30	П.	М. Зиновія ☉	Зиновія і Зиновії	Мартина п.
13	31	С.	Ап. Стахія	Евстахія, Амплія	І. Дидава
14	1	Н.	24 Н. по Сош. сьв. Д.	24 Н. по Зел. Сьвят.	25. Н. по Зел. Сьв.
15	2	П.	Акіндіна мч.	Маркіяна	Леопольда
16	3	В.	М. Акіпсима	Айтала	Едмунда Е.
17	4	С.	Прп. Йоанникія	Нікандра	Саломії
18	5	Ч.	М. Галактіона	Епістимії	Отона оп.
19	6	П.	Свят. Павла	Клявдії	Єлисавети кор.
20	7	С.	М. Єрона ☾	Атаназія, Нікандра	Фелікса з В.
21	8	Н.	25 Н. по С. сьв. Д. М. А.	25 Н. по Зел. Сьвят.	26. Н. по Зел. Сьв.
22	9	П.	М. Онисифора	Порфірія	М. Кикилії
23	10	В.	Ап. Єраста	Константина	Климентя п.
24	11	С.	М. Міни	Віктора	Івана від Хр.
25	12	Ч.	† Йосафата сьвмч.	Івана Милостивого	М. Катерини д.
26	13	П.	† Йоана Золот. ☼	<i>Йоана Золотоуст.</i>	Петра, Конрада
27	14	С.	† Филипа апостола	<i>Ап. Филипа</i>	Валеріяна Е.
28	15	Н.	26 Н. по Сош. сьв. Д.	26 Н. по Зел. Сьвят.	І. Н. Адвенту
29	16	П.	† Матія ап. і єванг.	<i>Ап. і єв. Матія</i>	М. Сатурніна
30	17	В.	Свят. Григорія	Григорія	Андрея ап.

Жидівський календар. 1) 15. падолиста = 1 Кіслев.

☾ *Остатня чверть* дня 4 о год. 8 хв. 37 рано. Холодно і імла.

☉ *Нів* (Молодик) дня 12 о год. 1 хв. 18 поп. Гарна погода і холодно.

☽ *Перша чверть* дня 20 о год. 4 хв. 29 рано. Приморозки і остре повітре.

☼ *Повня* дня 26 о год. 7 хв. 15 рано. Сніг з вітром.

Історичний календар.

ПАДОЛИСТ. 3. 1648 Богдан Хмельницький залишив облогу Львова. 1848. Барикади у Львові. 10. 1709. Здобуте Батурина Москалями. 1834. † батько нової доби укр. письменства Іван Котляревський. 1888. † Стефан Качала політик, письменник і меценат. 11. 1893. † славний байкар і поет Леонід Глібів. 15. 1678. Б. Хмельницький облягає Замость. 1709. Іван Скоропадський вибраний гетьманом. 16. 1915. † Кость Паньківський в московській неволі в Києві. 18. 1838. * письменник Іван Нечуй-Левицький. 20. 1709. Цар Петро велів стягти полковника Чечеля за оборону Батурина перед московськими військами. 23. 1883. † учений Михайло Максимович.

XII. ГРУДЕНЬ має 31 днів.

Стиль		Дні	Сьвята греко-католич.	Сьвята православні	Сьвята лат.
нов.	стар.				
1	18	С.	М. Плятона	Плятона і Романа	Елігія Е.
2	19	Ч.	М. Варлаама	Авдія	Бабяни д.
3	20	П.	Прп. Григорія	Григорія декап.	Францішка Кс.
4	21	С.	Введенє в хр. П.Д.М. ☾	Введенє в хр. Пр. Б.	М. Варвари діви
5	22	Н.	27 Н. по Сош. сьв. Д.	27 Н. по Зел. Сьвят.	2. Н. Адв. Сави
6	23	П.	Сьвят. Амфілоха	Амфілоха	Николая еп.
7	24	В.	Катерини влмч.	Меркурія	Амврозія еп.
8	25	С.	Сьвят. Климента	Климента, Петра	Неп. Зач. Пр. Б.
9	26	Ч.	Алипія пр.	Алипія	Леокадії
10	27	П.	Вмч. Якова Перс.	Всеволода	П. Д. М. Льорет.
11	28	С.	Прпмч. Стефана	Василя	Дамазія
12	29	Н.	28 Н. по С. сьв. Д. ☾	28 Н. по Зел. Сьвят.	3. Н. Адв. Алекс.
13	30	П.	† Андрія перевозв.	<i>Андрія Первозван.</i>	Лукиї і Отилії
14	1	В.	Наума прор.	Наума і Ананії	Спиридона
15	2	С.	Пр. Авакума	Авакума, Йоана	Лазаря еп.
16	3	Ч.	Софрона пророка	Софронії	Пр. Валерія
17	4	П.	† Варвари влмч.	<i>Вмч. Варвари</i>	Прп. Евсебія
18	5	С.	† Прп. Сави сьвящ.	<i>Сави, Гурія</i>	Граціяна мч.
19	6	Н.	29 Н. по С. с. Д. Н. ч. ☾	29 Н. по 3. С. Н. Ч.	4. Н. Адв. Фавста
20	7	П.	Сьвят. Амврозія	Амврозія Е.	Теофіля мч.
21	8	В.	Потапія преп.	Онисифора	Томи ап.
22	9	С.	Непор. Зачатє Пр. Б.	<i>Зачатє сьв. Анни</i>	М. Зенона
23	10	Ч.	М. Міни, Ермогена	Ермогена	Вікторії діви
24	11	П.	Данила стовпника	Данила і Луки	Адама і Еви
25	12	С.	Прп. Спиридона	Спиридїона	Різдво Ісуса Хр.
26	13	Н.	30 Н. по С. сьв. Д. ☾	30 Н. по Зел. Сьвят.	1 Н. по Різдві Хр.
27	14	П.	М. Тирса	Филимона	Івана еванг.
28	15	В.	Свмч. Елевтерія	Елевтерія, Павла	Дітий уб. у Веф.
29	16	С.	Пр. Аггея	Аггея пр.	Томи еп.
30	17	Ч.	Данїїла і 3 дітий	Данїїла пр.	Давида кор.
31	18	П.	М. Севастіяна	Севастіяна	Сильвестра п.

Жидівський календар. 1) 9. грудня = 25 Кіслев. Посвяченє сьвятині. 2) 15. грудня = 1 Тебет, 3) 24. грудня = 10 Тебет. Піст. Облога Єрусалиму.

- ☾ *Остатна чверть* дня 4 о год. 3 хв. 37 рано. Дощ із снігом.
- ☼ *Нів* (Молодик) дня 12 о год. 6 хв. 58 рано. Приморозки і сніг.
- ☾ *Перша чверть* дня 19 о год. 1 хв. 18 поп. Буря із снігом.
- ☾ *Повня* дня 26 о год. 8 хв. 29 рано. Гарна погода і мороз.

Історичний календар.

ГРУДЕНЬ. 3. 1848. † Евген Гребінка. 4. 1803. † Іван Кальнишевський останній кошовий Запорозької Січи. 8. 1868. Заснованє товариства „Просвіта“ у Львові. 12. 1900. † Олександр Кониський письменник. 19. 1240. Батий зруйнував Київ. 21. 1764. Скасованє гетьманщини. 24. 1653. Побіда Богдана Хмельницького під Жванцем. 26. 1637. Нещаслива битва Павлюка з Потоцьким під Кумейками. 28. 1724. † наказний гетьман Павло Полуботок. 31. 1637. † гетьман Павлюк.

СЕРЕД БУРІ

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЗБІРНИК.

КОШТОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“.

У ЛЬВОВІ 1919.

— — —
З ДРУКАРНІ СТАВРОПИГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ
ПІД УПРАВОЮ Ю. СИДОРАКА.

GERBET BARI

1874

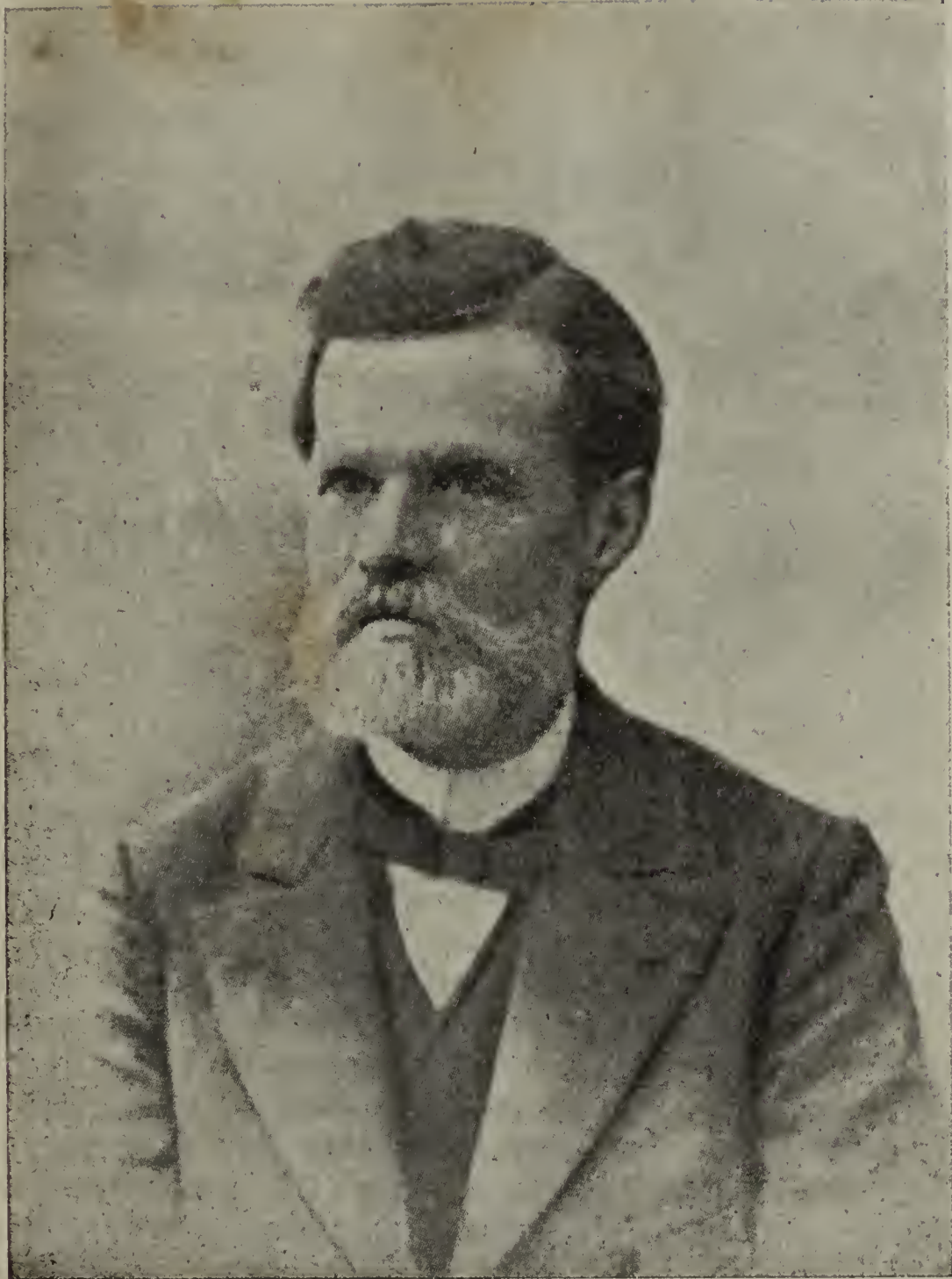
ST. JOHN'S COLLEGE

1874

1874

1874

1874

Іван Левіцький

Є. Олесь.

Воскресла, воскресла!

Воскресла, воскресла!... Най дзвони лунають
Най леть ся громами по сьвіту луна,
Най небо, най сонце, най зорі сьпівають :
Воскресла, воскресла, воскресла Вона!
Воскресла, як мрія, оплакана кровю,
Згадалась, як казка, забута давно,
Вернулась, як бранка в свій стан з хоругвою,
Влетіла, як пташка весною в вікно.
Воскресла, воскресла! Най душі радіють,
Най сонця усьмішку піймають уста
І нею всю землю, весь сьвіт обіймають:
Се друге ясне воскресіє Христа.

о. Др. Тавриїл Костельник.

НЕЗВИЧАЙНА ДОЛЯ.

(З життя бачванських Українців.)

I.

Історія, котру хочу розповісти, могла статись і де інде на широкім сьвіті — в іншій країні, в іншій селі, та вона сталась як раз в моїм ріднім селі. А стала ся тому, що в моїм ріднім селі, як всюди на сьвіті, є різні люди: бутні і тихі, розважні і нерозважні — кажу: як всюди на сьвіті. А людська доля примховата в моїм ріднім селі — як всюди на сьвіті.

Була та історія спершу нормальна, а потім фатальна. Парубок Михайло Козар — в моїм селі здрібніло вимавають се імя „Між о“, а всіх парубків (для відріжнення від жонатих) кличуть здрібнілим іменем, — отже Міжо Козар заручив ся з дівчиною Мариєю Козарчиківною — в моїм селі здрібніло вимавають се імя „Марча“, а всіх дівчат кличуть здрібнілим іменем, — отже з Марчою Козарчиківною. Ну, і щож в тім дивного? Зовсім ніщо. Всьо нормальне. Чиж може се мало бути дивне, що зійшлося двоє з подібними назвискими: Козар і Козарчик? Адже таких случаїв в моїм селі є множество: є Мудрий і Мудраньчик, Катона і Катоньчик, Арва і Арвайчик ітд. Тай ще так буває, що в селі кличуть когось „Мудраньчик“, а він пише ся Мудрий. Нічого отже дивного в тім не було, коли Міжо Козар писав ся „Козарчик“, а називали його Козар; а Марча писалась Козар, а називали єї Козарчик. Хиба лише трохи сьмішно було, коли сьвященик голосив з проповідальниці, що заручив ся парубок Міжо Козарчик-Козар з дівчиною Марчою Козар-Козарчик (в урядових справах все має першеньство те назвиско, як хто пише ся). Але нікому не приходило на думку, що Козарчик щось гіршого як Козар. Адже як „млоді“ так „млода“ були і Козар і Козарчик! Ніхто не припускав, що „Марча“ — імя зі всіх женських імен найпоганійше, адже кожда трета женщина в селі називає ся Марія! Ніхто в Марчі Козарчиківній не бачив послідного божого сотворіня на сьвіті — послідного, тобто: найнужденійшого.

*

Марча була дівчиною як і інші дівчата. Не тільки що уміла говорити, як і інші дівчата — не була німою, але навіть так само поводила

ся і, и говірці. Дівчата найкрасше характеризує розмова з чужими людьми, тож так і Марча при тій нагоді найкрасше виявляла свою дівочу душу, свою вдачу. Як ішла улицею — бувало в неділю чи в сьвято до церкви, а ішла старанно вичесана і старанно убрана, без хустинки на голові, і шелестіли єї білі спідні твердо закрохмалені спідниці, котрих Марча в таким случаю убирала по пять-шість, як і інші дівчата, а горішна шовкова цвітиста, широка спідниця хвилювала ся, тай тріпали ся на ній яскраві цвіти, як вечером місяць і зьвізди у воді, а лякеровані мешти скрипіли Марчі на ногах, як і другим дівчатам, — або ішла в будний день десь до склепу вже в хусточці на голові, але без білих крохмалених спідниць і без лякерованих мештів, тай коли люди, що стояли чи там сиділи на улиці, запитали єї, куди іде, чи щось такого, то Марча насамперед усміхнула ся, а аж так відповідала — як і інші дівчата в моім селі. Притім зважала, щоби уст не дуже отвирати, щоби говорити лише кінцем язика, а не свобідно цілим язиком — тай так майже кожде єї слово кінчило ся делікатним „с“, котре подекуди переходило в делікатне „ц“. Такий вже дівочий шик в моім селі! При довшій розмові з чужими людьми Марча з чоگونهбудь знала розсьміятись на цілий голос, одначе все притім заховувала вимоги для дівочого шику. В розмові вона властиво лише відповідала, не звертала розмови на нові предмети, не видумувала, лиш придумувала. Між своїми ровесницями Марча була сьмільша, та і тут менше говорила, як інші, а сьміяла ся разом зі всіми.

Так поводила ся Марча між чужими людьми.

В обходженю з чужими людьми в дівчині показує ся „дівчина“, а в обходженю з домашніми — „людина“. І в хаті Марча не богато говорила — тиха була. Приговорювали їй домашні, що вона не досить рухлива і не досить здогадлива. Помимо того Марча не була цеглою, а таки людиною з житєм. Що треба було, зробила і подумала. І зварити дещо уміла, і спечи — всього не могла уміти, адже доперва 16 літ мала. А в господарській роботі розуміла ся у всьому, що для дівчини потрібне.

Виходила Марча замуж, бо вже прийшла єї пора. Віддавали ся єї ровесниці, тож і на неї приходила черга. Коли дівчині минає 16. рік, то в моім селі після звичаю з непамятних часів вже послідна пора для віддавання. Дівчина, котра вже у 18. році, се вже „стара“ дівка; а котра дівчина досягне 19. рік, се вже „дуже стара“ дівка — така вже лише за вдівця може вийти замуж.

Марчі тим більше спішилось віддавати ся, що мала мачоху, тай в хаті їх було досить, і якось тісно було. Ще жив дідо і бабця, а ся також була мачохою.

Вправді не могла Марча нарікати, ані на маму-мачоху, ані на бабцю-мачоху, але всеж таки мачоха не то, що рідна мама, чи там рідна бабця.

Рідна мати Марчі померла, коли Марча мала шість літ, а рідної бабці вона навіть не памятала. Доля так собі глумила з єї діда, що він мусів аж сім разів женити ся, і Марча навіть добре не знала, котра то з тих сімох бабць — чи друга, чи трета — була єї рідною бабцею? Вона памятала тільки послідну свою бабцю — сему з ряду. І більше до неї привязалась, як до мами-мачохи, бо бабцю довше памятала.

Тож коли і бабця заявила ся за тим, щоби Марча віддавалась, Марча вже не мала свого слова, ані своєї думки. Так треба, так мусить бути — думала Марча, і легко погодила ся з тим, що „мусить бути“.

Трафив ся один парубок — Марча була би пішла за него, та домашні не годили ся.

— Убогий він, будеш бідувати через ціле жите! — таке їй говорили. І відмовили.

Небавом трафив ся другий парубок (бо то в моім селі кождій

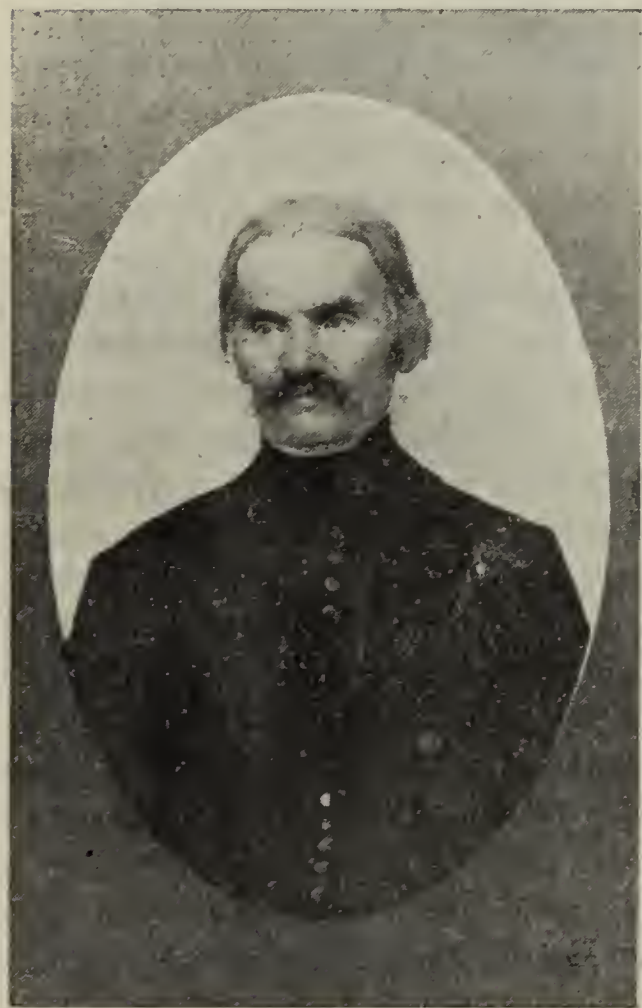
дівчині трапляє ся жених, як жовнірови кулька на війні: коли не пині, то завтра) — а се Міжо Козар. Прихвалили його насамперед чужі домашнім, прихвалили потім домашні Марчі, казали їй за него віддаватись, і Марча послухала. Послухала — а ще й з серця.

В домі родичів Марчі всього було, та осіб трохи за багато. А Міжо Козар був одинак, ще до того без батька — батько давно йому помер, жила лише мати. Мав Міжо свою власну, несогіршу, хату, мав ціле господарство: коні, корови ітд. і 12 моргів поля.

— Добре тобі буде у Козара, будеш сама своєю господинею, будеш працювати тільки на себе, і на свої діти (се на селі незвичайний атут!), а стара Козариха добра жінщина як ангел! — Таке говорили Марчі єї домашні, таке собі і сама Марча думала.

В тім самім часі стара Козариха говорила Міжови:

— Марча дівчина добра, тиха, послушна, а я такої хочу. Пощо нам в хату такої, котра була би огнем в хаті? Марча научила ся слухати і шанувати чужих людей, прецінь виховала ся при бабці-мачосі та при матері мачосі! Ти сам один, як сонце на небі, ти потребуєш, щоби жінка привязалась до тебе, щоби тебе шанувала, а Марча — вихована при мачохах — така буде. Тай не з убогого дому вона. Як старі помруть, то щось і дістане. Є там ґрунту, хоч, правда, є там і дітий. Але діти можуть ще і повмирати — чиж то раз так буває? — тай Марча може статись оогачкою. Чиж то одна в селі не богата віддавалась, а потім богате віно дістала, бо їй братя та сестри повмирили?! Не мож нічого надіятись тільки від того дому, де нічого нема, а де щось є, там якось все щось капне...

Мужеский тип з Керестура.

Таке говорила Міжови його мати, таке і думала. А Міжо властиво ніщо поважного не думав, хоч і слухав матір. Скінчив 18. рік, тож після звичаю в селі треба було женити ся, щоби не лишити ся „старим легіньом“. А се тим більше, що потребував молододі господині до хати. Тож і женив ся. Якось так — сам не знав як — трафив на Марчу Козарчиківну.

— Найжеж буде Марча Козарчиківна!

Згодив ся Міжо, а решта вже була клопотом матери. От післала Козариха насамперед свою сестру до Козарчиків, щоби вивідалась, що там скажуть на єї замір? Козарчики згодили ся, і Марча згодилась — не сказала слова, та видко було по ній, що вона тому не противна. Як звичайно, дівчина лиш задля стиду не сказала слова.

На другий день прийшла до Козарчиків сама Козариха — не так тому, щоби впевнити ся що до їх згоди, а щоби випитатись, що дадуть Марчі, і коли, тай коли могло би відбутись весіле, заручини і таке инше. Постановили, щоби заручини відбули ся вже слідууючої неділі. А за місяць вінчанє. Всьо так і стало ся — всьо нормально, всьо після звичаїв з непамятних часів.

*

Постановленої неділі (було се з осени), як вже смеркало ся, прийшов до Козарчиків Міжо Козар з матірю і з тїткою (мушцини з його ро-

дини не брали участі в тих заручинах, бо так звичай каже), а з родини Козарчиків окрім домашніх мушин, зійшли ся також самі жінки: тітки Марчі, їх доньки та кілька з ровесниць Марчі — сердечні товаришки. Всього було готове: готова вечора тай всьо, що потрібне до заручин. Зварили паприкаш з бульбою, червоний як сьвіжа кров, капусту з баранячим мясом, і насмажили „черег“ (хрустики). Засіли до вечери, Марча ніби також засіла до стола, але в дійсности все стояла із своїми товаришками в куті. Перед вечерею трактовано горівкою всіх окрім дівчат, а підчас вечери навіть дівчата трактовано вином, але дівчата відмовляли ся. По вечері підняв ся дід, яко найстарший з родини Марчі, закликав Марчу до стола, і по промові набожно-біблійного змісту тай духа запитав ся Міжа:

— Чи ти, легіню, хочеш нашу дівчину Марчу?

Міжо встав, поглянув на Марчу, і сказав:

— Хочу!

Подібне питанє ставив дід Марчі, а Марча також відповіла „хочу“, хоч того ніхто не чув, лиш по русі губ можна було догадати ся, що вона те слово вимовила. Тепер зажадав дід від Марчі хустку. Марча принесла велику нагрудну шовкову хустку в білім широкім пуделку в осьмеро зложено. І передав дід сю хустку (в пуделку так, як була зложена) Міжови — яко знак взаїмного зобовязаня. Хустка дає ся в моїм селі замість обручок (обручки купують ся якінебудь — тільки для вінчаня). Потім дід і знов повернув до набожно-біблійного змісту промови, тай так закінчив цілу церемонію. Від тепер Міжо і Марча сталі „млоді“ (се є наречені).

Вже підчас вечери пришили дівчата на капелюх Міжа (так, що він навіть не бачив) „покрейтку“. „Покрейтка“ — се великий букет зі штучних шовкових цвітів, переважно рож, з посрібленими листками та рясками. Сей букет так великий, що накриває цілий капелюх. В тім завітчанім капелюсі кождий „млоді“ має ходити до неділі перед вінчанєм (а тої неділі і знов „млоді“ приходить до дому нареченої, де „покрейтку“ розбирають: роздають з неї по кілька цвітів молодшим з родини нареченої — дівчатам та хлопцям).

Скінчило ся всьо після звичаю; Міжо взяв капелюх з „покрейткою“, Козариха взяла пуделко з хусткою, і пішли домів.

*

Другого дня вже в селі говорили: Міжо Козар „млодий“ Марчі Козарчиківної! — Міжо Козар має „млоду“ Марчу Козарчиківну! — Говорили всі, котрих такі новини цікавлять — дівчата, жінки, парубки.

Говорили, і дивувались, як кождим заручинам — не більше, не менше. Дивувались, і вишукували дивниці, незвичайности — як при кождих заручинах. Дівчата своє, жінки своє, парубки своє. Се вже така нагода для вишукування дивниць!

І так дівчата перешептували ся між собою: як то сталось, що Михайло Козар (дівчата не кличуть парубків здрібно — на знак поваги) взяв Марчу Козарчиківну, коли ніколи з нею не танцював, не говорив? Мав „фраєрку“ Меланку Гопцупівну, а Марчу Козарчиківну взяв. Певно Марчі обіцяли більше віна дати, а може стара Козариха не хотіла Гопцупівної!... Гопцупівна не багато собі робила з тої новини, таж се майже правильно так буває, що „фраєр“ з „фраєркою“ (милий з милою) не побирають ся, лиш памятають про себе. І коли дівчина постаріє ся, оповідає молодшим: — Боже милий, хто був мій кавалер, а за кого я віддала ся! Алеж мене Бог охоронив від него, бо дивіть, який з него тепер паниця!

Одного тільки дівчата між собою, навіть коли вечером (перед ха-

тою) сиділи, не сміли висказати, хоч се всім лежало на серці. Всі вони були задрісні о Міжа Козара...

Міжо був хлопець гарний, як тільки може бути парубок гарним. „Красний, не може бути красший“ — кажуть в моім селі про такого хлопця. Краса Міжа була як раз в густі села. Сині очі, ясне волосе — се в моім селі не знаходить уподобаня. На бльондина кажуть „білий як Шваб“, хоч би він мав і ладні риси. На сині очі кажуть „білі очі“; — а на ясне волосе — „біле волосе“, „біле клоче“. Чорні очі, чорне волосе — се ідеал краси: „чорний — гарний“. Так кажуть, так і цінять. А Міжо був смаглявий — очі чорні, як вуголь, волосе чорне, а трохи кучеряве; ніс як би навмисно зроблений, вирізьблений, а не природжений; уста як пучок червоної рожі; зріст як раз в міру; ціла фігура як сьвічник в церкві — сьвічник, що стоїть на престолі, срібний.

Жіночий тип з Керестура.

Кучеряве волосе спускав Міжо — як і всі парубки в селі — на чоло аж до бров, і тут кучері відставали йому від чола; капелюх носив на самім тімени — задертий так, що головна часть його кучерявого чорного волося стояла ненакрита — та часть, де волосе сплітало ся і розходило ся, як гилі на дереві вечером за ясного місяця. Міжо був „перший танцюрист“, „перший елєгант“, „перший сьпівак“, — „перший легінь“ в селі. Ось, такий був Міжо Козар!

Якжеж дівчата не мали би бути задрісні о него? Як він трафив ся як раз Марчі Козарчіківній? Ось, се потаємно мучило дівочі серця.

Правду сказавши, краса в моім селі не має рішаючого значіня — вона лише для забави, не для житя. Ніде краса так швидко не зникає, як на селі. Тому то про красу звичайно говорять — особливож при і по заручинах: краса — марниця! Але для дівочих сердець красний Міжо Козар таки був приманюючим — начеб красний цьвіт: кожда дівчина хотіла би його мати. Що зробити, коли людська душа всюди на сьвітї також тим язиком говорить, хоч се і не

мусить бути послідне єї слово!

Зовсім інакше судили Міжові парубки — його ровесники. Коли Міжо по перший раз знайшов ся між ними з „покрейткою“ на капелюсі (а се було зараз на другий день по заручинах вечером), всі привитали його з зачіпними словами та з сьміхом — як кожного „млодого“:

— Ото ти, небоже, жениш ся з вівцею! Бігме з вівцею! Козарчіківна — сеж правдива вівця! Очі білі, волосе біле — як вовна на вівці, а дурна як вівця! Анї обізватись не уміє! Буде тобі бляяти, бігме бляяти! Ото ти трафив — як з коня на осла! Ба, ще й гірше: як з коня на вівцю! Бігме так! Вже ліпша була Гопцупівна, хоч і та трохи зизувата!...

Хлопці несправедливо судили Марчу, та всеж таки мали якусь підставу до такої зачіпної бесіди. Марча, на своє нещастє, була бльондинкою, хоч і не дуже то ясною. Красою не дорівнувала Міжови, — але хтож в селі дорівнував йому красою? — всеж таки була приємною дівчиною і лицем і ростом. От, всьо молоде красне, коли не має якоїсь

Виразної хибі на собі, хоч і не відзначає ся незвичайною красою. Всього молоде красне власне тому, що молоде, сьвіже — і молоде листє на дереві чарівнійше як старе, а молода трава має свій спеціальний чар. Се мож би назвати „нормальною красою молодости“. Тою красою відзначала ся Марча, але що була блондинкою, то не була в густі села.

Зачіпка хлопців для Міжа не була несподіванкою. Знав він, що в такій нагоді хлопці все чимсь „мусять“ докучити „млодому“: адже сам він в тому був майстер! В тім любує ся парубоцька душа. З удаваним гнівом Міжо відтяв товаришам — одному і другому:

— Ну, ну! побачимо, яка там твоя буде! Чи вівця — чи баран? баран з рогами!

Розсьміяли ся хлопці, засьпівали протяжну пісню на весь голос, і пішли селом — до дівчат. В кожного капелюх задертий на голові, в кожного біла хустинка довкола шиї — такий шик парубків, коли вечерами ходять на забави. В селі, що числить до шість тисяч душ, як дівчата, так хлопці ділять ся на ріжні партії: „свої“ хлопці ходять на забаву до „своїх“ дівчат. Тож пішли хлопці разом з Міжом до „своїх“ дівчат.

*

Ще інакше коментували сьвіжу новину женщины. Одні ганили Міжа, інші Марчу, інші хвалили — та більше було таких, що ганили. От, між людьми лихо все має вередливійший язик!

Третого дня по заручинах прийшла до Козарчиків якась старша женщина, привитала ся: „Дай Боже!“ *) — „Дай Боже і вам!“ відповіли їй домашні. — Щож робите? — зачала прихожа звичайним „началом обичним“ селської розмови. От, так і так, се і те — відповідали домашні. Ні з сего ні з того прихожа взяла бабцю Марчі за руку, і повела єї до хати — до покою (де мешкала бабця з дідом самі за себе).

— Маю вам щось сказати! — шепнула бабці по дорозі.

Дідо був в покою, привитав ся з прихожою, але бабця моргнула на него, і він зрозумів, що він тут, на разі, непотрібний, тай вийшов.

Прихожа мала дуже поважну, а жалісну міну. Посідали. Тепер настала пора, щоби прихожа оправдала свою незвичайно поважну міну.

— Кумо, — зачала прихожа, — маю вас щось запитати ся. Не думайте, що приходжу з клеветою, борони мене Боже, від того! Але серце не дає мені спокою. Камінь мені на серци лежить — тяжкий камінь! Мушу вас остеречи перед лихом. Жаль мені, кумо, вашої дитини, вашої Марчі. Бідна дівчина! Всі скажуть, що ви хотіли позбути ся єї, бо і ви їй мачохою і мати мачохою...

Прихожа була кумою для бабці десь по кімсь, котрого трудно було би відшукати; передше вона о тім ніколи і не думала, але тепер конче треба було представити ся бабці, коли не кревною, то бодай посвояченою. Слова з уст близького нам чоловіка, особливо коли висказує свою журбу про нас, мають інакшу силу, як колиб виходили з уст чужого, далекого нам чоловіка. Тому прихожа називала бабцю кумою.

— Кумо, чи се правда, що ви віддаєте Марчу за Міжа Козара?

— Таж так!

— О Боже мій милосерний! То ви за того ката віддаєте вашу Марчу? за того страшного ката? Чиж ви не знаєте, що Михайло Козар (так говорила зі злости) правдивий кат? Кат, кажу вам, і присягну на се! Він замучить вашу дитину на смерть. Боже покарай мене, як не замучить! Надумайте ся, що робите — розпитайте ся! Всі вам посьвідчать, всі його знають! Кажу вам: він кат, забияка, завадияка такий, як той

*) Так звичай велить в моім селі.

Гайдош, що двох убив сокирою, а одного зарівав. Я лиш чула про него; ви старші, може й памятаєте його. А такий самий Міжо Козар — вірте, що такий! Таж він мому синові, мому Янкови, голову розбив в корчмі на музиках — бідний хлопчина прийшов до хати цілий закровавлений. І убив би його той кат, колиб товариші не оборонили його! А кого з парубків музиканти все проводять з корчми, коли не Михайла Козара? А хто так кидає грішми, хто так з парубків запиває ся, хто таке видумує, хто так дуріє, як він? Таж він перший гульвіса, перший елєгант — а в тім нема доброго! Знаю я його добре, служив він у мого сусіда, у свого стрійка — знаєте його — у Василя Козара. Лише собі роздумайте: він вихований без батька, — він не знає ніякого порядку між людьми! Служив у своїх крєвних, але ніде не міг вислужити року! Роздумайте лиш, чи не говорю правди! А чи не пригадуєте собі, який був його батько? І на него можна би досить сказати: А син сто разів гірший! Кажу вам: сто разів! Кумо, подумайте, що робите! Найже не буде нічого з того! Не давайте дитини за того ката, не давайте! Бог вас покарає, як дасьте!

— Так кажете? — зітхнула бабця.

— Таже так! таже так!

І ще раз зітхнула бабця.

— Так кажете, кумо?

— Таже так! таже так! Бог скарав би мене, колиб не так казала!

Правду вам кажу, кумо, — тільки правду!

І відійшла кума вже без каменя на серци, а бабця лишила ся з каменем на серци.

*

Сказала бабця насамперед матери Марчі, чого приходила прихожа; сказала потім дідови, дідо сказав батькови Марчі, а Марча довідалась про се так, як колиб з мура виросло: тут слово, там слово почула, решти догадалась — і в хаті Козарчиків повстала прірва в житю: так всі несміло і зажурено ходили, як колиб хтось в хаті помер, і лежав в трумні... Не так журили ся мущини, як женщины. Бідна Марча втікла до городця за шпихлір, і тут виплакала ся, а душилась плачучи, щоби ніхто не почув.

— І щож зробимо? — поставила бабця тяжке питанє рішаючим головам в родині: дідови, батькови та матери Марчі — і сама собі.

— Що зробимо? — потягнув дідо носом (такий звичай мав, коли зачинав говорити), і говорив через ніс: — Ніщо! Хто оженив ся без такого? без бабських сплетень? Я сім разів женив ся — говорив дідо через ніс, а повільно, як все — сім разів, а без сплетень ніколи не обійшло ся! Се вже при женитьбі так мусить бути! Нам доносять на „млодого“, а Козарисі певно доносять на нашу Марчу. Колиб хто на язики уважав, то ніколи не оженив ся би!... (Тут дідо трохи осьміхнув ся). Бив ся наш „млоді“ — ну, а котрий же парубок не бив ся? Як оженив ся, то й успокоїть ся. От, молоде — дурне! Гуляв наш „млоді“, пускав гроші — а котрий парубок нині не пускає гроший? Котрий не гуляє? І бідний в теперішних часах заслужить собі гроший, тай гуляє — бо молодий, бо парубок! Тепер такий сьвіт! Гроший повно всюди. Як я був парубком, тоді було інакше — я ще тоді не знав, як десятка виглядає! Вже я був „млоді“, а батько давав мені на забаву до корчми лиш дві шістки — „цванцигера“. А тепер парубки мають і по 50 ринських! Тепер сьвіт богатший, то й парубки богатші, тай пють, музикантам платять, гуляють. То так, як з мясом. Як я був молодий, хто в селі мясо їв? Хиба два-три рази в рік — на Різдово, на Великдень. А нині всі мясо їдять, і все — хиба в одну п'ятницю ні. Нема вже старосьвітських постів!

Такий вже нині світ!... Можливо, що наш „млоді“ трохи свавільнійший від інших, але то ще хлопець, ще не дозрів, а до того одинак! Оди-наки такі бувають! Але як оженить ся, як притиснуть його клопоти, то й змудріє, устаткує ся. Най отже буде так, як є. Я так кажу. Най вже Бог боронить щось „млодим“ або Козарисі о тім говорити! Розумієте, жінщини?

Бабця сиділа зажурена, дідова бесіда не зняла їй каменя з серця.

— Та се, діду, правда, що ви говорите (жінка у нас говорить до мужа „ви“), але таки між парубками є різні! Хоч всі парубки б'ють ся, доки парубкують, то не всі приходять до розуму, як оженять ся! Чиж то один муж б'є свою жінку, б'є, мучить, катує! Чи один п'яниця? гультай? А коли Козар буде такий? А може всьо правда, що кума говорила? Може інші люди ще більше знають о нїм? Ми його не знаємо, але ко-либ у нас служив, або у наших сусідів, то знали би його звичай і на-туру. То таки треба розпитати ся у людей про него. Діду, колиб він дійсно був катом, чи ви дали би Марчу за него?...

Тут бабці виступили слези на очі, а дідо і знов потягнув носом, тай відповідав бабці повільно, як все:

— Чи ти будеш розпитувати ся, чи нї, — правди не викриєш. Не викриєш того, що в нїм сидить! Се лиш Бог вість! А хоч би ти, бабо, Козара так пізнала, як свої пальці, хоч би заглянула йому в душу отак, як через те вікно видиш, то нїщо не порадиш! От, нині твої пальці здорові, а чи можеш знати, що завтра не викине ся якийсь чирак на них? Так то і з кождим „млодим“. Він нині такий, а за 5—10 літ який буде? Хто то може знати? Найстаточнійші нераз стають ся п'яницями і катами, а не один гультай з парубоцьких часів опісля стає ся статочним чоловіком. Мужа жінці, а жінку мужови Бог дає! І яке дасть, таке мушиш мати. Чиж я о тім не переконав ся? Чи ти, бабо, вже не сема з ряду моя жінка? А кожда з вас була інакша! Хто женить ся, чи віддає ся, той купує товар в завязанім мішку. Розв'язати завчасу годі, пан Біг роз-в'яже опісля!

Пішов дідо, не хотїв вже о тім говорити, а і жінщини також розій-шли ся, хоч все ще зажурені. По бесіді діда вже їм не здавало ся, що хтось з родини лежить на катафальку, але так, як колиб їм се снило ся, і все ще жили під обухом сего тяжкого сну: ще не встигли добре впев-нити ся, чи се тільки марний сон, чи жорстока дійсність?...

Розвідували ся про Міжа і бабця і мати Марчі. Тут їм так говорили, там інакше; ніхто більше злого на Міжа не знав, як кума сказала. А мо-же хто і знав, та не хотїв сказати.

*

В дійсности Міжо був свавільний та бутний понад міру звичайної парубоцької свавільности та бутности. Се відбивало ся не лише в історії його парубоцтва, але навіть на його лиці та в його ході. Його краса не була лагідна, не мала дівочих прикмет. Черти його лиця були правильні, артистичні, але десь зпід шкіри вибухував якийсь огонь — вибухував в очах, на устах, на чолі. Між красавицею дівчиною а між красним Мі-жом така була різниця, як між весняним сяєвом сонця а між луною по-жару. І хід Міжа зраджував бутність. Коли Міжо ішов, бувало, в чоботах з твердими лякерованими холявами, в шовковій цвітистій камізельці з лискучими гудзиками, з задертим капелюхом на голові, з розпущеним буйним волосєм, що кінчило ся аж над самими бровами, — коли чоловік побачив його такого, то й знехотя порівнював його з молодим красним лошаком. В моїм селі так і кажуть на таких парубків: „Красний — як красний лошаком!“

Міжо був бутний і з натури і з виховання. Одинак був, а до того без батька вихований. Як виходив школу, мати віддала його в найми. Не з конечности (бо в домі було з чого жити), але з вирахування.

— Розпустить ся хлопчина в хаті — бувало журилась Козариха, — не хочу я того! Дома не має занятя, не привикне до праці, а і не послухає мене. Що жєнщина порадить з хлопцем? Най має мужєску руку над собою, аж змудріє.

І служив Міжо в наймах у крєвних людий і у добрих знакомих. А що не служив з нужди, то й не довго держав ся на однім місци.

Молодечі типи в міщанськїм строю з Керестура.

Послужив трохи, надокучило йому — чи то служба, чи то лад у господаря, і вертав до дому, покидав службу. Посидїв якийсь час дома, а мати знову випихала його між людий.

Козариха не господарила, бо не було з ким. Винаймала поле в аренду. Як жеж наспів час, щоби Міжо женив ся, вернув Міжо до дому на стало, купив собі коні (лише коні спрдала Козариха по смерти мужа, а всьо инше в господарстві ждало на Міжа), і став господарити — господарити, і шукати собі жінки, товаришки до господарства. Знайшов товаришку — Марчу Козарчиківну, знайшов, і випросив. Ходив під „покрейткою“ — був „млодий“.

Яко „млодий“ Міжо мав обовязок що вечера приходити до своєї „млодої“, і в корчмі на вечерницях гуляти з нею. Приходив Міжо до Марчі, і гуляв з нею на вечерницях. Приходив не з любови, лише тому, що був єї „млодий“. Як приходив до Марчі Козарчиківної, так само приходив би і до Меланки Гопцупівної, і до Ганчі (Анни) Гудаківної, і до Марчі Пастернаківної — приходив би хоч до котрої дівчини в селі, колиб вона була його „млода“. Не женив ся з любови — а хтож в моїм селі женить ся з любови? Як молоді женять ся, то вони ще так молоді, що ще не мали часу розбудити в серци те, що у сьвітї називає ся „любов наречених“. А як вдівці женять ся, то вже і не те серце, щоби любовю кипіло, і нема вже тої політури на грішнім людськїм тілі, щоби побуджувала до любови, і нема вже тої нагоди, щоби серце в кімсь заслїпило ся — адже вдовець вже і не має так з чого вибирати, і не має часу для сего. Ось так се буває в моїм селі, у нас і не кажуть на „млодих“ що вони „люблять ся“, лиш що вони „хотять ся“. Як Міжо заручував ся, то не питались його, чи він

„любить“ Марчу, але чи він „хоче“ Марчу. І відповів він „хочу“ — так, як і всі „млоді“ при тій нагоді.

Прийшов час, щоби женити ся; тож треба женити ся. А що дівчат в селі багато, треба одну з них вибрати, а що се треба якось виявити перед людьми, треба якесь слово сказати. І от усталилось в моім селі таке слово: „Хочу“.

— Минали тижні, коли Міжо під „покрейткою“, зближав ся до постановленого дня весіля.

Була се осінь. Прийшло сьвято Архангела Михаїла, вечером заграла в корчмі музика (музики грають в кількох корчмах, але ріжні партії парубків мають „свої“ корчми). Зійшли ся хлопці і дівчата старанно убрані і вчесані — прийшов і Міжо Козар.

Прийшов він між ровесників по послідний раз з „покрейткою“ на капелюсі. Сего вечера пращав ся Міжо з своїми товаришами, пращав ся з музикантами, з танцями — з парубоцтвом. Гуляв як несамовитий, вигукував, висьпівував...

На кінці, пізно в ночі, казав музикантам відпровадити себе до хати. І гуляв улицею, гуляючи ішов. Він і з ним кількох вірнійших товаришів. „Гудаці“ (музиканти) грали, грали ідучи по улиці, грали пізно в ночі, коли володіє таємничий спокій. А парубки вигукували, співали. Ішли обняті за шиї — ішли танцюючи. А місяць з неба приглядає тому, а жовте, на смерть засуджене листє, по деревах спокійно прислухувало ся тій музиці, тим парубоцьким пісням і вигукуваню, і ледви чутно зітхало — жалуючи за молодим, веселим і безмисним житєм... Так пращав ся Міжо із своїми сердечними товаришами — із своїм парубоцтвом.

*

Слідуючої неділі розібрали йому „покрейтку“, а ві второк по тій неділі станув Міжо до вінчаня. Убрав ся, як „млодому“ треба убратись, коли іде до вінчаня. Убранє пове, чорне; камізелька шовкова, цвѣтиста з лискучими гудзиками; сорочка з лискучими гудзиками а з довгими вухами на ковнірці; чоботи з твердими лякерованими холявами; довкола капелюха гилька (правдивої, не штучної) розмарії, а на грудях невеликий букет зі штучних білих цвѣтів з двома білими звисаючими стяжками.

Так прийшов Міжо до церкви; з ним товариші „панове дружбове“ з віночком із штучних, паперових, дрібних рож на капелюсі, а в руці з фляшками з вином, і „пан староста“ — всі з ручниками на рамени, а за ними музиканти. Музиканти грали, ідучи, хлопці витанцьовували та вигукували. Аж під саму церкву припровадили їх музиканти, а звідси пішли до поблизької корчми, щоби перечекати час, заки „млоді“ повінчають ся.

„Пан млодий“ (в день весіля всі „урядові“ особи дістають офіційний титул „пан“: пан староста, пан дружба, пані свашка, пані млода ітд.) — як кажу: „пан млодий“ прийшов осібно до церкви — зі своїм товариством, а „пані млода“ зі своїм: кожде зі свого дому вирушило на означену годину (котрою все 12. година в полудне), і зійшли ся доперва перед церквою.

Прийшла Марча з дружками, з свашками (а вони також в ручниках), з товаришками і з „паном видавачом“ (так називає ся староста від сторони молодої) — але без музики і без сьпіву. „Пані млода“ на голові мала вінець з самих білих штучних шовкових цвѣтів, а з вінця спадали на лице довгі, тонкі лискучі ряски. Всі спідниці білі, а широкі — шість твердо закрохмалених спідниць, а по верху тюлева спідниця — „кабат“; „фартух“ також тюлевий, широкий; блюза голуба, шовкова. Свашки принесли і зеркало з собою, щоби перед самим вступом до церкви „пані млода“ могла ще подивити ся, чи на ній так „як треба“.

Повінчали їх. Вийшли з церкви разом „пан млодий“ і „пані млода“ в парі. Музиканти причekali їх за церковною огородою. І заграли „гудаци“, і так граючи супроводили молоду пару до весільного дому. Ішли на переді хлопці, а на самім переді „заставник“ з весільною фаною, котрою, танцюючи, вимахував на всі боки; потім ішла молода пара, потім дівчата і свашки, а на кінці „пан староста“ і „пан видавач“ з паличками в руках.

Вінчанє відбуло ся о 12. годині. А о 2. год. привезли Марчі з дому скриню з постелию і з убранєм дібраними, а прикрашеними кіньми; на фірі самі хлопці з фляшками в руках, сьпіваючи. Около 4. год. прийшли „приданці“ се є гості зі сторони Марчі — з дарами: з дорогими хустинками, з насмаженими „черегами“ (хрустиками), з бухтами, колачами ітд. Зараз потім зачала ся весільна вечера. Желали паньству молодим і „пан староста“ і „пан видавач“ — желали благословеня божого, желали не в звичайній сельській мові, але в поважнім церковнім дусі, і „ніби“ в церковній мові, тоном голосної молитви, ставляючи за взір старих біблійних сьвятих — всьо після формуляра з непамятних часів і непамятного автора:

„Якоже Авраам зо Сару, і Ісак з Рахілю, і якоже Яков з Ревеку, з дванац єго сінами, і якоже Спасітель наш Ісус Хрістос з дванац своїма апостолами — так і вам, млодята, да будет благословеніє боже! Як вони жілі у міре, у щесцу, у здраву (в здоровлю) — тако і вам да будет! На многая і благая літа!“

Красно желали паньству молодим „пан староста“ і „пан видавач“ і могло би їм так бути, колиб людська доля не була примхувата...

II.

Чотири місяці жила Марча з Міжом — тільки чотири місяці. Думала весь вік свій з ним прожити, як в церкві і присягала, а жила з ним тільки чотири місяці. Тай за той короткий час не зазнала вона у Козарів щастя, тепла. В перших двох місяцях сонце щастя що йно зачинало Марчі сходити, що йно його лучі осьвітили єї, але ще не загірили; а в других двох місяцях теє сонце вже заходило, і ясні, благовіщі його лучі зникли — лишилась довкола Марчі темна, холодна, пригнобляюча ніч.

По весілю через перший місяць на новім місци бачила Марча довкола себе спокій — всьо так, як сподівала ся. Стара Козариха дійсно була добра як ангел, а Міжо також шанував Марчу. Та щож з того, коли через той час Марча почувала ся „чужою“, „між чужими людьми“, „в чужій хаті“? Зрости ся з чужим домом, щоби його — не лише розумом, але й серцем — уважати своїм домом, се не така проста річ. На се треба часу тай догідних обставин. Насамперед треба вмерти для свого дому, наново народити ся, і аж так зживати ся з чужим домом. Кожда ростина пересаджена на нове місце спершу охляне -- начеб мала зів'янути.

Як та ростина, так спершу і Марча почувала ся на новім місци. Тяжко було Марчі на серци; а в серци лячно. Бояла ся вона всього в новім обійстю — боялась і людей і річий, навіть свого власного ходу. Здавалось їй, що всюди чигає на неї якась засідка, якісь сільця. Боялась Марча і їсти і сісти і говорити. Бояла ся, і стилала ся. І ждала тільки, щоби прийшла неділя чи сьвято, щоби по обіді піти „до мами“. Тут в ріднім домі ставало їй лекше, як кождй молодій невістці. Приняли єї дома із звичайними питаннями:

— Що ви нині обідали? Чи ти не голодна?

І виймала мати сховану легуміну з обіду — штрудель зі сиром, або

з повілом, або з гарбузом, бухти, або череги, — і давала Марчі. А бабця також ховала для Марчі легуміну — (бабця варила окремо для себе і для діда).

— Якжеж там привикаєш?! — питалась Марчі то мати, то бабця, а Марча усміхнула ся, кивнула головою в бік, здвигнула раменем, і вповіла як би з нехотя:

— Добре!

Як задзвонили другий раз на вечерню (а дзвонять три рази — що пів години по разови), Марча спішила ся домів — з „рідного“ дому до „чужого“ дому.

— Мушу вже іти, вже час! Теща піде на вечерню, а може і Михайло де пішов, треба доглянути корови, свині, дріб!

Все то саме говорила Марча, коли пращала ся з матірю та з бабцею. І пішла. А мати і бабця супроводили її аж за браму, і дивили ся за нею, аж їм зникла з очий. В неділю і в свято по полудни по другім дзвоненю на вечерню всі матери так випроваджують свої віддані доньки. І коли якийсь чоловік надійде улицею, тай питає ся:

— Щож робите? — то мати відповідає: — От випровадила я доньку, тай стою!

Таке випроваджуванє аж на улицю взагалі є у нас в моді, тай певно, що кождий розумний скаже, що се ладний і добрий звичай.

*

Ще Марча не успіла привикнути до чужого дому, ще не перебула загального „новіцяту“ всіх невісток, а вже зачала брости по новій біді.

В другім місяци по весілю зачало Марчу щось мучити в душі — неначе злий дух, що муж зненавидів її. Не знала, чому зненавидів її, але зненавидів. Ніхто їй сего не сказав, і муж їй того не сказав, але вона се відчула — з дня на день все то більше відчувала. Виступало се почуванє десь зпід серця, і поширювалось по всім тілі, в кождій і найменшій частці відзивало ся: дрожала зі страху, плакала, шлюхала в ній кожда кропля крови...

Міжо був поривчий, і лише через кілька днів по вінчаню видержав, щоби не накричати на Марчу, не наляяти на неї. Кричав він на коні, на корови — на щонебудь в хаті, тож Марча не брала йому за зле, що також на неї кричить. Такої був натура!

Коли Марча щось не зробила так, як він хотів, коли щось розляла, розсипала, або забула, не обійшло ся без того, щоби Міжо не наділив її звичайними згїрдними словами: „Ти дурна! варятка! осел з тебе!“ — Не ображали Марчі такі слова, бо се звичайні слова на селі. Там не перекручують, не проковтують, не задержують слів у горлі, але викинуть

Жіночі типи в людових строях з Керестура.

їх у світ так, як в серці зродили ся. Та коли одного разу Міжо назвав Марчу „вівцею“, в серці Марчі щось тріснуло, і неначе жовч розляла ся по цілім її нутрі. „Вівця“ — се видумане згїрдне слово, се слово, котре мало означати як раз владчу Марчі, а не загально людську уломність (котру означають звичайні згїрдні слова: дурак, осел ітд.). Волїла би була Марча почути з уст Міжа, що вона є „последним ослом“, „ослом клапоухим“, як „вівцею“.

Алеж він її назвав „вівцею“!

Ось, як то було:

Запрягали конї до воза — Міжо одного, а Марча другого. Всьо Марча наложила на коня, як треба, та не могла йому заложити уздочки. Як лише вложила йому ховсть до писка, і старала ся накинути йому уздочку на голову, кїнь підносив голову, а ховсть все випадала йому з писка. А було зимно, змерзла Марча в руки, і не могла собі дати ради з конем.

Ти вівця! — крикнув на неї розлючений Міжо, і відопхнув її від коня. — Ти дурна, як вівця!

Може Марча і не взяла би собі сего слова так до серця, колиб Міжо вимовив його так, як передше вимавляв звичайні згїрдні слова. Але він тепер се слово „вівця“ вимовив стисненим горлом, а через зуби, і протягаючи перший склад в нїм — вів-ця!

Від тої хвилі Міжо видумував для Марчі все то нові згїрдні назви; проклинав її по сто разів на день; з чоگونهбудь робив страшну пригоду.

Стара Козариха чогось заслабла, мусїла положити ся до ліжка. По-нестало хліба, Марча мусїла хліб спечи. А звісно, що добре спечи хліб — ще такий білий, як у нас їдять — се штука. Для сего треба довгого досвіду. А Марча ще в житю не пекла хліба — бодай сама на власну руку не пекла. Зачинала печи хліб, а все випитувала ся Козарихи, як і що. Хліб не удав ся, закалив ся.

Прийшов Міжо на сніданє, сїв за стіл, укроїв собі солонини, над-кроїв хліб, і вмить скочив, начеб опарений:

— Ти — ти — ти вівця! ти... коза! ти последна на світі! Пощо жиєш, коли навіть хліба не умієш спечи! Ти „о-о-овца“! Ти така дурна! І твій батько такий! і твій дїдо! всі ви такі! Як коза! Таж ви тільки Козарчики! Козарчики! (Вимавляв Міжо се слово стисненим горлом, а через зуби). — Козарчики! Навіть до кози вам далеко! Ви тільки кізочки! Тільки козенята! Цапенята! Ви повинні називати ся цапики! Тьфу! Чому мене Бог так покарав? Забирай ся мені з очий геть! геть! На очи тебе не хочу! Щоб світ запав ся під тобою! — І вдарив хлібом об землю саме Марчі перед ногами.

Стара Козариха присїла на ліжку, заломила руки — так благала Міжа.

— Міжу, дитино моя! Прошу тебе, не налягай так на неї! Дитинко моя, прошу тебе сердечно!

— І ви, ви ще бороните її? — звернув ся Міжо до мами: — Чиж ще не пізнали її — последну між людьми!? Вона вже з дому така, з такої родини! Вона тільки Козарчик! Козарчик — ніщо, ніяка людина! Тьфу! Козарчики — последна родина на світі!

І тріснув Міжо дверми, вийшов на двір, не снідав.

Марча стояла як вкопана в землі; не знала, що має почати... А стара Козариха сидїла на ліжку, стогнала, зітхала, і говорила:

— Ох Боже! Боже! що з ним стало ся! Не пізнаю його! Начеб несамовитий! Одурїв хлопчина — зовсім одурїв! Виджу я, як він з тобою поступає! Марчо, прости йому! Прости — прошу тебе сердечно! Плете,

як дитина! Козарчики — чомуж Козарчики мають бути гірші від Козарів? Хто коли таке чув? От плете, як дитина! Не знає, що має казати, тай видумує! От ви називаєте ся Козарчик, а ми Козар; а ви пишете ся Козар, а ми Козарчик! Тай що з того? Анї ви не коза, анї ми! Але він чогось одурів — кажу тобі: одурів! Таж він не був такий! Але то перейде! Марчо, перейде, не бій ся, тільки прости йому! Видержи!

*

Другого дня Міжо і Марча набирали на стриху пшеницю до мішків — Міжо хотів їхати до млина. Міжо накладав деревяною широкою лопатою (зробленою як раз для сеї ціли), а Марча міх держала. При третім місї якось міх вихопив ся їй з одної руки, і пшениця з лопати розсипала ся.

— Ти — ти — ти! — шукав Міжо нового згїрдного слова для Марчі, а що вже анї одно не видавало ся йому досить сильним, то лиш стисненим горлом, через зуби, а протяжно вимовив єї імя здрібніло (як муж ніколи своєї жінки не називає!) — Ти Ма-а-арчо! Ма-а-арчо Козарчиківна! — замахнув ся на неї деревяною лопатою, яку мав в руці: — Зараз тебе убу! Убу — мушу вбити!

Марча стояла на місци — не тому, що не бояла ся, а тому, що почувала ся безборонною: тут стрих, темно, ніхто не чує, ніхто не прийде, теща слаба, в ліжку.

Нагло утихомирила ся буря на стриху, а чути було тільки начеб гуркіт далеких громів. Міжо знов взяв ся до роботи; Марча знову держала міх, Міжо накладав пшеницю. Притім Міжо проклинав Марчу, нарікав на неї:

— Ти до нічого! Ти послїдна на сьвітї, кажу тобі! Анї міха не умієш держати! Я мушу розійти ся з тобою! Мусиш менї уступити ся з хати, а то розідру тебе, як не уступиш ся! І чомуж мене Бог покарав тобою?

— Мене Бог покарав вами! — обізвала ся Марча ледви чути, і слези їй виступили на очах.

Але Міжо почув, і як не зірве ся, як не кине ся на неї п'ястуками! Бив беззглядно, бив, що сили, бив по голові, по хребті, по грудях. Бив, і проклинав.

Кинула ся Марча втікати. Та куди втіче? Втікла за комин, присїла, плакала. А Міжо бив єї, торгав за волосє, копав ногами. Засапав ся, перестав бити. Ходив по стриху, все завертав до комина, а все проклинав.

— Ти Марча! ти Ма-а-рча! Ти тільки одна дурна Ма-а-арча! Тебе Бог покарав мною? Мене Бог покарав тобою! Хтож має таку жінку, як я? Марча — таж так називає ся кожда дурна жєнщина! Чому як раз я діставав Марчу? Чуєш? чуєш? Ма-а-арчо! Ненавиджу тебе! Ненавиджу мов здохлого пса! На очи тебе не хочу! Мусиш менї уступити ся з хати! Чуєш? Іди собі до дому — там для тебе місце! Козарчики пощо вас Бог сотворив? Вас дїдько сотворив! Дїдько, дїдько і його мати! Щоб сьвіт запав ся під вами!

Від тепер бив Міжо Марчу що дня, а за щонебудь. Коли вже раз мур пробитий, то і найменший вітрець проходить через него, а не то вода, що шукає виходу, і мури підмиває. Бив Міжо Марчу вже і перед матерію. Мати благала, заклинала і проклинала його, та не помагало. Інакше Міжо не обізвав ся до Марчі, як згїрдно „Ма-арчо“. І все їй грозив:

— Забирай ся з мого обїстя, бо зроблю тобі кінець! Мушу тобі зробити кінець! Розірву тебе!

*

Скривала Марча синяки під одінем, а гірку тайну в серці. І боялася і стидала ся комунебудь говорити про свою недолю. Та й на що придало ся би говорити про се? Окрім Бога ніхто не міг Марчі помочи, а Бог всьо знав і бачив. Тож Марча лиш Богу звіряла ся. Як навчилась молити ся на стриху за комином, коли по перший раз пізнала всю грозу своєї недолі, так все і молила ся. Інакше не молила ся, а все так — по сто разів в день: Боже небесний! Най або він умре, або я! Поможи мені Боже небесний! Він най умре, або я! Ісусе Христе! Або він — або я! Амінь!

Прийшла в неділю по полудни до мами, прийшла сумна, задумана, пригноблена. Випитувались єї, як звичайно:

— Що ви нині обідали? Чи ти не голодна? Як привикаєш?

Ідуть до вінчання в Керестурі.

Марча відтягала ся через хвильку з відповідію, а потім сказала, як все говорила:

— Добре! — Але сим разом і тихше се слово вимовила, і в звичайних єї рухах голови і рамени можна було зауважити якесь замішанє, непевність, незрівноваженє. А лице Марчі так і зложило ся на плач. Спостерегли по сім і бабця і мати, що коло Марчі щось не добре; налягали на неї, щоби признала ся, але Марча не хотіла признати ся.

— От ніщо! — лише се сказала. Пішла за шпихлір до городця і виплакала ся.

Алеж бабця небавом довідала ся, що на річи. Довідала ся зараз другого дня в понеділок. Що понеділка в моім селі відбуває ся тижневий торг — „піяц“.

Вибрала ся бабця на „піяц“, і тут стрінула ся з тою далекою кумою, що приходила до неї з доносами на Міжа, як він заручив ся з Марчою.

— Кумо! — зачала по тихо кума, — не добре! Дуже зле! Чому ви,

мене не послухали? Я вам правду говорила! Чому ви мене не послухали? Тепер маєте! Той ваш Козар бє вашу Марчу, бє що дня, бє страшно — на диво, на диво сьвіта! Знаю я всьо. Сама Козариха розповідала моїй сусідці, своїй братовій, — жалувала ся на сина! Сьвята се правда! Чи Марча не звірила ся вам? От, нещаслива дитина! Але з тим катом кожда була би нещаслива!

Бабці ноги відмовили послуху — думала, що зараз впаде. Вернула домів, всьо розповіла пасамперед матери Марчі, а потім дідови. І стала плакати...

— Що зробимо тепер, діду, що зробимо? Бачите, діду, то ви винуваті! Ви казали віддавати Марчу за Козара — най його Бог покарає! А кума правду говорила! Чисту правду! Чиж ви не спостерегли, що Марча від якогось часу мов би не своя? Сумна, зажурена, пригноблена! Бідна наша Марча!

Дідо потягнув носом, і повільно, а спокійно, як все, відповів:

— От, такого мужа від Бога дістала! Так Бог досудив! А як Бог завязав, то й розв'яже — лиш треба перечекати!

— Та легко вам говорити „перечекати“, але як Марча „перечекає“, коли її Козар катує?

Дідо кивнув головою, і вже не обзивав ся. І для него та новина не була приємна, але його серце не стратило рівноваги. Він в своїм довгім життю переконав ся, що то „всьо Бог робить“, „всьо Бог дає“, „всьо від Бога“; але „що Бог завязав, то й розв'яже“...

А Міжо бив Марчу; а Марча плакала і ниділа; а стара Козариха журилася, заломлювала руки...

III.

Ненавидів Міжо Марчу — мучила його та ненависть, як вомити мучать чоловіка. Не міг її знести на очи.

— Ненавиджу твою працю! Ненавиджу твою бесіду! Ненавиджу твій звичай! Ненавиджу цілу твою родину! Не хочу! Ненавиджу! Забирай ся! Уступись мені! — Так він кричав на Марчу; так відзивав ся і до своєї мами, коли вона боронила Марчу.

— Ненавиджу! Не хочу! Най іде собі до біса!

Міжови здавало ся, що він любив би кожду иншу з дівчат в селі, але не Марчу Козарчиківну. А хоч і не любив би, то не ненавидів би; а хоч на хвилю і зненавидів би, то не проклинав би; а хоч і проклинав би, то не бив би. А Марчу мусить ненавидіти, мусить проклинати, мусить бити! — мусить, інакше не годен! Її мусить би так само ненавидіти і бити кождий мущина! Вона така — і кінець!

А то в дійсности Міжо був такий! Але він не міг себе скритикувати, бо любив себе більше, як Марчу; а простому чоловікови взагалі дуже тяжко приходить ся самого себе скритикувати. Напевно кожду з дівчат в селі, колиб лиш була його жінкою, Міжо і зненавидів би, і проклинав би, і бив би — так само, як Марчу Козарчиківну.

Не був Міжо катом для кождої людини, лиш для своєї жінки. Жити згідливо із своєю жінкою не то, що з иншими людьми. Инша людина все лишає ся „иншою“ людиною, хоч би се була і рідна мати, — а з жінкою треба зжити ся, як із своєю рукою. Від дитини кожде слово приймаємо байдужно, а те саме слово від инших нам рівних людей вже інакше приймаємо. Котови, як то кажуть, вільно дивити ся на владу, як собі хоче, — але се не вільно кождому ліпшому чоловікови. А се як раз з тої причини, що він „ліпший“, що він не кіт. Чим близший для нас якийсь чоловік в життю, тим більші вимоги ставляємо йому, — а коли ми вдоволені з себе, то тут себе ставляємо за взір.

Зрости ся — се значить: прийняти чуже за своє; а се значить: зрезигнувати зі свого там, де приходить чуже. Та в тім і штука. На се мусить бути і відповідна пора і успособленє. Адже не щеплять дерев в зимі, тільки на весні. І не щеплять денебудь, але вишукують відповідну гильку, і відповідне місце на гильці. Наколи штука не удасть ся, вціплена гилька стає ся каменем для заціпленої: заціплена гилька хоче позбути ся „чужої“ гильки, замикає перед нею двері свого житя, відпихає її від себе. Вціплена гилька, позбавлена житедайного кореня, мусить всихати...

Така доля судила ся нещасливій Марчі Козарчиківній. Міжо Козар оженив ся і не в пору і не з успособленя. Не тому не оженив ся не в пору, що мав доперва 18 літ, як вінчав ся, — адже і інші в селі так женять ся, а стають ся добрими мужами, але тому, що до того часу ще не дозрів для подружа. Одинак, вихований без батька, бутний з природи, не умів Міжо резигнувати, пращати, годити ся. Не умів, не міг, не хотів.

В перших тижнях по вінчаню Марча ще була „чужою“ людиною для Міжа, а потім — власне тоді, коли мала ставати ся „своєю“ людиною для Міжа, вона стала ся для него каменем, що пригнітає, путами, що поневолюють. Міжо не умів і не хотів жити для другого — хотів на все полишити ся сам своїм, як і привик до того. З парубка не міг він перетворити ся в мужа.

І по вінчаню лишив ся Міжо парубком — з парубоцькою душею і з парубоцькими звичаями. Він хотів гуляти, буяти — а ось він звязаний! Кидав ся, рвав ся душею, як пес звязаний, а не призвичаєний до лапцюха. Не знав Міжо, де причина його нещастя — і всьо зложив на Марчу.

— Марча така! Най її лихо возьме!... Марча і дурна і погана! Кождий з нею був би нещасливий!

Спершу відзивала ся та ненависть у Міжа, як відзиває ся біль в зубі: нараз — ні звідси, ні звідти — защемить, потім перестане, як колиб ніщо не було, а потім знов — ні звідси, ні звідти — защемить ще страшнійше, рве, дразнить, мучить — сьвіт чоловікови немилий!

Відпочинки між хвилями подразнення ставали в душі Міжа що раз то коротші, аж зовсім зникли. Міжо вишукував причини для своєї ненависти — зненавидів серцем, хотів ненавидіти і розумом. А нагоди для сего легко лучали ся. Як хто глядить, так видить! Та глядіти через вікно чорної думки лекше, як через вікно ясної думки. Лихо все потрафить перекричати голос добра. Се тому, що лихо — „розярене“, а добро — „спокійне, тихе“.

*

Сиділи одного дня Козарі при обіді. Сиділи всі троє. Мати на кріслі, Міжо під стіною на лавці, а Марча на розі стола, коло вікна. Був се ясний зимовий день. На дворі сьвіжий сніг — хати і дерева убрали ся в білий шовк. Сонце сияло, та і його сьвітло було якесь біле — змішувало ся з краскою сьвіжого снігу, і пхало ся до покою через вікно, падало як раз на Марчу. Як Марча звернула лице в бік, біле зимове сьвітло розсьвічувало його мікроскопічно. Ціле лице ставало ся мов би прозоре. Політура грішного людського тіла зникла, а виявила ся неприманчива його нагота. Зморшки, передше й непомітні, тепер зарисовували ся на лиці, як борозди на зоранім а ще не заволоченім поли. По цілім лиці волоски один коло другого, один менший, другий більший — по твари, по чолі, навіть на ухах. Всюди волосочки, а всі білі. Скіра поморщена — немов дзьобата; тут білий, зовсім білий горбочок, там червоний — як бурак, а тут синій — як сина бульба. Глипнув Міжо на Марчу, і мало ще не плюнув їй в лице.

— Ігі! Яка ти погана! Най тебе лихо пірве! — як лискавиця пере-

летіла йому через голову та думка, а з таким розмахом, що він її півго-
юсом — таки сам до себе — і виповів.

Перестав Міжо їсти, і задав Марчі загадку:

— Скажи мені, Марйо, що найпоганійше на світі?

Марча усміхнула ся, здвигнула плечима і сказала:

— Я не знаю! Що мене то обходить!

— Але мене обходить! — докинув Міжо з гнівом. — Зараз мені
скажи: що найпоганійше на світі?!

— Та звідки я се можу знати? Лишіть мене в спокою! Я не знаю!
— боронила ся Марча.

Вмішала ся стара Козариха:

— Чого ти, Михайле, все плетеш небилиці? Таж успокій ся вже раз
Міжо і не звертав уваги на матір.

— Не знаєш Марйо, — продовжував він свою зачіпну мову — що
найпоганійше на світі? Але я знаю, тай скажу тобі! Коровяче око!
Коровяче око з білими рясами!

І Марча і мати видивили ся на Міжа з острахом, прочували, що на
тім ще не кінець. І дійсно не був тут кінець.

— А знаєш, Марчо Козар-
чиківна, — продовжував Міжо
вже згіржливо, — кілька коро-
вячих очий в нашій хаті?
Дві корови маємо, вони мають
чотири ока, а п'яте коровяче око
в нашій хаті найпоганійше! Зна-
єш, хто се п'яте коровяче око
в нашій хаті? Ти є коровяче
око з білими рясами! Ти, ти
Ти — Марча Козарчиківна! Ти
найпоганійша на світі. Щоб те-
бе лихо пірвало! Чому я тебе
взяв? Чому мене Бог такою по-
карав? — І встав нагло, вий-
шов зпоза стола, пішов на двір.

Як виходив за двері, ще крикнув на Марчу: — Ані їсти не хочу, коли
тебе бачу!

✱

По тій сцені не хотів Міжо відзивати ся до Марчі через кілька днів.
А як вже мусів відзивати ся, то все зачинав: — „Ти коровяче око!“ „ти
найпоганійша на світі“.

По такій кількадевній мовчанці Міжо знов шукав зачіпки. От, ле-
жав він коло печі з рана. Нагодував коні і корови — нагодував, і на-
поїв; була се зимова пора, тож лежав — і щож мав робити? Лежачи
свистав собі, висвистував всі парубоцькі пісні, які знав. Майстер він був
у всім тім, що парубоцьке, з чого парубок славний між своїми товари-
шами. Стара Козариха пішла до церкви на службу божу — всі старші
люди ходять в зимі що дня на службу божу до церкви, тож і Козариха
ходила. Марча сиділа в покою, пряла. Задумана в своїм нещастю сукала
нитку, веретенце відбирало їй нитку з рук, крутило ся, гуділо мов муха,
а колесо на кужелі обертало ся поволійше, і гуділо мов чміль. Здавало
ся Марчі, начеб веретенце витягало єї горе з серця, і того горя лишало
ся їй все менше... А Міжо свистав.

Нагло зірвав ся, приступив до Марчі:

— Ти коровяче око! Чи ти умієш бодай свистати? Ти ніщо не
умієш! Ігі! Яка твоя нитка! Як посторонок — бігме як посторонок!

Керестурьський млин на каналі.

А нерівна — як старий, витертий, позв'язуваний посторонок! Чи ти умієш бодай свистати? Свищи, най тебе чую, що ти умієш!?

— Я не умію свистати! Я не хлопець! — відповіла Марча, і не дивлячись на него.

— Але ти мусиш свистати! Розумієш! Я тобі кажу! Розумієш? — став Міжо кричати на Марчу: — Нездатна з тебе жінщина, най виджу, який був би з тебе хлопчина!

— Я не буду свистати! Не умію! Лишіть мене в спокою!

— Мусиш свистати! Розумієш? Мусиш! Зараз свищи!

Вхопив її Міжо за рамена, потряс нею.

Підняла ся Марча, боронила ся, а Міжо все більше стискав її.

— Мусиш свистати! Зараз тобою кину об землю, коли не схочеш свистати!

— Не буду!

— Мусиш!

— Не буду!

— Мусиш!

І гляділи собі в очі через якийсь час.

— Відчіпіть ся від мене! — просила ся Марча: — Пустіть мене!

— Пуцу, як будеш свистати! Свищи!

— Ось, маєте: фі-фі-фі! — з гніву та з розпуки Марча ніби засвистала коротко, і додала: — Ви дурак!

Вмить кинув її Міжо на землю, і в туж саму мить став кричати:

— Хто дурний? Кому ти сьмієш се казати? Я тобі покажу! Я тебе научу! Ти — здохляве котя! Свищеш, як здохляве котя! як котя!

І нараз зачав ся сьміяти, немов би з розуму зійшов:

— Ха-ха-ха! як ти свищеш! Ото ти дурна — як здохляве котя! І пощо ти жиєш на сьвітї? Ти тільки варта, як здохле котя!

Від тепер через кілька днів не називав Міжо Марчі інакше, як „здохляве котя“.

* --

Коротко жила Марча з Міжом, а чимало пригод мала з ним! Послідна пригода була така:

Під вечір Марча дояла корови в стайні. Міжо приніс для коний вівсяної соломи на вилах. Як ступив до стайні, пчихнув. А пчихнув сильнійше, як звичайно. Се йому чи подобало ся, чи тільки нагадало нову зачіпку для Марчі. Кинув коням солому за драбину, приступив до Марчі:

— Ти, здохляве котя, я ще не чув, як ти пчихаєш! Пчихни, най знаю, що ти варта! Пчихни, здохляве котя!

Марча сиділа при корові на стільчику, не вставала, не переставала дояти. Міжо вхопив її за шию:

— Чуєш, здохляве котя? Пчихни!

Марча піднесла ся, тай як все, так і тепер просила ся:

— Лишіть мене в спокою! Розіллю молоко!

— Пчихни — кажу тобі! Зараз пчихни!

— Не пчихну! Ви з мене варятку робите! Лишіть мене в спокою!

— Пчихни!

— Не пчихну, хоч мене забете!

— Не пчихнеш?

— Ні!

І вдарив Міжо Марчу по лиці, як бють діти в школі. І глядів на неї грізно...

Марча з пригнобленого гніву виляла на него молоко з бляшаного скіпця, який мала в руках. А Міжо повалив її на землю, бив, копав;

Марча верещала, затикав їй уста рукою. А корови і коні занепокоєні звертали свої голови, і здивовані приглядалися дивовижі... А Міжо кричав:
— Убю тебе! Розірву! Розідру! Мушу!

Від тепер він і спати не хотів в покою, а спав в стайні. Ночами втікав з дому то до парубків, то до корчми.

*

Сим разом побив Міжо Марчу тяжко. Зачало її в боці колоти, а в голові їй хвилями нараз ставало темно. Було се при кінці четвертого місяця по весілю.

Марча вже рішила ся:

— Так дальше не може бути! Так дальше не можу жити! Мушу покинути!

І молила ся:

— Боже небесний! Змилуй ся надо мною! Ісусе Христе! Або він найумре, або я!

І ждала тільки, щоби чим скорше прийшла неділя. Піде до родичів, і вже не верне назад.

IV.

Прийшла неділя. Пішла Марча по обіді до родичів, як звичайно; привитали її домашні, як звичайно; випитували ся, як звичайно; Марча відповідала, як звичайно. А коли по другім дзвоненю на вечірню прийшла пора, щоби Марча вибирала ся „до дому“, — вона не пішла, але замість сего судорожно розплакала ся...

Тепер признала ся Марча до всього: як муж ненавидить її, проклинає, називає, бє, катує... як її бив перший раз на стриху, і послідний раз в стайні... як її в боці коле, як в очах стає темно — всьо розповіла. Не піде більше до Козарів, хоч би зараз мала вмерти. Ліпша смерть, як таке жите! Не хотіла втікати в будний день, щоби в селі не повстали сплетні, щоби не наробити галасу в селі.

*

В понеділок досвіта пішла бабця до Козарів. Міжо був у стайні, не знав, що вона прийшла. Всьо бабця розповіла Козарисі. Козариха стала ляментувати:

— Не хочу такого стида на себе! Нехай його Марча не покидає! Нехай верне ся! Пробіг, вас прошу.

— Верне ся Марча — відповіла бабця, — як ваш Михайло устаткує ся! Але так ні! бо і якжеж! Подумайте самі! І нам стид! ще який!

Пішла Козариха по Міжа, прийшов він до покою, не знав, хто тут на него чекає; а як побачив бабцю, не привитав ся з нею, як звичай каже: „Витайте у нас“, але вже на порозі пірвав ся:

— А ви чого хочете у нас? Нехай собі ваша Марча сидить, де с! Мені її не треба! На очи її не хочу!

— Не для того я прийшла — зачала бабця тоном судії, коли проголошує засуд, — не для того я прийшла, щоби Марчу знов віддавати тобі на муки, тобі в руки! Я прийшла, щоби подякувати тобі за хліб і сіль, щоби сказати тобі, який з тебе чоловік! Ти „поган“ (поганин)! Ти без стида, без чести, без розуму! Ти „бетяр!“

Але Міжо не слухав бабці, а перебивав єї слова:

— Ненавиджу її! Ненавиджу! Не хочу! Не хочу на очи! Вона дурна, погана, лінива — наче зігнила колода! Най мені на очи не показує ся!

— А ти який? Який ти? — злостила ся бабця. — Ти сто разів гірший від неї! Нема в селі тобі подібного! Ти божевільний! Чи ти думаєш, що ми не знаємо, що ти робиш? Музиканти тебе супроводять по

улиці як би якого дурного парубка! Супроводять тебе по ночах! І вчора в ночі тебе супроводили! Чиж ти парубок? Не парубок ти, коли оженив ся! Чиж так належить ся? До парубків ходиш, а вже ти оженив ся! Доказуєш в корчмі на диво сьвіта! Таже вже всі люди в селі називають тебе „той дурак Міжо Козарів“.

Міжо стратив власть над собою; дрозав цілий, кидав ся; підбіг до стола, при котрім сиділа бабця, і став валити обома руками по столі:

— Цить! Цить! Не позваляю таке говорити в моїй хаті! Не вільно! Цить! цить! Ци-и-ить! Ви дурак! Ви всі Козарчики — дураки! Пірвало би вас сто чортів! тисяч!

Морщив чоло всіми силами, роздирав уста, щирив зуби, слина прискала йому з уст. В тій хвилі він був поганий — поганий, як упавший ангел. Осквернював свою природну красу — зі своєї вини став поганим! А така погань спричинює більшу відразу в людськiм серці, як погань без власної вини.

— Не вільно тобі сказати правди? — не дала ся бабця настрашити, і з призирством наново звертала ся до Міжа: — Не вільно? Гадаєш, що я тебе бою ся? Чи і мене стару хочеш так вибити, як ти — „кальвине“ — бив Марчу? А я тобі таки кажу: Ти дурак! ти без чести! без стиду! без розуму! Ти люципер, ти біс! А хоч би я сего і не сказала, знають про се люди в селі, і бачить Бог небесний! Ти замучив свою жінку, котрій перед престолом божим присягав ся — ти проклятий! Кожного такого, як ти, Бог покарав!

Сказала бабця, встала, і без пращаня виходила з хати. Міжо вже не знав, що зачати з розярень. Хапав, що в хаті бачив з Марчиних річий, і кидав за бабцею: кидав подушки, спідниці, хустки — а притім проклинав, і грозив... Стара Козариха підбігала за бабцею, щоби перепросити її, щоби попращати ся з нею, а тут внов звертала ся до Міжа, і заклинала його, щоби успокоїв ся. Але Міжо не слухав, а підбігав за бабцею, і кидав за нею річами Марчі — кинув подушку аж на улицу:

— Беріть всьо, що є вашої Марчі і вашої родини!

Пішла бабця таки без пращаня. Стара Козариха зазбирувала порозкидані річи, тай плакала, і нарікала:

— Дитино моя! дитино моя! Що ти мені зробив! Який стид на лiм звалив! Умру від того стиду перед людьми! Зараз умру! Не пережию!

*

Під вечір того самого дня приїхали фірою до Козарів батько і дiдо Марчі, щоби забрати Марчині річи — виправу. І забрали всьо. Міжо не показував ся. А стара Козариха ходила по хаті і сумна і загнувана, як колиб їй вкрали тіло якогось дорогого мерця, а вона не в силі перешкодити...

Як привезли річи до дому, тай здіймали з фіри, дiдо потягнув носом, і через ніс сказав до Марчі:

— Таке тобі щастє Бог судив! Як Бог не розв'яже, ніхто не розв'яже.

*

Ще того самого вечера говорили люди по селі:

— Чули ви нове? Марча Козарчиківна „охабена“ (покинута мужем!) Деяка жєнщина додавала:

— Я на власні очі бачила, як нині вечером везли єї річи від Козарів! А як Марча другого і третого дня, потім показала ся на улиці, випитували ся її:

— Чи то правда, що ти „охабена“?

Марча сумно усьміхнула ся, кивнула головою, і признавала ся по тихо:

— А вжеж правда!

„Охабена“! — яке сумне слово, а яке незавидне положенє, котре се слово означає!

Женщина природно може бути або незамужна, або замужна, або вдова — а „охабена“, се зломана гилька; не має вона природного свого місця. Анї їй тут, анї там. Вона жиє; а жите відмовило їй свого допливу, своїх житєдайних струй...

Сумно було Марчі на серци, сумно і тяжко. Несьміло ходила поміж людьми. Знаходила ся в положеню, котре не має будучности. Місяць-два, а хоч і рік можна би так пережити, пересидіти у родичів — але коли треба буде ціле жите так нидіти?

„Охабена! охабена!“ — всьо на сьвітї, і сонце на небї, і воробець на деревї, рідна хата, кожда улица в селї, і кожде людське лице тим словом відзивало ся до Марчі...

Переслїдувала Марчу пісня:

Уж ні при оцовї,¹⁾
А не при мужовї!
Уж ні і не труна,²⁾

Уж ні і не глуна,
Уж ні не шалєна³⁾ —
Але охабена

Канал з шлюзами біля Керестура.

V.

І в своїй рідній хатї не забула Марча молитви, якої навчила ся в Козаровім домі на стриху, за комином:

— Боже небесний! Ісусе Христе! Або він пай умре, або я! Або він — або я! Амінь!

І вислухав Бог Марчу, але не так, як вона просила, а так, як їй анї через думку не переходило — анї їй, анї нікому на сьвітї. Пережила Марча в батьківській хатї три рази по чотири місяці — пережила цілий рік, а по році знов повернула до дому свого мужа, та муж лишив ся у сьвітї... Таке було дивне провидїне боже! Така незвичайна доля!

*

¹⁾ при батьку. ²⁾ мов трун. ³⁾ божовільня.

В перших чотирох місяцях ніщо не змінило ся в житю Марчі, ані в житю сьвіта; в других чотирох місяцях змінила ся доля сьвіта, як ще не бувало; а в третих чотирох місяцях змінила ся доля Марчі.

В пятім місяці, як Марча була „охабена“, захмарила ся доля сьвіта — захмарила ся будучність людей; погасли сьвітила на небозводі, а на-томісць вибухли огні на землі, огні і людська кров. Вибухла війна — одна, друга, трета — хмари воен, захопив огонь весь божий сьвіт. Несподівано наспіли часи Страшного Суду.

Та коли для всіх людей позаходили небесні сьвітила, для Марчі в тій темряві зачала сходити зьвізда „доброї надії“.

Не була Марча одинока в селі „охабена“. Велике село, багато людей — ріжнородні долі. Покликані до війська мужі, що не жили із своїми жінками, поперепрошували ся, висповідали ся в церкві, як і личить християнам. Вибирати ся на війну — сеж вибирати ся на смерть! „Охабені“ жінки випроваджали своїх мужів із слезами на лиці, і цілували ся, як колиб ніколи нічого злого не було між ними...

І Марчі серце віджило: добра надія стала в нім добувати ся на верх, як курятко з яйця.

Міжо ще не служив у війську, тож зараз з початку війни ще не мав „рукувати“. Але по якімсь часі покликали до бранки і молодших, покликали і Міжа. Повернув Міжо до села з повітового міста з рекрутським букетом на капелюсі. Взяли його. Міжо гуляв, пив, сьпівав; а Марча надіяла ся... Та Міжо не думав о тім, що Марчі лежало на серци...

Прийшла Козариха до Козарчиків: так а так треба зробити, як всі в селі зробили, що не жили з жінками, а взяли їх на війну... Гріх перед Богом, щоб так розходились, щоб не вимирились! Гріх перед Богом, а стид перед людьми!

Козарчики всі потакували. А Міжо не хотів о тім ані чути!

І відіхав з села, а не вимирив ся з Марчою, і не сповідав ся. Около тисяч муштин з села пішло на війну (що під гвером, що на военні роботи, що до трену) — ніхто з них не ішов з охотою. Міжо Козар один одинокий ішов з охотою. Не уносив ся він тим, що буде боронити „вітчину“, що має нагоду стати ся „героєм“. В моім селі понятє вітччини обмежує ся на саме село — а в селі не було війни! Не диво, чому се так! Се чисто українське село, яке має вже свою довгу льокальну історію, а довкола него села з ріжними націями: з Сербами, Словаками, Німцями та Мадярами.

Міжо з охотою ішов на війну, бо думав в ній вилити гнів і злість із свого серця. Що стратить на війні, як погине? Матір? — таж він вже не дитина! Жінку — Марчу Козарчиківну? -- то буде як раз щастє: позбуде ся того, що ненавидить! А про себе Міжо не думав — як звичайно. Але Бог інакше досудив. Міжо на війні сам себе „стратив“ — стратив се, що любив, а знайшов те, що ненавидів, чого хотів позбути ся, — свою жінку.

*

Пішов Міжо з села, лишив Марчі новий стид і нову журбу. Всі, що пішли на війну, а не жили з жінками, перепросили ся з ними, а він не перепросив ся з Марчою! Що пічне бідна Марча? І домашних радила ся, і знакомих, вкінці пішла і до „паноца“ (сьвященника). Розповіла сьвященникови цілу свою журбу. Просила о пораду. Чи написати до мужа? Чи ні? І як написати? Чи вона буде мати гріх, коли не напише? Чи може — коли напише? Як ліпше? Стануло на тім, щоби Марча написала до мужа. Вона най зробить всьо, що від неї залежить, най дасть добрий почин, щоби „гріх“ на ній не остав ся.

І написала Марча, а так написала:

„Слава Ісусу Христу! На віки слава! Амінь. Тут маєте поздоровлене і привіт, дорогий мій мужу, насамперед від Господа Бога, а аж так від мене — від Вашої жінки. Се я пишу до Вас — Ваша „охабена“ жінка. Гріх перед Богом, дорогий мій мужу, що ми не вимирили ся, що Ви не сповідали ся, як всі сповідають ся, коли відходять на війну. Стид Ви по собі позіставили, в стиді і мене Ви лишили, бо всі в селі говорять, що Михайло Козарів не сповідав ся, з жінкою не перепросив ся, а всі перепросились, що і через десять літ з жінками не жили. Тож я Вас прошу, щоб Ви мені відписали, щоб не лишив ся той стид на Вас і на мені. Я Вам, дорогий мій мужу, всьо пращаю, простіть і Ви мені, бо не знаєте, чи Ви ще вернетесь з війни, бо вже многі в ній погинули, тож страшно лишатись в так великім грісі“!

Написала Марча до Міжа, ще доки був в кадрі, але Міжо не відписував. Написала Марча ще раз, як вже Міжо був на фронті. І на сей

Кінець села Керестура.

лист не прийшла відповідь. Третій раз Марча вже не мала відваги написати. Здала ся на Бога: най буде, як Бог дасть! І знов добра надія покидала її. Довідувала ся про Міжа, та мало що довідала ся.

За цілий час написав Міжо тільки два рази до мами: раз з кадри, а раз з фронту. Написав лише стільки, щоби подати свою адресу, що йому мати дуже наказувала, як вибирав ся з дому. А тяжкий день за днем минав.

*

Були се пам'ятні часи, коли границі держави позіставали замкнені, а в середині держави кожде село розпливало ся по всіх сторонах держави. Ніколи люди стільки сьвіта не звиділи, як в тих часах. А всьо з конечности, не для забави! Тих, котрих взято на війну, пересувано з місця на місце — з одної границі держави на противну: із Боснії та з Сербії до Галичини, з Галичини до Польщі, з Польщі до Карпат, з Карпат до полудневої Дальматиї, з Дальматиї на італійську границу ітд. Давнійше взятих, котрі ще позістали в житю, пересувано, а все сьвіжих — то молодших, то старших, то зпоміж вже перебраних — брано із села. Котрі стали ранені, тих розміщувано по ріжних шпиталях, по ріжних містах в державі. Писали ранені з Моравії, з Чех, з північної

Угорщини, з Австрії, з Тиролю, зі Стирії, з Хорватії ітд. Їздили до них кривні — їздили, де лише було „вільно“: до Суботиці, до Пейчки (Fünfkirchen), до Будапешту, до Праги, до Загребу ітд. Їздили переважно жінки, бо лиш тих подостатком зістало ся в селі. Їздили матери, жінки, сестри, бабці. Всьо покидали, всьо жертвували, на всьо відважили ся, а їздили. Відвідати „сина“, відвідати „мужа“ — раненого, хорого в шпиталі! Як на фронті могучою була сила, котра гнала людей на кільчасті дроти, на ворожі кулі і ножі, на заріз, так за фронтом в спокійних селах могучою була любов до своїх найблизших, а у сьвітї запроторених. Пускали ся в далеку дорогу такі, котрі передше бояли ся їхати на друге село; такі, котрі ніколи не їхали зелізницею, котрі не знали, як всісти, а як висісти з зелізниці, куди їхати, в котрім напрямі, котрим потягом... і коли їхали, не могли зміркувати, куди їх зелізниця везе... Їхали до сина, до мужа — і в тій думці поборювали усї перешкоди. Розмовити ся по дорозі з людьми не могли, їхали, немов пакунок, з написаною адресою в руці, і заїжджали до своїх дорогих у сьвітї, і вертали щасливо домів. Пускали ся в далекий сьвіт начеб сліпі і глухі, а досягали свого!

Що дня виходили немов би процесії з села; одні виходили, другі приходили; одні до мужів та синів; другі від мужів та синів; одні пішки, з клунками на плечох, з парасолею в руці; другі фірою — до найближшої зелізничої стації. Такі то були часи!

*

Не довго Міжо служив при війську, не довго воював. Два місяці в касарні, несповна два місяці в поли. І дослужив...

Приїхали одного дня жінки з Пейчки, і принесли вістку: Міжо Козарів ранений! Лежить в шпиталі в Пейчці! Ранений страшно!

Побігла стара Козариха до тих, що принесли ту вістку, побігла і Марча — стара Козариха зі страхом і з розпукою в серци, Марча зі страхом і з надією.

І одна і друга і трета жінка говорила то само; видко було, що се не видумка, про що говорили. А говорили так:

— Ранений ваш Михайло, ранений! Лежить в шпиталі в Пейчці — ранений тяжко. Обі ноги йому прострілені — під колінами, а одну кулю дістав в уста — вибила йому передні зуби, і язик пошарпала. Уста йому перевязані — не може говорити, а чи буде говорити, як виздоровіє, Бог вість! Такий молодий хлопець, а калікою буде — калікою, бо якжеж, коли так ранений?!

Як розплакала ся Козариха, коли почула ті слова, так і плакала, голосно плакала по улиці, вертаючи до хати; так плакала і в хаті до пізної ночі:

— Ох! Сину мій сину! сину мій єдиний! Як мене Бог покарав! Як тебе Бог покарав! Сину мій єдиний! Дитино моя! дитино моя!

На другий день і картка прийшла від Міжа до Козарихи:

„Я живий, дорога мамо, але я ранений. В Пейчці я в шпиталі; приїдьте відвідати мене! У великім нещастю я був, але Бог мене охоронив, що я там не остав ся на віки!“

Від тепер Козариха мала лиш одну журбу: поїхати до сина до Пейчки. І поїхала. Щасливо заїхала, щасливо і вернула.

*

Як Козариха вернула з Пейчки, зараз поспішила до Козарчиків — з радісною вісткою:

— Сказав Михайло, щоби Марча приїхала відвідати його. Хоче ви-

сповідати ся, хоче перепросити ся з Марчою, зі своєю жінкою, — висказала Козариха ті слова, ще і не привитавши ся.

— А щож? може говорити? говорить? — питала ся і бабця і мати і Марча.

— Та говорить, вже говорить, але тяжко і незрозуміло. Дякувати Богу і за се! Колиб кулька просто пішла, була би його на місци убила, але так Бог дав — бо ніхто инший! — що пішла скісно, і вийшла йому отут поверх щоки. Щоби лиш на ноги подужав! Щоби не остав калікою! Анї рушити ногами не може! Ой Боже! Боже!

Тут Козариха розплакала ся. З Козарчиків ніхто не плакав. Нещасте Козарів було щастем для Козарчиків. Винова лоза обтята з весною „плаче“ (як кажуть в моїм селі), — та єї господар тїшить ся, що вона здорова, і що не буде буюти у висоту, але оберне свою силу на плід...

*

— Треба їхати! треба їхати до Пейчки! — по відході Козарихи се говорили Козарчики одно до другого, говорили по кілька разів — все наново і наново. Недавно вернули батько і мати із Суботиці (Szabadka), куди їздили пращати ся зі сином, бо відїзджав „в поле“; а ось тепер треба їхати до Пейчки — до раненого зятя!... Хто поїде? Коли їхати?... Марча мусить поїхати! А хто з нею? Радили, радили Козарчики, і нарадили ся, що бабця поїде з Марчою. Так буде найліпше. А поїдуть в неділю по полудни, щоби коний не відривати від роботи.

Прийшла неділя, поїхали бабця і Марча. На фірі Марча так почувала ся, як колиб їхала на ярмарок. Та коли сіла на залізницю, зачало їй серце філювати ся:

„Чи то дійсно Михайло казав, щоби я приїжджала? Чи се не видумала свекруха? А що буде, коли я прийду до шпиталю, до ліжка, де він лежить, а він накричить на мене перед чужими людьми? Накричить так, як передше кричав на мене? Що зроблю?...“

Такі думки в залізниці насували ся Марчі. Та вже було запізно зміняти постанову.

„Як вертати назад до села, коли вже в залізниці сиджу? Сьміяли ся би всі люди з мене! А може таки правда, що свекруха говорила? Може правда?!“

Била ся Марча з думками, якось не могла цілим серцем повірити, щоби той її муж, котрий так ненавидів її, так бив її, тепер вже інакше обізвав ся до неї, щоби інакшим став ся для неї...

Мовчала бабця, мовчала і Марча. Заїхали до Пейчки, прийшли до шпиталю. Жовнір завів їх до салі, де Міжо лежав. Шукали очима за Міжом — бабця і Марча, та не могли його спостеречи, ішли за жовніром. Міжо спостеріг їх скорше, і коли їх побачив, сів на ліжку. В тій хвилі спостерегла його Марча, і шепнула бабці:

— Дивіть ся, там він!

Але якжеж Міжо тепер змінив ся! Волосє підстрижене до самої шкіри, а сухий, марний — тільки очи йому блищались.

— Слава Ісусу Христу, Михайле! Бач, приїхали ми тебе відвідати! — проговорила бабця до Міжа голосно, як говорять на селі до хорих, що вже непритомні.

Міжо на се тільки кивав головою — ще не знав, що має сказати, а бабці здавало ся, що він не в силі говорити, тай зараз навязала:

— Бачиш, як тебе Бог покарав!

— Покарав мене Бог, покарав! — відозвав ся тепер Міжо, та так невиразно, як розбитий горнець дзвонить, так повільно, тяжко, що Марчі видавало ся, що то не він говорить, але хтось инший.

Марча мовчала, бояла ся близше приступити до Міжа, бояла ся і в очи йому заглянути. По перших словах Міжо замовк. Потім обізвав ся до Марчі:

— Марйо, прости мені!... Бог мені отворив очи!... Не робив я так, як належить ся, най мені Бог простить!...

Коли він ті слова говорив, Марча ще не важила ся поглянути на него, дивила ся в низ, та їй здавало ся, що вона глядить на него тисячами очий: кожною точкою на своїм тілі. Обняло її солодке почуття щастя, побіди, триумфу, розпливало ся по цілім її тілі, відзивало ся всюди немов пчоли в городі на весні... Видавало ся Марчі, що цілу сю страшенну війну вона виграла — вона, а ніхто инший! Всі били ся, терпіли і умирали для її побіди, для її щастя! Для сего і Бог допустив сю війну на сьвіт!... Адже той, що бив її немилосерно, що був для неї жорстоким тираном, що все лиш грозив їй, тепер перепрошує її — тепер він немічний, а Марча могуча!

Не тривало се довше, як одну хвильку, а що ся хвилька не принесла Марчі! Ціле її жите направила, звела на природний шлях!... Певна вже своєї побіди, Марча поглянула на Міжа, поглянула йому в очи, приступила до него, і обцілувала його по лиці, як звичай цілувати ся в моїм селі. А товариші Міжа по долі підносили на ліжках голови, і приглядали ся сцені щастя в нещастю...

*

Наказував Міжо Марчі:

— Як лише приїдеш до хати, зараз перепровадь ся до мами, щоби стид не лишав ся на мені... і помагай мамі, бо тепер тяжко самітній людині на сьвіті!

Марча се радо послухала, і як вернула домів, небавом перепровадила ся до свекрухи — до старої Козарихи.

А люди говорили по селі:

— Чули ви нове? Марча Козарчиківна, та, що була „охабена“, вернула до свекрухи — до Козарів. Що гадасте: Чи той сї Михайло змінить ся, як верне домів? Чи лишить ся, який був?

Одні з людей казали, що Міжо вже змінить ся; другі: що не змінить ся; а треті говорили:

— Га, Бог знає, як то буде! Чи він ще і прожисє сю страшну війну?

23. XI. 1916.

Уляна Жривченко.

МОЛИТВА.

Держи, хороши нас, Великий, Єдиний,
З низу сліз і крові, благаєм Тебе!
Ти всякої днини своєї України
Є захист. Сьвяти ся нам Імя Твоє!
На діло ми сьміло будемо ставати,
На труди у груди нам силу подай,
А труд наш початий дасть успіх богатий,
Як Ти з нами будеш в борбі за наш край!
Ми щирі у мирі, у руки ласкаві.
Тобі все здаємо у сей грізний час!
Не дай нас неславі у руки лукаві,
У хвилю рішучу лиш Ти будь при нас!

В день народного сьвята 3. марта 1918.

Каліка.

Не було в селі над Лукина Максимового. Високий, стрункий, як берест над потоком, над котрим стояла вдовина хата його матери.

Бувало в неділю, як одягне білу з широкою прошивкою сорочку, возьме широкий черес, закине через плече новий сердак, убере з навами капелюх, то усі дівчата на него ззирають ся. На танці, в церкві, чи при роботі всюди він перший між усіми парубками, всюди рей веде. Та і лице у него як сонічко ясне, очи сині як небо, гарний молодий вусик, а чорняве волосє розсипувало ся густими кучерями.

Сама мати як часом гляне на него, то самохіть усміхне ся. До кого він вдав ся? — сама себе запитувала; і дівчата у неї гарні були, але де їм до него: тоті більше на неї і на єї чоловіка подобали. А він якось так як би до роду вдав ся, а найбільше до єї старшої сестри Фросини, що також колись така гарна була, що їй пари не було. Як би не те, що сама його під серцем виносила, то могла гадати що він — син Фросини. Такі самі сині очі, таке волосє тай на зріст вона також якась така була. Дівки старші були від Лукина, і за таких газдів їх повіддавала, що дай Боже і синови такої долі. Але він міг ще й ліпшу долю найти, з першою ліпшою богачкою в селі оженити ся, та ледви чи була яка йому під пару; десь треба би на стороні розпитати, якусь сторонську невістку до хати увести, — думала нераз Максимиха.

Та хоч вона не з перших богачів була, та далеко їй було, хоч би до сестри Фросини, що віддала ся була за великого богатиря, і топила ся в богатстві, усього мала по шию. Справді не хотіла вона за него віддавати ся та все на тата і маму марикувала, що її присилували, але зате стала богачкою на все село і мала чим гонорувати ся. Та хоч у Максимихи такого богатства не було як у сестри, то все таки було до чого невістку привезти.

Хата хоч куди, гонтами крита і город неабиякий а до того ще і поле було, своє тягло, і коровина була, коби лиш Лукин тільки за жіною взяв, то і Фросина могла би сховати ся.

Лукин був від війська реклямований і як лиш вийшов з кляс, мати зачала оглядати ся за невісткою.

Де будь стане з газдинями на вулиці, чи коло церкви, то і зараз наводить на те що має дихавицю, а то такої роботи коло газдівства, що ніяк пошанувати ся.

— Та чи ви не маєте помочи, не маєте газди коло хати? — кажуть їй газдині — от лиш Бога гніваєте. Коби кождому такого сина мати!

— Та син бабської роботи не зробить.

— Вони правду кажуть; хлоп свою роботу знає, а баба свою; от невістка здала ся би вам.

Максимиха лиш і того чекає.

— Коби лиш яку гідну та роботящу Бог навернув, — говорить з проволоком.

Хата під Подтавою.

— Ви вже тим не журіть ся, знайде він собі гідну газдиню. Парубок хоч куди! Що узрить очима, те зробить руками: перша ліпша піде за него, не бійте ся.

Максимиha, як по такій розмові прийде до хати, та все синові розповідає, а він лиш всьміхає ся, рад з себе і з того що люди про него говорять. Бо і чомуж мали би інакше говорити? Він і сам знає, що нема дівки, щоби його не хотіла, та котру лиш засватав би, то пішла би за него. І став в думці перебирати дівки, як качки коли пливуть одна за другою вузкою струєю води. Не одна з них гарна, не одна богата, з доброго роду: Марина має палкі чорні очі, Софія росла, білява, у Ірини лиця як яблочка, Ерстина довгу косу має, та все таки ні одна не може рівняти ся з Маланкою, що служила у тїтки Фросини.

Він сам не знав, як до того прийшло, що Маланка виділа ся йому найкрасшою дівкою, яку коли бачив. А зачало ся тим, що коли раз пігнав був коні до води, вона щось там на камені прала. Він тихо зайшов, і щоби налякати дівчину, обіймив її за стан. Вона справді налякала ся, піднесла ся на цілий зріст, спалахнула, ніздра роздули ся і так стали одно проти другого добру хвилю.

— Чи ти одурів? — промовила врешті Маланка.

— Я хотів тебе напудити.

— Іди до чорта! — гукнула вона, і відвернувшись пішла до дому.

Лукинови здавало ся що до того часу він як би її не знав, не бачив єї росту, гарного тіла, палких очий і те все як би перший раз узрів. То і з того часу вона все йому бувало на гадці.

Щоби її побачити, став частійше заходити до тїтки, а все їїби за якоюсь орудкою: то воловода позичити, то десь брус загодів ся, а то треба борзо трави для корови накосити. Хоч він міг без того до тїтки заходити, але все таки щось такого знайшов, що будьто би не задля неї приходить.

Тїтка його навиділа, то коли він зайде, то все щось заговорить, зажартує, а коли він квапить ся, вона сьміє ся, що робота не заяць, не утече. Хоч як тїтка йому рада була, він нераз сердив ся на ню, коли вона з ним ставала на бесїду, і раднійший був коли заставав дома лиш саму Маланку. То рідко трафляло ся, бо чоловік тїтки великий був лютока, але жінку шанував, в поле рідко наганяв, та все що тяжше мусіла потягнути Маланка.

Лукин сам був робітний і хвалив за те Маланку, що вона знала ухопити за горяче і студене, та все таки нераз сердило його, що вуйко надто нею вирабляє ся.

„Той що її возьме, не пожалує того“, — думав про себе, коли бачив як раз вона кидала вилами на стїг снопи, причім єї гнучкий стан гарно вигинав ся, а лице як калина червонїло ся. — „А може би я сам?“ — спала десь як би з гори на него гадка, — але тут і урвала ся.

Зразу Маланка брала його залицянки за парубоцькі жарти і держала ся здалека, але коли він обіцяв з нею женити ся, віддала ся йому цілою душею і тілом.

Максимиha зразу страшно сердила ся і плакала. Не такої вона невістки надіяла ся, тай соромно їй було, щоби єї син брав сестрипу наймичку.

Зате тїтка Фросина стала відразу по стороні молодих. Вона дітий не мала і жалувала Маланку як свою дитину.

— Дівка годна, робітна, — розважала сестру, — то коли її любить, нехай бере.

Тут тїтка Фросина тяжко зітхнула. Максимиha знала що їй на гадці; вона добре тямила, як єї сестра за сусідським парубком пропадала, але

старі і чути про те не хотіли, бо він мав лиш половину хати та й дві грядки городу, а вони мали чим доньку відвінувати, то і могли на ліпшого зятя зачекати.

Недовго чекали. Трафив ся одинак ґрунтовий, сама могла бути газдинею в хаті, бо його старі повмирали, а більше дітей не було, то він обіймав ціле газдівство. Стала відразу широкою газдинею, люди називали її гордійкою, що будьто би не знала вже як гордити ся своїм богатством. Се не було без рації, бо вона справді гордила ся і величала ся своїми статками. А однак часом прийшла на неї така година, що ходила як затроєна, і нераз гірко сплала перед сестрою та казала, що весь маєток дала би за один поцілуй сусідського парубка. Тож і тепер коли розговорювала сестру і тота лиш зиркала на неї зпід ока, Фросина здогадала ся про що може сестра думати — і гірко усьміхнула ся.

— Немолоденька я вже і не мені молоді літа нагадувати, але кажу ти, сестро, нерозлучай молодят, щоби колись на тебе не банували та й не коротали свого віку.

Максимисі тяжко було переломити ся, все таки противила ся синові, хоч і міркувала, що він того не питає.

Лукин стояв при своїм і не було сили щоби відтягнула його від Маланки; все те що мати говорила, він ледви слухав, та все таки рад був, що тітка за ним обставала, та й маму розговорювала.

З весілем не було що протягати; таки зараз по Петрі Лукин увів молоду жінку до хати.

Максими́ха не переставала марикувати.

„Привів мені невістку з вином і гонором“, — гадала нераз з серцем, хоч і мовчала, бо що вже було тепер говорити, щоби чужі люди мали з чого сьміяти ся. Сестрі також не було що казати, бо вона все за молодими обставала.

Все у собі таїла, але спокою не мала та й другому не давала. Що тільки Маланка не робила би, ніколи не може догодити свекрусі. Ні курам не насипле стілько зерна, скілько треба, ні пацяти в час їсти не дасть, не вмістеля від корови відлучити. З початку по трохи, а потому що раз більше і частійше приходило до сварки, колотні і проклонів. Мати жалувала ся перед сином на невістку, а жінка перед чоловіком на свекруху, і нераз таке пекло счинило ся, що треба було з хати утікати.

Та не судило ся було Максимисі довго з невісткою бути. Вона все мала дихавицю; десь ухопила ся її простуда, тяжко заслабла, не довго мучила ся, та й уснула на віки так тихо, що ніхто не знав, коли вона умерла. Всі якось повиходили з хати, вертають, а вона вже застигла...

Лукинови жаль було за матерію, а найбільше банно, що так тихо відійшла. Лекше було би йому як би була щось казала, дорікала, а то так пішла як би її ніколи й не було.

Загальний вид села Городок, ровенського уїзда, волинської губ.

Коли лежала на лавиці, він довго на неї дивився, і не знати, що був би дав, як би хоч одно слово промовила. Але вона міцно затулила губи, як би хто їх яким тяжким словом запечатав. Може то його власне слово, як коли в злості міг крикнути „мовчи“. І те слово тепер до него обертаєся, він буде тепер перед Богом за те відповідати. Як би не дорікав він собі, та все таки хату як би ангели перелетіли. Тихо, спокійно, і лиш хіба тільки крику в їх хаті, коли діти послуху навчають, а було щось тих діточок, — що рік дав Бог гаразд.

*

Якось раз уже смеркало, а Маланка все ще не розгинала хребта і пильно підгортала бульбу. І дитина плакала в колиці і вечеру час уже було варити, бо Лукин от лиш що з міста не надійде, а кортіло її уже з тою бульбою покінчити.

Коли увійшла до хати і ледви що встигла розкласти огонь, надійшов Лукин.

— Ти ще, газдине, не варила вечери? — сказав лагідно, і сів на лавицю.

— Я запізнала ся, бо хотіла вже раз тоту бульбу підгорнути, так була вже хоптою закипіла, що тяжко ради було дати.

— Нічо, нічо, але вари скорше вечеру, бо я голоден.

— Зараз буде, лиш кулешу засиплю, бо борщ ще з обіду лишився. Але ти щось в місті забавився, я гадала що скорше прийдеш, у двоє борше було би зробило ся.

— Подибав ся з людьми, всілякі бесіди завелись, то й забавив ся.

— Та що там такого говорили?

— Кажуть, що пишуть газети, що війна буде.

— Ет, що там війна, коби бульба зародила, — я ще мала була, як люди про війну говорили.

— Говорили і виговорили.

— Довго якось говорили.

— Ні не жарт кажуть, що мусить бути війна -- але най буде, я реклямований, то мене не возьмуть.

*

Якось потому чують, що будуть парубків брати до війська. І справді пів села заасентерували і таки зараз стали покликати.

Коли беруть до війська, то кожного тисне за серце жаль, а щож доперва в такий час, коли про війну говорить ся.

Плакали дівчата, голосили мами, банували батьки. Не знали ще тоді, що й їм прийде ся піти за синами.

*

Справді війна. Всі вже про те на певно знають. Богато людей затрівожило ся, але багато і думки не має. В робучий час на селі, нема коли роздумувати, на роботу часу не стає, а не то на якісь міркованя. Що Бог дасть, те й буде, а доки чоловік жиє, хоче їсти, а як їсти хоче, то мусить робити. А то робота на роботу настає.

Є такі люди, що хоч роблять, то все за тонший кінець хапають. Але Лукин так само як Маланка були завзяті на роботу і вона їм віддвчувала ся. Газдівство поширювало ся. Станула нова колешня-оборіг, якого за мами не було, зачали класти стодолу, уже і зводини зробили. І віху покладали, лиш би ще пошити, а молотило ся би вже в ній збіже, коби не те, що треба було перше збіже звести, змолотити, а з соломи поробити сніпки до пошиваня.

Сиротище Лукин не знав, що свого збіжа вже не буде звозити. Війна, про котру він спершу мало що думав, що раз близше надходила. У по-

Лях чути не раз було як десь далеко земля від гуків дрожала, та хоч люди собі думали, що то до них не дійде, то все таки руки опадали. Найбільше людей трівожило ся, що що раз більше все нових до війська покликали. Розійшла ся вістка, що і реклямованих будуть покликати. Маланка як те учула, то аж за голову хопила ся, але Лукин все ще не давав віри, щоби так могло бути. Чи одно люди говорять, та через те ще не конче має так бути що вони говорять.

Аж одної днини, що лиш запряг коні до воза і хотів їхати в поле, дає вїт знати, щоби ішов до міста ставити ся до війська.

— Що таке? — запитала Маланка, що як раз була на обійстю.

— Покликують до війська.

Маланка закрила лице руками і гірко заплакала.

— Не бій ся, я реклямований, нічо з того не буде, лиш треба іти, нічо не поможе.

*

Лукина відобрали а за дві неділі мусів він іти. Спершу виділо ся йому як би нічо не стало ся, але таки зараз все як би до гори дном обернуло ся. Все стало як би якесь чуже, не його. Він дивив ся на свою хату, але вона не була вже тота сама його хата, і жінка як би не була його жінкою, ні діти дітьми. Вибігла дитина з хати, учепила ся його поли, але він її не видів і не знав хто його чіпає ся. А то ще жінка плачем роздирає серце.

Тої днини, коли мав відходити, він як би занімів. Сів на пеньок під колешньою і упер очі в город. Червоний, великий мак розцвітає в городі, а між ним хитав дрібнійший білявими головками. Той мак прикував цілу його увагу і будьто би крім того маку нічо иншого більше не існувало на сьвітї. Червоний великий з гарним осередком мак, а між ним менший з білявими платочками.

Аж знов в нім все перевернуло ся.

„Ні! ні! не піду, най убють — не піду; яким правом сьміють люди відривати мене від своєї землі, своєї хати, рідні?“

І знов якийсь страшний бунт підніс його груди. Аж врешті опали руки, похилила ся голова і він заплакав, як мала дитина.

Так само щось тяжко коло него захлипало — була то Маланка. Вона присіла за ним під хатою на купі хворосту, але він не знав коли вона прийшла і коли за ним усіла. Він оглянув ся.

— Чого ти? — сказав як би в злости, — встав, пішов до стайні і пігнав товар до води.

Се ще і не пора була, але він пігнав, щоби лиш дома не бути, не бачити жінки, дітий і не видіти червоного маку який нараз йому опротивів.

Тиждень мав бути ще дома. Кождий день, кожда ніч зближала його

Хата в селі Городок, ровенського уїзда, волинської губ.

до страшного речинця; не було способу проволочи, відтягнути. Дні і ночі скоро по собі чергували ся. Лишило ся уже лиш два дні, але то вже йому було байдуже, міг і зараз іти, все одно, коли вже мусить іти.

Минуло і тих два дні.

Коли мав виходити з хати, глянув по образах, повів очима по обійстю, подивив ся на недокінчену стодолу.

Маланка забрала діти і ішла з ним плачучи аж до міста. Виряджували як мерця. Та лиш мертець не видить свого похорону, його душа вже на правді, а за тіло він уже не дбає. А то видима смерть, видимий похорон. Коли в останне притиснув до серця омліваючу з плачу Маланку, вона і діти заголосили в один голос.

— Скоро, скоро! — зачали поганяти як товар до стайні; одних позапихали до середини, других на гору. Метушня, крик, плач все те змішало ся і клекотіло як у пеклі. Лукин хотів ще раз побачити жінку і діти, але не міг до краю добити ся. Аж нараз засвистало і потягнуло гей би шнуром у безвісти.

Маланці виділо ся, що вдовицею вернула до хати. Сіла на приспу, опустила руки і як би не діти що плакали їсти, була би не борзо спам'ятала ся.

У три неділі дістала від Лукина картку: він питав про єї здоровле та як їй веде ся; писав, що його учать муштри, тай хто з ним є з його села. Відтак прийшло друге письмо. В третім просив, щоби прислала йому який крейцар, бо він з тим що має, не виходить.

Зачали говорити, що жінки за тих, що пішли до війська, будуть брати гроші, але чого іншого діждали ся.

Стріли, що з довкола давали ся чути і морозили людські серця, замовкли.

Деякі гадали що вже по війні.

Аж одної днини став ся великий пополох.

— Військо, військо! — скричали люди. Та не лиш військо але і коні, вози, гармати, — а люди замучені, збіджені, як би присипані саджею, а голодні такі, що хрять Господи! Люди виносили що могли — хліб, молоко.

Маланка через той час очі свої видивила, чи не побачить де Лукина. Не спала, не їла; щобудь кине дітям, і що могла виносила з хати жовнірам.

Аж рознесла ся чутка, що неприятеля лиш що не видко, завтра-позавтра він вже буде. Люди позавмирили зі страху.

Але минає одна днина, друга, трета — якось тихо. Вже зачали забувати, аж нараз як не счинить ся крик:

— Ворог, ворог іде...

Одні зачали утікати де їх очі несли; другі утікали би, та жаль їм було працю лишити, треті зовсім, як би без памяти, не знали що з собою робити. А ворог як вода пливе, цілий край заляв. Про наше військо і чутки не стало.

Усюди один неприятель. І все нараз запало як би у якусь бездонну бульбону. Ні звідки вістки, ні чутки, ані ніякого поратунку. Ніхто не знає — що буде? А тепер біда, крейцара при душі нема, а з газдівського добутку все неприятель забирає.

Маланка зі страху не виходить; не раз лиш ляже, а то гур! — у двері:

— Відчиняй! — та увійде часом і десять люда, а вона сама лиш з малими дітьми в хаті.

Та ще коби не рабували! Часом трафляли ся такі люди, що бесіду їх можна було добре розуміти — та ще й до своєї їди запрашали. Але

були й такі що все із горшків повитягали. Раз прийшли тай цілий оборіг сіна забрали; що ненаплакала ся, напросила ся, а вони ще насьмівали ся з неї.

Люди зачали між собою перешептувати ся, що й корови забирають: де ще одна коровина, то часом лишать, але де дві, то зараз одну беруть.

Маланка мала корову і ялівку. Люди радили як найскорше ялівку продати. Щоби як дешево, але все ліпше, як мала за дурно піти.

Одної днини лиш що пішла до сусіди — чує, а діти зробили крик в хаті: надбігає, а ялівку уже з загороди виводять. Не помогли ні плачі, ні крики, ні клятьби; взяли як своє. Що вона за тою ялівкою не набідькала ся! Вже й сусіди її розговорювали і тітка Фросина огойкувала що хоче хиба голову за корову положити, і діти осиротити. Але вона все своє:

— Як би Лукин був, він не дав би; він був би оборонив. Лукиночку, Лукиночку! Чому не даєш про себе ніякої чутки — може вже не жиєш, може вже де ворон кости твої розносить... — голосила плачучи.

*

Люди все гадали, що наші надійдуть — тай виженуть неприятеля, але коли став минати місяць за місяцем, а про наших і чутки нема, переставали уже надіяти ся і стали казати, що наших уже і не побачимо, що неприятель уже на все в краю лишить ся. Були такі жінки, що зовсім забували, що їх чоловіки кров проливають, та таку позну робили, що хрань Господи!

— Бог би їх тяжко покарав! — кляла їм нераз Маланка.

— Ади яка мені взяла ся! Не пильнує свого носа, а чужого проса — „безгрішниця“! — відказували тоті, що міркували що те против них говорить ся.

Якось що раз більше з гір сходило неприятельського війська. Зачали копати рови, стягати гармати, а поперек цілого села викопали шанець. Люди на ногах завмирили, дивлячи ся на ту роботу — а неприятельське військо ще собі кепкувало.

— Чого боїте ся? — казали, — наші гармати будуть кидати кулями далеко поза село, хиба ваші будуть на вас стріляти.

Якось раз перед вечером счинив ся великий гук і свист. Все заклотіло як у пеклі і як би зелізний град ішов на землю, а чорні дими збивали ся густими клубами. Кождий хто міг, ратував жите. Люди хапала, що могли: одні пішки, другі з возами — все то утікало до подальших сіл і лісів.

Маланка ледви встигла діти забрати. Поперед неї їхала тітка возом.

Шопа і стодола в селі Городок, вол. губ.

Маланка з дітьми ішла пішки та лиш на віз понакладала, що могла захопити з хати. Як лиш дуже зачинали стріляти, то люди падали на землю і так лежали аж троха не перетре ся.

Якийсь протяглий свист засвистав у воздусі: трісло і загуділо, аж земля задрожала, та лиш клубами дим сковпотів ся. Маланка усі діти пригорнула до себе і припала до землі.

Одна дитина якось посунула ся, вона хотіла її придержати і чула що впала в якийсь рів.

Темно було, на омацки зачала шукати коло себе за дітьми; троє було при ній а двоє десь подальше плакало. Анї воза, анї нікого з людей уже не було. Віднайшла і тих двоє і так сиділи всі стулені в одну купу. Дощ зачав іти, вода зливалася у рови, діти зачали домагати ся їди. Вона пригадала собі торбину з хлібом, що поклала на віз тітки Фросини тай там на возі і лишило ся.

„Що їй сирітці робити? Старші діти ще не так, але менші? Господи, що дитина знає? Їсти, тай їсти“.

Усюди така темнота, що хоч око виколи.

Аж дивить ся, щось блиснуло, як би сьвітло у хаті. А коли що раз більше вдивляла ся, розпізнала, що се справді якась хата і в ній сьвітить ся.

— Ходіть, підемо до тої хати, — сказала до дітей.

Найменше взяла за руки, старші ішли попри неї і пустили ся у пільму. Ішли по водах, камінях, зрубках аж дійшли до хати.

У хаті двері були відчинені, в печі горів огонь. Якихось трох жовнірів сиділо коло печи і сушило перемоклі плащі. У хаті на полиці стояло кілька перевернених горшків і мисок, на землі валяла ся подушка та якесь порозтягане платє. Видко що газди не мали часу забрати ся.

Маланка станула на порозі як вкопана.

— Чого молодице? — запитав ся жовнір.

— Не маєте хоч кусник хліба; діти голодні — а не маю що їм дати їсти.

— Ми самі не маємо що їсти; газди порожні горшки полишили, — докинув один гірко всьміхаючи ся.

Уже хотіла відходити, коли один з жовнірів взяв якусь торбу, почав в ній щось шукати, і витягнув два кусники сухарів.

— На твоє щастє ще знайшло ся, — і дав їй сухар.

Діти повитягали до хліба руки, але сухар був твердий; треба було його розломити. Розглянула ся по хаті чи не буде де води, але ніде не знайшла. Менше о те, розмочить де будь на дощи. Подякувала тай пішла. Як уже гей подалеко була від хати, присіла під якесь велике росохате дерево, пригорнула діти, тай так пересиділа до днини. Коли розвидніло, стала розглядати ся і міркувати, куди вела дорога до якого найблизшого села. Вертати і бесіди не було. Треба було йти за тими, від котрих лишила ся. Але куди?

Пустила ся першою-ліпшою дорогою. Ось і якесь село, але з него люди також поутікали. Всюди було пусто; двері і ворота повідчинювані. Якась стара жінка сиділа під плотом і хапала ся за груди від великого кашлю. Вона їй розказала, що всі з села повтікали і мають бути під лісом аж на третім селі.

Маланка, ще ліпше розпитавши бабу, у котрий бік йти би, тай собі потягнула з дітьми туди.

У тому селі, на великій толоці стовпило ся тільки люда, що і іглу не кинув би. Маланка десь допитала ся до своїх, хоч ще довго находила ся заким знайшла тітку Фросину. Тітка сиділа з чоловіком і слугою під возом як би у поли, коли туча нападе. На щастє на возі знайшло ся трохи харчу, то могла хоч діти погодувати.

Так там перебідували цілих три дні. Дехто ходив звідувати ся, де що діє ся? Деякі доходили аж до свого села. Сьмілійші казали, що уже можна вертати, що військо пішло в другий бік, лиш трупи усюди лежать по дорозі, тай на однім боці села майже всі хати порозбивані а деякі згоріли.

Коли вертали, люди росохами трупів до ями угортали. Тіла вже порозкладали ся, а такий ішов сопух, що мож було удушити ся.

У горішнім кінці села, де сиділа Маланка, хати якось остояли ся. На царині коло Маланчиної хати стояло багато возів тай крутило ся чимало війська. У хаті застала лиш розломане ліжко. Одної лавиці не було, її привалка, лиш черепа і солома усюди порозкидані валяли ся. Ні одного, як кажуть, хвоста коло хати не було, але треба було Богу дякувати, за те що жиє і діти має при собі.

Уже і плакати не могла лиш серце як би хтось кліщами стиснув.

На городі лежала розбита коновка. Вона підійшла, і тільки нагнула ся, а то над нею як не затаракотить, і більше вже нічо не чула.

Люди виділи, що з літака, щось як би огнений лист летів, почім вчинив ся великий гук і все закрило ся димом. Богато людей поранило. Убило двох жовнірів, а Маланку на дрібні кусні поторощило. Люди ледви позбирали. У трумну не було що класти, збили скринку як на дитину, тай так і поховали, без дзвонів, без відправи, навіть гробу не було кому запечатати.

Перед хатою в селі Городок, вол. губ.

Як трохи утихомирило ся, громада діти надала тітці Фросині, а хату замкнула.

Лукинови инша судила ся доля.

Коли лишив хату і пішов сумною дорогою своєї сумної долі, довго не міг опам'ятати ся, що з ним діяло ся.

Не один був він такий.

Спершу муштри вчили, гонили людьми, як стадом баранів. Раз дали до якоїсь одної команди, з відти до другої, а люди ішли без думки, без волі гей би справді череда.

Лукин ходив як неживий. Все те робив, що другі: вставав, ходив, їв, спав, але то як би не він, а хтось инший те робив. Йому дивно було, як могли люди говорити, сьміяти ся, жартувати.

Так ішов день за днем.

Ииші жалували ся то на їду, то на те, що спати не могли; йому те було все одно. Його думка не була при нім, він лишив її за собою, біля своєї загороди, жінки, дітий.

Він був благий чоловік, робив хто що сказав, та все таки не обійшло ся без нагани. Зразу виділо ся йому, що чіпають ся без причини, але пізнійше сам підкмітив, що не раз не чув, що до него говорило ся.

Та все те ще було нічим насупротив того, що мало доперва прийти. Коли то мало прийти, того ніхто не знав, та все лиш все до того ладило ся.

Коби не те ожиданє, то все якось перебуло ся би; у гурті все лекше переходить. Спершу Лукин не любив того гурту, але поволи став привикати. Всіх їх доля однака, одна жура і смуток.

Одної днини, ще з ранку ніхто нічо не знав, а в полудне прийшов розказ вибирати ся в дорогу. Вечером ціла компанія була на залізниці. Дощ мершів, тож найгірше тим було, що сиділи на верхах возів. В середині також так глітно було, що не можна було обернути ся. Лукин припер ся плечима о стінку воза, а думками о рідне гніздо, що ніби десь як би в мраці пропадало.

Кількох жовнірів сьпівало коломийки. Чи їм весело було? Чи лиш веселостю біду убивали? Все одно, вони сьпівали не вмовкаючи.

Хтось зотягнув пісню про орла і сивого сокола. „Ох! чи був ти, орле, в моїй стороні“? — мов вирвало ся з груди Лукина, і він зачав сьпівати.

Сьпівав довго без тямки, уже всі перестали, а він все ще сьпівав.

Як довго їхав, не знав; уже давно перестав зовсім з чим би не було числити ся.

Часом не знав що за днина, а врешті при війську п'ятниця чи неділя все одно; на те ніхто не зважає, бо кожда днина однако переживала ся.

Як довго їхали, на те зовсім не звертав уваги і лиш тільки знав, що раз чи два перечергували ся день з ночею.

Нараз поїзд став серед чистого поля і всім казали виходити. Чи то вже тут? — кождий питав ся себе, і мороз пішов поза шкіру, хоч сонце пекло і піт ляв ся з чола.

Ще не покінчили ся роботи коло шанців і окопів, як нараз дав ся чути страшний рев неприятельських гармат. Наші також канонами стали відповідати і почав ся такий гук, треск, лопіт і клекіт, як би вже мав бути кінець сьвіту. Гранати летіли, пукали, заривали ся у землю, рвали її на кусні, виривали корчі і дерева, кидали травою. Небо затемніло ся димом, прошиваним огненим блиском.

Щось як би притихло. Аж знов як не заклекотять самостріли, мов градом посипали ся кулі. Люди падали як солома: смерть, смерть, видюча смерть мерещало в мозку Лукина. Нараз все як би запало у якусь пропасть. Думка його від усього відорвала ся і відлетіла десь далеко. Перед ним станула Маланка. „Що з нею діє ся? Чи вона знає?!“ Тут і урвали ся його гадки. Щось сильно шарпнуло за плечі і він упав на землю.

Довго лежав не рухаючи ся. Чи се справді він вже не жиє? Чи вже смерть і його скосила, кинула в него кулю, а може і цілою пригорщию куль, і він мусів розстати ся з житєм, бо ледви чи хто лишив ся при нім.

По якімсь часі чув, що при нім лежить якась рука — і здивувало його, що та рука розпростирала ся і затискала пальці.

Чи справді се його рука? Він ще раз розпростер пальці і затиснув. Так, се його рука. Спер ся на локоть і підніс ся. Чи може се бути? Він живий, нічо його не болять, лиш шапки не має на голові і торністру куля зірвала.

Він став якийсь міцнійший, зітхнув і увійшла в него якась надія, якої перед тим не мав.

Бій скінчив ся, не скінчили ся однак тяжкі дні воєнного бідування. Прийшло ся зимувати в ровах в снігу. Нераз лежали на перегнилій соломі, як у хліві.

Тяжко до біди привикати, але Лукин якось годив ся і все мовчки зносив. А може лихо облегчувало ся тим, що у війську все говорило ся

про скорий мир. Сегодня проголошено би мир, то кождий, що не упав на поли, лишив ся би при житю, а чи є що чоловікови милійше над жите.

З весною зачала знов ходити чутка, що неприятель що раз близше підходить. Всі надії на мир показали ся неправдою; війна тревала дальше і новий бій наближав ся.

Хоч все було на поготівлю, неприятель ударив як раз тоді, коли найменше того надіяли ся. Огонь почав ся ранком і тревав без перерви кілька днів. Руйнуючим полум'ям знищив ворог передні рови, дротяні засіки і зробив довкола один великий вертеп. З перших ровів не лишило ся просто нічого; так само з других. Страшний крик, зойк покалічених зливали ся з пекольними вибухами гармат. З одного і другого боку голови падали на землю, як підкошене колосє, коні підкидали в гору ногами. Люди товпили ся по трупах, різали ся, кололи. Лукин біг з другими, кидав ся на всі боки, пробивав багнетом кого як попало. Нараз все заляло ся кровю, потемніло, і він уже не знав, що з ним діє ся.

Коли прийшов до себе, лежав на постелі, а коло него заходили ся якісь люди, а найбільше якась жінка в білім чепці. „Маланка“, шось крикнуло у його нутрі, але біль перешиб його думки. По часі побачив знов той сам білий чепець і тоту саму жінку. Вона обережно підносила його голову, обвивала білими шматами і так само заходила ся коло ноги. Коли біль утихомирив ся, а він став що раз більше до себе приходити, якось дивно робило ся йому, коли порушав хорою ногою. Одної днини дійшов сего причину. Його нога по коліно була відтята. Страшний біль стиснув його серце. Боже! що йому калікою на світі робити? Та не тому був ще кінець. Раз монахиня розв'язала йому голову і десь відійшла. На стільці лишила ся блискуча як зеркало бляшка, покривочка від якоїсь масти. Він подивив ся у бляшку, і душа в ній застигла. Одно око було менше, і лице гей би в один бік перекривило ся. І він узрів ся молодим парубком, як всі дівчата в селі за ним пропадали, як кинув оком на Маланку, як до неї залицяв ся. Він знав, що причаровував її своїми очима, а тепер як би вона його побачила, чи не жахнула ся би, чи не опротивів би він їй?

Жіночі типи на Волині.

Від коли дістав ся до шпиталю, від тоді не мав від жінки ані одної вістки. На дармо слав письмо за письмом, і просив, щоби хоч одно слово кинула, але не міг дочекати ся ніякої відповіді. Писав до жінки, до сусідів, але все надармо.

Що такого стало ся? Може неприятель загнав усіх в полон? Може сліду вже нема, де стояла хата? А може Маланка? Ні, ні, лиш то ні! Вона так за ним пропадала, так побивала ся коли він відходив.

Він був хлоп міцний, здоровий, і скоро приходив до здоровля, але думка мучила його мозок і палила серце.

За якийсь час перенесли його з того шпиталю до другого. Припра-

вили ногу і дали карту увільняючу від військової служби. Був вільний, міг вертати до дому, але серце його не радувало ся, хоч і раде було би там злетіти.

Настав услівний час. Зелізнична пара несла його як на крилах до свого гнізда.

„Боже! Чи надіяв ся він того? Чи гадав, що буде вертати, що взагалі буде жити? Ох, жите, жите! Чому то кождому чоловікови так хоче ся жити? Окалічений, споганений, все таки рад житю“.

Та коли зближав ся до свого села, стали знов мучити його всілякі думки!

Чи буде міг робити, ходити, що скаже Маланка?

Ось і його село. Перший раз в житю не йшов охочо і весело до своєї хати. Якийсь огорнув його страх і з стрівоженим серцем волік ся, поволи штильгукаючи.

Здалека узрів свою стріху, а серце ще дужше стало в груди товчи. Нараз! як би хто ударив його обухом у голову. Вікна були повиби-

вані, двері підперті і замкнені на колодку. Підійшов під вікно, хата була зовсім пуста, ні живої душі.

Як підрубане дерево упав на приспу і гірко заплакав.

Сам не знав як довго сидів, чув лиш, що серце що раз більше корчило ся.

— То ви Лукине? — заговорив хтось до него.

Лукин подивив ся блудними очима.

Типи українських дітей на Волині.

— Не пізнаєте?

— Іваниха — сказав як би сам до себе.

— Господи! Що з вами зробило ся?! Іду дивлю ся — Лукин, не Лукин.

— Де жінка, діти? — запитав насилу.

— Ви нічо не знаєте?

— Де жінка, діти? — скричав як би з розуму сходив.

— Де, де! Коли вже ваша жінка ваші діти посиротіла.

„Маланка не жиє!“ — щось йойкнуло в його душі і він мовчки похилив голову.

— У нас був великий бій, — розповідала дальше Іваниха. — Люди були повтікали, ваша також з дітьми утікала, але від смерти ніхто не утече, смерть всюди найде чоловіка, і її найшла, таки перед хатою, тут на тим місци, де я тепер стою. Упала куля, з летучого човна і розтріскала її на місци. Діти взяла тітка Фрозина. Сама громада надала їй, бо що були би тут самі робили.

Лукин промовив лиш одно слово „Маланка“, — і заплакав як дитина...

Хтось ще більше мусів видіти і спізнати Лукина, бо коли все ще

сидів на приспі як остовпілий, прийшла з дітьми тітка Фросина. Тітка лиш в долоні сплеснула, як його побачила. Діти спершу не пізнали його, а найменше зовсім не знало, що то тато, лишило ся таке маленьке як він відходив. Тітка хотіла йому віддати діти, але виділа, що нема кому. Лукин ходив як напів мертвий.

*

— Що я вже йому не кажу, що не прибагаю, аби хоч троха спамятав ся, — говорила газдиням коло церкви тітка Фросина — та нема того способу. Так за нею побиває ся, що Господи! Щоби так не банував, кажу йому, що нібито вона за него і гадки не мала, що з Москалями вдавала ся, а він, вам, газдиньки, як не зойкне, як не заголосить, аж сум дебрами пішов...

*

Лукин справді як те вчув, гейби з коня повалив ся.

Каліка, каліка, без ноги, з скривленим лицем, а ще більше з скривленим серцем.

І пожалував чому смерть лишила його при житю!

Трицько Трух У. С. С.

Стрілецьким шляхом на Україну.

Колісь малому ще хлопчині
Маривсь далекий, дивний край,
Де степ широкий і Дніпр глибокий
Один родимий, справжний рай!...

Марив ся край синих жупанів,
Земля завзятих козаків,
Ясновельможних пан-гетьманів,
Сідоголовних кобзарів.

Моя дитиняча уява
Створила собі дивний сьвіт,
А серце рвалось і тужило
За днями слави давних літ.

І нїм ще втихла моя дума
Сумна мелодия туги,
Прийшла війна і хвиля долі
Занесла в мить мене туди.

В дорозі 1918. р.

Несе ся поїзд, мчить стрілою
Через безмежні поля
У шлях далекий, шлях безкрай,
Там де Україна моя.

Усе, що було лише в мрії,
Живуча дійсність — лиш одно
Шматує серце, давить груди:
„Це то проклин, що вже давно

„Мучив Україну, бідну неньку,
„Через найтяжші роки-годи,
„Де плили ріки сльоз і крови
„Задля привати і незгоди“!...

Тож коли нині на Україну
Йдуть молоді борці народу,
Молюсь Всевишньому: „О, дай нам
Єдину думку, трівку згоду“!

Вячеслав Лащенко.

Жовто-сині прапори.

У повітрі вільно мають
Жовто-сині прапори
Рвуть ся в небо, сонцем сяють,
Звуть на волю крізь мури.

Крик палкий за вітром лине
Дзвін по Києву гуде:
Прокидайтесь! До України
Ранок соняшний іде.

Блискотять Дніпрові хвилі:
Море золотом горить.
Степ синіє... Легкокрилі
Чайки линуть у блакить.

Линьте в небо, орлі крила!
Землю взоруйте, плуги;
Най цвіте Україна мила
Буйним цвітом навкруги!

Злої ночі дикі сили
Зникли в темряві німії...
Все живіє... Встань з могили,
Встань, як Лазар, краю мій!

І несе поміж народи
Крізь розвалені мури
Гасло сьвіта та свободи —
Жовто-сині прапори.

Др. Володимир Бирчак.

Ростислав Берладничч.

I.

Одного літного дня 1189. року їхало улицями Смоленська кількох їздців. Їхали нерівно, поволи, помучені; попереду молодий їздець, посьпівуючи пісню, за ним два старші, що випрямовували ся вдаючи ще жвавих, а там ізнов старець, що хилив ся до сідла. Їх коні обтріскані болотом, що хвилі спотикали ся. Переїхали город й звернули за молодим їздцем на вузеньку греблю, що вела посеред багна й болота. Проти них на зеленім острівчику пишав ся за валами й частоколами княжий замок. Гребля, заросла по боках вільшиною й вербами, була перетята в кількох місцях мостами й містками. Розглядаючи ся й доїхали їздці до воріт замку, що дивним дивом стояли отвором.

— Ось тут мирний час! — каже перший їздець і стримав коня, дожидаючи, аж всі зрівнають ся з ним. — Не то що в нас!

Старець обтер піт з чола й не зважаючи на слова молодого зітхнув:

— Слава тобі, Боже, що ми вже на місци!

З тим і вїхали в двір. Проти них ніхто не вийшов, а тільки ціла гурма собак випала з будинків, обскочила їздців й стала лаяти. Та їздці й не звертали на них уваги, а стримали коний й стали зісідати.

— Слава тобі, Боже! — зітхнув ще раз старець, як в дверях зявив ся слуга, глянув на приїждших і станув здивований.

— А ви відки?

— В нас питають сторонських найперше до кого приїхали, а тут: відки. Ми до князя Ростислава Берладничча! — промовив молодий, що їхав попереду. — Дома?

— Ні, поїхав зі своєю дружиною на лови.

— Нікогож не застали?

— Дома є наш старий князь Роман.

— Можна бачити ся з ним? Хоч ми не до нього, але й з ним бажалиб розмовити ся.

— Спав, та певно збудили його собаки.

— Іди й зголоси нас, — промовив старець. — Ми до Ростислава Берладничча, та коли його не застали, хотїлиб розмовити ся зі старим князем. Скажи, що ми з Галича, зпід синих угорських гір!

А звертаючи ся до своїх додав:

— Буде не зле й від старого засягнути язика. Щоб тільки даром не їхали ми такий шмат дороги!

Слуги, що приїхали з послами, підвели коний до студні, розпускали

на конях ремені, поїли й самі мили ся по довгій дорозі. Пси звивали ся коло них, та вже не гавкаючи. Від стаєн надійшли княжі слуги й забірали коний. Тимчасом вийшов і слуга з княжих кімнат і просив послів в середину. Князь ждав на рідких гостей. Старий галицький боярин Стефан покликав зі собою ще двох галицьких людей, слугам наказав, щоб пазили коний й увійшов в середину.

Перед ними стояв низонький сухорлявий старець, з лисою лискучою головою, меткими скорими очами й усьміхом на лиці.

— Ми з Галича, — зачав старий боярин.

— До Ростислава Берладничча? — перебив князь.

— Так.

— О, знаю я вже вас! І знаю за чим ви приїхали до нього! О, го-го! Певно просити, щоби сів у вас князем — а потім пошити в дурня, як пошили й його батька!

— Алеж, княже!...

— Щож, не має в вас знов князя? Може знов спалили?

— Ми жадного князя не спалили, не обиджуй нас, а то хиба деякі й то давно вже приложили своїх рук, що спалено Настасю...

— Як гарно сказано! — усьміхнув ся князь. — „Хиба деякі й то давно вже приложили своїх рук, що спалено Настасю...“ — а забув сказати, що та Настася була жінкою князя! Отже й видите! А тепер певно прогнали знов свого князя, або що! Не моє діло, не мене приїхали просити на стіл, Ростислав у мене служебним князем, та свій має розум. Кажіть, що нового набраїли? Впрочім пождіть, ви з далекої дороги, вас треба погостити. Тоді й говорити мете.

Шаблею застукав у зелізом ковані двері, відгомін пішов по усім дворі. Як зявили ся слуги, князь видав розкази й питав послів далі:

— Отже кажіть, що зробили? Впрочім можете й не говорити, бо й не до мене послами прибули.

— Нічого нам таїти.

— Як ваша воля. Та чи не вгадав[я] вже із чим то ви прибули? Ростислава просити на стіл? Не так? Не так? Отже кажіть, що знов там набраїли? Або, ще раз кажу, не говоріть мені, не до менеж приїхали, Ростислав небаром повинен вернути ся.

— За нами жадної вини, а се вина других, нам тільки приходиться терпіти, боярам і нам, людям Галича, — втрутив високий, що був з галицьких „людей“.

— Ти знаєш, княже, що наш великий князь Ярослав Осьмомисл ще перед двома літами переставив ся на той сьвіт.

Князь потакнув.

— Умираючи, оставляв він двох синів, старшого Володимира, сина

Тини дітій на Волиці.

від слюбної жінки й молодшого Олега, сина Настасі, яку бояри викрали були князеви й живцем спалили на кладі. Властиво старший повинен був засісти по батькови в Галичи, та князеви дуже залежало на тім, щоб саме в Галичи володів син тої, яку вельми князь любив й яку йому спалено. Тому перед смертю, лежачи хорий на постелі, покликав нас всіх: бояр, ігуменів та старших зпомежи людей, сповідав ся перед нами всіх своїх гріхів і просив, щоб ми заприсягли йому, що пошануємо його волю. А воля та була: в Галичи володіти ме молодий Олег, а не старший Володимир, останньому давав Перемишль. Не всі хотіли згодити ся, особливо бояри, бо й як, казали, князем мати сина тої, що була тільки коханкою князя й яку вони спалили, Але хорий князь намагав, просив і благав і виблагав. Заприсягли бояри, заприсяг і син Володимир, що не ме іскати стола під молодшим братом. Але що тільки вмер князь, наші бояри зломили присягу.

— Отже я й казав! — засьміяв ся старий князь. Його сьміх був гіркий як зерно гірчиці.

— На жаль так! А се тому, що в нас в Галичи інші люди та звичаї інші. В нас достаток, по сіль приїзять з Київа й від тебе, княже, і з усіх усюдів. А всі привозять гріш; де гріш, там мало шанують правду й справедливість, за те бута і гордість там цвітують — і як тут слухати Настасиною сина? Князем най буде княжин син! Й покликано на стіл Володимира, прогнано ж Олега. Я сам боярин, — говорив старець, — та сего кроку не хвалю. Та стало ся. Настали війни й межиусобиці, що тільки ослабили нас. Конець кінцем Володимир засів на галицькім столі при помочи бояр. Здавалоб ся, що час вже бути мирови і згоді. Здавалоб ся!

— Бо ось ті самі, що покликали Володимира й били ся за нього, хотіли, як він став князем, за нього й володіти! Та Володимир не з тих! Перше стояв об ласку бояр, та став князем і змінив ся — відсунув всіх поплечників з бояр і сам став володіти, опираючи ся тільки на вибраних зпомежи людей та бояр. Се й вивело тих, що його на столі посадили, з рівноваги й вони стали шукати зачіпки з князем. Ключку вони й знайшли легко, бо й хто з нас без гріха?!

— Батько Володимира, Ярослав Осьмомисл, прогнав свою слюбну жінку, з якою не був щасливий й жив з коханкою Настасею Чагрівною. Син від слюбної жінки, Володимир, виступав за те проти батька й шукав навіть помочи у інших князів, щоби змусити батька, аби прийняв маму, а прогнав Настасю. Він то й приложив до того своїх рук, що спалено Настасю. Але як він сам став князем — чи се був припадок, чи доля так веде діла, щоб насьміхали ся ми самі над собою — досить, він став князем і не був щасливий зі слюбною жінкою. Отже той сам, що виступав проти батька за Настасю, — зробив так само як і батько: кинув слюбну жінку, а взяв собі одну попадю, що припала до серця, відобравши її мужови. Ось за те й хопили ся бояри, що були невдоволені з князя. Кажуть: — „Ти нам князь, тобі маємо віддавати поклін й твоїй жінці, та як нам, боярам, їй віддавати честь, як се проста попадає?! Княже, ми знайдемо тобі княжну, або й яку королівну, — щоб тільки не та попадає“!

— Вони так говорили, хоч і знали, що він її не кине, бо треба знати, що любив її щиро й стояв за нею як колись і його батько за Настасею. Бояри шу-шу, а на князя страх! Ануж ті зроблять з його любкою те, що колись з Настасею? А любив її кріпко — знаєш, княже, як се двоїх часом добере ся у щирому коханю, що одно без одного ні дня не проживе. Отже й князь волів радше кинути свій стіл і князівство, як свою попадю. Колиж бояри, бачучи тривогу князя, стали ще дужше напирати, князь втік з попадею в Угорщину, кинувши стіл у Галичи.

— Дивні дива у вас в Галичи! — на те князь. — Яб своїх на мак розтер, як що посьміли би! — грозив старий князь.

— Та не в нас! — на те Галичани. — В нас бояри богачі й князь мусить дбати о їх ласку.

— Шож далі?

— На чолі тих, що вигнали, стояв Константин Сірославич, що колись палив Настасю. Вигнав він князя й як стій шле послів у Володимир Волинський до князя Романа, з яким зносив ся вже давно. Роман вже давно скалив на Галич зуби, тепер зачув, що Галич вільний і нуждо нього! До тижня й новий нами править князь, новий — та не дужий військом. Який був би він в прийдешности, не відомо, бо що тільки він до нас — як вже плещуть люди, що Володимир знайшов поміч в Угрів і з Уграми й попадею йде відбивати ся. До тижня — чуємо — вже Угри йдуть. Роман легонько вскочив в Галич, та без військ, прийшло ся боронити ся, а він ще скорше як прийшов — із Галича втік.

Перед селянською хатою на Волині.

— В Галич увійшли Угри без копія. Та щоб зрозуміти те що далі стало ся, треба туг ще одно додати: втікав Володимир, з ним з Галича втікали і всі його сторонники, втікав знов Роман, втекли з ним і ті всі, що перше виступали проти попаді, досить, що в Галичи із знатнійших мало хто остав. Отсе й побачили Угри і знаєш, княже, що вони зробили?! Угорський король прийшов в Галич, розглянув ся, розпитав усе і — Володимира та попадю, в яких обороні ніби то прийшов, увязнив, а на галицькім столі посадив свого сина Андрія.

II.

— Ось так, княже, й проміняли наші волю за кайдани. Інші народи жите кладуть на тоці, щоб волю добути, ми легким серцем крамолами й межиусобицями її проміняли. Скажеш, княже, що все пішло ізза жінки, ізза тої попаді, воно так і ні, бо завинили й наші тут бояри, що не об-

думавши діла й зачали ізза попаді війну і за цапову душу вскочили в кайдани.

— Чиж маю розказувати як нам тепер живе ся — у ярмі?! Як наші храми збещені, наші жінки й доньки як зьвір перед ловцем, перед бутним жовнірством ховають ся у ями й дебри лісові?! Як наші права — не наші вже, і мова наша погорджена й поругана! І сон та супокій забуті в нас тепер! Чи маю розказувати про ті всі терпіня, що переходимо день в день?! Про грабежі й підпал, знущаня та розбої?! Ось прийшли Угри, а непевні того як ми приймемо їх ярмо, закладників забрали в Галичан. У того сина, батька там взяли, там маму знов, а все ізза того, щоб ще не стали ми в борбу за волю та права. Тут вже іде річ о Володимира й попадю, а о те ярмо що впало на нас. Знаєш, княже, як часом жруть ся коні пущені на волю, мовчать і смирно собі помагають запряжені в один віз. Так і ми забули тепер всі свої дрібні свари, а всі разом проти ворога думати стали думу. З початку на Романа ми ще надіяли ся; він втік перед Уграми від нас, ми знов до нього шлемо послів, щоб йшов нас вибавляти, бо на Володимира, що сам попав в полон, ми стратили надію.

— І ще одно додатиб. В кождому народі усе знайдуть ся зрадники, як і найздоровший дуб між здоровою гнилу родить жолудь. І між галицьким боярством знайшли ся, що байдуже їм чиє ярмо на спині, ті відразу й пристали до наїздників, ласі на уряди і власть, яку він роздавав. Ті й зрадили нас. Бо що тільки і післали ми послів до Романа, що тільки й став він в похід вирушати, як вже в Галичи Угри заметушили ся й чеждучи аж Роман підступить під город, вийшли проти нього. Ті з наших, що вірно станули при Уграх, враз з ними й вдарили на свого.

— Глухі вісти прийшли в Галич. Романа побили... вигнали з Пліснеська... побитий подав ся на північ... Пропало все й всі ми потратили надію.

— І знов вернули Угри в Галич, веселі що віднесли побіду й на ново стали знущати ся над нами. І знов забрано закладників у нас, у мене сина, вже другого взяли, у інших зятя, то знов батька дітям. А потім червоний когут що ночі став у нас літати. Сум і туга й жалоба настали в нашім городі.

— Та воля не вмерла у нас, противно тим більше росла любов до неї і бажанє здобути її, чим більше кайдани нас гнітли. Тоді й піддав хтось думку, що цілющою водою впала на наші душі. На Романа ми стратили надію, не верне ся уже й наш, що нас покинув ізза попаді, а нуж ми кличмо Ростислава Берладничича — промовив хтось. — Йогож батько володів колись у нас, любив не тільки могучих бояр, але й людий звиклих і люди любили його, тепер покличмо його сина, най йде здобути батьків стіл! Ми всі за ним! Щоб тільки його знамена станули під Галичем, усі підемо за ним! Ударимо на Угрів, жите положимо за волю, бо годі, вже годі далі зносити ярмо!

— Слово було кинене й між людьми ймило ся як іскра на сухій соломі. І між боярством, що ще не продало ся в ярмо, та думка знайшла ухо й живійше стало бити серце. Усі за Ростиславом. Його батько любив правду й чесноту, як що син в нього вдав ся — нам треба такого! Най його знамена тільки й стануть під городом — ми всі втікаємо до нього! — кажуть бояри.

— Ось і знаєш тепер, княже, ізза чого ми й приїхали. Просити Ростислава, щоби йшов, здобувши, князем у нас сісти. До Ростислава ми приїхали — докинув боярин Стефан по хвилі — та вперед тобі все розповіли, щоб могли тебе, княже, вперед запитати ся яка твоя думка? Тиж знаєш Ростислава й збагнеш яка його буде воля: підеж він князем у нас князювати?

— Щоб обманули ви його як батька?! — спитав князь.

— Ми батька його обманули?

— Аджеж знаю добре! Його батько блукав ся по світі блудним лицарем і в мене він служив. Знаю, знаю! Був добрий, чесний і людям дуже вірив, тому два, чи навіть разів три обманули ви його! „Ходи до нас князем князювати! Ходи, тільки знамена покажи свої, ми всі за тобою!“ — казали ви й тоді, а потім обманули! Тепер ще й сина кличете до себе?!

— Його батька ми ні разу не обманули, не обманемо і сина! — обрушив ся старий. — Його батько володів у нас на вдовіле всім і був як се ти, княже, сказав, добрий, чесний і вірив в доброту людей. Та войовником не був — ось і причина всего його нещастя. (Про сина чули ми, що войовником він добрим). Бо ось прийшло ся боронити Галич перед Володимирком, батьком Ярослава Осьмомисла, ми всі боронили го-

Похорони на Волині.

род, бо всі як муж один ми станули при стягах батька Ростислава, бо всі любили ми його за доброту і ласкавість. Та скоїв ся випадок нам усім нещасний. Підчас борби одної, як враз із любим нам князем ми ночью випали із города — у темній ночі від нас відбив ся князь. В город вернули ся ми самі, князь згубив ся поза городом; вернули ся ми в город, та далі боронимо його. Ще цілих два тижні ми самі боронили город, дожидаючи князя, що він — ануж хоч ночью перекраде ся до нас. Та марна була надія наша, марні сподіваня, бо князь, не чуючи за собою сили, щоб пробити ся в город, пішов у низ Дністром, дійшов аж на Дунаєві лимани і там що йно зачав збирати війська. Зібрав і знов вертає в Галич. Та вже не ми у городі панами, а нам нелюбий князь. Той зібрав війська й відбив приступ Івана. Скажиж, мій княже, по совісти своїй чи наша в тім вина? Миж боронили нашого князя, доки наших стало сил! Чиж наша в тім вина, що він від нас відбив ся в темній ночі?! Чиж наша й те вина, що він замість до нас знов прокрасти ся в город й стати на чолі — подав ся в низ Дністром — й вернув, як попали ся вже

в зуби?! Скажиж по совісти своїй, мій княже, а не обсуди нас в нестійности та зміні!

— Потім ізгоєм став тиняти ся, одні глухі вісти доходили до нас. Десь був в Києві, потім тобі служив, княже, то знов в Суздаль загнала його доля. Тут і попав ся він в полон, як в згоді зачав жити суздальський з галицьким князем. Його й везли зі Суздаля в Галич закайданеного, як відбив його в Чернигові Ізяслав Давидович. Тоді вільний ізнов прийшов до нас Іван. З'явив ся нагло, як упав би з неба. Ми не приготівані до бою, та не се було причиною невдачі. Ішов горі Прутом враз з полками своїми й Половців. Всюди люди приймали його радо, самі кидали Ярославові ряди і йшли до того, що був їм по нутру, тому йшов скоро князь Іван Берладник. Аж в Ушиці була залога Ярослава, та мешканці усі були за Іваном. Вони й скакали через заборолу в Іванові ряди, та в городі однаково остала Ярославова залога, що кріпко боронила ся. Значить: однаково треба здобувати город! Та розревнив ся наш князь, що сам про нього кажеш, що добрий був і чесний й надмірно людям вірив. Жалко стало йому города, що стояв за ним. А відомо, що в бою не має серця, ані жалю, в бою й не час та не пора вагати ся, бо тут одна хвиля — програв, або виграв. Завагав ся князь, боячи ся, що його союзники Половці знищать увесь город, що йому прихильний, здобувши його. Завагав ся добрий князь, се бачуть Половці й — кидають князя! Сам князь, Іван Берладник, не мав що робити покинений Половцями й вернув ся, похід залишивши, щоб далі блукати ся по Русі. Кажуть, що згинув аж в далекім Солуні. Скажиж ізнов, наш княже, яка наша в тім вина?! Сказати можна, що се річ припадку, що в Галичи відбив ся він від нас; під Ушицею знов покинули Половці, та відомо, що припадок кождей з нас сам носить у душі. Се князь був добрий та благий, а не войовником він був! Скажиж якої думки ти що до Ростислава? Його ми обібрали, бо кажуть добрий він та чесний а ще й войовником він вдав ся, що по лицарськи обстоїть він за себе та за своє діло. Його батька любили вельми Галичани, тому і сина любили би в нас. До того, кажуть, він як батько душі, ні правди за гроші не продасть, а честь й добро виносить понад все! А в Галичи, де за гріш і почесть продає ся достоїнство і честь, він був би сьвітлом, що створив би инший сьвіт. Кажиж, піде він князем до нас, — чи вся надія наша і наш труд даремні та пусті?

— Ростислав вдав ся Богови князем, — на те старий князь. — Спокійний, лагідний та войовничий, коли того треба, меткий та рішучий і менше вірить людям, не забувши батька. Чиж він піде до вас — не моє се діло. Що до мене, то й за гори золота не пішов би я до вас, бо як діти мячем перекидуєте князів, а мячем не любо мені бути. Ростислав у мене служебним князем, та про свої діла рішає сам один. Тому й не скажу я йому: „іди“, ані: „не вір приманчивим словам, за якими непевний ти є діл“. Як сам він рішить, так воно й буде. Та я, старий, бою ся! Скитав ся увесь вік його батько, не здобувши стола, бою ся, що так само й син його блукати ме ся без стола ізгоєм. Тому не я рішати му в тім ділі.

III.

В гридницю увійшов молодий князь.

Увійшов скоро, з поспіхом, так і видно, що приїхав перед хвилею, від нього й повіяло запахом піль та сьвіжостю. На рамени ніс сокола, що саме чистив собі піре.

— Ось і князь Ростислав! — підсьміхнув ся старий князь, вказуючи на молодця, що увійшов. А до Ростислава каже:

— Ти буяєш по поли на ловах, а тут ждуть послі з далекого Галича! Вже давно по тебе вислав я слуги.

— Ніде не бачив їх, — відповів живо Ростислав і спитав, допитливим зором дивлячи ся на послів: — Послі? З Галича? До мене? — Се останнє запитанє: „До мене?“ вимовив князь із найбільшим здивованєм. — До мене? — повторив.

— До тебе, княже.

— З Галича? — спитав ізнов князь. — З Галича, де батько мій княжив колись?! Із города, який він весь вік здобував, ніколи не здобувши, що про нього мрив все своє жите?! З моєї батьківщини?! Якеж діло привело вас до мене?

І не дожидаючи відповіді, здійняв з рамени сокола, погласкав його ласкаво й промовив:

— Нині вже не я тебе, друже, нагодую, а слуги. В мене пильні гості з Галича, відки й ти походиш, розумієш? — питав гласкаючи птаха. А до послів додав:

— Сей сокіл з Галича, батько його вивіз і в спадщині оставив мені — вся спадщина і все моє майно й скарби, які по батькови припали. Вірний друг і мисливий! Говоріть, що вас привело з далекого города аж сюди до мене. Яке пильне діло?

Старий боярин Стефан і другі розказують слово по слові, яке се діло. А потім просять в імени бояр і народу, щоб ласкаво йшов до них здобувати Галич й князем у них сісти.

Молодий князь кілька разів підчас їх мови вставав і ходив по гридниці. Його лице розпаленіло ся, очи заблищали дивним блеском. Як ті скінчили, він ще подумав хвильку, а потім приступив найперше до старого князя, що сидів підперши лису голову на руки, й спитав:

— Княже! Яка твоя думка? Я вже рішив ся, яку дати відповідь, та ще вперед я цікавий знати, що ти думаєш про діло, бо нині ти в мене замість батька й друга. Що ти мені радиш?

— Нічо! — провільно промовив князь.

— Нічо? — спитав здивований Ростислав, підступаючи ближше.

— А вже, що — нічо, бо скоро ти рішив ся, моє слово нічим вже не заважить при твоїй постанові. Бо й щож я можу порадити тобі, сину? Знаюж тебе добре. Як що рішив ся ти іти, а я пораджу: ні — не ти, щоб мене послухав. Пораджуж: так, а волі й охоти не має в тебе йти, моя порада у Галич не заведе тебе. А впрочім як радити мені?! Чиж знаю я прийдешність? Чиж можу віщим духом взнати яка судила ся тобі доля?! Тому змовчу, а ти скажи найперше який є твій задум, тоді що йно я й радити му тобі як в діло провести задум.

Церква у волинськїм селі.

— Я йду! — відповів скоро Ростислав. — Я йду, бо Галич батьківщина моя! Не вжеж, мій княже й батьку, весь вік скитати ся мені й блудним блукати лицарем по сьвітї, як батькови судило ся?! Галич дорогий мені! Не бачив я його у вічи, та чув нераз як батько в тузі розмальовував його красу. Із слів його — се рай та вершок краси, якого другого й немає на всій Русі. У той рай і просять мене самі Галичани! Чиж більше щастє й могло мене стрінуги! До того в чужім вони тепер ярмі й до мене вдали ся, щоб я ішов ратувати їх, щоб я — властиво пам'ять мого батька була тою силою, що знов получить їх в одно в борбі з чужинцем. Не вжеж відмовити я в силі? Я йду з вами, моя ви дружино, й здобуду Галич, або на своїй батьківщині ляжу головою.

— Тай ще одно не можу поминути. Як що я рішив ся, найперше про військо слід подуматиб, та війська того обмаль в мене дуже! Ось весь мій маєток — сизокрилий сокіл, що батько оставив мені і полчок маленький, з яким князеви служу. Полчок невеличок — хоч браві та жваві воїни у мене. Мій батько, відбитий від Галича, взяв зі собою й полчок сей невеличок, нині вигнанців сини йдуть зі мною в бій. И вони на крилах прагнути муть злетіти в батьківщину й вони у бою не уступлять й радше голови положать як щоб вступили ся, під Галичем вже бувши. Та хоч сьмілі та жваві — мале є їх число! — і голову схилив...

— І мій полк їздців возьмеш ти зі собою — на те старий князь. — Здобудеш Галич, вернеш його в славі, а ні — бож ми мужі й знаємо, що вислід кожної битви двоякий може бути — а ні, рахунку з тобою в мене не буде. Як що ти йдеш, моїх їздців своїми називай.

— Підеш, наш княже, — на те послі з Галича — не з Києва в Галич через Волинь, як йшов Роман, бо на верхах Гологір заняли Угри кріпке Пліснисько й відти тяжко булоб їх вибити, а тим шляхом, що йшов ним батько твій. Підеш в Берлади! І там живе ще пам'ять про князя, що володів над ними й батьком твоїм був. І як колись, як йшов твій батько походом на Галич, до нього прилучали ся усі, так нині й їх сини підуть за тобою. До батька твого, що не знав ні боярина, ані убогого, а знав одного чоловіка, скакали хлопи з города — й до тебе всі підуть, щоб скинути ярмо нелюбого чужинця. В Берладах стануть всі за сином Берладника Івана. Там знайдеш і Половців, за гроші тих наймеш — а гроші вже пусте... А станеш ти під Галичем з військами своїми, нанятими, й князя, й затрублять твої трубами в городі, повстанемо усі і всі як муж один при тобі!

— Тепер спитай ще, сину, яка залога в Угрів, щоб знав яке й тобі збирати військо — каже старий князь.

— Про те і про інші ще подробиці ми завтра говорити мемо. Тепер ви послі, що прийшли до мене й ти, княже, що замість батька є мені — ходіть в мій двір! Весела настала хвиля, мемо разом пити й веселити ся. Ти, княже, — шептав до старого — меш певно дивом дивувати ся, що я, відїжджаючи від тебе, не сумом сумувати му, а радість засяє на моїм лиці. Та вір мені, батьку, що побіч суму, що тебе покину, мого дорадника, приятеля і батька — стократь сильнійша є моя утіха, що побачу Галич, батьківщину свою! Ходіть зі мною, моя ви дружино, покличу й сьпіваків, бо вельми великою радістю переповнена душа. Ходіть, ходіть!

IV.

Під Галичем.

Молодий князь ставав жити. Се був перший великий похід, який відбував. І як ішов йому! Зі своїми військами із під Смоленська злинув він під Галич летом сокола, розбиваючи по шляху заборолу ворогів. Над нижнім Дністром — як се предсказав боярин Стефан — до нього при-

Станули Берладники, що то колись його батько над ними володів й від них дістав імя. Тут були ще й потомки колишніх розбитків галицьких військ, тих що то колись його батько з ними втікав з Галича. Вони всі звитали його як довгожданого, вимріяного, що заведе їх в землю, з якої їх прогнано. Ставали при нім сідоголові старці, що голови клонили до могил, та ще одно бажанє жевріло в їх душі, щоб ті могили в рідній були землі. Ставали при нім і їх сини, що про той Галич чули як у сні — і ті бажали вернути в обіцяну землю. І Половці, що ласі на добичу, звідки вона й не булаб, бачучи молодого князя, що йшов витаний всіми та певний побіди, станули при нім. Се все діяло ся у млі ока — скоро. Що тільки станув під Ушицею й ледво посьміла угорська залога ставити опір, як мусіла перед завзятем його військ подати ся й втечи. І як колись, як йшов його батько, нині до нього скакали з заборол обідрані хлопи, у нім витаючи князя понижених і бідних. В Бакоті вже й не сьміли Угри ставити опору. І він пігнав за ними, на пяти наступаючи й беручи в полон половину залоги. Ще той Галич, він возьме! Та Галич вже пусте! Казалиж послі Галичан: най тільки твої знамена замають під городом — ми всі твої.

Гуцул з Косова.

...Кануло сонце. У вечірному блеску синіли гори й на них галицький замок, що ще тому кілька літ сидів на ньому Ярослав Осьмомисл, підперши угорські гори й затворивши королеви дорогу, Нині там Угри! Та вже не довге панованє їх!

...Тонув у вечірному блеску город і мовчав. Долом Дністер, котив свої філі, на його берегах розкинули ся ниви й села. Із тих сіл і збігали ся люди до війська Ростислава. Витали давних знакомих, просили о поміч, самі ставали в ряди, бож се вже останний день панованя Угрів.

...На ум князя насідала туга. Сонце клонило ся до заходу, в таборі розпалювали огні. Князь вийшов з намета й з найближшими подав ся між жовнірів. Не увійшов кількох кроків, як з табору посеред гамору, людських голосів, іржаня коний, скрипоту возів і ударів сокир, якими колено дерева, почув звуки музик і голоси сьпіву. Лице князя усьміхнуло ся. „Отсе моє військо!“ — промайнуло через думку.

Пригравали музики, а там із сіл збігали ся дівчата. Витали як давних знакомих. Ось старець витав свого брата, якого, здавало ся, стратив раз на все, а який зявив ся тепер з новим князем, що прийшов усім здобути волю. Там старенька мати витала свого сина, що сорок тому літ як пішов в похід!...

Грали музики, в середині круга йшов танець.

— Ви ще не змучені? — спитав князь, усьміхаючи ся.

— Спочинемо, як погуляємо на галицькім базарі! А великий, кажуть! Не довго й ждати нам — до завтра!

До князя підступила якась жінка.

— То ти князь, що прийшов нас відбити? — питала.

— Я — відповів князь.

— Мій золотенький ясний соколе! Щоб знав ти як ми терпимо! Мій чоловік давно вже помер, а я остала ся з донею і сином малим. В наш дім їх п'ятнайцять стануло на постій! Доньку збещестили й вона втопила ся в Дністрі, моєж добро рознесли вороги. Мою худобу порізали, мій хліб покрали вороги. Часом позичу борошна й тайком перед ними спечу собі хліб — та йду на сон без обіду і вечері... Ось сина привела я тобі, приймиж його, княже, най враз з тобою іде у бій.

А до сина звертаючи ся, шептала:

— Се, Олексо, той князь, що нас прийшов визволити. Будь слухняний й борись разом з ним, щоб міг вернути в свободний рідний дім!

До князя прибіг тисяцький.

— Шукаю за тобою, княже.

— Пильне діло?

— Обговорити хотів з тобою наше завтрішне діло.

— Завтрішний день зачав ся уже нині й наслідком він буде тих всіх причин, що нині обявили ся. А ті причини — завдаток завтра — бачиш нині сам; з поблизьких сіл і з Галича втікає народ, якому надоїло вже ярмо деспота, під наші стяги. У млі ока росте наше військо — зменьшає ся противник. Ще тільки жду Степана старого, що перебраний кинув ся в Галич умовити з боярами знаки. Завтра що тільки зійде ясне сонце, станемо в ряди, заграють наші сурми, підступаємо під город, в городіж заграють усі дзвони — умовлений знак — щоб кидав кождий ненависне ярмо й ставав в ряди непобідні. Заграють усі дзвони, щоб знов невольний вольним ставав народ. Ми бємо на галицькі заборола, щоб відти Угрів вибити, Галичани із города ударять на них і так в два огні взятий ворог не встоїть проти нас.

— Та як поволі йде той час! Як тяжко діждати ся ранку. Ось що йно на північ засяли зорі, до рана ще літами треба ждати. І сон не бере ся очий, надмірне сподіванє великого щастя у щерть наповняє душу, забираючи спокій й сон. Засяє рано сонце й вільним буде народ, що нині ще в неволі; засяє ясне сонце й вільним побачить себе Галич, що нині у ярмі. І я і всі ви, моя ви дружино, станемо вільні! Бо не вжеж і се таїти му в душі, що моє особисте щастє не менше переймає мене, як ваше! Блукав я ізгоєм доси як батько мій нещасний, блукав без землі, що своєю мав би право називати, без батьківщини коханої, щоб голову зложити. Засяє ясне сонце й кінець і моїй вже вандрівці, що доси без ціли та путя, в пониженю та горю. Ще кілька годин тільки, й вольним я князем між вольними князями!

— Чуєш нові боеві оклики? Се нові сотні з Галича перекрали ся до нас! Щасливі й раді, що злучили ся зі своїми, завтра рано з ворогами підуть у бій!

— О батьку мій нещасий, скитальче все жите! Щоб ти ще нині жив і щоб тебе я міг ввести хоч на старости літ у рай, що ти про нього мрів! Щоб ти нині жив, хоч знеможений літами, вандрівкою й бідою, похилений від тягару житя, та щоб і тебе я ввів у землю, що в снах тебе манила й кликала до себе вірним сином! Щоби й тебе завів я у ту землю! Один усміх на твоім лиці вершком моєї станув би побіди! А то помер ти на далекім загнаню, непризнаний, забутий! Не судило ся тобі на весілю бути сина. І нині я сам, без роду та найблизших, тішу ся і веселю ся, з ніким і ділити щастя, що вверх наповняє душу.

— Чогож так поволі йде той час?! В таборі замовкає все жите, струджені спочивають жовніри, ще тільки на мої очі не насідає сон. Та де старець Стефан, що мав о північ з Галича принести добрі новини?!

V.

Довкруги тишина. Вітрець не шевельне, від недалекого Дністра стелить ся шепіт филь, переливає ся в ріжні мельодії, то зойком то скаргою болю, то тихне й шепче пісню туги, жалю й несповнених бажань, то снить давні сни й тче нові надії й сподіваня. Та мова филь зливалася в одно з каплями роси, що канули на зіле. І зіле шептало дивні таємничі слова, спрагнене води, спалене жарю дня. І ніч, велика грішниця

й сестра жалібниця, наводила на очі сон й скриваючи дійсність, душі шептала казку.

Князь не спав ще, а ждав в одно старого боярина.

Треті півні звіщали вже день як що йно надійшов старець. При сьвітлі ранної зорі побачив князь, що старець не йшов, а волочив за собою ноги як би обвантажений тяжким тягарем. Заточував ся п'яний, на лиці блідий.

— Убий мене, княже! — прошептав. — Бояри, що в Смоленськ до тебе мене слали, нині всі за Уграми.

— Шож стало ся? — спитав ледво чутно князь.

— Що стало ся?! Хтось зрадив нас і Угри заздальгидь приладили ся. В Галичи їх безмежна сила, одних зрадників — як се назвали тепер Галичан — Угри повісили вже, знущаючи ся, інших вивезли, а тих, що їм найвірійші, як пси лижуть їх стопи, заприсягли на ново. І страх упав на людські серця. Хто ще живий, боїть ся, щоб завтра не повис, інші скомлять як побиті пси, у серци чуючи ненависть й ворожнечу, та сили не маючи, щоб на вні свій гнів обявити. Ще інші, вірні зложеній присязі, ласять ся біля Угрів, готові в кожній хвилі свого рознести. Розбиті всі. Щоб Ростислав побив сам Угрів! Ми всі пристанемо до нього й своїм вибавцем витати мемо! Щоб він побив їх сам, ми всі тоді його! — та самі рук не важимо прикласти! Розбиті всі! Одні стали псами, інші не вірять в добрий вислід твоїх діл! Угри заприсягли осталих і ті не тільки що не підуть у бій проти Угра, як се кляли ся ще недавно, — а ще враз з ворогом на тебе підуть!... Княже, як се інакше складало ся спершу! Як се інакше укладали ми собі! Ті самі, що слали мене послами до тебе, нині заприсягли на тебе боєм йти! Пропали, княже, наші діла! Тому, хоч як гірке моє слово й рада, а таки ти послухай, княже, а рада моя є одна: вертай, мій княже, Галича не взявши. Не наша в тім вина, та, бачучи наперед певну невдачу нашу, нерозумно й не по мужеськи під меч наставляти голову. Убити мене можеш, що ті самі мої уста, що кликали тебе сюди, нині відмовляють, звіщаючи про зраду. Та пождемо, княже, слухнійшого часу. Моїх синів, — докинув старець по хвилі, як князь мовчав — вже давно Угри вивезли, тепер убили ще й подругу мою, мене вважаючи найбільшим з усіх зрадників, мені до нікого вже й вертати ся... З тобою я піду, мій княже й ділити му до гробу недолю твою й долю. Вертаємо, княже, заки сонце не вийшло ще на небо та не збудило ворогів. Ходи, пождемо ще княже, а колись побідниками ми вернемо ще в Галич!...

— А люди в Галичи? — спитав князь, потонувши в думках і, здає ся, й не слухаючи слів старця.

— Люди усі за тобою! Всі хлопи за тобою й ще нині розярені, на жите і смерть пішлиб за тобою в бій, та не має вожда, що станув би на чолі, що палке слово кинув би й счинив пожежу і роздув її. Народ у Галичи мовчить! Говорять бояри у золоті та шовках — а ті зрадили тебе! Вертаємо, княже! І я піду з тобою скитати ся землями.

— О ні, мій старче, — на те князь. — Не верну ся ніколи, як раз ступив на той шлях! І що тільки із моря усміхне ся сонце, заграють мої труби, до вітру замають знамена й я приступом на город! Сам кажеш ти, що люди за мною всі, а проти Угра палають їх серця. Їм досить вже ярма й, люблячи волю, вони нині радіб скинути ярмо, ще тільки вожд не

Гнуча з Криво-
рівні.

зродив ся між ними, що станув би на чолі й повів всіх у бій, що палке слово кинув би як іскру на сухе дерево й займив пожежу в їх серцях, що ділом, а не одним чутєм, на вні обявилаб ся. Тим вождом, старче, я буду! Тому приступом йду на город, а заграють мої тятиви, затрублять мої труби — се іскра та буде, що в Галичи, в серцях моїх людей розпалить огонь! Се я тим вождом, щоб людей збудити ізі сну й дати їм волю! Бояри, голова народу, зрадили мене, най Бог суддею буде їм. Та знов не вірю я, щоб всі як муж один завмерли, щоб всі вони забули що то воля, рідний край. У їх душах ще тліє божа іскра — журба об хліб і родину, хіть золота і чести і страх перед наїздником студеним попелом присипали ту іскру. І глянеш — поправді одно там попелище, та дунь на попіл й засияє божа іскра, здійме ся пожежою! Тому не відступлю, під городом вже бувши, а приступом піду, щоб подувом тим бути, що розвіє попіл і здійме пожар із іскри тої, що нині невидна.

— Вертати кажеж, втікати з поля битви — о ні, мій старче! не вертати уже Ростиславу! Я тільки знаю йти вперед, у зад ніколи! Тиж знаєш, що весь вік скитав ся батько мій, кидаючи жереб об галицький стіл, весь вік, нещасний, блудним лицарем блукав ся він по всій Україні, ніде не маючи клаптика землі, що рідною міг би він назвати. По батькови і на мене упав той проклін, бо ось возьми отсей похід оден — як дуже схожий він на батькові походи! Та ні, мій старче, я вже не верну ся!

— Здобуду галицький я стіл й кресити му віру у свої сили та потугу. Чогож глядиш так на мене, старче, не вжеж не віриш в правду моїх слів?! Не віриш, щоб я міг з малої іскри огонь великий розкресати?! У те не віриш диво, щоб я знов у галицьких бояр збудив почуте сили, запал і відвагу, щоб я в одно зілляв запал людей і став на їх чолі, як вожд їх побідний?! Пожди, рано вранці засяє ясне сонце, ми рушимо у бій, тоді й навіч побачиш правду моїх слів!

— Так мало в тебе, княже, військ проти безмежної їх сили! Колиб не те, й галицькі бояри й люди не стратилиб віри в добрий вислід твоїх діл!...

— Думаєш: не здобуду, а ляжу головою. Най буде й се, та я вже не верну ся! Думаєш: ляжу головою і все пропало марно, даром я дав своє жите?! Даром, без наслідків нічо, мій старче, не діє ся на сьвітї! Най буде, що ляжу головою! Та вірю я у те, що смерть моя будити ме сумліне тих усіх, що нині впали духом, хоч вчора ще були живі. У те я вірю, що ляжу я — прокинуть ся вони. Ходїмож в бій! Бо хоч і нам прийде ся під Галичем лячи, наша смерть побудить усіх сонних й вони повстануть з мечами у руках, бо заразлива слабість і відвага. Поляжу я, та моєю смертю обновлений повстане Галич і як муж один стане до борби з наїздником за волю. Поляжу вбитий ще може й стрілою того боярина, що перед місяцем до мене слав тебе — та воля не поляже, а моя смерть на поли бою все буде протестом, що острахом, непевністю й трівогою наїздника ме проймаєти і хоч поляжу, моя кров двома новими цілющими жерелами трискати ме: що впали духом — будити ме, наїздника усе трівожити ме й пригадувати йому буде, що воля ще жива. І хоч поляжу я — то завтра прийде по мені инший руський князь і той пробиту знайде вже дорогу, моя смерть його вільним у вільний город заведе! І так ляжу я — не поляже батьківщина моя, вільний свобідний Галич. Кажи най трублять труби і бють у литаври!

— Іду, мій княже! З тобою я іду, бо бачу, що поправді одна побіда перед нами. А ляжеш ти, позволь, що й я склоню побіч тебе свою голову.

*

Прокинув ся князь — лежав на ложу, в якійсь низкій душній хатї.

Біля нього сидів смаглявий жовнір — Гуни. Князь затиснув уста. Глянув в мале віконце, сонце клонило ся до заходу й останні криваві проміння кидало на землю. Вже знав!... вже знав!... Пригадував як сон!...

Січовики на Гуцульщині.

...Нині рано — а може ще вчора то було? — зійшло ясне сонце, а його полки ополчили ся й пішли до приступу. Пригадував як грали сурми, ударили бубни, несла ся пісня. Він їхав на чолі, кров грала в його жилах, якась сила гнала його вперед. Батьківщина! Перед ним Галич, який бачив вперше, та в яким бажав засісти князем, або лячи головою! Галич його батька, його мрія молодечих літ, туга і бажанє!

...Кілька образів промайнуло в тій хвилі перед ним... Із галицьких

заборол скочив якийсь рослий мущина, за ним цілий відділ, не бігли — а летіли до нього, й щось кричали, кричали, чого не розумів однак за гамором бою... За ним з Галича посипали ся стріли, впало кількох, решта обернула ся й стає з Галичем до бою. А там другий відділ!

— Вперед! Ось ті разом з нами! — кричав до своїх. — Вперед!

У війську зняв ся захват. Вперед!

І другий образ... Із валів випали Гуни. Він стримав коня. Ударяли з боку, стримав коня, щоб хвильку застановити ся. На чолі ворожого війська побачив галицькі знамена, під ними галицьких бояр... Щось стиснуло за серце... Сьпівали пісню, звонячи в прадідну славу. Відкись жумнула стріла, одна й друга... Біля нього на кони наперед виривав ся Стефан, хотів його захистити й кляв до тих, що йшли проти них.

— Пси, запродавці! Без чести!

— Вертайте, поки час! — кричали з другого боку.

Князь затяв коня, як знов жумнула стріла, князь заслонював ся щитом, як в тім хтось з боку поцілив його в груди копієм. Почув сильний біль і похилив ся із коня.

Як прокинув ся — за ним кипіла ще борба, він сам був вже в руках ворогів. Що стало ся з його військом? — не знав. Лягло головою — чи спасло ся втечу?!

— І що тепер далі? — зітхнув князь. Сонце заходило, сутінь ночі стелила ся й наводила сон, як в кімнату вбіг якийсь другий жовнір, за ним третій. Про щось кричали, то знов перешіптували ся, збирали ся скоро. І знов новий! Їх мови не розумів, та бачив, що дуже були неспокійні, що хвилі вказували чомусь руками на нього і знов кляли, збираючи ся. Заговкли. надслухували біля віконця. І він насторожив уши — із улиці ніс ся гамір, крик... Все ближше, ближше; як би розрухи, борба. В тім — чи не почув свого імени? Не вжеж Галичани будять ся зі сну? Став підносити ся на ложу. Жовніри тратили голову. Чув дійсно своє імя! Се вони! Вони! Не згинуло його діло! Боліла рана.

— Княже, обнажи рану, приложи до неї зіле, як стій полекшає тобі! — почув над собою голос. Глянув: чужинець.

— Чого тобі від мене?

— Я лікар. Я вже заосмотрював твою рану, приложу ще зіле, може — шептав скоро й нахиливши ся до князя сам обнажував рану.

— Що там, друже? — спитав ледвочутно князь.

— Зараз скажу, так, так, се зіле вигоїть всі рани — говорив чужи-

нець, прикладаючи зіле. — Се, княже, — шептав по хвилі, пильно дивлячи ся в очи князя — се люди повстали проти нас, щоб тебе відбити й князем поставити. Чуєш оклики бою й ударі мечів в самім Галичи?!

Князь мовчав, дивив ся мутними очами.

— Се найнижші, люди, та їх не боїмо ся, а то готові ще й бояри! Тому й те зіле. Чуєш? Чуєш?!

Князь мовчав і не ворохнув ся.

— Заснув вже на віки? Се стало ся скорше, як я се сподівав ся. Слабке тіло. а в нїм такий дух, тільки клопоту нам навів!

А звертаючи ся до своїх, промовив:

— Біжіть і звістіть, що даром бють ся люди, їх князь помер вже від ран, отриманих в бою.

Так помер сей молодий князь, якого бій під Галичем одні історики вважають ділом резигнації, иншим впливом відваги. Додатиб хиба коротку вістку літописи: До року, попередний князь Галича, Володимир Ярославич, втік з неволі й станув під Галичем, тоді всі Галичани станули за ним. Всі. Як люди так і бояри, що перше ішли проти нього. Гуни утекли.

Память Ростислава Берладничича не вмре, не поляже від нині і до віка.

Волод. Тимочко.

Терне.

Як я стояв у вході брам
На львах мармурних спертій
І був тоді один лиш, сам,
Зайшла у вїзд отвертий

Коли спитав її я, що
Читає з черт так злого,
Гляділа в місце все одно
Й не мовила нічого...

Циганка чорна, молода
И мені сказала тихо:
„Чи може щастє вам рука
Віщує — чи вжеж лихо“...

Зірвала рожу з гиль відтак,
Платки червоні рвала
І чи на знак якийсь, чи так —
У стіп моїх кидала...

Уста мої скривив сьміх-глум,
Я дав долонь білу —
Тоді єї обличє, сум
Обняв її красиву...

І не казала нич вона
Про сум, його причину,
Лиш з рожі в руку подала
Мені саму тернину...

о. Антін Радомський.

На ріках вавилонських.

На сьвіт спадав вечірний сумерк як підгіряни доїзджали гостинцем до містка, де на малім воронім конику виріс перед ними московський полевий жандарм і підносячи руку до гори, задержав цілу каравану. Вози стримали ся. Салдат вигукував що сили за „прікази“, за „Расєю“, та з сеї крикливої промови тільки одно слухачі зрозуміли, що за границю не пускають. Вкінці показав жандарм рукою на левади, що простягнули

ся по сім боці ріки; по тім боці вже були розтаборили ся такіж як і вони збігці.

Були се хлопи москвофіли, що зі страху перед Мадярами та Германцями кидали свої домівства і утікали. Було між ними багато а навіть більша часть таких, що заманені бородатими батюшками, задурені московським урядом, напуджені козаками або таки змушені царськими посіпаками, забирали з собою свій добуток і пустили ся за границю шукати красшої долі, йшли в сьвіт за очі, та все ще з надією вернути колись на свої газдівства. Бородаті їх провідники вже давно дали ногам знати, а вони жертви темноти, тиняють ся тепер по дорогах, пасовищах і полях, без даху над головою і жадні кусника хліба.

Збентежили ся кацапи гостинністю Москалів та раді не раді звернули через місток на леваду. Поволи зсувалась ся лявіна людей і худоби з дороги. Втікачі брали свої коні за уздечки і обережно перепроводжували їх з возами через міст та неглибокий рів. Женщини і діти злізали з возів, що були окриті брудними ряднами та подертими мішками і виглядали на нужденні циганські буди. При кількох возах висіли деревляні клітки з курми, качками і иншим домовим дробом. За возами і попри них гнали жінки корови, декотрі телята а також часто безроги. Боками бігли собаки. Все що тільки можна було вивезти, взяли з собою і везли на своїх невеличких возах.

Ту і там було видно підгірські красуні, повбирані в українські вишивані сорочки, лейбики або в гуцульські кожушки. Разом з родинами їхав той цвіт вянути серед чужого поля. А між всіми чи не найкрасша дякова Гануся, та струнка русява дівчина, що то сьміючи ся кликала чорнявого парібка до помочи. Скоренько підбіг до неї Данько, взяв в свої руки дишель і в мить ока перепровадив віз через рів. Легко покотив ся віз по зеленій травиці і вони пімчали за ним, ступаючи побіч себе, як Герман і Доротеа.

Позаду всіх тягнув бідний гірняк Луць зі своїм сином візок, на котрий накидали всьо, що тільки дало ся забрати. За ним вела його жінка на мотузку корову, а другою рукою попихала візок. Зі всім добром утікали перед своїми...

Нагукуване господарів, пискливий голос женщин, лайка і крик змішані з плачем дітий, іржане коний, бляєне овець і скрипіт возів зливав ся в один загальний, пекольний вереск. від котрого аж голова крутила ся.

— Далекко ще, пане салдат, до Росії? — спитав скидаючи шапку задиханий Луць, котрий ледви що дігнав своїх.

— До граніци пятацать вйорств, а звідтам дальоко, — відповів московською мішаниною.

— Гей, кавалок ще дороги — подумав голосно зісохлий, радше на смерть подібний Луць. Уважно зсунув візок через міст на оболоне і розложив ся таки коло самої дороги. По другім боці шляху розтаборували ся Москалі.

Розпряг себе Луць, відсапнув кілька разів і підійшов до свого сусіда, Данькового батька, Круцяня, з котрим і на вандрівці тримав ся все разом. Тут вже його жвавий Данько розпрягав другого коня, а старий розсїв ся на мураві і зачав повільно ладувати махоркою свою невеличку люльку, та хвилями глядів

Гарілка в Гуцульщині.

жалісно на розігріту конину. Луць з незначним усміхом присунув ся до него і осьмілив ся вимовити:

— Ото, куме, дочекали ся ми!

— Кажіть: ото ми доїхали! Пек та мара! Гм! А збіжа який біс дасть! А треба було ще з полумацьок жита взяти, бо прийде ся далі без хліба сьвятого жити, — бурмотів радше до себе Круцань.

— І ворога най Бог хоронить від такого — придобрював ся дальше Луць.

Та сей лиш махнув рукою, сплюнув через зуби і глядів, пакаючи люльку, на палаючий захід.

Там його газдівство — а тут циганське шатро.

Над виселенцями стояв горячий липневий полудень. Сонце пражило і пекло немилосерно. По дорозі бісили ся шалені самоходи, товкли ся трени і гнали куряву на левади. В горлі засихало від спеки, дерло і дусило від пороху. Широкою лавою гнав він здовж шляху на оболоня і покривав грубою верствою придорожні ростини, вози, коні і всіх в таборі. Всьо покрило ся сірою краскою. Також рядна, сорочки і всілякого рода випране біле, порозвішуване на дишлях, драбинах і будах засіріло ся грубою поволокою. Кілько лишень очи можуть зоглянути крізь густу хмару пороху, що стелив ся по леваді і завис мов сталий гість над караваною, видно мов в імлі буди, коні і людей, котрі вештали ся по таборі. Порох жене і навіть сторожу від холери не минає, а лізе куди попало. Вартовий відвертає ся боком і спльовує з великим галасом порох.

В таборі пошесть та люди роблять своє. Більша часть пасе худобу і витовкують людське збіже. Не помагає лайка, сварка а деколи і побої власників. За ними право. Сторожа против холери є zarazом сторожею безправства виселенців. Бродить худоба в збіжу, тільки голову видно, там друга стоїть в конюшині і румігає. Дивлять ся власники і за голову беруть ся, та нема ради. Тільки Круцань, що осторонь стояв від тої юрби, а хиба з мусу прилучив ся до них, не випасав чужого а водив за мотузок свою Калину по рові. Також і Луць дивив ся кривим оком на се марноване людського добра. — Чиж не шкода то людського хліба? — питав звичайно шкідників, упоминав і звертав їх увагу, а коли бачив що не помагає, мовчав глибокою мовчанкою. Рівнож і Данько сидів мовчки коло своїх коний і похнюпивши голову, щось уважно роздумував. Якесь зле прочуте не давало йому тепер супокою. Оподаль него при возі сиділа сухорлява жєнщина і ськала діти, а там дальше парубчаки стригли себе і голили.

Навкучило ся Данькови довше сидіти на однім місци, тим більше що і сонце добре припекло, тож встав, заняв коні дальше, а сам зайшов в тїнь широкої, розложистої старої липи і лїг вигідно на мураві. Глядить, а там кількох хлопців вилїзло на дах придорожної коршми. З великим лоскотом зривали гонти і кидали їх на діл. Жінки, дівки і діти брали дерево під паху і зносили до своїх возів. Якийсь господар тимчасом порав ся з коршмяними дверми і вікнами, розбивав всі їх части, котрі челядь забирала йому зпід рук. Під вечір вже тільки ребра виставила опущена коршма і представляла собою типовий образ воєнної руїни, а слїпі вікна і двері вказували подорожним, що мала недобрих гостей.

А з дороги знов суне хмарою порох. Разом з ним разносять ся далеко по полях салдатські воєнні акорди і лунають ген по золотім колосю ланів. Се йдуть з піснею салдати.

Раз-два-горе не біда! —

гуде грімко. Зпереду закричав прапорщик:

Раз-два-три-чотіри, раз-два-три-чотіри —

то знов потягнули різко салдати:

Салаввій, салаввій пташечка,
канарів жалабно пають...

А веселі дівчата повиходили на дорогу і регочуть ся. Салдати зачіпали їх, брали між себе і обіймали. Довго філювала пісня, та останніх її акордів ледви чи дослухала Гануся, до котрої закралась несподівано смертельна пошесть.

Перейшло хмарою сіре військо, переїхали їх підводи і надійшла череда худоби. На переді кількох з вінтовками ведуть той рогатий відділ, по боках йдуть інші, зганяють батогами до купи і опам'ятовують нагайками свою добич. Позад також ступає на остро сторожа. Збила ся та череда до купи і суне з риком здовж шляху.

Тепер зміняє ся точка програми і замість пісні розносить ся меканє і рев худоби, вереск та нагукування пастухів, одітих в салдатські шинелі. Се людська худібка, котру забрали за безцін і женуть на позицію.

Стиснуло за серце Круцаня. Сей новий образ став ся для нього уособленєм нестерпимого сучасного горя хлібороба. Перед його очима снували ся живі картини, намальовані людською кровю, натхнені горем. Відвів їх далеко очима і притиснув мотузок з коровою ближше себе, щоби, хорони Боже, і вона там не попала.

Тимчасом над рікою розніс ся немилосерний рик корови, котру салдати взялись різати для виселенців. Буде добра вечера. Навкола обступили видці, товплять ся, беруть мясо і розходять ся, то знов вистоюють коло різника. Декотрі черпали воду з ріки, інші зносили дрова. Тут салдат з дівчиною жартує, там дівка регоче ся до салдата і зачіпає його, знов інший розсїв ся під возом і плете небилиці.

Так минали їм дні за днями. Люди метушили ся, а пошесть робила своє. В тім дні звалила двох. Хлоп як дуб, недалекий свояк Круцаня, згорів мов земля, покачав ся і не встав більше. А друга, друга Гануся качала ся в судорожних муках. З рідні її не було коло неї нікого. Дрібні її сестри десь розбігли ся, матір ще вчора забрав санітетський віз до шпиталю, а батько торік в осені повис на гилі.

А на дорозі все сьвіжі картини. Провадять козаки-конвої зпід позиції цивільних арештованих. Ідуть хлопці, за ними селяни, йде кілька жидків, позаду ступає сьвященик, а побіч нього старенький сивий пан. Ідуть помучені бурлаки похнюпивши голови, а смагляві донські козаки з червоними пришивками на шараварах їдуть гордо на своїх баских конях.

День волік ся поволи. Вечоріло. Захід спалахкотів кровавою луною, вкінці простягнув ся огненою тонкою стяжкою. Суворий салдат, що стояв на кінці табору, глядів задуманий в сю сторону, а його душа здає ся говорила: там кров лле ся, гинуть люди. А і Данько поглядав на палаючий захід, який червоною гадюкою протягнув ся і немов наставив до нього свій іскрячий рот. Відвернув ся прибитий гадками до землі, а радше до Ганусі. Встав, розпутав коні і поїхав повільно до табору.

Вже смеркало. Сонце кидало останні проміні, як підгіряни сходили ся до табору і засідали до вечері. Останні огні догоряли, вони відставляли горшки, баняки і триніжки, присідали ся коло возів і вечеряли. По землі

Церква в Жабю.

стелив ся дим. Їх шатра, вози і худоба губили ся в сутіні. Поволи погасали сьвітла, тільки в однім місци тлів огонь. Там конала Гануся. Терпіла бідна дівчина, як цвіт вирваний перед часом, вянула на чужім поли. Без сповіди, без дружок і голосіня... Ні матери, ні родини, нема кому поплакати над нею, один тільки Данько над рікою нудив сьвітом і заливав ся ревними сльозами. Не спав тої нічки Данько. У півночі стало йому лекше від надмірного болю а і Гануся перестала терпіти.

Коні ржали, люди гомоніли і лягали, природа спала.

*

Минав другий місяць. Збігці вертали домів, як птиці сполохані зі своїх гнізд, радо злітали ся під свої стріхи. Одна часть поїхала з Москалями і їм то не дуже пощастило ся. Небавом описала московська часопись „День“ їх сумну долю отсими словами: „По полях, лісах і селах Волиня тулає ся 100.000 селян з Галичини, жертв Евлогія, позбавлених хліба і даху над головою. Хто візьме відвічальність за них“.

Друга часть лишила ся на левадах. В грудях дух їм запирало на думку, що зроблять з ними австрійські війська, котрі йшли побідно вперед і пхали московську навалу назад до Азії. По селах вимело з Москалів, тільки денеді по хатах лишили ся хитрійші сини Марса з наміром попасти в полон. У воздуху гуділи і плакали летуни та кружляли маєстатично.

Переїхала перша австрійська стежа, перейшла поволи лінія, перетягнула головна трупа. Збігців взяла полева жандармерія в свої руки і відставила до поблизького постерунку, до місточка О. На улицю повиходили жидки і панки і зачали докоряти та висьмівати ся з них. Один таки пхав палець під сам ніс мужика і кпив. Розлючений хлоп підніс бич і хвильку — був би розчерепив голову жидкови, та сей втік між товпу і він лиш крикнув не своїм голосом: „Ти польська відного!“ — кляв і бив коні немилосерно.

Приїхали на ринок. Жандармерія зробила ревізію. Потім переходили групами через рапорт і декотрі по короткім протоколі відїзджали вільні до дому. Інші натомісць мали на собі обтяжуючі матеріяли і лишили ся довше. Збились вони в купу на подвірю постерунку і ждали суду. З ганку вийшов лютий вахмайстер. Кричав і вигукував простак жандарм, наставивши живіт і покручуючи вуса. Грозив їм розстрілянем і конфіскатою маєтку. Тепер він їх паном житя і смерти. А хлопці здіймивши шапки хилили свої голови і просили о пашпорт.

— Просимо ласки Бога і пана вахміща, таж ми нічого не винні. Нас Москалі на силу вигнали, — оправдував ся один.

— Їхали другі тай ми поїхали, — підказав другий.

— Так! Злодії! — зачав верещати жандарм. — Ви їхали, бо вам Миколюшка пахне, а людям досить накралісьте.

— Та ми не крали, ми купували деки так як і другі.

— У жидів більше їх знайдете, — додав сьміливійший.

На возах збігців знайдено дійсно досить військових річий, котрі вони відкупляли від полонених.

Так ставали вони через кілька день до рапорту. По довгих тяганинах, переслуханях і муках дістали нарешті дозвіл вертати. З утіхою їхали бездомні під рідну стріху. Вертав між ними Луць, але без корови, та чи він один. Старий Круцань вертав без коня, вертали і без родини. Вертав і Данько, але не той вертав. За той час змінив ся, споважнів і зробив ся мовчазним. Перейшов добру школу житя. Декотрі, що знали про його смуток, потішали його кажучи, що тепер не час сумувати, але дарма.

Він все літав думками по тих невільничих ріках, де серед пасовищ одним одна чорніла ся самотна могила. Лишив він там свою любу Ганусю.

А коли покинули місточко, він все таки оглядав ся, чи не побачить над берегом дорогої могилки, в котрій закопали його серце. Заведений, похилив голову і йшов задумчиво коло воза, а уявою все буяв по пасовищах і зливав горячими сльозами, мов ранною рососою сьвіжу могилу Ганусі...

Волошинова, в марті 1918.

З ПОЕЗИИ Д-РА ГАВР. КОСТЕЛЬНИКА.

Сумна осінь.

Лле ся осіиний дощ безупинний,
Днями й ночами все хлюпотить —
Тьма над землею мов під землею,
День все в обіймах ночі лежить.
Темно та зимно. Змерзле вітрище
Крила до лету вмить піднесе,
В комині свище, іноді плаче —
То знов дверми й вікном потрясе.

А як утихне, знову почуєш,
Як на дворі все дощ хлюпотить —
Так і здаєсь, що мури розміє,
Хату підрие — тай завалить!
Бідне зьвіря в криївку втікає,
Та проклинає люту пору —
Щож тут пригоже для охороши?
Дощ заливає кожду нору!

Лле ся осіиний дощ безупинний,
В кождїй долині творить ся став —
Сумно, тай годі! осінь понура
Гострих своїх добила ся прав!
В хаті в кімнаті сьвітить ся лампа,
Лямпу сімя обсіла кругом,
Всі тут мовчать, — та щож той ще хоче,
Хто в тій порі сидить під дахом?

Мати про лихо думає тихо,
Про теє лихо, що на дворі:
Щож тепер роблять бідні жовніри?
В тій непривітній лютій порі!
Щож тепер роблять бідні жовніри
Там на дощи, на вітрі, в ровах? —
Мати про лихо думає тихо,
Аж їй заблиснули слези в очах!

18. X. 1917.

Нема косарів!

Пшеничко рости!
Рости — колоси ся,
Сама покоси ся,
Ще і в копи позноси ся,
Та і змолоти ся!

Нема косарів,
Що тебе косили,
В копи позносили,
Ще й до дому позвозили,
Та і змолотили!

Пішли вони в сьвіт
Не тебе косити,
Не тебе зносити,
І не тебе молотити,
Тільки людські діти!

22. X. 1917.

Бідна ластівка.

Повернула ластівочка
До свого гніздочка —
А гніздочка не видати,
Ні села, ні хати

„Скажи, сонце, що се сталося?
Чи село запалось?
Чи спалилось? — Не видати
Ні одної хати!“

Зажурилась ластівочка,
Що нема гніздочка —
В друге село полетіла,
Тай гніздо зліпила.

Якжеж знов зима минула,
Ластівка вернула —
А гніздочка не видати,
Ні села, ні хати!

Зажурилась ластівочка,
Що нема гніздочка —
В третє село полетіла,
Тай гніздо зліпила.

Якжеж знов зима минула,
Ластівка вернула —
А гніздочка не видати,
Ні села ні хати!

Зажурилась ластівочка,
Що нема гніздочка —
Тай весь край той попрощала,
Більше не вертала!

1. X. 1917.

Не дзвонять вже нам дзвони...

Не дзвонять вже нам дзвони, що довго нам дзвонили —
Кроваві, люті годи і їх не пощадили!

Судилась всьому пропасть — усьому загибати!

О дзвони! й вас забрали, й післали воювати!

По подвигах надлюдських в могилу сьвіт лягає —

Ах, для життя під сонцем вже кутика немає!

А серце хоче жити, у грудях бідне рве ся —

О дзвони! чи іще нам послухать вас прийде ся?

Замовкло ваше слово, що з неба прилітало

Сьвяте, могуче, боже, і нарід потішало;

Нема торжеств веселих, в тузі нема надії —

Замовкло ваше слово, завмерли віщі мрії!

Надлюдські наші жертви — надлюдські, а даремні!
На світі смерть ликує — ликують сили темні!
Даремно згинув батько, даремно стратив сина —
Судьба жорстока каже: Най гине вся родина!
Чи може Господь з неба отак повеліває?
І може судний день нас вже завтра ожидає?
О дзвони! ви замовкли, й нема кому віщати;
Коли кінець вже буде? й чого нам ожидати?
А може на руїнах нове жите повстане,
І що лиш в сні являлось, тепер ділом вже стане?
О дзвони! ви замовкли, й нема кому віщати:
Коли кінець вже буде? й чого нам ожидати?

1. X. 1917.

С. Галичанка.

Наші люди.

Се було при кінці першого московського господарованя у Галичині. Тоді, коли переходило ся найтяжші часи рабунків, знущань, арештовань,

А вже найтяжше із всього докучило се, що ми були відтяти від усіх своїх, здавало ся, майже від цілого світа. Діймаючо доскулював брак гроший, часописий, та брак вісток від тих, що пішли на війну. Кождий із нас мав там десь далеко мужа, брата, сина — а ніхто не знав що з ними діє ся, куди вони пішли, де їх шукати. Тільки в ряди-годи передирали ся якісь непевні, скупі, страшні вістки: там про розбите цілих полків Москалями, — деінде про дорого оплачені геройські подвиги стрілецтва, — а там знов крайно непокоячі, просто неімовірні поголоски про знищення цілих армій у Сербії. Се все разом, так змучило людей, що чоловік був би дав Бог знає що, щоб тільки міг дізнати ся чогось певного, щоб міг вернути до давного хоть як тяжкого житя. Додайте до сього традиційне, безкритичне привязанє наших людей до держави і династії, то зможете собі представити з якою радістю, з яким ентузіазмом витали люди повертаючі назад австрійські війська.

Було се в лютім, ясної погідної днини. Того дня як і довший час перед тим, скоро рано явили ся козаки в селі. Богато їх не було — всего сімох. Не поступаючи ні до жидів, ні до громадського склепу, який подібна стежа перед кількома днями цілковито знищила, вони переїхали місток над невеличкою річкою й зникли у вільховім ліску що ріс над водою.

Тільки що сховали ся нам із очий, коли прибігла наша сусідка учителька:

— Паньство, — кликала від порога, ледви переводячи дух від скорого бігу — „наші“ в селі.

У першій хвилі ми не зрозуміли що се значить — хто то властиво сі „наші“. Про війська ніхто і не думав, ніхто не чув що вони зближають ся, — з відкиж так нагло могли узяти ся?

Учителька нетерпеливила ся.

— Не розумієте, чи що? Адже з гори під Б. тільки що зійшло на конях кільканайцять австрійських гузарів. Від вїйта давала знати. А отсе у той бік тільки що поїхали Москалі. Готова бути в селі бійка.

У сїй хвилі, дорогою попри наш огород вихром поніс ся утікаючий козак. Ми повибігали на двір. Наша хата стояла на горбку, звідки знаменито було видно на усі сторони села. За першим козаком небавом показав ся другий, третий і інші. В шаленім бігу перелїтали місток. Місток був без поруча. Один із козацьких коний станув на край, схитнув ся й полетїв враз з їздцем коміть головою в напів замерзлу воду. В одній хвилині підняли ся оба на ноги. Кінь стряс з себе стїкаючу воду. Козак і того не вчинив. В мить вискочив на коня не піднімаючи ні торби з хлібом, ні навіть високої смушкової шапки. Він пігнав за другими так швидко, що сніг зпід кінських копит підняв ся високо дрібненьким пиллом, наче курява. Майже рівночасно надлетїли гузари. З прошибаючим воздух криком кинули ся з шаблями в руки на козаків. Козаки не утікали далі, прийняли визов й з голосним „урра“ кинули ся на гузарів.

На долині, серед дороги, майже у наших стїп счинила ся бійка. Заблестїло у ранньому сонци зелїзо кинджалів, шаблук. Заржали конї, проймаючий людський крик розбудив гори. Конї, люди збили ся майже в один клубок. Кілька довгих хвилин трївав сей танець. Здавало ся, що сили їх і зручність майже однакові. Ніхто не годен предвидїти, чий буде верх. Нараз з гурту вибігає один козацький кінь без їздця й хоче утікати. В мить ловить його вправна рука гузара. За конем відділює ся двох козаків — один піддержує перед собою на сїдлі раненого товариша й починають утікати. За ними пустили ся й другі. Гузари не летять, лиш посилають за ними сальву крісових стрїлів. В бігу мірячи поза себе відповідають й козаки огнем. Хвилину здавало ся, що гузари полетять за ними, що ось-ось счинить ся нова бійка, але ні — за хвильку козаки скрили ся на закруті дороги, а гузари завернули в сторону звідки приїхали. Один з них легко ранений в голову, але за те з добичею — з прегарним козацьким коником.

Мимо небезпеки, яка грозила від куль, що з обох сторін воюючих густо сипали ся, люди повибігали із хат, здалека приглядаючи ся цілій бійці. Коли побачили що гузари хотять виїхати із села, обступили їх кругом, просили задержати ся відпочати — усі раді довідати ся дещо про своїх.

На щастє були се симпатичні Хорвати, які доволі добре розуміли нашу мову, а що важнійше приязно й з довірем відносили ся до народу. Вони сердечно витали ся із людьми, але нічого про долю 24. полку, до якого належало наше село, не уміли сказати. Тай задержати ся не хотїли, бо Москалі могли вернути в збільшенім числі, а провадити битву не було завданєм висланої на звїди стежі. По відїзді їх в селі заворушило ся мов в улюю. Люди ходили, радили ся, розповідали. Хто надїйшов новий, того всі по дорозі стрїчали окликом:

— Знаєте, були тут наші. Може незадовго побачимо вже і своїх із села.

Не тільки з поблиських хат, але і з ярів, долин, навіть з високих верхів сходили люди в долину, щоби почути на власні уха сю новину та власними очима побачити кровю забагрений сніг де вони били ся. Оглядали потовчений від упадку козака лїд на ріці, брали у руки загублену козацьку торбу, нюхали й оглядали хліб що був у нїй, міряли високу козацьку сиву шапку. Нарід бігав мов у горячці — одні на перед других розповідали, гомонїли. Жінки вже ладили ся йти відпитувати своїх чоло-

віків, лиш дику і де — тяжко було зміркувати. Посипали ся різні догади, оповіданя, сплетні. Показало ся, що деякі були справді поінформовані де наші, лиш на разі уміли доховати строгої тайни.

У нас в хаті теж нікого робота не брала ся. Не руханий стояв обід, не докінчено прятати, і ми в одно ходили від вікна до вікна, говорили, творили різні пляни, продумували способи, щоби як найскорше про наших найблизших розвідати ся. Ми надіяли ся їх скоро побачити, та чи усіх?... — у кожного з нас на думці було се питанє, та ніхто не сьмів його голосно вимовити.

Хата у Хриплині коло Станіславова.

А між тим хлопці вже ладили ся зголошувати ся до Стрільців. Мамі трохи страшно й жаль розставати ся, давить біль у собі, на зверх нічого не показує... От не знати де наші Стрільці де ті соколи, яких нарід з осени в далеку незнану дорогу виряжав? Кілько з них побачимо небавом ще живими, а кілько вже може й у сирій землі спочиває? Та довідаємо ся, дізнаємо ся, вони й самі до нас зголосять ся. Буде почта, буде вільна дорога, чиж за се забуваєте? Будуть часописи! Наші власні часописи, без яких так тяжко було привикати! Аджеж зачували ми, доходили якісь непровірені вісти, що там у Відні виходять наші газети як і давно, вистане нам зголосити ся, а за пару днів може вже і будемо їх мати.

По сто разів обговорювали ми між собою всякі проєкти й можливости й ніхто на певно нічо не годен був вгадати. Так хотіло ся би з кимсь порадити ся, поділити ся такою нечуваною новиною.

У нас в найблизшій сусідній селі приятелі, свояки, близька родина. Там є й квартира сих козаків, що сььогодні у нас з гузарами били ся. Не знати що там діє ся? Чи знають наші свояки про поворот наших? Пішли вже геть козаки, чи ще в більшій силі збирають ся? Так хотіло ся би про все те дізнати ся... А можеб післати когоб верхом конем? Але хто схоче наражувати ся на майже неминучу стрічу з козаками? Вониж готові придержати, а може й арештувати; схотять же чогось про австрійські війська дізнати ся, на се годі нам кого небудь наражувати. Але як би так нам самим поїхати? Чейже цілу фіру та ще й з жінками не заберуть з собою! А нуж би вдало ся!...

Як на покусу коник стоїть на стайні, санки на подвірю, а дорога — просто мрія. Вчора цілий день падав сніг, рано люди дорогу мусіли трохи протерти, можнаб посанкувати ся.

Тільки впало слово: „Можеб поїхати“ — як зараз же й охотники знайшли ся.

Заки ми старші надумали ся, застановили ся, вже й коник запряжений зявив ся перед хатою. Накидали сїна на санки, прикрили мягеньким гуцульським ліжником — готово все, тільки в дорогу! Посідало четверо молодих — хиба вже й мені треба поїхати? Страшно саму молодіж пускати, — а й ніде правди діти, й мене кортить щось довідати ся, побачити. Виїхали. Донька повозить. Санки сунуть без шелесту легонько наче по мягкім шовковім килимі. Сонце заходить й червоним сьвітом обсипає в сніг окутані ялиці — всьо скривить ся в сонці, рожевіє, усьміхає ся.

Ах як гарно на сьвіті! Там десь може й зараз за отсими високими

горбами б'ють ся люди, бродять в снігу, замерзають, багрять своєю невинною кров'ю біле покривало землі, а тут тихо наче у храмі божім. Тільки річка шумить стихенька, верхом денедє скована ледом, снігом присипана — а денедє не дала ся скувати, біжить по камінчиках, влискує ся, моргає чорним плесом серед білої повени.

Ліс прикритий снігом. Сосни, трави, буйні папороти присипані високо білим пухом. Кожда гилячка, кожде стебельце двигает на собі часом й на долоню снігу, що уложив ся такою ніжною мягкою верствою що досить булоб подути, щоб пухом розсипав ся. Але сосни стоять непорушно наче здержуючи віддих, боять рушити ся щоб сеї чудової прикраси не позбути ся. Гиляки їх від милого тягару повгинали ся, вершечки похилили ся у бік, а вони стоять тихесенько, ані не пробують сей тягар скинути. Скелі, що звисають понад дорогу, поприбирали вид то ангельських головок серед хмар то бородатих сивих дідусів, що примкнули очи на все людське горе. Від дороги гень в гору спинає ся одна смерека понад другу, получили ся разом, обнимають ся гилячками, поприкривані білим сніжним покривалом. Одні наче подруги посхиляли ся й шепчуть собі щось тайного до уха. Там знов одна висока, кріслата, окружена молодником наче матір з діточками. Вона досягає їх своїми вітями. Сніг получив їх разом — здає ся що се діти поховали ся під мамину запаску. А над самою рікою, одинцем росте ялиця. Горда, висока, з буйними вітями. Се богацька дитина, в роскошах виросла, в сонцю купала ся, біди не знала. Сьогодні вона така пишна, прикрита грубшим, як на других, сніговим покривалом. Галузочки лиш троха в низ спустила, а головку держить високо, гордо. Сніг осів на вершку єї королівською короною, шишки кругом мов дороге намисто звисають. Гей, чи не весіле твоє сьогодні, горда княгине, що так пишно прибрала ся? А деж князь? Кого ти дожидаєш? Чи не он сей то за річкою, що так тобі крізь воду хилє ся й руки-віти витягає? Високий, гарний та не досягнеш, небоже, гордої княгині, шкода твого житя молодого! Ліпше оглянь ся на сю ніжну ялинку, що до тебе ціла тулить ся, усім єством звертає ся. Та ба! найтяжше є бачити щастє тоді, коли воно найблизше нас находить ся...

Від тупоту нашого коника, а може й від наших слів чи руху крилець сеї пташки, що пурхає понад стебельці бодяків, обсипають ся на нас ніжненькі сніжні пилінки коли їдемо вузенькою доріжкою попід сосни. Он зачепив батіг у гилячку й вона весь свій тягар на нас струсила. Молодим тільки й того треба! Нарочно підїздять під дерева, сьміють ся, накликають:

— Гей сосни, ялиці, будіть ся, не спіть! Хтож у такий час видів дрімати? От лиш дивіть ся, може незадовго ваші давні газди прийдуть до вас в гостину. Давнож ви їх не бачили!

І досягають гіля руками й батіжком, затрусили собі снігом очи, одїж. Незадовго ми цілі білі й у санки повно снігу набрали, ледви нас видно зпід нього.

Село. На горбку мала хатина. Хтось виглянув цікаво у віконце. Кличемо. Вийшла молодичка. Здивовано глядить на нас. Звідки в таку погоду тільки снігу набрали? Сьміємо ся з єї здивованя. Мусимо ми справді сьмішно виглядати!

— Молодичко, не знаєш, можна безпечно їхати у село? Ніхто нас не спинить?

— Безпечно. Доси були козаки, а сьогодні коло полудня кудись забрали ся, кажуть наше військо надибали.

— Так то правда, правда, Аничко чи Марійко!

Отже сьміло їдемо далі. Заїхали на подвірє. Вибігли газди нас витати. Цілують, стискають, але притім і дивують ся.

— Бійте ся Бога! Що вам стало ся? Хто в такий час в гостину вибирає ся? Москалі рано були такі злі, розі́джені, поїхали взивати помочи, обіцяли з цілою силою йти у ваше село. Кажуть, що у вас люди військо по хатах ховають і як козаки в село покажуть ся, дають їм знати. Вони вам сього не дарують.

— Не бійте ся! Ми довго не посидимо, от розповімо дещо, може що і від вас дізнаємо ся, та й до дому.

— Так а мимо сього можете в саму середину попасти.

Але ми не даємо ся залякати.

— Дивіть як тихо, спокійно. Сьогодні вже певно нічого не стане ся, а нам так хоче ся поговорити, натішити ся разом.

Засіли у теплій кімнаті, зачали розповідати, пляни снувати. Господарі вже від сина вісток надіють ся; коби хто з військових показав ся, може скаже де 24-ий полк обертає ся. А донечка їх, що за братиком тужила весь рік, теж наших виглядає. Може й Стрільці завернуть у наші сторони — а між ними... та тихо! — о тім лише не ухо подрузі говорить ся.

Наговорили ся, розрадили душу, ще тільки хазяйка подасть чай і зараз до дому. От вже сонце скрило ся зовсім за верхи. Нараз щось задудніло серед тиші. Хтось зпоміж нас виглянув вікном й крикнув:

— Козаки їдуть.

Справді поперед наші вікна переїхало кількох козаків на конях. Вони спрямували просто в сторону села звідки ми приїхали. От біда! Щож тепер робити? Ждати аж повернуть, чи їхати за ними? Рішили ся ждати. Та веселість наша трохи притихла. Ми неспокійно ждали що дальше буде, чи скінчить ся на стежі, чи надіде більше товариство?

Якось ніхто більше не показав ся. По якій годинці, вернули й сі, та замість їхати дальше, завернули до нас на подвірє. Поприпинали коні до огорожі, один зістав їх пильнувати, а всі решта в хату.

— Давай, хазяйка, горячого молока. Померзли, мороз бере.

Всім стало ніяково — у такий час, де леда хвиля могло показати ся австрійське військо, не дуже то безпечно приймати таких гостей.

— Можеб напили ся чаю? Є готовий, а молоко забарить ся, — питає хазяйка.

— Нічо, пождемо, погріємо ся, тільки квап ся, хазяйка, скоро!

Кинули ся чим скорше за молоком. Служниця побігла до пивниці, а хазяйка розпалює огонь під бляхою. Аж із рук усе летить.

Ми тимчасом ладимо ся у дорогу; як тільки козаки виїдуть, утікнемо й ми чим скорше д хаті.

Неспокійно снуємо ся по хаті, развраз заглядаємо, чи дуже вже вечеріє. На дворі тихо хоть вже доволі темно. Не видно на дворі нікого, аж нараз щось замаячило в сумерку. Кільканайцять біло одітих постатий, скрадає ся хильцем попід пліт, ледво можна їх розрізнити на тлі білого снігу. Ось вже нишечком всунули ся у фірточку у сад — й тепер доперва ми спізнали що се жовніри поперебирані поверх мун-

Взірці гончарських виробів.

дурів у білі накривала. З наставленими на крісах ножами, тихо перебігли сад й бігцем пустилися обступати входи до хати. Але нім добігли до угла, спостеріг їх козак, що стояв на варті біля коний. Він що сили крикнув якесь слово не своїм голосом — мабуть „Удїрай!“. Крик його аж залящів у воздуху. Рівночасно біло одіті жовніри що як раз знайшлися в тій хвилі під нашим вікном, післали в його сторону кілька вистрілів. Не знаю чи котрий з них завадив кольбою, чи може й від гуку, досить що шибя з бренькотом велетїла із рам й розбила ся на дрібні кусні.

— На долину! Сховати ся під стїни! — крикнув господар, що не одну таку халепу перебув вже за час війни.

Швидко позамикали двері на ключ щоб забезпечити ся перед можливою бійкою посеред нас і вмиль ми всі поприсїдали на землю коло надвірної стїни.

Був послїдний час, бо в тїйже хвилині якась заблукана кулька з свистом влетїла крізь вікно й застрягла в одвірку дверей. Попри вікна мигають одна за одною високі постатї. Падуть численні стрїли, лунають слова команди. По кількох хвилинах метушня починає стихати. Заглядаємо у вікно. На подвірю біля воріт купка вояків обступила переляканого козака з кіньми. Дехто поклепує гарні коники, інші вговорюють козака, старий високий жовнір у білій сорочцї частує його табакою.

А деж решта козаків? Зникли як камфора. Ніхто не видїв де властиво подїли ся. Шукали їх у пивницї й в коморі, чи де не сховали ся — не було нїде. Видно, що на крик товариша вибігли й встигли доскочити до яру й там зникли в корчах, що росли над річкою.

Жовніри не пускали ся в погоню. Вони обшукали усї сховки на подвірю, й не приймаючи навіть запросин на чарку вина, як пропонував їм господар, чим скорше з кіньми і козаком завернули до села, звідки ми й вони приїхали.

Ми знов стали в непевности що робити. Їхати сейчас за ними? Алеж можливо що козаки вже дали знати своїм і за хвилю покаже ся козацька погоня щоб відбити товариша і конї, а тоді ми булиб мимо волї вмішані у бійку. А дорїжка, якою прийде ся їхати, вузенька що не то що нема де скрити ся, а то й минути ся годї. З одного боку глибокий яр, а на днї його ріка. За нею лїс, що піднимає ся чим раз висше в гору. З другого боку сейчас високі гори, скелї, що часто звисають аж понад саму дорогу.

Нїяково їхати, але й тут остати нічого доброго не дїждемо ся. Як не одні то другі завтра посунуть ся й тоді ще тяжше буде дістати ся до дому. Ми подождали пів години, а коли нї з одної нї з другої сторони не видно нічо підозрілого, пустилися в дорогу.

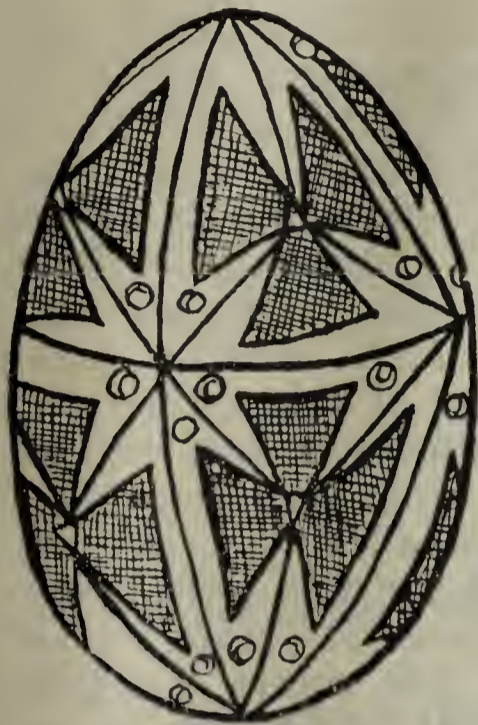
Був вже пізний вечір. Мороз тиснув кріпко. Високо понад горами яснів срібний місяць. Ніч була ясна як день. Але чи се лїпше для нас? Чим яснійше, тим дальше здалека буде нас видно. Як на нещастє ми поубирані у футра, шапки й хустки поверх них, дуже нагадували козаків у шапках та „башлїках“ поверх них. Та що вдїємо? Треба пити пиво що наварили. Виїхали. Зараз за церквою в долину, потїм кавалочок дороги селом, а відтак кінчить ся село, високий довгий горб і ми вже в лїсї.

Так гарно тут серед місячної ночі, та трудно признати ся щоб тоді ми надто любували ся природою. За кождим закрутом дороги, за кождою ялицею ба й корчиком, могли бутї поховані наші, яких у білих одягах так тяжко спостеречи на білому поли. Не тяжко їм взяти нас за ворога й привитати оловяним горохом. От у лїсї за нами якісь підозрілі шелести, щось загуло як би тупїт кінських копит, — от і свист — зовсім як козацька нагайка. Може се вже козаки нас доганяють — й вони з пі-

дозрілими подорожними не будуть церемонити ся... Коник стриже ухами, форкає неспокійно. Чиж би що прочував? Он біла доріжка, чогось вкрита темними плямами, чим раз більше їх а от зовсім неначе калюжа крові. Син не лїнуєть ся зіскочити із санок щоб приглянути ся зблизька... Сьвітить сїрничок.

— Се кров, — каже.

Якось похололи всі від сього слова.

1. Гуцульські писанки.

Недовіряючо встаємо всі. Оглядаємо докладно. Справді кров. Вокколо калюжі багато людських і кінських слідів. Видно задержували ся й перевязували рану, бо якийсь час по тім не видно страшних слідів, а далі знов показують ся. Що се може бути? Таж у селі не було ні одного жовніра раненого. Хиба де по дорозі вже бійка счинила ся?

Ся кров, неспокій коня, якісь підозрілі шелести у лісі — денервують нас страшно. Нараз тріск як би далекий вистріл. Замикаємо віддих у груди. Не мов розуміючи нас задержав ся і коник. Що се було? Відголос вистрілу, чи тряскіт дерева від морозу?

Та нічого ждати. Їдьмо далі. Бр... Се зовсім неприємна дорога. Сього пригнітаючого чувства, треба нам конечно позбути ся. Чейже страх не допоможе.

А знаєте що Українець робить у всякій сумній чи веселій пригоді? Щож би иншого? Сьпіває! Так і тоді. Замість посувати ся непевно в тиші й своєю нічною їздою у своїх чи чужих збуджувати підозріне, ми почали сьпівати.

Гей там на горі Січ іде —

залунало нараз серед сплячого ліса.

І враз відлетів десь від нас страх впливаючий із нашого непевного положеня. Чи Москаль, чи свій, чейже не буде стріляти до людей, що не лякаючись нічого сьпівають собі безжурно. Отже вкінці знайшли спосіб.

Спершу сьпіваємо щоб тільки розвіяти страх, а далі чар пісні пориває нас. Сьпіваємо щиро від серця, як тільки наші чудові пісні можна сьпівати.

Там на горі сніг біленький,
Десь поїхав мій миленький —

завели дівчата чистими як їх душі голосками.

Де поїхав я не знаю,
Серце з жалю умліває —

підхопили й хлопці. Ах ніколи ще так гарно не звучала наша пісня, як тоді у лісі, серед тої тихої морозної, місячної ночі... Супокій, радість вернули у наші душі враз з нею. Навіть коник перестав непокоїти ся і жваво біг у перед до дому. І не чули ся ми, як вїхали у село. Біля перших млинків здибаємо кілька наших жовнірів. Видно умучені дорогою прилишили ся від решти.

Стаємо. Злізаємо з санок і запрошуємо на них знеможених вояків. Се також Хорвати як і ті що стрічали ся рано з козаками.

Сердечно вдячні, радо посідали на санки. Коник ступає помалу. Ми обступили сани навкруги і випитуємо цікаво про все що є і було. Майже цілий рік сиділи як миши в дірі, — хибаж нема про що питати?

Хоч пора як на село пізна, людей стрічаємо доволі багато. Всі раді щось нового довідати ся та бодай незвичайним гостям придивити ся. На поляні, біля крамниці, застаємо решту учасників сьогоднішньої події. До вориня при дорозі попривязувані рядком козацькі коні, одного із них оглядає вже сільський знахор й заливає чимось рану на хребті від пострілу. Кров спливає коневі на хвіст, а замерзаючи на ній зробила із нього немов китицю червоної калини. Отже се є та кров, що нас так по дорозі лякала.

На дорозі купка жовнірів у білих сорочках поверх мундурів, у шапках позавиваних білими платками. Вони тепер виглядають зовсім не страшно. Навпаки, здає ся немов би вони поперебирали ся страшити нечемні діти. Посеред них одинока чорна висока постать — се полонений козак. Кругом обступив їх народ, що цікаво приглядає ся нашим а ще більше козакови. Він зі страху й зворушення аж дрожить усім тілом. Молоденький хлопчина, чорні очі боязко перебігають сю товпу „ворогів“, що його обступила. А людей сходить ся чим раз більше. Новина немов на крилах облітає поблизкі хати й нарід сходить ся зі всіх сторін і то не з порожними руками, а з горячим молоком, кукурудзяним хлібом, маслом і всяким добром. Вийшов съвященик, запрошує на вечерю, але воякам не вільно довше задержувати ся. Гуцули поскидали з себе сердечки, з крамниці винесли мягкий ліжник, розложили його на снігу й жовніри посідали щоби хвилю відпочати та пожартувати. Стоїть тільки козак і той що його пильнує. До них приступило два жидки з корчми зза річки й присікають ся до козака як вперті комарі. То один то другий підбігають, та все приговорюють:

— А чого. ви, козаки, так жидів не любите? А чого ви нам такі збитки робите? А на що ви нас рабуєте? А видиш, як ти попав ся. Пожди, меш видіти що тепер буде.

Війтів Юра, що частував усіх довкола горячим молоком, підійшов з чаркою його й до козака:

— На напий ся, козаче і ти, щоб не казав, що погано межи нашими. А ти, Мошку, вступи ся до чорта, не чіпай ся чоловіка як тота оса. Не пуджай дурно, ади він і так зі страху трясе ся. Чому ти так не прискакуєш до них, як прийдуть у село з крісами на плечах, але втікаєш у ліс як той заяць у капусту.

Мошко обчрив ся.

— Овва, Юро! То вам ще мало того що Москалі шукали за вами вже далі місяць, щоби з собою забрати? То ще мете за ними обставати?

— Шукали, то шукали. Так їм веліли. Як би так знали, як і що у нас є й чого ми хочемо, то може би й не шукали.

Жовніри похарчували й стали ладити ся у до-рогу.

Старий церковний вартівник Іван, частує ще жовнірів своєю славною табакою.

— Натє, нюхайте, се здорово. А такої приправленої гірським зілем ви дебудь не найдете.

Люди наливають жовнірам решту молока у порожні полеві фляшочки, пакують хліб, бриньдзю у наплечники.

Вже на самім відході виніс склепар з розбитої козаками крамниці пушку з цукорками що якимось чудом заховала ся перед знищенєм. Він мав думку сховати її на съвята для дітей, але з радощів не видер-

2. Гуцульські писанки.

жав щоб хоч тим сьїй день звеличати. Роздавав кождому по черзї, вкінці приступив і до козака.

— На, небоже! Най буде солодко і тобі. Приймав би я усіх не так, як би ви моє добро не були знищили, — най вам Бог не памятає.

Козак засоромив ся. Сльоза стида чи жалю заблисла у його очах. Нїяк не хотїв солодкого дарунку прийняти.

— Ні, ні, голубчику, — я не візьму, нїяк не візьму... Гей, гей як би ми вас лїпше знали...

Поїхали.

Нарід почав розходити ся. Ми теж спрямували до дому.

Спокій, радість, надїя вливали ся у мою душу. Щось як молитва без слів підносила її у гору, здавалось до сих білих хмар. На уста тиснуло ся питанє: народе гарний, добрий, великодушний — стоїш ти на порозї нового, щасливого житя, — чи може прийде ся перейти ще довгий, крївавий шлях, заки дійдеш ти до нього?...

Др. Володимир Териневич.

Про переможця, що всіх побідить.

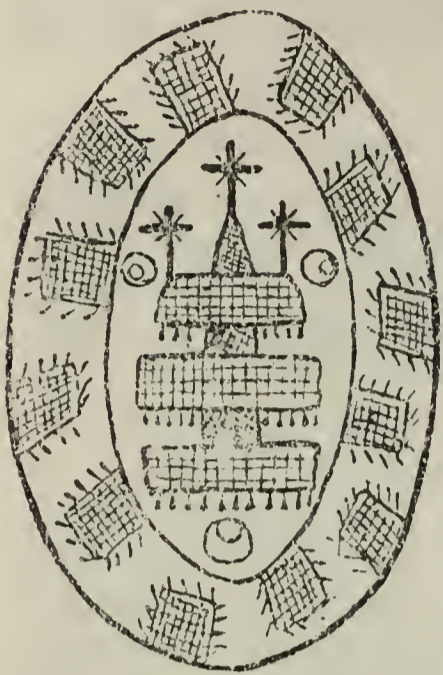
Було се по кровавій борбі коло місточка М., вже далеко в західній Галичині. Моя компанія боронила причілка мостового, на який напирали великою силою Москалі. Ми мали тримати позицію до означеної години. Перемерзлі, голодні, серед сніговії, сповнили ми своє завданє, але окупили кроваво. Ледви трийцять із нас перейшло на півзамерзлу ріку в сильнім ворожїм огні. На спочинок і їду не було часу, бо ординанс який чекав на нас, вказав нам напрям, куди пішли вже дальше останки нашого полку. Ішли ми майже направці через пасмо гір, де не було дороги лиш покриті до непізнання стежки по гололеду, спинаючи ся густо-часто до гори, щоб скорше причалити до ціли. А всі ми голодні, перемерзлі, полишені якійсь химерній долї, яка кидає нами, як лушпиною о скелї. По дорозї стрічаємо ранених, яким ноги відмовили послуху, то до сконаня умучених хорих, які не змогли дотримати кроку, а всі трясуть ся від зимна, проклинають батька і неньку що їх на сьвіг привели, або молять хліба якого у нас також дасть Біг. Години цілі ішли ми так, держачи ся майже один другого, щоб не загубити ся, полишаючи від часу до часу на дорозї товаришів, яким вже сил забракло до дальшої вандрівки. А горами іде метелиця, сїче наші лиця, як шпильками доходить до тіла, а за нами гуде хуртовина воєнна, пукають з лоскотом у нічній пїтьмі шрапнелї, гук тяжких гармат, як стогін землі доходить до наших уший, а машинові кріси все одно повтаряють та-та, та-та-та... Нам байдуже, здає ся, як би хто поставив ділему, то кождий з нас сказав би лише: „чи тепер чи в четвер“...

Було вже по півночи як замиготїли перед нами сьвітла місцевини С., а за хвилю переходили ми коло сплячих жовнірів, які покотом поклали ся на дорозї з великого обезсиленя. В маленькій хатчині на краю села відпочивав наш штаб. Туди пішов я щоби зголосити свій прихід.

Брудна як всюди в тих сторонах хатчина. Отвертий коминок, у яким на тринїжку виднів горщик, де певно варило ся молоко. Старенька вже, сивиною покрита бабуся, в обдертім одїю з розпущеним волосем під-

кладала патики, які більше курили ся як горіли. Горою кімнати уносив ся дим, побуджуючи до кашлю сплячих, дрімаючих і тих які щось думали, дивлячи ся як в безодню перед себе...

Від часу до часу, як патича осохло, ішло хатою сьвітло, виступала на вид мізерія єї і тих які прийшли тут на часок шукати пристановища перед сніжною заверухою. А на дворі гудів вітер, свистів по стриху, а діставши ся на коминок, роздмухував та пригашував огонь, витворюючи в димом наповненій хатині сумні якісь сьвітла і тіни. Усе мовчало і не ворушилось, хиба з просоня заговорив дехто, хто спав і хропів, а бабуся безустанно прятала ся коло огню, підтримуючи його своїм сухим а довгим подмухом. Тоді на хаті виднійше ставало, виразно виступала з темряви стать бабусі, якась страшна, незвичайна, нагадуюча більше півлюдські подоби відьм і чарівниць...

Коли молоко було спражене а штаб наш почав ним покріпляти ся, почала ся розмова з бабусею. Річ ясна, що про війну. Якось ми припали до вподоби бабусі, бо розговорила ся та виложила карти. Брудні, темні і старі як сама вона були сі карти! Клали їх костисті пальці, сухі як те патича, яке горіло на ко-

3. Гуцульські писанки. минку, а голова схиляла ся щоб вичитати ворожбу...

Не забуду ніколи сего виду. Бабуся серед оточеня в блеску горіючого огня, гудіня вітру на дворі, клепаня дошкою на стриху серед монотонного хропіня, видавала ся чимсь небуденним, загадочним, неземським... І не мені самому так видавало ся, бо кождий ждав слів ворожки в напруженю, з якоюсь вірою, що мусять бути далекі від неправди... Але бабуся не відзивала ся. І може булаб нічого не сказала, як би ми були не заговорили:

— Довго ще потягне?...

— Довго. Не одну зиму і не одно літо...

— Рік. два, три...

— А буде страшна і кровава, багато крови полле ся, а королі потратять корони.

— А хто її виграє?

— Цісар...

— Який?...

— Сильний, а буде ще сильнійший...

— Наш, чи московський?

— Не стоїть таке, лиш се, що у переможця є крива рука, що побідить усіх і запанує...

Саме в той час прийшов розказ дальше рушати. Счинив ся рух, а кождий поспішив до свого відділу. На дальші питаня не було часу.

Ми сходили в долину річки Р. в сторону місточка П. Сніговія тревала далі, мороз був ще більший, голод давав ся що раз більше відчувати. Але ішло ся якось лекше, начеб тягар спав з тіла. Ми думали заєдно про переможця з кривою рукою, що побідить ворогів... А хто він, знали ми...

Володимир Тимочко.

Казка про незабудьку.

Чи чули казку про незабудьку,
Що на могилі цвила собі
Серед конвалій в тузі і смутку,
В вінку, що висів тут на хресті.

Ішло дівчатко раз собі полем
І на могилу ту самітну
Зайшло безвідно, оттак поволи
Та заблудило чогось аж ту...

А як узріло цвітку дрібненьку
З вінка зірвало сейчас її,
Затріпотало у мить серденько
Лячно зробилось сейчас тоді...

В поли 25. VIII. 1916.

А в хаті, в білім єї ліжёньку
Такий приснив ся дівчатку сон:
Лицар до неї прийшов тихенько
В зброю окутий, а скрань в шолом...

Відкрив рукою косматі груди
А з рани серця ринула кров...
І мовив жалко: „Дитя! — се люди
Лихі вчинили — се їх любов...

А незабудька — се цвіт недолі,
Тому дівчинко її віддай,
Щоб не забули братя в неволі,
Що я поляг за рідний край“.

Др. Володимир Схримобич.

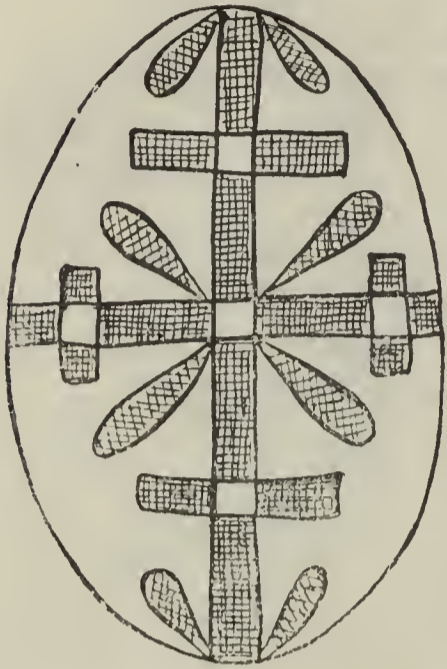
Зі Львова на Ангару.

(Спомини).

Мене арештували Москалі у Львові, в моїй власній хаті в ночі 18. лютого 1915. р. — тої самої ночі, що і багато інших львівських Українців. Арештував мене пристав Попов — не він сам, а з цілою юрбою посіпаків, — на приказ генерал-губернатора графа Бобрінського. Перед арештованєм цілу ніч робили в моїй хаті ревізію, поперевертали всьо до гори дном, забрали багато книжок і паперів і завели мене до „арестного дому“ при вулиці Казимирівській. Там пересидів я під „московським караулом“ разом з іншими товаришами неволі цілих сім неділь. Звідтам, по переслуханю в жандармерії, перевели мене до тюрми при вул. Баторія, де я пересидів других сім неділь. Тут було гірше й острійше. Мене й моїх товаришів стерегли австрійські ключники, але над ними була російська тюремна старшина: „унтер“, „старшой“ і капітан-комендант. В нашім товаристві було багато звичайних злочинців, між ними й такі, яких „старшой“ (наставник над ключниками) власноручно вішав під вікнами моєї камери (казні). Одного гарного ранку, а було се при кінці місяця мая 1915. нас побудили раньше як звичайно й веліли збирати ся до виходу з тюрми. „Старшой“ сказав нам, що нас випустять на волю. Тимчасом нас перевели під ескортою до „етапного пункту“, що містив ся в т. зв. „Бригідках“ (при Казимирівській вулиці), а на другий день вивезли нас зі Львова. Перед вивезенєм допустили до нас наших жінок і дітей, свояків і знайомих та дозволили їм з нами попрощати ся, але ціле те пращанє трівало ледви кілька хвиль. Відтак посадили нас на якісь полемані, драбинясті вози і повезли на Личаківську рогачку під ескортою „запасних салдат“, Москалів з Тамбовської губернії. За нами їхав на кони якийсь російський офіцер; він пильнував, щоби наші рідні, які нас супровожали до рогачки, не зближували ся до нас і не розмовляли з нами. Від рогачки наші рідні вернули ся до міста, а за ними вернув ся і той їздець.

Ми поїхали дорогою, що веде через Винники, Глиняни і Олесько до Бродів. Ми більше йшли, ніж їхали, бо на наших підводах їхати було

досить невігідно. І хоч ми здогадували ся, що нас гонять на Сибір (про се ми дізнали ся напевно що йно пізнійше), всеж таки по довгій вязниці в холодних, темних, затхлих мурах, за залізними ґратами, ся подорож на свіжій повітрі в гарну соняшну літню погоду здавала ся нам гарною і впливала на нас доволі добре. Хоч на серцю було тяжко, але грудям дихалось лекше...

4. Гуцульські писанки.

В Куровичах ми ночували в воєнній таборі, разом з салдатами; комендант табору привитав нас іронічними словами: „Вот это тоже герої, сукіни сини мазепінци!“ Ми минали села й місточка зруйновані війною; часто замість хат стирчали тільки комини, замість дерев обсмалені стовбури. В Закомарю якась молодиця-селянка пожалувала нас сердечно, та ще більше зажурила ся Україною: „Чи не пропала вже наша Україна?“ — спитала вона нас; ми відповіли їй, що не треба тратити надії. В Олеську на „питательнім пункті“, де давали їсти військовим російським відділам, котрі машерували на фронт, російський офіцер, що завідував „пунктом“, дізнавши ся, що ми „мазепінци“, признав ся, що він теж Українець, говорив з нами по українськи та подбав про ліпший харч і ліпший нічліг для нас. В двох селах ночували ми в селянських хатах. В Бродах заперли нас на ніч до етапної тюрми.

На другий день рано змінив ся наш конвой і тамбовські Москалі вернули до Львова, а „опіку“ над нами обняли Українці з Полтавщини, теж запасні салдати з селян, між ними оден молоденький, дуже симпатичний і трохи осьвідомлений. Нас повезли чи повели — кого на возі, кого пішком — до Радивилова, де посадили нас на залізницю до т. зв. „теплушки“ себто до воза без вікон, в яким возить ся худобу. Ми поїхали залізницею через Здолбуново до Києва.

Ми їхали, як у темниці, і для недостатку вікон не могли ми розглядати околиці. Так ми заїхали аж до Києва тай не бачили нашої славної України. До Києва прибули ми в п'ятницю, 4. червня 1915. р. рано. Того дня побачив я перший раз у життю столицю України, матір городів руських. Київ зробив на мене дуже гарне, ясне, симпатичне вражінє, хоч бачив я його тоді дуже мало — тільки всього, як нас вели якимись улицями з двірця до „етапного пункту“, а відтак з етапу до поліції, до участка. Коло поліції стрінула нас пані Дорошенкова, дружина учителя Дмитра Дорошенка, а за нею і він сам. Вони привитали нас і щиро займили ся нами. Завдяки їх заходам київська поліція в особі чиновника Ордовського, Поляка з роду, згодила ся, що з Києва на Сибір не поїзди нас „етапом“, але дозволено нам поїхати на свій кошт. Що правда, се нас денещо коштувало, але за те зберегло нас від злишних прикростий і мук, а не одному з нас виратувало здоров'є, а може й житє. По полагодженю формальностей в поліційній канцелярії нас відвели до поліційних арештів. Там з причини великого переповнення нас умістили на заплъованім смерпчій темнім коритарі, де ми серед стиску перестояли на ногах повних шість годин.

Через „візитирку“ побачили ми в одній камері замкненого там буковинського посла Спинула (Українця), що вернув було тоді з Сибіру та ждав на виміну.

Пізним вечером відвели нас якимись улицями на залізнодорожний дворець і посадили в куле третьої кляси. Як наш конвой поїхали з нами двох київських городових (поліціянтів). Поїзд рушив і скорд віхав на

зелізний міст, що веде через Дніпро. Була місячна, чудова, літна ніч і води Дніпра мерехтіли в місячнім сяєві неначе срібло. Чудовий вид Дніпра й чарівних його берегів порушив нас мов електрична струя, ми схопили ся мимоволі з лавок, щоби крізь вікна вагону ліпше розглянути краєвид. Та в тій самій хвилині мов зпід землі вирости два салдати з настромленими штиками (багнетами), обізвали нас шпіонами, обсипали московською матірною лайкою та станувши коло обох протилежних вікон переділу загородили нам до них дорогу. Чудовий краєвид тільки мигнув і счез мов мана. Коли міст на Дніпрі був вже далеко за нами, салдати забрали ся й пішли собі далі. Ми лишили ся самі з нашими двома конвойними.

Нас їхало разом 13 товаришів неволі — всі зі Львова — а власне трох сьвящеників: о. др. Йосиф Боцян (вже тоді був єпископом, але ми про се тоді ще не знали), о. др. Мирон Горникевич, о. др. Іван Соболь; дальше пані Константина Малицька, учителька й письменниця; мій старший товариш, др. Микола Шухевич; редактор видань „Просьвіти“, п. Юліян Балицький; вислужений кондуктор залізнодорожний і власник реальности п. Василь Грицків; урядник „Провидія“, товариства для зарібкової еміграції п. Іван Івашко; редактор „Нового Слова“ п. Микола Курцеба; студент прав п. Осип Неділка; адвокатський писар п. Ярослав Геруляк; студент учительської семінарії п. Іван Стеців — і я. Всіх нас одної ночі арештували, всіх нас разом держали в тюрмі, всіх нас разом вивезли зі Львова і всіх нас разом завезли на Сибір.

Цілий час, що ми їхали залізницею з Києва на Сибір, через трохи не дві неділі, конвоювали (супровожали) нас, як уже сказано, два київські городові, оба з роду українські селяни. Оден з них, Митрофан Костенюк, високий ростом, добродушний, говорив по українськи з сильною московською примішкою, але почував себе Українцем і висказував такий погляд, що Україна повинна відлучити ся й утворити окрему державу, окреме „Київське королівство“ — як він казав. Другий, Петро Петренко, більше хитрий, говорив по українськи зовсім чисто. Оба поводили ся з нами дуже ввічливо й приязно, але, що правда, й вони від нас кривди не мали. Вони дбали про те, щоби ми вигідно їхали, щоби ми мали завсїди окреме купе та щоби против нашої волі до нашого купе посторонні пасажири не всїдали. На стациях вони приносили нам кипяток до чаю; де поїзд стояв довше, вони не боронили нам іти свобідно до реставрації висшої кляси чи на обід чи на вечерю, а де поїзд задержував ся коротко, ми посилали їх купувати нам молоко, хліб, тютюн і загалом, що нам було треба. Вони дали нам довірочно прочитати свій „пакет“, себто супровідне письмо, з яким вони нас везли. З сего письма ми довідали ся, що нас вивезено зі Львова „по распоряженіи генерал-губернатора Галиції за вредную дѣятельность и враждебное отношение къ русскому государству“, що нас висилає ся на Сибір в Єнісейську губернію „административнимъ порядкомъ на время военного положенія Галиції“ та що нас мають віддати „въ распоряженіе енисейскаго губернатора“, котрий нам визначить місце нашого заслання. Дальше ми довідали ся від наших конвойних, що вони мають нас відвезти до города Красноярська, столиці Єнісейської губернії і там віддати нас в руки тамошної поліції, а по дорозі мають нас пильнувати, щоби ми не втікли.

І так під сторожею сих двох людей ми поїхали залізницею з Києва через Курськ (де був тоді на заслання митрополит Андрій граф Шептицький), через Арйол і Тулу до Москви.

До Москви приїхали ми в неділю (6. червня 1915. р.) раннім ранком. Тут ми мусіли пересїдати на инший поїзд і длятого мусіли переїхати з одного двірця на другий, положений в иншій стороні міста. Ми мали

зі собою дещо багажів і для їх перевезення наймили ми широкий віз без коша, т. зв. площадку. Деякі з нас сіли на сю площадку на багаж, інші з нас повсідали на електричний трамвай і так ми переїхали на другий дворець. Тут довідалися наші конвойні, що наш поїзд відходить аж коло півночі. Ми мусіли ціліський день переждати в Москві. По закону наші конвойні повинні були відвести нас до поліційних арештів, де ми повинні були пересидіти цілий день до поїзду. Та наші конвойні, маючи до нас повне довіре, вибрали інший спосіб, вигіднійший і для них і для нас: вони нам сказали, щоби ми собі йшли в одну сторону, куди хочем, і вони собі підуть в другу сторону, куди схочуть, а пізнім вечером зійдемося всі знов разом на двірці до поїзду. Своєю дорогою, я побоювався, щоби ми на тім не вийшли гірше: легко могло статися, що місцева поліція бачучи підозрілих „іностранцев“ вештаючихся по місті, могла була нас заарештувати й тим способом ми могли на кілька неділь попасти знов у тюрму, поки би в дорозі бюрократичної переписки вияснилося, хто ми й звідки й куди нас везуть. Але на щастє до сього не прийшло, хоч ми цілий день ходили й їздили по Москві та хоч деякі прохожі звертали на нас пильну увагу й підозріливо нам приглядалися.

Ми почували себе гарно, бо від чотирох місяців був се перший день, в яким ми не були під „московським караулом“: ані не сиділи під замком, ані не ходили під конвоєм. Ми понаписували переписні листки з видами Москви до наших рідних і знайомих до Львова (ті листки ще встигли дійти до адресатів, бо Львів ще був тоді в російських руках) і пішли оглядати Москву. Перш усього поїхали ми трамваєм оглянути Кремль, сю оригінальну гарно положену твердиню з стародавними церквами й стародавними царськими палатами та з усіми її особливостями, між якими найбільше звертають на себе увагу Цар-Колокол, величезний лзвін, котрий ніколи не дзвонить, і Цар-Пушка, величезна гармата, котра ніколи не стріляє. Відтак зійшли ми в діл на місто та волочилися всякими вулицями. Заходили на базарі, заходили до ресторанів, заходили до церковів. В Москві, як каже російська проповідка, „сорок сороков церков“, а всі сорокати: кожда церков інакша, кожда копула на церкві інакша, кожда гонтина на копулі інакша. Особливо впадають в очі цибулясті, кручені, ріжнобарвні копули деяких церковів. Хоч Москва на багато століть молодша від Києва, видаєся стариннійша від него через свої стародавні будівлі; ізза того й епітет „білокаменная Москва“ не зовсім підходить до неї, бо Київ багато білійший від неї, а Москва навпаки більше темна й сороката, ніж біла. Оден з наших товаришів пригадав собі, що має в Москві знакомого навіть далекого свояка, власника голярні, родом з Галичини. Після полудня наш товариш повів нас до того свояка. Показалося, що се був жонатий, заможний, гостинний чоловік. День був гарячий і він порадив нам викупатися в його ванні. Я скористав з того. Ніколи в житю не смакувала мені так купіль, як тоді, бо я вже від кількох місяців не купався, а з довгої тюрми й далекої дороги набиралося бруду чимало. Після доброї вечері наші гостинні господарі відвели нас на дворець, де на нас мали ждати наші конвойні поліцаї. Але їх ще не було. Се мене трохи занепокоїло. Мої товариші жартували собі з мене, що я більше стережу конвойних, ніж вони нас, та що я повинен би обняти команду над конвойними. Ми пішли до почекальні напийти чаю. Кругом нас було людно й гамірно. Скрізь було чути російську мову. Тільки при сусіднім столику кілька молодих людей в студентських уніформах розмовляло між собою чи стою українською мовою. Се дуже владувало нас, бо в Росії навіть і на Україні, дуже рідко можна почути українську розмову між інтелігентами.

Нарешті надійшли наші конвойні. Ми зараз вийшли на перон і ві-

добрали з переховку наші багажі, а тимчасом наші конвойні заняли для нас окреме купе з двома переділами, де ми розмістилися зовсім вигідно. Всякі пасажери пхалися до нашого купе, але конвойні на наше бажанє не впускали нікого, заявляючи, що ми „арестованіє преступнікі“ та що з нами „не лъзя сообщать са“. Скоро поїзд рушив і ми почали собі лаштувати нічліг, бо вже наближалася північ.

Ми поїхали північною лінією через Ярославль, Вологду, Вятку й Перм до Єкатеринбурга. В поїзді минали нам дні й ночі. Крізь вікна вагона бачили ми з далека московські (велико-руські) села на тлі одностайних, сірих краєвидів. Хати („ізви“) по більшій часті дерев'яні, з необтесаних кругляків більше або менше почорнілих, роблять сумне, непривітне вражіє; в селі нема ані садів, ані взагалі деревини; тільки всього в селі

Українська загорода.

зелени, що зелено помальована криша або копула на церкві або на дзвіниці! Московська (велико-руська) „деревня“ — се великий контраст до українського села з білими хатками в зелених садках. Мабуть чи не від того московське (великоруське) село називаєся по російськи „деревня“, що в тій „деревні“ ані трохи дерев нема! На стациях і перестанках бачили ми з близька великоруських селян-кацапів, бородатих, у кашкетах, у червоних або сорокатих „рубах“; ні у мушин ні у женщин не видно білих сорочок, так характеристичних для українського селянства.

В Вологді на двірці стрінулися ми з о. д-ром Юриком, золочівським парохом, що був там на засланю. Декуди крізь вікна вагону бачили ми австрійських жовнірів, що як полонені бранці працювали на полях або при направі залізної дороги.

Між Пермом і Єкатеринбургом залізна дорога перетинає напоперек Уральський гірський хребет. Гори не високі, лагідні, порослі чагинними лісами, нагадували мені своїми краєвидами рідну Скільщину. В Єкатеринбургу прийшлося нам переждати від поїзду до поїзду цілих 12 годин.

Ми вихіснували сей час, щоби оглянути се гарне, здорове, живописно положене місто, — осередок гірничого уральського промислу, де відбувають ся торги на золото й копальні золота („залатіє прїіскі“).

Від Єкатеринбурга починає ся Сибір. Ми поїхали дальше через Тюмень і Ішім до Омська, а звідси головною сибірською залізницею через Ново-Ніколаєвськ до Красноярська. В поїзді було велике переповнене і ддятого ми від часу до часу приймали до нашого купе посторонних пасажирів, котрі не могли дістати деінде місця. Зразу їхала з нами якась молода, симпатична пані; єї муж, російський офіцер, пішов на війну, а єї батька, з німецьким назвиском, вислали на Сибір; вона лишила ся сама-одинокка; тепер вона їхала до свого батька. В Тюмені деякі з наших товаришів вийшли були з поїзду, щоби трохи прогуляти ся по пероні; се звернуло увагу присутного там ротмістра жандармерії, і він вилаяв наших конвойних за те, що нам дозволяють висідати з купе; відтак сам всїв до нашого купе і кілька стаций їхав разом з нами, щоби нам близше приглянути ся; показало ся, що той ротмістр жандармерії був з роду Поляк і говорив з нами дуже плавно по польськи. В Омську ми пересїдали ся; там величавий дворець і рух на двірци дуже великий. До нашого купе присїв ся якийсь висший почтовий урядник, що їхав на контролю почтових урядів; він дуже хвалив Сибір і сибіряків в протиставленю до європейської Росії тай загалом показав ся завзятим сибірським патриотом, але не російським. У него служив австрійський полонений жовнір, селянин Українець з Галичини; він дуже хвалив свого слугу тай загалом усіх галицьких Українців, яких багато було в тих сторонах на роботі яко полонених. На одній малій, сільській стаций всїли до нашого купе якісь селяни: дідусь і бабуся з малими дітьми; вони говорили дуже гарно по українськи; показало ся, що се були українські селяни-переселенці з Полтавщини; тепер вони їдуть разом з внуками до міста, щоби попрощати ся з сином (батьком тих внуків), бо його висилають на фронт, на війну.

Наш поїзд їхав скоро. Перед нашими очами раз-за-разом зміняли ся краєвиди. Гір не видно, всюди рівнина, а на тій рівнині видко то поля, то степи, то ліси, то гаї, то озера, то широкі ріки. Сибірські краєвиди більше живописні й ріжнородні, як в європейській Росії. Також дуже гарно виглядають стацийні будинки на менших стациях, збудовані з грубих, деревяних брусів, прикрашені різьбленими орнаментами з дерева. По дорозі бачили ми кромі сибірських Москалів декуди групи Киргізів, Китайців і австрійських полонених жовнірів. Всюди на стациях можна дістати за дармо горячу воду (кипяток) для чаю, а за дешеві гроші від сільських жінок і дівчат білий і чорний хліб, сир, масло, молоко, квас, ковбасу, яйця, ягоди і всяку иншу поживу.

Нарешті 15. червня 1915. р. ві второк рано приїхали ми до міста Красноярська, столиці Єнісейської губернії. Значить, рахуючи від Києва їхали ми 12 днів, рахуючи від Львова були ми в дорозі 18 днів. Красноярськ лежить над великою рікою Єнісеєм, що впливає з Монголії й пливе до північного ледового (крижаного) моря. З одного боку над самим містом видно з близька високий, скалистий червоний беріг — „красний яр“ (звідси й назва Красноярськ), а по другім боці міста, за рікою, перерізаною довгим залізним мостом підносять ся досить високі, живописні, порослі лісом та наїжені скелями гори. Наші конвойні повели нас широкими, прямокутними вулицями наперед на поліцію, де з нами списано якісь протоколи, а відтак до т. зв. „участку“, де нас передали в руки участкового пристава. Тут наші київські конвойні поліціянти розпрощали ся з нами і повернули до Києва, полишаючи в нашій пам'яті добрий спомин своїм гарним, делікатним поведенєм.

Участок — се поліційний уряд одного мійського кварталу разом з приналежними до него поліційними арештами. По закону нас повинні були замкнути в тих арештах, але що там було переповнене, нас держали цілих три дні на подвірю під голим небом, а на нічліг замикали що почи до поліційної канцелярії, де через день урядували поліційні урядники і де приходили всякі інтересенти; там ми спали на підлозі, задоптаній болотом, запльованій харкотинем, закиданій недокурками, по якій лазили таракани й воші. Розуміє ся, що ми перед спанем замітали собі ту підлогу мітлою, але від того вона не дуже ставала чистійша. Харчували ся ми у городского (поліціянта), що обслуговував участкову канцелярію; його жінка з чемности — розуміє ся за добрі гроші — варила нам їсти. Третього дня наш пристав (припадково також Поляк з роду і з польським назвиском, але говорив тільки по російськи) списав з нами якусь „бумагу“, а відтак з тою бумагою, під ескортою двох городових, відслав нас до т. зв. „пересильної тюрми“, що знаходить ся далеко на самім краю міста. Перед воротами тюрми стоїть невеликий дім, в яким живе „старшой“ — себто наставник над тюрмою і в яким містить ся тюремна канцелярія.

Там відобрали від нас гроші та золоті й срібні річи, а також ножі та вилки — і взяли то всьо в переховок. Також хотіли ревідувати наші клунки й нашу одежу, але невеличкі датки „на чай“ увільнили нас від того клопоту. Нас позаписували до тюремного реєстру і що йно тоді впустили нас до тюрми. Красноярська „пересильна тюрма“ — се велика площа, обгороджена дуже високим муром, кругом якого як ніч так день держать варту салдати, т. зв. „часовіє“. По середині тої обгородженої площі стоїть кілька великих, деревяних, поверхових будинків, т. зв. „корпусів“. Нас повели до одного такого „корпусу“ й помістили нас на поверсі в окремії камері. Наша камера — се була висока, простора, ясна комната, з високими й широкими закратованими вікнами, з яких розпостирив ся далекий гарний вид на місто й околиці міста. На обох кінцях комнати стояли велитенські камінні печі, в яких, розуміє ся, тоді не топило ся, бо на дворі й так було горячо. Як би не залізні крати, наша комната подобала би скорше на санаторію, ніж на тюрму, — так було в ній ясно й соняшно. Правда, ще була одна ріжниця. Замість ліжок стояли т. зв. „нари“ — себто голі деревяні дошки, які займали трохи не цілу камеру. В тих дошках гніздило ся безліч блощиць всякої величини — від дрібосеньких як макове зерно до таких грубих як біб. Щоби охоронити ся від блощиць, ми мазали „нари“ нафтою (керосином), але й се тільки в части помагало. Що дня перед шестою годиною рано будив нас ключник; ми скоро одягали ся й ставали в оден ряд, бо що дня о годині шестій відбувала ся „паверка“ (провірка), себто приходив „старшой“ з офіциром і провірювали, чи кого з нас не хибує, т. зн. чи ми всі є в тюрмі. Ми стояли витягнені в ряд, а попри наш ряд переходив „старшой“ і кричав до нас „смірно“, (те саме, що наше: „позір“), а за ним ішов офіцир, який витав нас словами: „Здрастуйте!“ По правилу ми повинні були би відповідати йому словами: „Здравія желаєм Вашему Благородію“, але шануючи себе, ми відповідали словом: „Здрастуйте!“ або що найбільше: „Здравія желаєм“ без величаня „благородієм“. По „паверці“ ми посилали двох товаришів за водою до митя, двох за кипятком до чаю, одного за хлібом; оден тимчасом замітав підлогу, а инший знов обраховував ся з ключником, котрий купував для нас і приносив нам за наші гроші молоко, яйця і хліб, бо тюремний хліб був чорний і липкий і можна його було їсти хіба як зачерствів. Відтак ми запарювали чай і снідали. По сніданю ми брали ся до роботи або до забави. Одні молили ся, другі читали книжки, які нам удало ся з собою

перевезти, або газетні „телеграми“, які купував для нас ключник; одні прали брудне біле, другі латали подерту одержу; одні грали в шахи, другі в карти — розуміє ся так, щоби не бачив ключник, бо се заборонене тюремним регуляміном; одні полювали на воші, другі на блощиці... На обід давали нам їсти „щі“ себто рідкий капуста з мясом; на вечеру діставали ми знов кипяток і заварювали собі чай.

Міст під Чортковом знищений Москалями.

леніє“ себто вічне засланє; тамті називають ся „ссильніє“, сесі „поселенці“. І між сими й між тамтими одні є „уголовніє“ себто такі, що покутують за звичайні злочини або провини, а другі „політичєскіє“, що відповідають за політичні злочини або провини. Межи „поселєнцями“ треба відріжнити звичайних поселенців, які не були в каторзі, „каторжан“, які відбули каторгу; деякі з них були закуті в кайдани.

Тут належали з одної сторони російські піддані, головнo Німці з роду, а також жиди, підозрілі в шпiонствi або в неприхильнiм настрою для Росiї, з другої сторони піддані ворожих держав: австрійські і угорські, германські (німецькі) й турецькі „гражданські пленніє“ або „воєнно-обязаніє“. Мене й моїх товаришів причисляли зразу до „адміністративно-ссильних“; пізнійше, коли в другій половині червня 1915. р. прийшла до Красноярська вістка, що російська армія була приневолена виступити зі Львова, нас зачисляли до „воєнно-обязанних“ або „гражданських пленних“; в розговірній бесіді нас називали попросту „Австрійцями“. — Познакомивши ся з в'язнями замкненими в долішних камерах нашого корпусу, ми довідали ся, що там сиділи переважно „політичні“, заслані на Сибір за приналежність до соціалістичної або іншої нелегальної партії, за розповсюднюванє забороненої літератури, за приналежність до заборонених релігійних сект або взагалі за „неблагонадьяожность“. Між ними було кількох студентів висших шкіл і кількох інших інтелігентів; всі вони признавали ся до російської народности, хоч з роду і з назвиска були між ними кромі Великоросів також Українці, Поляки, Німці, Грузини і інші. Своєю дорогою, для них народність була річ зовсім маловажна, бо вони клали головну вагу на соціальну приналежність — клясову і партийну.

Дізнавши ся, що як усі інші мешканці пересильної тюрми, так само й ми є в ній тільки тимчасовими гостями, старали ся ми довідати ся, куди й коли нас вишлють. „Старшой“ і дежурний офіцер пояснили нам, що нас мають вислати найблизшим свобідним парохомом — за тиждень

або за дві неділі — по ріці Єнісею до повітового міста Єнісейська, де тамошний „ісправнік“ (начальник повіту) визначить нам в Єнісейським повіті якесь постійне місце побуту. Оден з наших товаришів мав зі собою досить велику і докладну мапу Сибіру, тож ми поглянули на неї, щоби хоч приблизно зміркувати, де буде місце нашого заслання. Однак з мапи побачили ми, що Єнісейський повіт займає більшу часть Єнісейської губернії, сягає на північ до самого ледового моря та обіймає простір більший, як Німеччина й Австроугорщина разом! Десь на якомусь пункті сего велитенського простору лежить місце нашої „ссылки“, нашого вигнання, але де саме, того з мапи не можна було зміркувати. Наші нові знакомі зпоміж „палітїческих“ пояснили нам, що Єнісейський повіт обіймає кілька великих країв та що в оден з тих країв ми попадемо, але в котрий саме, годі зміркувати: менше небезпечних засланців лишає єнісейський „ісправнік“ в самім Єнісейську або найближшій околиці повітового міста; більше небезпечних висилає в т. зв. Приангарський край, положений над рікою Ангарою, великим допливом Єнісея, а найнебезпечніших висилає аж у т. зв. Туруханський край, що лежить далеко на півночі, вже недалеко від устя Єнісея до ледового моря, де земля ніколи не розмерзає.

По кількох днях нашого побуту в пересильній тюрмі ми побачили через вікно, що до пересильної тюрми наспіли дві нові більші партії вязнів: партія галицьких жидів, в ярмурках і з пейсами, і партія російських каторжан, в арештантських сірих одягах. Заходила небезпека, що управа тюрми впакує до нашої камери, в якій було ще багато свобідного місця, одну з тих партій і що ми в той спосіб дістанемо до нашої камери нових, може не дуже пожаданих а на всякий спосіб занадто численних товаришів-співльокаторів. Однак ми взяли ся на спосіб, у Росії загально практикований і добре випробований: ми підкупили „старшого“ кількома рублями і він полишив нас у нашій камері самих, поміщаючи каторжан в іншому корпусі, а галицьких жидів в сусідній камері нашого корпусу.

Кілька днів пізнійше побачили ми крізь вікна на подвірю тюрми знов сьвіжу партію Галичан, зложену лише з кількох людей, а між ними пізнали ми директора „Народної Торговлі“ Миколу Заячківського, нашого давнього товариша неволі ще з львівських арештів. Сю невеличку групу нових товаришів умістила управа тюрми разом з нами в нашій камері, з чого ми були вдоволені, бо раді були мати між собою дир. Заячківського, а зрештою ціле товариство було невеличке і зовсім приличне: оден сьвященик зі сином, студентом філософії, оден лісничий зі сином, і оден дідич з льокайом; послідні чотири особи були Поляки.

Нарешті по несповна двох неділях розпрощали ся ми з Красноярськом і його пересильною тюрмою. Три львівські сьвященики (о. др. Боцян, о. др. Горникевич і о. др. Собољ) завдяки інтервенції місцевого латинського сьвященика, о. Довконтаса, Литовця з роду і з переконання, поїхали в Минусинський повіт, положений на полудни від Красноярська і жили там в повітовому місточку Минусинську, де кліматичні й суспільні відносини були багато красші, як на півночі. Нас усіх інших Львовян вислано по північ, у Єнісейський повіт, однак дир. Заячківський і його товариші подорожі не поїхали разом з нами; їх ще якийсь час полишено в пересильній тюрмі.

Нас вивезено з Красноярська 28. червня 1915. р. Вже рано „старшой“ сказав нам спакувати наші клунки і вийти з камери на тюремне подвірє. Крім нас були вже готові до дороги й інші вязні, а саме кільканайцять політичних засланців, кількадесять каторжан і кількадесять інших „уголовних“, разом було нас около сто осіб, між ними кілька жен-

щин, так що наша пані Малицька не була цілком одинока. Нас повели до тюремної канцелярії, де відбувала ся докладна ревізія осіб і клунків. Ми, себто я і мої львівські товариші, знов підкупили „старшого“ кількома рублями і він не тільки звільнив нас від ревізії, але навіть видав нам до рук наші гроші (замість віддати їх до рук конвойної сторожі). Натомісць інших ревідовано дуже докладно та відбірано від них при ревізії, гроші, тютюн, книжки, газети, ножики, вилки, і т. и. В часі тої ревізії наспіла до пересильної тюрми нова партія в'язнів: були се соціяльно-демократичні депутати (посли) російської думи, яких вислано з Петрограду на Сибір. Один з петроградських студентів, що були разом з нами, Ніколай Ніколаєвич Дінгельштед виголосив на почеканю палкий привіт сим депутатам. По полагожденю формальностей нас усіх уставлених в в довгий ряд зложений з около сто осіб — окружив конвой зложений з кільканайцять салдатів з так званої „конвойної команди“ з настромленими баїнетами та з витягненими шаблями або револьверами в руках і нас повели до пристани. Ми йшли якоюсь дорогою, повною куряви. Порох припав нас від голови до ніг. Коли ми так ішли ескортовані мов найбільші злочинці та й справді в товаристві простих злочинців, один з наших львівських товаришів сказав до нас: „Будете видіти, що нас повісять“. І ми всі справді мали таке вражіє. Коли ми прийшли до пристани на ріці Єнісею, нас загнали на пароход, що звався „Св. Николай“. Нас посадили на сам спід пароходу в так званий „трум“, де було душно, тісно і темно, неначе в гробі. Крізь малі круглі віконця видно було тільки воду, що хлюпала до них, і через те віконця мусіли бути все заперті. Нас в'язнів було так багато, що один другому спирав ся на плечі або топгав по ногах. Крім того конвойні салдати поводили ся з нами дуже грубо, особливо два, що були родом з Таврійської губернії. Так перемучили ся ми три доби, які нам дали ся в знаки найгірше зі всього, що ми перебули в неволі. Щоби розігнати нудьгу та облекшити муку, політичні в'язні почали співати свої російські революційні пісні, а за ними й ми, львівські Українці, затягнули наші українські пісні, помимо заборони й матіркованя конвойних салдатів. По трох добах плавби в низ по Єнісею ми прибули до повітового міста Єнісейська. Ранним ранком нас вивели з пароходу та повели внов до тюрми. Єнісейська тюрма багато гірша від Красноярської. Там було майже так душно й тісно, як на пароході. На щастє нас держали там тільки два дні, бо вже на другий день оголосив нам „старшой“ що нас усіх львівських Українців числом 11 осіб і 10 політичних засланих з російських підданих, разом 21 осіб висилає ся „на Ангари“, в ріжні села чи то „деревні“ Пінчугської волости.

Дня 2. липня 1915. рано ми вийшли з Єнісейської тюрми та під конвоєм двох єнісейських городових пустили ся в дорогу. Ми повандрували трактом (гостинцем), що веде понад ріку Єнісей з міста Єнісейська на полудне до устя ріки Ангари. Нам дали одну підводу на багажі.

Ми йшли піхотою, лише пані Малицька їхала на багажах та ще дехто зі старших мужчин від часу до часу по черзі присідав ся на фіру. Дорога вела то через ліси й гори, то через поля й села, то наближала ся до ріки, де віддаляла ся від неї. Околиці були гарні й живописні. Погода була гарна й тепла, тож ми користаючи з сего часто купали ся в Єнісею. Загалом наша подорож була приємна, тим більше, що й наші нові товариші подорожі були загалом інтелігентні й симпатичні люди. Тут годить ся кількома словами згадати про них. П'ятьох з них були се студенти петроградського університету або інших висших шкіл в Петрограді; по переконаню всі п'ять були російські соціяльні демократи і всі були заслани на Сибір за приналежність до російської соціяльно-демо-

кратичної партії; по мові й вихованню всі вони були Росіяни (русскіє), хоч між ними не було ані одного „русского“ по роду і по назвіску (фамілії). Двох з них: Дінгельштед і Енгель мали німецькі „фамілії“, двох: Петриковський і Карчевський мали польські „фамілії“, але тільки перший з них умів свobodно по польськи говорити; нарешті оден з них, Дзедзієв, мав грузинську „фамілію“; його жартом усі називали „князем“ — чи то для того, що мав справді аристократичну поставу й фізіогномію, чи може для того, що між Грузинами дуже багато людей має титул „князя“. Крім студентів було ще трох молодих людей засланих за приналежність до російської соціально-демократичної партії: оден електротехнік Струмільло, Білорос по роду й „фамілії“, та Книшевський і Білень-

Стрелецька польова Служба Божа в селі Сковятині 17 лютого 1918.

Світлив Н. Пантелейчук.

кий, приватні банкові урядники з Харкова, оба Українці по роду й „фамілії“, однак лише Біленький умів говорити по українськи, але й він не мав української національної свідомости; зрештою він називав себе з російська „Беленкій“ а не: „Біленький“. Се всьо були молоді, безженні люди в віці понизше 30 літ. Крім них було двох старших людей, які полишили дома жінок і дітей. Оден з них, Єфімов, одинокий в цілій нашій компанії Великорос по роду й „фамілії“, був засланий за приналежність до релігійної секти „євангельських християн“; другий, Ісай Ісаєвіч Реймер, багатий арендатор великих маєтків на Кримі, був засланий за підозріне в шпіонажі в користь Німеччини, хоч на ділі він був по роду не Німець, але Голендер, не мав ніяких германофільських симпатій тай загалом крім подібности назвіска не мав нічого спільного з Німцями.

Всі названі тут люди були так само, як і ми, призначені на заслання в „Приангарський Край“ і для того злучено їх разом з нами в одну „партию“, себто в оден гурт засланців. Ми вели з ними оживлені розговори на всілякі теми: і про війну і про політику і про російські та про галицькі відносини. Вони говорили до нас по російськи, ми до них переважно по українськи, потрохи також по російськи. Познакомивши ся ближше, ми сьпівали разом всілякі пісні: найбільше народні українські, але також російські революційні та українські патріотичні. Деякі українські народні пісні були їм добре знані, але українські патріотичні пісні були для них новою; з тих пісень найбільше подобала ся їм та, що починає ся словами: „Ми гайдамаки, ми всі однакі...“ і вони залюбки сьпівали сю пісню разом з нами.

Так вандрували ми разом єнісейським трактом під проводом наших конвойних полциянтів. А коли ми на нашій дорозі стрінули яке село, задержували ся ми там на спочинок, купували собі дещо їсти, пили чай, переміняли підводу і пускали ся зараз у дальшу дорогу, або коли вже було пізно під вечір, ми лишали ся в тому селі на нічліг і на другий день рано рушали дальше.

Ціла ся мандрівка була би, як сказано, доволі приємна, як би не дві дуже прикрі язви — обі з царства „комах“ або „насікомих“. Одна язва — се т. зв. „мошка“ або „мошкара“, маленька крилата комашка, яка в погідні дні літає в тих сторонах хмарами в повітря та напастує людей і звірят. Вона залазить до носа, до рота, до вух, і до очей, залазить і за одежу і всюди, денебудь сяде на тіло, кусає дуже болючо, при чім з ранки виступає кров і тіло пухне кругом ранки. Вона небезпечна навіть для домашних і диких звірят. Медвідь ховає ся перед нею в воду. Бувають випадки, що мошка закусує на смерть молоді лошата. Щоби охоронити худобину перед мошкою, мажуть її дегтьом і виганяють на пасовиско не в день, але в ночі; вправді в ночі кусають комарі, яких там також дуже багато, але вони не є такі небезпечні, як мошка. Люди хоронять ся перед мошкою тим способом, що всі тамошні селяни носять ціле літо т. зв. „сетку“, себто сітку з кінського волосіння пришиту до хустини, яку накладають на голову й на лице. Ся сітка подібна до тої сітки, яку у нас накладають на голову пасічники. Деякі люди, особливо мущини з інтелігенції, носять сітку з тюлю, вшиту в той спосіб, що її закладає ся на капелюх і вона спадає в формі вельона на плечі й на груди та закриває перед мошкою лице й шию. Мущини зпоміж селян в літі звичайно не носять капелюхів, тільки накладають сітку прямо на голову. Селянки, коли виходять на жнива або на інші полеві роботи, надягають не тільки сітку на голову, але також рукавиці на руки й нагавиці на ноги, бо інакше мошка не дала би їм працювати. В соняшні, погідні, тихі дні мошка дає ся гірше в знаки, ніж коли на дворі дощ, або вітер, або хмарно; в лісі (в „тайзі“) або на полю вона доскулює гірше, ніж у селі, а в хаті, хоч би її було як багато, вона зовсім не шкідлива, бо вона не зносить тіни і старає ся видістатися на двір; там то вона не літає по хаті, тільки пхає ся до вікна; так само зі стаєн і інших будинків мошка втікає як найскорше всіми отворами, і там її ніколи нема.

Ми в нашій подорожі вже першого дня не могли собі дати ради з мошкою, хоч то було ранне літо, коли ще мошки буває не багато, та хоч то було ще недалеко від міста, де мошки взагалі менше. Однак ми як чужинці, не призвичаєні до сеї язви, відчували її далеко гірше, ніж тамошні мешканці і для того ми вже першого дня подорожі покупували собі сітки з тюлю та позакладали їх на капелюхи, однак переконали ся, що й сітка хоронить перед мошкою тільки в части, бо ся дрібонька та влізлива комашка залазить також попід сітку.

Друга язва, яка нам доскулювала в нашій подорожі, се були — блошиці (по російськи: „клопи“). Нам приходило ся трохи не кожду ніч ночувати в селянських хатах, де помімо досить значної поверховної чистоти було всюди багато блошиць і тараканів. Та найгірше нам дали ся в знаки блошиці в селі Каргіно, де ми ночували не в селянській хаті, але в сільськiм арешті, в так званій „каталашці“; такий арешт ізза великої маси блошиць називають іронічно „клоповнік“, себто по нашому „блощичник“.

В селі Каргіно кромі „блощичника“ є також почтовий і телеграфічний уряд, тож ми користаючи з того повисилали почтові картки до наших рідних, свояків і знайомих у Львові, в Києві і Москві, а кромі того збірний лист до американського консуля до Владивостока з просьбою о підмогу. бо тоді опіка над австрійськими горожанами належала до Зєднених Держав північної Америки.

— Єнісейські поліціянти, котрі конвоювали нас аж до Каргіно, звідти вернули ся назад до Єнісейська, а нас передали під „опіку“ стражників, себто сільських державних поліціянтів, щось в роді австрійської жандармерії (російська жандармерія мала инший, чисто політичний обсяг діяльності).

В тім самім селі Каргіно розпрощали ся ми з величавою рікою Єнісеєм і головним єнісейським трактом, бо звідси ми помандрували дальше вже сільськими дорогами на ріку Ангару. Ми знов ішли лісами й горами, полями й селами під конвоем каргінських стражників, задержуючи ся в придорожних селах, щоби „попити чаю“ й „закусити“, або щоби переночувати та змінити кінну підводу під наші багажі. Ми ночували по селянських хатах і то звичайно на підлозі. Декуди підлога була чистенька, застелена килимами, але часто була підлога нехарна й заболочена. Нарешті по цілотижневій подорожі дійшли ми до ріки Ангари в пункті положенім напроти села Рибного. Нашим очам показало ся величаве плесо ріки, до чотири кілометри широке, положене неначе в віночку серед дуже гарної околиці. Напротив нас на горбочку красувало ся село Рибное зі своєю білою церквою. Ми всіли на великий човен так званий „карбаз“ і переплили на другий бік ріки. В селі Рибнім каргінські стражники завели нас до „волосного правління“, себ то до окружного громадського уряду тай передали в руки рибнинських стражників, а самі вернули ся домів.

Хоч ми вже були на Ангари, то однак далеко ще нам було до кінця нашої подорожі, бо ми всі мусіли явити ся в селі Богучанах, адміністративнім осередку Пінчугської волости тай цілого Приангарського Краю — і там зголосити ся у „станового пристава“, адміністративного начальника цілого того краю. Нам прийшло ся подорожувати ще оден тиждень, але вже зовсім інакше, як до тепер. У Приангарськiм Краю нема возової ані загалом сухопутної дороги. Одиноким середником комунікації є сама ріка Ангара: кромі неї нема ніякої иншої дороги. Зимою їздять по вкритій грубезним ледом Ангари санками запряженими „тройкою“ коний; літом їздять по Ангари на більших і менших „лодках“ (човнах). Коли їдуть у низ по ріці з водою, тоді пускають лодку на середину ріки, щоби сама вода несла її зі собою, при чім для прискішення їзди підганяють лодку веслами. Колиж їдуть у противнім напрямі себто против води горі рікою, тоді привязують до лодки довгий мотузок т. зв. „бічеву“, другий кінець того мотузка привязують до людини (звичайно до жєнщини), яка йде берегом ріки й тягне за собою лодку з людьми й ладунком, причім оден з людей, шо сидять на лодці, веслами „відгрібає“ лодку від берега, бо інакше лодка не плила би зловж берега, тільки зараз пристала би до берега. Розуміє ся, що коли їде проти води

велика лодка, навантажена великим тягаром, тоді „бічеву“ тягне двох або й кількох людей. Звичайну лодку з 6-ома до 10-ома пасажирами тягне завсіди тільки одна людина і то звичайно жінщина.

Оттак тоді й нас усіх, себто мене й моїх товаришів неволі, посадили в селі Рибнім на чотири лодки (по 5 або 6 пасажирів на одну лодку), крім того дали нам до кожної лодки по одному мужикови-гребцеви, щоби гріб веслами або правив кермою, та запрягли при помочи „бічевої“ до кожної лодки по одній жінщині-селянці („бабу“ або „дівку“), щоби тягла лодку здовж берега — і так надангарські „дами“ повезли нас на лодках проти води горі Ангарою в напрямі до села Богучан. Ся наша їзда на лодках, запряжених жінками й дівчатами, робила на нас дуже дивне вражіне: в нас був закорінений погляд, що се найбільша почесть,

Закордонні Українські Січові Стрільці.

яку віддає ся найбільше достойним і заслуженим героям, коли везуть їх люди запряжені замість коний, а між тим на Ангарі запрягають людей (і то звичайно жінщин) до лодки, щоби везти на заслане викинутих зі суспільности „злочинців“ і „шпйонів“!

Ріка Ангара дуже величава й дуже гарна: єї плесо 3 до 4 кільметри широке, часто поперегороджуване зеленими островами, а ще частійше шумячими шипотами („шіверами“) та бурхливими, небезпечними порогами; то з одного, то з другого боку видно високі, скалисті береги, а за ними видніють горбки й гори покриті березовим або чатинним лісом; прибережні скали мають часто фантастичні форми, неначе які руїни замків. Ріка часто змінює напрям, причім з поза клиноватих виступів побережа (т. зв. „мисів“) виринають що раз то інші живописні краєвиди.

Околиці, понад Ангарою, переважно безлюдні й дикі; села стріча-

ють ся досить рідко і завсїди положені на високім березі. В кождім селі, попри яке приходило ся нам плисти, ми причалювали до берега, до сільської пристані, де стояло багато місцевих лолок; ми вилазили з тих лодок, якими ми приїхали; наші підводчики зі своїм лодками вертали лодків, а ми двигали наші клунки на високий беріг і заходили до дерев'яних селянських хат дещо перекусити та напити ся чаю, або переночувати. Перед нами появляв ся самовар з горячим кипятком, горшок („кринка“) молока, „ковріга“ (бохонець) або „колач“ (великий обарінок) разового пшеничного хліба, тарілка сметани й друга тарілка „творогу“ (свіжого коров'ячого сира), ми „садили ся“ за стіл, заварювали чай і заспокоювали голод і спрагу. Часом діставали ми яйця, рибу або мясо. За їду й нічліг платили ми „хазяйці“ або „хазяїнови“ сьмішно малу ціну, всеж таки „кормовія деньгі“ себто гроші на прожиток, які ми діставали від від „казни“ (державного скарбу) по 10 копійок на день і на особу, далеко не вистарчали на наше удержанє в дорозі, на яке кождий з нас видавав около пів рубла ленно. За ті гроші мали ми доволі смачний і зовсім обильний харч, однак з нічлігу рідко були ми вдоволені, бо звичайно не давали нам спати блошиці. В одній хаті вони нам так допекли, що ми серед темної ночі мусіли втікати з хати на поле, де перележали до рана в борозді. В иншій знов хаті мені приключило ся таке: ми, як звичайно, спали в селянській хаті на не дуже чистій підлозі, при чім мені довело ся лежати з краю. Ранним ранком збудив мене якийсь не то шум, не то гуркіт, не то стукіт. Коли я розкрив очі, побачив, що побіч моєї голови хазяйка сипала на підлогу зерно для курий, кури стукотіли дзюбами (клювами) по підлозі, а найбільший „петух“ (півень, когут) замірив ся своїм клювом на мої очі, так, що я ледви успів скорим рухом охоронити ся.

Переночувавши й поснідавши ми сходили назад до пристані, зносили наші клунки над ріку, всїдали на нові підводи, себто на місцеві лодки й при помочи нових підводчиків, себто місцевих селян ми плили далі горі Ангарою тягнені „бабами“ й „дєвками“ аж до найблизшого села, де знов змінювали ся підводи і т. д.

Села над Ангарою дуже неоднакові: одні досить великі, з гарними, чистими, високими хатами, з високою білою церквою як Каменка, Іртенєєво, Пінчуга; инші знов дуже маленькі, зложені з кількох нужденних хат, як Бик, Кукуй, Потаскуй. В більших селах стрічали нашу партію на березі пристані місцеві засланці, головно „палітїческі“, які зараз знайомили ся з тими „палітїческіми“, що їхали з нами, та звичайно брали їх на нічліг до своїх кватир і угощували їх, як могли. Нас, галицьких Українців, не стрічав ніхто, бо ми були перші засланці, вислані з Галичини на Ангару; (по нас прибула на Ангару досить велика скількість Галичан). В однім селі довело ся мені розговорити ся з одним старим, сивим уже мужиком, який говорив дуже гарно й чисто по українськи: він був родом з Полтавщини, засланий за якусь семейну трагедію як „уголовний“ злочинець; він не успів ще навчити ся місцевого московсько-сибірського диялекту тай не забув української мови, бо що йно в старшій віці тай то недавно покинув рідне село. В иншій знов приангарській селі познакомив ся я з другим дуже старим засланцем; се був Поляк, висланий на Сибір за участь у польськїм повстаню 1863 року; коли його заслано на Сибір, він був ще дуже молодий і від того часу багато води поплило в Ангарі! Він оженив ся з місцевою селянкою-чолдонкою („чолдонами“ називають засланці приангарських селян), став жити й хазяїнувати та „промишляти“ рибою й „пвшніною“ (скірами з диких звірят) так як усі инші „чолдони“; хрестив діти на православному віру й сам обходив православні сьвята; забув по польськи не тільки читати й писати, але навіть

говорити; одним словом „кругом ачолдонел і абрусел“ — цілковито зму- жичів і змосковщив ся (зросийщив ся), навіть назвиско його зросийшило ся й ніхто не здогадавби ся, що нинішній „Качанов“ — се колишній „Качановскі“, колишній польський панич з висшою освітою й сальоно- вою огладою! Одно тільки лишило ся в нім: се любов до Польщі й не- нависть до Росії; він сильно бажав, щоби в теперішній війні Росія була побита і твердо вірив і надіяв ся, що Польща буде відбудована. Коли я розмовляв з сим старцем, який зрештою помимо своїх 80 літ фізично держав ся зовсім добре, мені мимоволі прийшло на гадку, що з мене зробить ся, як мені доведеть ся прожити на Ангарі яких кільканайцять або кількадесять літ!

Декуди віддаль села від села була так велика, що треба було плисти горі Ангарою безнастанно від ранного ранка до пізного вечера. Ми їхали на малих лодках і сидіти на них було досить невігідно, тож при довшій безнастанній плавбі відчували ми сильну втому. До того докучала нам мошка, яка літає також понад рікою, особливо недалеко берега. Погода була переважно гарна, соняшна. Деколи зривала ся буря, падав дощ і був сильний вітер; тоді ми мокли з верха й зі споду, бо наші лодки не були криті, при сильнім вітрі лодка гойдала ся та вода хлюпала до середини лодки, так що треба було безнастанно вичерпувати воду з лод- ки черпаком, бо інакше могла би лодка затопити ся. Місцями наша плавба була доволі небезпечна, особливо там, де береги були стрімкі й скалисті, так що не можна було тягнути лодки „бічевою“, а ріка була перегоро- джена шипотом або порогом і треба було плисти против сильної струї води, понад підводні скали. В однім таким місци ми могли плисти против води тільки в той спосіб, що оден з підводчиків сильно робив веслами, а другий стоячи ногами на дні лодки рівночасно хватав обома руками за вистаючі виступи прибережної прямовісної скелі та в той спосіб тягнув за собою лодку по бистрій глибині.

Околиці положені над Ангарою помежи більше віддаленими селами такі дикі, що годі доглянути найменшого сліду людської руки: дівичі праліси „тайги“ простягають ся до самої ріки; над саму ріку заходять лосі й медведі, а понад рікою літають орли й соколи. В однім таким від- люднім, дикім місци ми були сьвідками несподіваного польованя. В тім місци ріка була дуже широка; попри оден беріг, куди ми плили, вода була глибока, але попри другий беріг вода на широкім просторі була плитка, поросла шуваром і іншим водним зілем. Наші підводчики, що везли нас на лодках, доглянули своїми бистрими очима, що в тих шу- варах бродить самиця лося, ланя-лосиха. Сейчас підводчики порозуміли ся зі стражником, разом з ним поплили на другий бік рік і зручно ма- невруючи відтяли звірині відворот до берега, загнали її на глибоку воду та підпливаючи з долу (против води) наблизили ся дуже близько до лані, яка не в силі була довго проти води плисти — і тоді стражник убив її вистрілом з револьвера. Вбиту звірину витягнуто з води на човен і перевезено назад до того берега, попри котрий ми плили, почім під- водчики й стражник розділили між себе добичу.

Нарешті 13. червня 1915. р. пополудни приплили ми до Богучан. Місцеві стражники розмістили нас на нічліг по селянських хатах, а на другий день рано завізвали нас до станового пристава, який посписував з нами протоколи та дав нам прочитати друкований регулямін (правиль- ник), який обов'язує всіх засланців. З того регуляміну ми довідали ся, що нам не вільно „отлучать ся“ (віддалювати ся) з того села, яке кож- дому з нас призначено яко місце заслання а навіть не вільно виходити з села в ліс або на поле поза „паскотіну“ себто поза пліт загороджений на те, щоби місцева худобина не могла зайти за далеко в ліс або на

поле чужої громади; даліше: не вільно нам держати ані носити ніякої зброї, не вільно нам заходити на громадські зібраня (на „общественную сходку“) ані взагалі брати участі в яких небудь зборах чи нарадах; не вільно нам держати ніяких відчитів ані викладів; не вільно нам учити селянських дітей ані взагалі давати якінебудь „уроки“ (лекції) і т. д. За кожде порушенє регуляміну була постановлена більша або менша кара арешту, яку треба відсидіти в волосній „каталашці“. Богучанський пристав, в якого власти ми опинили ся, називав ся Самулевіч, був przypadково також Поляком з роду, хоч до сего не признавав ся, був вірним служакою царського режіму, тож старав ся всіми способами допечи політичним засланням і за те був нами зненавиджений так само, як єнісейський ісправнік Бахов.

Похорони У. С. С. Яреми що поляг в боях з большевиками коло Александрівська на верху старої козачої могили.

Світлиць 16. IV. 1918. В. Орбець.

На підставі інструкції, даної сим ісправніком, становий пристав визначив кождому з нас, львівських Українців, инше місце заслання, а власне: мені визначив село Гольтявіно, положене над Ангарою 60 верст повисше Богучан, д-ру Миколі Шухевичови Кліміно, а п. Василеви Грицкову — Залегєєво, села положені ще висше над Ангарою; п. Іванови Івашкови — село Юрокту, положене над рікою Чадобцем, допливом Ангари; п. Осипови Неділці — Ярки; п. Юліянови Балицькому — Пинчугу, а п. Осипови Гродському — Іртенєєво, села положені над Ангарою понизше Богучан; п. Миколі Курцебі — Бєдобу, а п. Ярославу Герулякови — Федіно, села положені над допливами Ангари. Від сего правила, що кождого з нас призначено до иншого села, зроблено було виїмок тільки що до пані Константи́ни Малицької, яку заслано до Пинчуги, значить до того самого села, що й п. Балицького. Всі названі тут села належать до Пин-

чугської волости, якої осередком є село Богучани — і всі належали тоді до району поштового уряду в Богучанах, дарма, що ті села віддалені від себе й від почти по кількадесять і по кількасот кілометрів. Олен лише п. Іван Стеців був висланий до села Рибного, положеного на Ангари понизше Пинчугської волости, близше тракту й близше світа (про те село була вже висше згадка).

Від станового пристава повели нас усіх до волосної „больниці“ (лічниця, шпиталь), де волосний „фельчер“ (низший степень лікаря) всіх нас оглянув і позаписував до своєї книги та на нашу просьбу повидавав нам деякі найконечнійші лікарства, які могли би нам придати ся в случаю занедужаня.

Від фельчера повели нас до „волосного правління“, де волосний писар Молчанов також позаписував до свого реєстру наші назвиска й інші генералія, та зазначив при кождім назву села, яке кождому з нас було призначене яко місце заслання, а відтак виплатив нам „кормові деньгі“ себто гроші на харчі (по 10 копійок денно!) за ті дні, які ще кождому з нас лишали ся до кінця його подорожі.

Тим чином усі формальности з нами були полагоджені й тепер мали відвезти нас на підводах — кождого до його місця призначеня — під конвоєм стражників. Але наші підводи не скоро були готові й нам лишало ся ще кілька годин свобідного часу.

Користаючи з сего, ми зайшли на пошту та вислали картки до рідних і знакомих, а решту часу вихіснували на те, щоби дещо розвідати ся про Приангарський Край і його мешканців, про Богучани та про ті села, в яких ми тепер мали жити. Нарешті підводи були готові. Я розпрощав ся з тими товаришами, які мали їхати в інші сторони, себто в низ по Ангари або на боки, а сам пішов на беріг до пристани разом з тими товаришами, котрі так само, як і я, мали їхати дальше в верх по Ангари; зосібна поїхали разом зі мною др. Шухевич, Івашко, Грицків, Дінгельшted, Реймер, Енгель, Біленький, Струмїлло і Карчевський. Нас супроводжали до пристани політичні засланці, проживаючі в Богучанах, між якими звертали на себе увагу дві женщины: одна дуже старенька, яку всі кликали „бабушкою“, а друга молода, олїта в мужеську одежу, яку називали Марусею (вона хоч і називала ся Маруся, не була Українкою, бо се імя дуже розповсюднене серед російської інтелїгенції так само, як український борщ, українські пісні й українські мережки).

Ми сіли на лодки запряжені бабами тай під конвоєм богучанського стражника поплили попри квітчасті береги широкої Ангари против води. На ніч приплили ми до села Заїмки, де переночували, а на другий день коло полудня побачив я на високім стрімкім березі невеличку, збиту купку темносїрих деревяних будинків, положених у підніжа темнозеленої, лісистої гори. Се була деревня Гольтявіна (або як хто хоче: село Гольтявіно). Під берегом, на зарінку, над самою рікою стояв гурток людей, одітих у дуже ріжноманїтні одежі. Були там місцеві „чолдони“ в московських „рубашках“ і „чолдонки“ в європейських „матрозках“ (блюзках); одні й другі мали на головах червоні хустки з попришиваними до них чорними сітками, які позасували до гори над чоло, бо на ту хвилю не було сильної мошки. Ті люди своїми обпаленими мязистими обличами нагадували мені червоноскірних Індиян, а своїми хустками й сітками на головах дуже нагадували мені старинних Єгиптян. Крім „чолдонів“ була на зарінку група „сильних“ (засланців), а власне трох закавказських Турків з гарними подовгастими обличами, чорними бородами, в синих жупанах та зелених або червоних турбанах (завоях) на голові; двох жидів, оден з них з сивою бородою, з пейсами і в ярмурці; двох молодих курляндських Німців і двох „палітїческіх“, робітників з Пе-

трограда (про них ми вже знали від богучанських „палітичеських“). Попри зарінок краєм ріки стояв довгий ряд місцевих човнів-лодок; коло човнів купали ся діти, а молоді „чолдонки“ брали ведрами воду з ріки (бо там пють воду з ріки). Наші лодки пристали до зарінку. Ми всі висіли з лодок і повитягали з них наші багажі. Оба гольтявінські „палітичеські“ приблизили ся до нас і звитали ся з нами. Оба були люди непоказні, невеликого росту, лихо відживлені, бідно одіті, трохи обдерті, з дуже демократичними фізіогноміями й манерами. Один з них називав ся Павел Степановіч Колишов, другий Іван Авксентєвіч Воїнов. Оба були робітники з Петрограда, вислані на Сибір за соціялізм і оба Великороси, але перший з них був „меньшевік“, а другий „большевік“. Інші мешканці Гольтявіна, що стояли на зарінку, або на високім березі, цікаво приглядали ся мені й моїм товаришам...

Так нарешті по півтора місячній, томлячій подорожі прибув я дня 15. липня н. ст. 1915. р. до Гольтявіна, місця мого вигнання (засланя). Крім мене був до того села призначений також наш товариш подорожі, студент Дінгельштед. Інші наші товариші подорожі лишили ся на зарінку, щоби на нових підводах поплисти далі горі Ангарою до своїх місць призначеня, а ми оба з Дінгельштедом розпрощавши ся з нашими товаришами — пішли під конвоєм стражника по стрімкій стежці горі високім берегом до села. Стражник запровадив нас до місцевого старости (начальника громади), заявив нам, що нас „освобождає“ і віддає під надзір місцевої громади, почім вернув ся до пристани й поїхав далше разом з нашими товаришами.

Хоч я опинив ся сам оден серед незнайомих людей, в чужій, далекій стороні, в самім осередку північної Азії, тисяч кільометрів від залізної дороги та кілька тисяч кільометрів від Європи, в маленькому селі, де не було ні церкви, ні школи, ні коршми, ні крамниці, де почта приходила тільки два рази на місяць, а газети доходили аж у місяць по даті, всеж таки я чув ся щасливий, що обминула мене шибениця, що минула ся тюрма та що скінчили ся тяжкі труди примусової подорожі...

Оба гольтявінські „палітичеські“, Колишов і Воїнов, заопікували ся не тільки студентом Дінгельштедом, котрий був їх партийним товаришем, але завдяки йому також і мною. Вони помогли мені витягнути мій багаж до гори берегом, угостили мене чаєм, прийняли мене до себе на нічліг, а на другий день допомогли мені знайти собі свою власну квартиру у місцевого „чолдона“ Дмитрія Павловича Колпакова. За квартиру з харчами згодив ся я платити сім рублів на місяць... Так став я жити в Приангарськім Краю, де після інтенцій царських жандармів мав би я був прожити довгий ряд літ, але завдяки великій всеросійській революції прожив там тільки два роки..

* * *

Про Приангарський Край і його мешканців: Тунгузів, чолдонів (приангарських селян) і „сильних“ (засланців) тай про те, як мені жило ся в тім краю, що я там чув і бачив і як звідтам видобув ся, про те все напишу иншим разом.

Іван Карлович

Спомини з Красноярсьька.

Красноярськ лежить посередині просторої сибірської полоси, яка лічить ся вже до східної часті Сибіри. Се місто взяло свою назву від „красного“ (червоного) яру. Між червоним яром, який видніє неначе ру-

бін, а рікою Єнісеєм, є рівна площа широка на 1 версту а довга до 4. Поза червоним яром і поза Єнісеєм підносять ся гори, а тоді площа, на якій стоїть місто Красноярськ, виглядає як кітлина, неначе пташе гніздо. Саме місто адміністраційно поділене на три участки, а в кождім участку є пристав. З більших поліційних і адміністраційних властей є: губернатор, поліцмайстер і головний штаб жандармерії. З духовних властей є єпископ.

На краю Красноярська кождому впадає в око понура будівля, яка з іншими при собі займає чимало площини. Се є каторга з пересильною тюрмою, при яких є багато інших потрібних домів. Серед міста на рівнині зносить ся з гору катедральний собор, а по ріжних частях міста менші або більші православні церкви, разом десять. В місті є також польський костел, і протестантська „кірха“ (як її називають Москалі) та виглядає вона дуже сумно: світить цеглами від котрих відпав тинк, неначе сирота голими ліктями. На березу Єнісея стоїть великий новий будинок, духовна семінарія. Крім мужеської і женської гімназії, має Красноярськ ще багато нисших шкіл. До 1916. р. були там тільки православні „училища“, а відтак дозволили і Полякам отворити свої приватні школи. Само місто як на Сибір, представляє ся досить гарно, а одна вулиця „Большая Воскресенская“ має вигляд вповні європейської. На інших вулицях в часі дощу є болота що не міра, і колиб не дерев'яні хідники, не можна би було вийти на вулицю. В часі посухи розтерте болото творить грубу верству порошу, яку вітри так розносять по тій кітлині, що треба мати на очах охоронячі з целюльози, бо інакше не можна би було ходити по Красноярську.

Сотник Іосиф Микитка командант легіону Укр. Січових Стрільців.

Світлиць 8 VII. 1918. В. Оробець.

Красноярськ замітний задля свого щасливого положення, а саме при двох головних шляхах. А то при воднім шляху Єнісея, який випливаючи з монгольської границі на полудни, перетинає широкий Сибір пливучи на північ аж до ледоватого Океану (довгота його дороги виносить 4500 верст, а 1100 верст довгий як Волга), — і при головнім залізничім шляху Миколаївської залізниці, який знов перетинає туж саму полосу широкого краю з заходу на схід. Красноярськ лежить в перехрестю Єнісея з залізницею, тому рух в місті є дуже замітний.

Ті два шляхи, Єнісей кораблями а так зв. „Миколаївка“ потягами всипають кілька рази в день до Красноярської кітлини чимало людей.

Населенє того міста сягає до 80.000. А на вулицях зараз впадають чужинцеви в очи жовтолиці Хінці з довгими заплетеними косами. Вони займають ся дрібною торгівлею, а саме торгують материями, полотном і шовками, які носять на руках і продають по вулицях на вільнім воздусі.

Жидам в Росії по містах не вільно жити. Але як се виконує ся в практиці, видно і в Красноярську. Там навсупереч законови є велика жидівська синагога з приютом і школою для молодежи, хоч, що правда, сибірські жиди не дуже то до неї учащають. Ба що більше, вони майже по жидівськи й не розуміють, бо розпорядок для них, щоб не виходили на вулицю з синагоги в молитвеннім строю (в талесі), є розліплений в середині на стінах синагоги в московській мові.

І ось той славий Красноярськ бачили тисячі наших засланців крізь вікно пересильної тюрми, а близше йому приглянути ся не мали нагоди. Хиба аж по упадку царського режиму, коли вертали домів. Та богатом не довело ся вертати; вони зложили свої кістки до гробу на чужій землі. Яко доказ була Кеженська волость (на Ангари), де тиф богатом увільнив від зсылки. По містах наших засланців зовсім не було, бо закон говорив як і жидам — „нельзя“, одначе, щоб поліцмайстер мав звідки черпати широкі доходи, жили жиди в Красноярську. Власти пересильної тюрми немало дивували ся, коли до них щоденно напливали нові етапи арештованих Галичан. Вони по вигляді й по захованю тих людей не бачили в них чогось злого, одначе тут для них закон був сьвятий. Вони його ненарушали. Вони говорили: „Ми не вхадім кто ви такіє, кагда раз попалі суда, нам всьо равно“. — Виїмку зробили тільки для старенького сьвященника Александра Любинецького, пароха з Новошин. Сей побоюючи ся кінця свого житя, зажадав латинського красноярського пароха до сповіди. Тяжко прийшло сего добити ся, але вкінці парох Довконтас прийшов. Дідусь Любинецький розплакав ся гіркими слезами, розповів свою нужду, в якій живе (тюремні мешканці увільнили його від всього що тільки мав при собі) і просив о поміч. Зрозумів о. Довконтас що той нещасний на своє місце заслання не зайде. Пішов отже до губернатора і виєднав дозвіл, що о. Любинецького лишили в Красноярську. О. Довконтас заняв ся живо долею безталанного дідуся, примістив його в своїй хаті, та тим способом вратував йому жите. З весною прибув до Красноярська з Ангари Василянський брат Йосиф Гродський засланий з дому митрополичого, який дивним дивом дістав дозвіл перенести ся до губерніяльного міста. З його приходу не мало радів о. Любинецький, бо мав нагоду поговорити ріднім словом. Поза тими двома засланцями нікого не бачило ся в Красноярську, крім Москалів, Хінців та жидів. Здавало ся що справді нема в тім місті української душі, хоч так не було. Там було повно Українців, одначе вони так були скриті, що не можна було їх доглянути. Не говорячи вже про салдатів, там було богаго людей, котрі займали навіть висші становиска, як на пр. мировий судя Андрій Криштофович, гімназийний професор Демченко, інженер і професор техніки

Володимир Яновицький та чимало інших, а в додатку ще й кількох сьвящеників. Гих останних спровадив вже єпископ Нікон, котрого царський уряд кинув на Сибір за українську справу. Єпископ Нікон се великий приятель українського народу. Він відірваний від нього затужив, а в московськiм духовенствi не бачив приятелiв для себе. Тому спровадив собі сьвящеників Українцiв. Що правда, то вони з єпископом по українськи ніколи не говорили а тільки по московськи, одначе яко до таких він мав до них довіре. Сей поступок еп. Нікона вразив болючо в серце сьвящеників Москалiв і вони жаліли ся на свого владику, що він найліпші місця обсадив „хахлами“. Найбільше жаліли ся на свого єпископа за те, що настоятелем катедрального собора іменував Українця, та ще й до сего іменував двох протоєреiв зпоміж Українцiв. Та з часом мусіли з тим погодити ся, аж що йно з початком революції предложили вони єпископови свій рахунок.

Осению 1916. р. приїхала до Красноярська делегатка з Київа від українського комітету п. Людмила Старицька-Черняхівська. Вона мала метою отворити на Сибірі менші українські комітети, які ділаючи на місци могли би лекше зайняти ся долею засланцiв Галичан. Вона в Красноярську запросила до себе о. Любинецького і брата Гродського, представила їм свій плян та зробила надію на підмогу засланцям, яких давив царський режім. Один такий комітет вона задумала отворити в Красноярську для Єнісейської губернії, другий в Іркутську для Іркутської. Запрошені немало здивували ся на такий проєкт, та сказали: „З когож тут зложити комітет, коли в Красноярську нема Українцiв?“ — „Ах чимало їх тут є — відізваля ся на те п. Старицька, — тільки треба вміти їх найти“. Як раз в часі сего увійшов до комнати п. В. Яновицький. — „Ось і маєте вже одного Українця“ — відізваля ся делегатка.

П. Яновицький був дійсно людиною, в котрій не було приспане почуте до свого народу. Про се знали й Москалі, і длятого коли мав обняти професуру, зажадали від нього заяви, що не буде ширити „україньства“. Одначе на плян п. Старицької він радо згодив ся. Став отже шукати товаришiв, з яких би можна було зложити комітет, а гроші на задуману ціль мали прислати з Києва. Делегатка пішла до єпископа Нікона і просила його о поміч в тій справі. Єпископ згодив ся і обіцяв всяку поміч яка буде в його силі. Відтак п. Старицька поїхала до Іркутська, а єпископ зложив сей комітет при братстві тверезости, а то тому, бо на инший комітет не були би дозволили красноярські власти. Комітет справді був невидимий, бо його творило двох людей — єпископ і проф. Яновицький. Всякий инший прошений до комітету затицав уха про саму згадку. Сеж значило наразити ся на „неблагодяждождность“, а сего ніхто не хотiв. Опісля вдало ся єпископови Ніконови втягнути до комітету сьвящеників Українцiв. Сі вже не могли відмовити своему архєєреєви і вступили більше під моральним примусом. З них користь була ся, що єпископ взяв від них членську вкладку, бо з Києва ще нічого не прислали. Досить, що комітет між собою зібрав гроший 600 рублiв. З них єпископ зараз замовив у Києві українських книжок за 400 рублiв, які і до упадку царату не прийшли. (Зелізниці таких посилок не приймали). З оставшої дрібки гроший не можна було сподівати ся великої помочі для тих, які були обдерті і голодні. Делегатка лишила єпископови адреси наших засланцiв, котрим опісля мало ся розіслати повідомлене що „товариство тверезости в Красноярську“ може прийти їм з помочию коли вони якої потребують. Одначе або сі повідомлення не дійшли до адресатiв, або вони не знали, що се за товариство, тому й не зголошували ся. Досить що сей критий комітет мав вже 12 членiв, коли його захопила революция, а до сего часу нікому нічого не поміг. Засланці і на дальше

одержували поміч з Києва. (З початку по 15 рублів місячно, а опісля по 10).

Деякі з наших знали про еп. Нікона і просили його о поміч перед губернатором, щоб позволив їм перенести ся до Красноярська. Єпископ був певний, що губернатор не сповнить його просьби, одначе таки пробував; думав що губернатор не буде виливати свого гніву на нещасних

засланців, який має супротив нього. Та губернатор Голубов не був з тих. Він захував точно закон і відповів: „Не вирішається“. Що до закону, то нема такого, котрий забороняв би таким жити по містах, боже сего случаю законодавці не предвиділи. Такий закон є тільки для засланців „руських“ політичних, що їм вільно жити 25 верст від міста, мимо те губернатор Голубов підтягнув під него всіх наших „неблагонадьожних Мазепінцев“.

Між єпископом Ніконом а губернатором Голубовом вела ся боротьба. Всі в Красноярську про се знали і ставили питанє: „Хто кого переможе?“ Вони обидва хотіли перемогти один другого та позбути ся з Красноярська. Тому всі щирі заходи єпископа що до наших людей кінчили ся на нічім. Українське жите в Красноярську так було приборкане московщиною, що наші тамошні земляки майже зовсім забули на слова буковинського поета: „Мово рідна, слово рідне, хто вас зневажає, той у грудях не серденько, а лиш

Член „Артистичної Горстки У. С. С.“ Стрієць Осип
Курилас артист-маляр.

Світлик 30.IV. 1916. Орест Кузьма.

камінь має“. Тай творами великого нашого поета не дуже вони цікавили ся. На пр. один примірник „Кобзаря“ повний, не кропкований лежав в кійоску на улиці довгими часами. Та колиб се була хінська книжка, булиб певно Хінці викупили, а з Українців на жаль ніхто його не купив... В кни-

гарні Григоровича лежав один примірник української книжки „Вінці“ та і сей був неначе засланець, котрого викидає лодка між людей в чуже село, де він не має товариша по серцю. Більше в книгарні ніякої української книжки нэ було, а „Вінці“ лежали там літами... Се був справді страшний царський режим коли так зміг придусити вроджене почуте чоловіка.

Та сі муки, які терпів український нарід, а в додатку і сі знущання, яких дізнавали наші засланці від конвоїв, по тюрмах і нужду на заслання, мабуть допознали мірки Божої справедливости. І як колись царю Набохудоносорови таємнича рука написала на його стіні слова: „Мане текель фарес“ (дні твої, царю, почислені), так і тепер написала вона те саме „русскому“ самодержавцю і його режимови. Всьо, що виглядало непереможне, провалило ся в однім дни, неначе би стояло на весняній ледовій кризі. Вистарчило приарештувати губернатора і жандармерию, щоб в місті поплило жите природним руслом. В губерніяльній управі сиділи вже люди свободи і видавали розпорядки в противнім дусі, як вчера Голубов. Се що стало ся, було неначе казка а не дійсність. А хоч жандармерия й Голубов були вже під ключем, мимо те багато людей не хотіло повірити, що на головнім штабови жандармерії є вівіска червоними буквами: „Бюро соціалъ-революціонеровъ“. Тому то перед тою вівіскою стояло чимало людей котрі прийшли провірити нечувану річ. А коли би був хтось сказав їм, що цар піде на Сибір під тими штиками, під якими він слав річно тисячі, булиб певно не повірили.

Царський режим відняв від них і гадку що щось таке є можливе. Він до сего призвичаїв їх короткими словами: „Па сему бить. Малчать і не разсуждать“. В них було лише дві поваги. На першім місці цар, а опісля Бог. Тому вони більше бояли ся царя ніж Бога і не могли повірити в якусь можливість.

З упадком царату в однім дни показало ся що в Красноярську живуть Українці. Вони вийшли на сьвіт неначе з укритя, немов би весняна ростинка, яка виростає одної ночі. В місті всьо що жило, відіхнуло повними грудьми природного житя. Неначеб вітер розвіяв душну атмосферу по великім згориску. Всьо стало збирати ся в гуртки і нараджувати ся, як поставити свою будуччину на звалисках царату.

Тепер свобода і всякому вільно будувати свій народний будинок.

На збори для Українців єпископ Нікон відступив театральну салю в братськім домі, а на стінах Красноярська показали ся українські оповістки.

Та сказав би хто, де є ті Українці яких запрошує ся на збори? Та мимо всякого сподіваня зібрала ся їх повна саля. Вони вже мали свій український прапор, а зі сцени споглядав на зібраних Тарас Шевченко. З мовою вийшов єпископ Нікон і на вступі перепросив зібраних, що він буде говорити по „русски“, бо по українськи йому тяжше, хоч всьо розуміє. Зібрані прийняли його просьбу і згодили ся на „русский язык“. Та коли опісля по кількох українських промовах хотів говорити „па русски“ пан Демченко, то публіка як один муж відізвала ся: „Ні, говоріть до нас по українськи; ми розуміємо, миж всі Українці“. Там бачило ся що то значить пробудити ся до народного житя. Там кождий виступав на підвисшене і висказував свою гадку перед слухачами, неначеб дитина перед матерію. Що правда, то у богатьох мова так була покалічена московщиною, як і спина не одному царськими нагаями. Се були так би сказати початки, де вони вчили ся говорити. З промовами виступали не тільки інтелігенти але й салдати, а навіть селянин з околиці.

Се був народний великдень.

На кінець салдати засьпівали український гімн і заповіт Тараса Шевченка, та розійшли ся до дому.

Коли се діяло ся, стали помалу приїздити до Красноярська наші засланці, котрих губернатор Голубов і єнісейський ісправнік Бахов за-слали в найдальші закутини дикого краю.

З Ангари приїхав емеритований почтовий офіціял Брикович, — з Козачина о. Матвієнко і директор тернопільського складу Народної Торговлі Турин, — з Єнісейська господарі Дирів і Бендара з Долинщини, — з Більської волости о. Стремецький Василянин з Михайлівки і багато інших. Вони були перші які не потребували дозволу Голубова, приїхали й без того. Але для вертаючих треба було приготувати якийсь льокаль, де би вони могли примістити ся на короткий час заки виберуть ся в дальшу дорогу. В тім клопоті прийшов еп. Нікон в поміч. Він відступив в своїм домі на долині ряд більших комнат, де уміщено тимчасово 40 ліжок, а за більшим приміщенем роблено стараня. Тим способом вертаючі мали відразу приміщенє.

Другі українські збори відбули ся в тиждень пізнійше. Там ухвалили заложити українську громаду, якаб була в злуці з Київською Централь-

Домик в Курську при ул. „Почтовий Переулок“ ч. 18, де в'язнено Митрополита Андрія гр. Шептицького в рр. 1915 і 1916. (Знятий з подвіря).

ною Радою. На третих зборах прочитано вже статут тоїж громади і вибрано виділ. Першою помочію, яку красноярська громада дала понево-леним Галичанам, була ся, що ухвалено одноголосно вислати до Цен-тральної Ради в Києві делегатів, котрі мали представити тяжке положенє Галичан. Делегатами вибрано о. Матвієнка і бр. Йосифа Гродського. (Се було зроблене навмисне, щоб дати нагоду виїхати їм з Сибіри). Від гу-берніяльного комісаря д-ра Круковського зажадала громада для делегатів потрібних грамот і він сповнив бажанє громади. Се й були здобутки ре-волюції, що комісар, який мав власть губернатора, мусів апробувати всьо, що ухваляли збори. Колиж пішли до Круковського за паперами до ви-їзду сі що вернули з провінції, то він заявив, що не має тої власти.

Він говорив, що має власть лише по лівий берег Волги. Тут пока-зало ся, що революция не багато користи принесла засланцям, бо і за

царату при заходах можна було там дістати ся. Тому то українська громада інших висилала з Сибіри яко делегатів до Центральної Ради. А опісля привикли люди до революційного не порядку і вдоволяли ся залізничим білетом. Перед відїздом перших делегатів о. Матвієнка і бр. Гродського мировий судя - А. Криштофович запросив їх до себе в гостину. На вступі сказав п. Криштофович: — „Даруйте, що я буду говорити по „руски“, бо по українськи забув. Одначе ви говоріть лише по українськи“. Він користаючи з нагоди, хотів собі пригадати се, що забув — свою рідну мову. Та хоч він заповів що буде говорити по „руски“, то мабуть було йому ніяково; він став говорити по українськи. З початку його мова була неначе нерозгойдана гойдалка, а опісля навіть не погано говорив. П. Криштофович обіцяв по війні вернути на Україну.

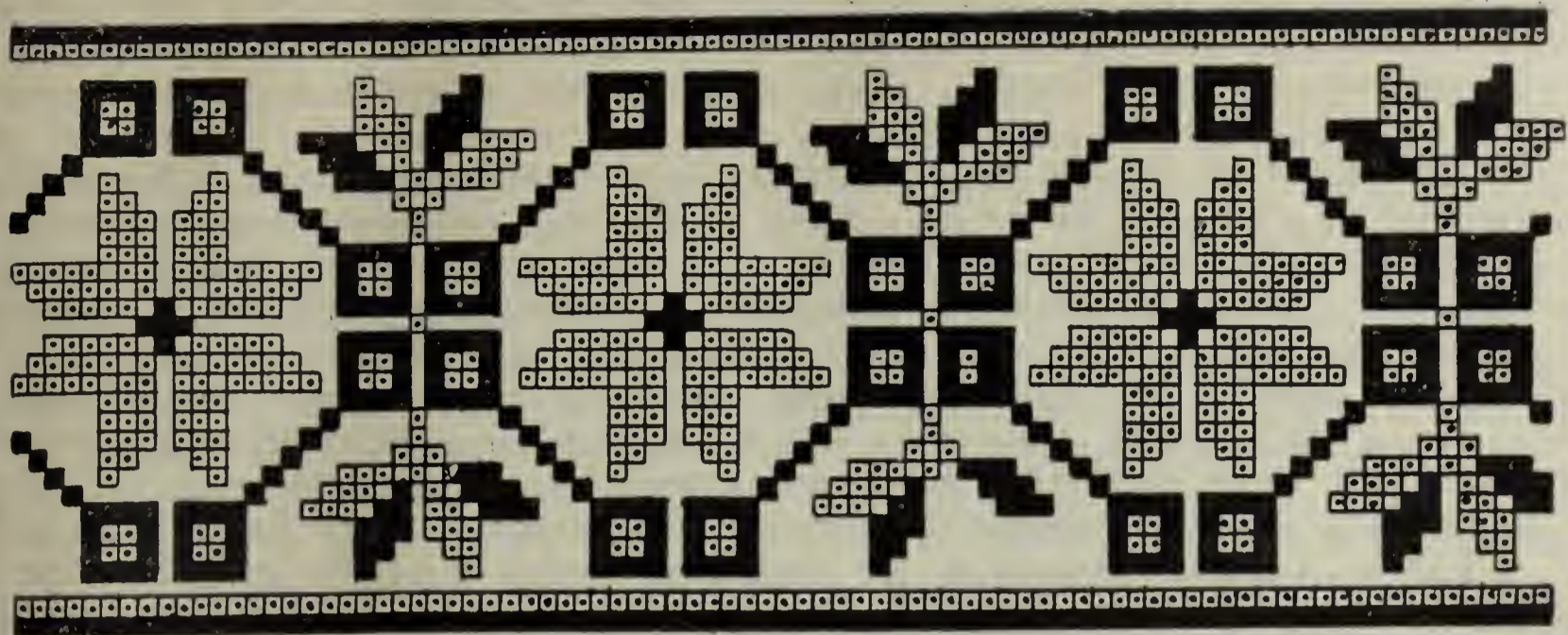
Коли се діяло ся, до Красноярська зіхали ся православні сьвященники і в братськїм домі отворили наради. Сї наради були нічого иншого, як лише духовна революція. Тепер для всіх свобода, тому й вони не хотіли бути під абсолютизмом свого єпископа. Вони аж тепер хотіли обрахувати ся з ним та зробити йому се, що він зробив їм, коли спровадив „Хахлов“. Сьвященники зажадали від д-ра Круковського салдатів на свою оборону, бо сподівали ся, що єпископ з випущеними арештантами готов напасти на їхні збори. Чи єпископ мав той намір, годі знати, одначе салдати стояли перед домом. В цілім Красноярську знали, що сьвященники зібрали ся й судять свого архієрея. Але о що судять, ніхто не знав. Перед домом стояв чималий гурт цікавих людей. А одна бабуся ходила від одного до другого і крізь слези питала: „Неужелі ето верно, што сьвященніки хотять паставіть в єпископа єврея?“. Се була новість дня, та кождий рад був знати, який буде вислід. Бо другі збори в городськїй управі осудили знов сьвященників яко бунтівників против духовної власти. Тепер еп. Нікон бувби може й помирился з Голубовом, однак се було запізно, бо Голубов сидів „за решоткою“ та непевний був своєї долі. Вислід суду на єпископа був сей, що зібрані по тижневій нараді сказали: „Пусть бірьот свої хахли і з німі вместе убіраетса ат нас“.

І хтож судив еп. Нікона? Ті православні, котрі заслоняють ся вселенськими соборами, неначеб вони жили після правил сьвятих Отців. А забули на се, що апостольське правило 74 другого вселенського собора уступ 6 говорить, що єпископа судить собор, а на случай коли не легко зібрати собор, то може судити 12 єпископів. Та вони ніколи не заховували вселенських соборів, а тим менше в часі революції.

Розумів еп. Нікон, що його абсолютна власть також скінчила ся, тож вибрав ся тихцем до Петрограду в обороні себе самого перед синодом. Та при відїзді не дзвонили йому вже дзвони як се бувало, бо в революції салдат і піп при стрічи зі своїми властями не оказували низшости. В часі революційнім і сьвятійший синод стратив ґрунт під ногами і мабуть еп. Нікон не найшов у него оправданя. Він бачив, що в православній церкві не може працювати яко єпископ, тож поїхав на Кавказ до Кисловодська. Там зрік ся єпископської гідности і жиє як сьвітський чоловік.

З виїздом єпископа Нікона стратили Красноярські Українці свого великого опікуна, котрий так щиро займав ся ними.

Часи зміняють ся і нас тягнуть,
Ми бігцем на осліп за ними,
Хто побідить, хто впаде, коли, як і де?
Не знаєм сего, ані часу ні днини.

Радник Двора Олександр Барбінський.

Змаганя України

до державної самостійности після Переяславського договору.

(Сучасне в освітленю колишнього).

1. Визволена Україна потребує організації. Сю задачу переводять культурні верстви українського суспільства: козацькі старшини і українська шляхта, що пристала до козацтва. Розлад між змаганями українського народу і його новими керманичами.

Український нарід вспів під проводом Богдана Хмельницького вибити ся зпід польської влади і вступив на основі Переяславського договору (1654. р.) під „протекцію“ московського царя. Але се була тільки одна половина розпочатого Хмельницьким діла. Треба було тепер приступити до другої, важнійшої і труднійшої. Треба було українське суспільство вивести з того заворушення, в котрім воно тепер находило ся і організувати на певних підвалинах. Треба було виробити внутрішній горожанський устрій України у відповідних формах, а яко підвалини положити ті суспільні засновки, о котрі український нарід розпочав боротьбу з Польщею. На останку треба було виробити і докладно означити для новоутвореного суспільства суспільні і правні відносини, котрі би відповідали народним змаганям. Виявило ся притім, що з політичного погляду відносини краю не були зовсім усталені, бо Переяславський договір з 8. ст. ст. січня 1654. р. не був актом, котрий рішав би нарешті політичну долю України.

Сеї трудної задачі не міг на себе взяти український нарід, в котрого руках була верховна влада на Україні. Нарід був у політичнім напрямі вельми мало розвятий, щоби взяти ся за таке важне і трудне діло, а також його культурний рівень не був високий задля неприязних історичних обставин, серед котрих він жив до часу визволення зпід польської влади. Український нарід міг дати організацію витвореному зпоміж себе козацькому станови, він мав доволі здорових суспільних засновків, щоби навіть так складно і послідовно організувати такий оригінальний устрій, як

Запорожська Січ. Але в справі горожанської організації всієї України міг нарід лише своїми змаганнями вказати на сі засновки, котрі мали стати підвалинами сеї організації, а саму організацію повинні були перевести інші, культурнійші верстви народні.

До сих культурних верств на Україні треба зачислити передовсім православне духовенство а також сю нечисленну верству „знатних козаків“, що вибила ся з козацького стану тільки своєю освітою і доволі високими службовими становищами у війську. Сі люди займали при гетьмані різні висші уряди військові і творили „козацьку військову старшину“. До них треба вчислити нечисленних українських шляхтичів, що підчас повстання Хмельницького пристали до козацького війська. Се були шляхтичі з тих віддалених від Польщі околиць (н. пр. Сіверщини), куди не досягли ще польські змагання в добу Хмельщини.

Разом з ними пристали до козацтва також бояри і земляни королівських замків. Отся громада людей уже й раньше мала вплив на хід справ на Україні, кермувала змаганнями Хмельницького і мала значіне на радах. Вона й тепер повинна була хотя-нехотя взяти на себе задачу суспільної організації на Україні.

Се були люди переважно вельми освічені на свій час, а деякі з них мали замітне і широке європейське образование. Доволі згадати тут про вельми займаву личність сего сторонництва, підкоморія Юрія Немирича. Син багатого і освіченого батька, що мав значні добра на Україні, молодий Юрій осягнув за границею (головно в Бельгії й Голандії) високе образование, написав кілька учених філософічних творів і вернув домів, перенятий релігійним вільнодумством, що тоді звало ся арианством. За се і за опір проти релігійної нетерпимости в Польщі переслідуваний краківською інквізицією спас ся він, приставши до Хмельщини. Відтак вернув до віри своїх батьків і з того часу не кидав України та трудив ся до смерти в її користь. Інші члени сего сторонництва здобували образование в київській Могилянській Академії або в інших українських а також в польських школах. Найкрасшим доказом сего широкого умового розвитку тих людей і висловом їх політичних і суспільних поглядів стають постанови Гадяцького договору (про школи й університети). Гадяцький договір був неперечно в своїх основах аристократичний, бо й сама наука в західній Європі була переважно аристократична, а особливо в Польщі. Тим то зрозуміло буде, що українська шляхта, покінчивши сі школи, так легко покидала свою віру й народність і переходила в ряди польської шляхти, виступала так завзято за справами тої шляхти і гнобила понеханий нею український нарід. Українські школи намагали ся поставити проти того инший напрям, ідею рівности в імя віри. Одначе й в українських школах була наука уладжена після взірця польських шкіл, а погляди, впоювані вихованцям українських шкіл, підготовляли вірних горожан Речи Посполитої. Українська наука й література не виступала проти того суспільного ладу й економічного положення закріпощеного народу, проти котрого виступило повстанє Хмельницького. А о скільки піддержувала се повстанє, то лише з чисто релігійних понук, але суспільні питання були зовсім чужі сій науці, бо вона знала тільки політичний і горожанський устрій витворений в організації Речи Посполитої і на сей ідеал звертала бачність своїх вихованців.

Колиж тепер козацькі старшини мали уладити суспільний устрій на Україні, то очевидно взяли взорець з суспільного устрою Речи Посполитої, в котрім вони вирости. Козацтво не домагало ся через своїх представників нічого иншого, тільки признання своїх суспільних прав, свободи віри і пільги в положеню народу. Нікому не приходило на думку відривати Україну від Польщі. Навіть в хвилі грізного вибуху повстаня Хмель-

ницького, після віднесених побід над Поляками, ані він, ані ніхто з його помічників, не мав на думці такого висліду, до якого довело розпочате ним діло. Коли Хмельницький розбив польське військо під Зборовом і мав відкритий шлях у Варшаву, а польський король був у його руках, Хмельницький заключив з Поляками мирний договір, котрим заporučив широкі права реєстровцям і права православної Церкви, а що до інших справ признав дотеперішній стан і підданство українського народу Польщі. Тільки недодержане условин сего договору і загальний опір та заворушене в народі задля постанов Зборівського, а особливо Білоцерківського договору, спонукали Хмельницького змінити політику і зірвати з Польщею. Обставини довели отже до відорваня України від Польщі а козацькі старшини освоїли ся з тим і думали, що тепер ніхто не перешкодить їм завести у визволеній Україні такий лад, з яким вони зросли ся були в Польщі. Вони сподівали ся, що тепер доведе ся їм заняти на Україні таке становище, яке мали польські вельможі в Польщі і в тім лежить корінь пізнійших подій в історії України, що довели до затрати самоуправи краю. Тимчасом нарід сподівав ся, після тяжкої боротьби і блискучих успіхів Хмельницького, чогось иншого по козацьких старшинах. Нарід був противний суспільним ріжницям і ненавидів їх а змагав до демократичної рівноправности. Але козацька старшина відвернула ся від него і заходила ся переводити свої змаганя, супротивні добробитови народу. І се довело до нової боротьби, що тепер мала ціху межиусобиці і спричинила сумні наслідки для України.

2. Внутрішня і загранична політика і ріжниця поглядів що до неї між старшинами а народом. Змаганя старшин і невдоволене московською владою. Федеративне сторонництво і його змаганя до злуки з Польщею.

Хмельницький умер, але не довів до кінця розпочатого діла. Україна опинила ся в невідраднім положеню. Ні одно ним зачеплене питане не було рішене, суспільне жите не було уладжене, а навіть не намічено образу суспільного устрою України. За житя Хмельницького сама його лична повага і незвичайний його вплив на суспільність здержували невдоволене між народом. Але після його смерти вже в першім десятиліттю виринуло се невдоволене а через те внутрішній розлад на Україні дійшов до самого краю, заворушеня і усобиці не переводили ся. Тоді то на Україні після смерти Хмельницького бороли ся з собою два сторонництва: козацька старшина і народне сторонництво під проводом Запорожа. Боротьба між ними вела ся передовсім о політичне становище України, чи бути їй дальше під „протекцією“ Московщини, чи вернути до федеративного союзу з Польщею; а з тим питанем вязало ся тісно друге питане, внутрішньої політики: хто має рішати в загальних краєвих справах, чи козацька старшина разом з городовим козацтвом, чи народна рада в спілці з представником народних справ — Запорожем.

Вступаючи під „протекцію“ Московщини, Хмельницький і люди його сторонництва думали під охороною Московщини обезпечити для себе ті права і свободи, котрих вони не могли добити ся в Польщі. Тимто в договорі з московським правительством обезпечував Хмельницький повну свободу і ненарушимість станових прав козацьких, шляхотських, духовенства і міщанства, — одним словом бажав з боку московського правительства признаня в Україні витворених суспільних відносин і повного невмішуваня у внутрішні справи краю. Поки московське правительство не нарушувало постанов Переяславського договору, не думала козацька старшина змінити своїх відносин до Московщини. Од-

нак уже небавом після прилуки України почали серед козацьких старшин виринати ненастанні непорозуміння у взаєминах з московським правительством. Зарозумілість і гордовитість московських воєводів і інших начальних людей, часті докори московських бояр Хмельницькому від імени царя, а головню побоюванє, щоби цар у своїх змаганях до осягненя польської корони не прилучив знов України до Польщі і не знищив козаччини, викликували між козацькою старшиною невдоволенє московською „протекцією“. Се невдоволенє зродило знов змаганє до федеративної злуки з Польщею, чим переняв ся був давнійше і сам Хмельницький перед злукою з Московщиною. Такий настрої витворив ся і скріпив ся після смерти Хмельницького, коли на чолі старшини станув В и г о в с ь к и й. Він вельми високо цїнив станові справи „значних“ і тому глибоко переняв ся федеративною ідеєю. Не був він свобідний від себелюбних змагань і тому мав доволі ворогів, навіть між „значними“. Одначе на якийсь час запевнив собі поміч многих старшин, котрі бачили, що гетьман у змаганях за

Офіцина в подвірю гостинниці „Полторацкогo“ прибул. Московській в Курську, де в'язнено Митр. А. гр. Шептицького в р. 1914 і початком 1915. П'ять малих вікон на третім поверсі від драбинистих сходів на ліво вказує на місце в'язненя.

своїми личними справами борюв ся також і за їх станові потреби. Коли московське правительство намагало ся зараз після смерти Хмельницького впровадити воєводів майже у всіх українських містах, коли впровадило на Україну свої війська і домагало ся для них прожитку, Виговський вказав на се перед старшинами, що се

є посяганє на їх права і доходи. Невдоволенє тим способом викликанє серед старшин помогло Виговському скріпити своє сторонництво і викликати серед нього змаганє до розриву з Московщиною а вернути до злуки з Польщею. На Корсунській раді ще небогато було таких, що висловили погляд, що „нам не ладно бути у царського величества“, але вже протягом півроку обставини так змінили ся, що всі козацькі старшини разом з польськими комісарами писали під Гадячем постанови Гадяцького договору.

До невдоволеного московською „протекцією“ сторонництва козацьких старшин і до змаганя злуки з Польщею готово було пристати також українське духовеньство, особливо висше. Українське духовеньство за Хмельницького вельми нерадо йшло під „протекцію“ Московщини. Вправді православна віра нахиляла українське духовеньство до злуки з православною Московщиною, однак станові, а ще більше єрархічні справи вязали його з католицькою Польщею. Висше духовеньство на Україні походило із знатних шляхотських родів, визначало ся високим

науцим образоваєм і тому своїм становищем, поглядами і способом житя не відріжняло ся від висших верств суспільних в Польщі. Воно орудувало великими добрами, користувало ся правом самосуду і мало майже таке значіне суспільне, як шляхта. Такими свободами користувало ся українське духовенство і в церковно-єрархічних відносинах. Зависимість від царгородського патріярха обмежувала ся до висвячення київського митрополита царгородським патріярхом. У внутрішнім житю і діяльності українське духовенство користувало ся давними правами і звичаями витвореними історичним житем України. Сі права і звичаї українського духовенства були зовсім суперечні з обставинами серед московського духовенства. Тимто в злуці з Московщиною побоювало ся українське духовенство о свої права і звичаї під чужим московським впливом. Сі побоюваня не були безосновні. Коли по смерти київського митрополита Сильвестра Косова мали вибирати його наслідника, московське правительство намагало ся наклонити висше українське духовенство, прийняти митрополита, котрого назначив би московський патріярх. В тих змаганях українське духовенство добачало посяганє на одно з давних прав не тільки вже самого духовенства, але всего українського народу. Вибір митрополита відбував ся при участі всіх верств суспільства на Україні і сего звичаю не нарушувало навіть польське правительство в часі горячої боротьби релігійної з православними. Сей виборний засновок був переведений на всіх єрархічних ступнях в українській Церкві. Домаганє підчиненя московському патріярсі могло довести до розділу в українській Церкві, котрої більша часть епархій була в межах Польщі і повинна була підлягати царгородському патріярсі. Сим домаганєм московського правительства було роздратоване українське духовенство і так уже неприхильне Московщині, а се спонукувало його пристати до федеративного сторонництва козацьких старшин.

Федеративне сторонництво уміло крім того найти для себе поміч серед самого козацтва. Тоді просте козацтво мало ще широкі права запоручені виразно законом. На основі договорних постанов Хмельницького козаки мали участь у виборі гетьмана, полковників ітп., у всіх радах, мали право самосуду, орудуваня землею з правом спадщини, свободу від данин і повинностей і могли витворити привілейований стан на чолі з виборною старшиною. Прості і „значні“ козаки творили тоді ще оден стан, мали сьвідомість сеї єдності і звязи для оборони обопільних справ і опирали ся одні на других. Колиж старшині грозила небезпека утрати станових прав з боку Московщини, звертає ся старшина о поміч до простих козаків, для оборони „прав і вільностей їх матки, вітчини української“. Тимто люди з федеративного сторонництва розбуджують серед козацтва неприхильність до московського правительства і бажанє оборони своїх „військових прав“, zagrożених Московщиною. Козацтво не дорожило так дуже злукою з Московщиною і змаганя федеративного сторонництва осягнули свою мету, так що вже в чотири роки після прилуки України московський стольник доносив цареві, що в Києві царські люди з козаками безперестано бють ся киями. Змаганє московського правительства до знищеня козацтва в Білій Русі насувало козакам побоюванє, що Московщина може се зробити і на Україні, а се побоюванє ослабило і так не вельми міцну звязь козаків з Московщиною, а між козаками висловлювано такі думки, що „вже умер той Хмель, що присягав цареві, а з нїм і присяга умерла“. Колиж се невдоволенє між козаками стало проявляти ся явною межиусобицею між Виговським, а його завзятим противником, полтавським полковником Пушкарем, московське правительство поручило скликати раду для вибору нового гетьмана. Виговський, затривожений тим, впевняв козаків, що московське

правительство намагає ся їм відобрати право вибору гетьмана і бажає назначити на се місце Москаля. Се викликало велику бучу на раді, а козаки заявили рішучо, що не дадуть собі видерти з рук вибору гетьмана і що вони готові умирати з Виговським, котрий визволив їх з тяжкої лядської неволі. Отже хоч Виговський не користував ся популярністю серед козаків, обставини довели до того, що старшина уміла злучити свої станові справи із загально краєвими справами, а козацтво думало, що обороною прав старшини воно вступає ся за ненарушимість і цілість прав і вільностей усього запорожського війська і всеї України. Вступаючи ся за права і вільности України, козаки передовсім стояли за свої станові права, zagrożені Московщиною.

Злука з Польщею, до котрої старшини довели козацтво, мали винагородити козаків за ту небезпеку з боку московського правительства, котрому вони здавали ся зрадниками, що зривали із змаганнями народу, Запорожців а в части і городових козаків. І дійсно в Гадяцькім договорі, котрим Україна мала злучити ся фєдеративно з Польщею, мали бути забезпечені широкі права козацтву. Гетьман мав представляти королеви з кожного полку до сотні козаків для наданя їм шляхотства, так що перегодом все козацтво могло зрівнати ся в правах із шляхтою. Нема сумніву, що засібнійші козаки, що до Хмельницького були в реєстрі і тепер мали сотенні уряди, змагали до такого визначеня. Виговський, виправляючи послів на сойм, назначив до посольства по двох простих козаків з кожного полку, щоби усунути недовірчивість між козаками і доказати Запорожцям прихильність короля. Він сподівав ся, що пізнавши прихильність короля і Польщі, вони тим радше після повороту наклонять нарід до злуки з Польщею. В тім змаганю городових козаків до шляхотських прав і в тім понеханю рівноправности всіх козаків була причина того ворогованя між низовим і городовим козацтвом, котре виявило ся на „чорній раді“ під Ніжином 1663 року.

3. Положенє низших верств українського народу по смерти Богдана Хмельницького. Змаганє козацтва до витвореня привілейованого стану. Запороже представником народних змагань і поглядів. Змаганє старшини до вилученя Запорожців від управи Україною. Опір Запорожа згноблений Виговським.

Після Переяславського договору опинили ся широкі народні верстви на Україні в найтруднійшій положеню і були найменше вдоволені тодішнім устроєм. Постанови Переяславського договору не означили і не забезпечили ніяким певним правом положеня сих верств народних. Навпаки, устрій житя на Україні, витворений переяславськими постановами був у самих підвалинах суперечний з народними поглядами і сподіваннями. Сей устрій на Україні не був нічим новим, а лише затвердив сї суспільні відносини, які були на Україні і до Хмельницького, а були тільки нарушені підчас війн з Польщею. В краю знов привернено стан: шляхтичів, козаків, міщан і посполитих. Шляхтичі задержали свої права орудуваня землями, належними до них і за Польщі. Деяких шляхтичів налілив Хмельницький новими добрами. Козацькі старшини дістали також цілі села jako „рангові маєтности“, на гетьманську булаву призначено ціле чигиринське староство, а гадяцький ключ віддано jako личну власність Богданови Хмельницькому і його нащадкам. Шляхтичі і поміщики, нелюблені народом і виперті підчас війн Хмельницького в Польщу, вернули знов у сї сторони, доби́ли ся у московського правительства затвердження своїх прав, переймали знов у свої руки більші земельні посілости і ждали тільки на-

годи, щоби собі підчинити саме населенє, на тих землях. Само козацтво з його становою замкнутістю, з його виключними правами і вільностями в такім виді, як се було зазначено в постановах Хмельницького, не відповідало народним домаганям. Нарід любив козацтво і лучив з ним погляд про свободу і незалежність, однак розумів се в розширеню сего на всіх, а не на оден виключно стан. Нарід бажав сам стати козаками. Однак з ним повторяла ся одна і та сама сумна подія: скоро козаки, оперті о народні верстви вспіли з їх допомогою зломити ворожі для них обставини, зараз проявляло ся у них змаганє замкнути ся яко окремиий стан, захопити в свої руки відомі права і вільности і не допустити до участі в них народу, та лишити нарід яко свого союзника його власній долі. Визволення України довершено при участі всего українського народу і під час боротьби з Польщею всі були рівними козаками. Та ледви боротьба скінчила ся, зараз установлено для козаків реєстер, а стан хліборобів, „посполитих“, був приневолений вернути в давне своє положенє і не мав крім личної свободи ніяких прав, а був приневолений платити данини, відбувати земські повинности ітп., а навіть не мав права на управлювану ним землю. Ще сам Хмельницький бажав провірити реєстер і перевести розмеженє між козаками і посполитими, але се викликало в народі велике зворушенє, а невдоволені виходили громадно на Запороже і підготовляли тут опір проти сторонництва „знатних“, котрих нарід у своїх думках називав „недоляшками“, „дуками-срібляниками“, у протиставленю до бідних „козаків-нетяг“.

Запороже здавен-давня звертало на себе бачність і прихильність народу своїм устроєм, відповідним його поглядам, буйним житєм, славними лицарськими походами проти Татар і Турків — ворогів християнства. На Запорожу розвивало ся в приманчивім виді народне жите, згноблене неприхильними обставинами по селах і містах України, що найшло такий відгомін у народній пісні і думі. Таким способом Запороже з самого почину свого стало пристановищем переказаних стариною народних ідеалів суспільних, що не могли розвинути ся на Україні. Звідтам черпав український нарід ту моральну силу, що дала йому спромогу видержати важке гнобленє і не упасти духом або попасти у рівнодушність і зневіру. Однак Запороже обмежило ся не тільки до сего морального впливу на суспільне жите України, але виступило оружно проти ворожих Україні обставин. Звідсіля виходили сі численні повстаня в першій половині 17-го столітя, ті славні лицарі як Петро Конашевич-Сагайдачний, Тарас Трясило, Остряниця і інші, а на останку звідсіля вийшло повстанє Богдана Хмельницького, що довело до визволення України. Запороже з того часу мало бути сторожею тих суспільних народних засновків, що творили підвалини його житя, і помогли головно Хмельницькому до його успіхів. Тепер Запороже у визволеній Україні мало би було своєю участю довершити перестрою суспільного ладу яко представник народних змагань і поглядів. Але в останних роках гетьманованя Хмельницького Запорожці на якийсь час начеб перестали брати участь у справах України. Може се склало ся наслідком поваги і загального довіря, котрим користував ся Хмельницький, але може ще більше задля того, що Запороже затратило в часі Хмельнищини свою окремішність і злило ся з городовим козацтвом, а ліпші його сили перенесли ся на Україну, де розкривало ся для них широке поле діяльности.

Тимчасом на Україні склало ся тоді багато дечого такого, що було понеханєм давних звичаїв. Народна рада тратила очевидно своє значіне. Хмельницький в останних роках житя обходив ся без ради і сам назначував полковників і інших козацьких урядників. Відтак рада збирала ся з самих городових козаків, без участі народу, а деколи навіть із самих

„знатних“ козаків. Навіть вибір наслідника Хмельницького відбув ся не тільки без участі народа, але навіть простих козаків не допустили до участі в ній. Ослаблене ради довело до скріплення влади гетьмана і старшин, котрі, вже необмежені народним представництвом, мали спромогу дбати про свої станові справи, із шкодою для загальних, народних справ.

Сі відносини викликали опір з боку відсунених від козацьких справ. Коли Запорожці дізнали ся, що в Чигирині вибрано нелюбого їм Виговського гетьманом, котрий ніколи не служив на Запорожжю, заявили йому письменно, що вибір його неправильний, і пригадали, що сам Богдан Хмельницький одержав булаву не в Чигирині, але на Запорожжю, не від городового, а від низового козацтва і з його допомогою відніс побіду над ворогами. Ся заява Запорожців не згоджувала ся з поглядами гетьмана і старшини, а Запороже з його демократичними змаганнями не могло бути добрим союзником федеративного сторонництва, що кермувало справами

Домик в Курську при ул. „Почтовий Переулокъ“ ч. 18, де в'язнено Митр. Андрія гр. Шентницького в рр. 1915 і 1916.

на Україні і тому Виговський і його сторонництво не могли бажати його участі в тих справах.

З того часу починає ся явний розлад між городовою старшиною а Запорожем. Задля того Виговський був приневолений забезпечити собі союз з Татарами, котрі вже Хмельницькому допомогли до славних побід над Поля-

ками. Щоби запевнити собі приязнь Татар, заборонив Виговський Запорожцям воювати з Татарами і наїздити їх надморські городи. Але ся заборона ставала в різкій суперечности із споконвічними змаганнями Запорожців, котрих окликом була війна з ворогами хреста, а до того обмежувала їх прожиток, бо вони не могли обійти ся без грабованя татарських піль і городів. Запорожці полонили послів Виговського, висланих з мирними прологами у Крим, а письма гетьмана вислали з жалобою на кривди гетьмана в Москву і домагали ся назначеня иншої ради для вибору гетьмана і старшин, котрих би полюбила вся чернь запорожська і городова. Ворогованє проти „знатних“ дійшло до того, що ватаги готові були піти на городи і грабити маєтности старшин. Виговський на вість про сі події домагав ся видачі бунтівників, загрозив піти з військом на Запороже, а поки що загородив доступ Запорожцям на Україну і відтяв їм доставу всяких припасів. Запорожці наразі покорили ся Виговському, а він лишив там тільки залогу. Межиусобиця не вибухла, але й не усунено її, тим що опісля проявила ся з тим більшою силою в самій Україні.

4. Полтавський полковник Пушкар і його боротьба з Виговським. Вірність Пушкаря злуці з Московщиною а супротивне змаганє Виговського до злуки з Польщею. Суспільні основи змагань Пушкаря і участь в них народу і Запорожа. Усуненє Виговського з гетьманства.

Найзавзятійшим і найнебезпечнішим противником Виговського і федеративного сторонництва був полтавський полковник Мартин Пушкар. Старий козак, хоробрий всяк, діяльний помічник Хмельницького, був Пушкар одинацять літ полтавським полковником і зумів приєднати собі любов козаків і всіх своїх підчинених. Він займав поважне становище у війську, а Хмельницький при смерті вказував між іншими і на него, яко відповідного наслідника на гетьманським уряді. Імовірно се спонукало його добивати ся гетьманської булави, а невдача в сій справі довела його до завзятого ворогованя проти Виговського, його щасливого суперника. До того ще вихований у давних козацьких запорожських демократичних поглядах і сам справдешний лицар-козак, не забагав шляхотства і тому не відносив ся прихильно до змагань Виговського і федеративного сторонництва. Він ясно бачив суперечности між тими змаганями а давними козацькими традиціями. Тимто розпочав він боротьбу з Виговським і його сторонництвом і опер ся в сій боротьбі на народі, невдоволенім поступованєм „знатних“ і положенєм витвореним ще за Хмельницького. До сеї боротьби безправних і бідних проти „знатних“ за потоптані народні права згромадив Пушкар коло себе народні сили проти Виговського. Головним окликом Пушкаря в сій боротьбі була вірність московському правительству і змаганє до ще тіснішої злуки з Московщиною. Сей оклик протиставив він змаганю до федеративного союзу України з Польщею.

Але, як уже в горі було сказано, між козаками і Московщиною не було так сильних моральних звязий, а се можна віднести і до всего українського народу. Хоч український нарід був православної віри, ріжнив ся вельми вдачею, звичаями, поглядами і всім житєвим побитом від московського. Колиж після Переяславського договору зійшов ся український нарід з московським, побачив наглядно, як йому був чужий сей останній. Наш нарід пізнавав тепер Москалів на таких його представниках, як московські воєнні люди. Від першої появи московських воєнних людей бачило українське населенє в них велике лихо для краю і вважало їх навіть гіршими як польські жовніри, а навіть самі Татари. Всі сучасні сьвідоцтва переповнені жалобами на кривди, обиди, гнобленє і насильства московських воєнних людей, навіть на грабованє і обезчещенє українських сьвятинь. Коли такий визначний і всеж таки осьвічений чоловік (бодай в порівнаню з московським стрільцем), як київський воевода, боярин Шереметєв вивисшав ся понад Українців і гордував ними, то тим гірше ще представляли ся прості московські люди, вони глузували і насьмівали ся з усього українського.

Однак інакше представляла ся справа, коли оклик злуки з Московщиною протиставлено змаганю до злуки з Польщею, а ся справа як раз виринула підчас боротьби Пушкаря з Виговським. Між українським народом ще вельми живі були спомини про гнобленє віри, української народности і свободи. При такім протиставленю справи насували ся українському народови ті духовні звязи, що зближали його з Московщиною, з „єдиновірним государем, царем московським“, в супротивности до „іновірної римської релігії і корони польської“. До того ще український нарід не осягнув найменшого політичного вихованя, бо за мало жив самостійним житєм політичним і мав доволі слабу національно-політичну

свѣдомість. Сила народу, не вироблена на полі політичної діяльності, звернула ся в иншу сторону життя, суспільної діяльності. Тимто замість нерозвинених політичних поглядів і змагань вибуяли між українським народом головно суспільні змагання, котрими він кермував ся в своїм історичнім житю, а се проявляло ся в усіх верствах українського народу. Навіть козацька старшина, більше розвита політично, кермувала ся найбільш у своїх змаганнях суспільними понуками, котрі вироджували ся в тісні станові або прямо личні вирахованя. Особливо простий нарід кермував ся майже виключно практично-суспільними понуками при оцінюваню навіть найважнійших справ. Був час, коли українському народови здавало ся, що ліпше йому з московськими воєводами, як бути в підданстві у своїх полковників — і тоді взивав тих воєводів на шкоду місцевої самоуправи України. Иншим знов разом нарікав на гнобленє і великі побори воєводів та виганяв їх з України або починав з ними справдешну битву і тим ломив свою присягу вірности московському государеві. Така політична хиткість спричинена недостатчею політичного розвитку проявляла ся також у внутрішних, домашних справах українського народу; він готов вести війну із власними старшинами, а коли старшину піддержують козаки, він іде проти них, а також проти міщан і посполитих, часто з підмогою московських ратників, польських жовнірів або й з ордою Татар.

Справді і козацька старшина з Виговським, що тягнула до Польщі, і нарід в союзі з Запорожем, що бажав злуки з Московщиною — обидва сї сторонництва кермували ся виключно суспільними понуками, а національні змагання були вельми слабкі. Самоуправа України, заведена переляславськими постановами Хмельницького, не давала розумного означеня всіх верств суспільних, автономії рівноправних членів громади, лише небагатьох, поодиноких лиць. Коли отже московське правительство наважило ся знищити самоуправу на Україні, теді всі прихильники сеї самоуправи лучили ся з федеративним сторонництвом і почали пересправу з Польщею. Нарід не пішов за тим змаганєм, а станув на боці. Він не мав причини боронити самоуправи України, бо не розумів політичного єї значіння, а з боку московського правительства не мав чого боятися нарушеня яких небудь прав, бо він не мав тих прав. Навпаки злука з Польщею, за якою тягнули федералісти, могла по його думці довести тільки до того, що старшини і знатні козаки стануть тим, чим у Польщі були шляхтичі, а для народу вернуть ті часи, що були на Україні до Хмельницького, коли тимчасом в злуці з Московщиною самодержавна воля царя здавала ся народови порукою перед таким поневоленєм.

Запороже стояло все горячо за ненарушимостю самоуправи України, однак мимо того не бачило потреби розривати злуку з Московщиною, а думало переговорами з московським правительством користо уладити взаємини для України. В письмі до Виговського заявляли Запорожці зовсім ясно і рішучо, що за ним на сю дорогу не підуть. Пушкар взивав нарід до боротьби з Виговським в імя оклику добре зрозумілого для нього, себ то в імя боротьби о права народу, відсуваного від рішаня суспільних питань, до боротьби із змаганнями старшини, щоби обмежити козацтво тісним і означеним числом і виключити з него поспільство.

У ворогованю з Виговським Пушкар спершу станув по стороні Запорожа, зворушеного проти городової старшини, що без згоди і волі Січи вибрала гетьмана. А коли Виговському повело ся присмирити Запороже, тоді найзавзятійші противники гетьмана опинили ся у Пушкаря під проводом запорожського кошового, Якова Барабаша, що з того часу став головним помічником Пушкаря. Але Пушкар не обмежив ся самою допомогою Запорожців, а візвав весь нарід. А щоби заохотити нарід ще

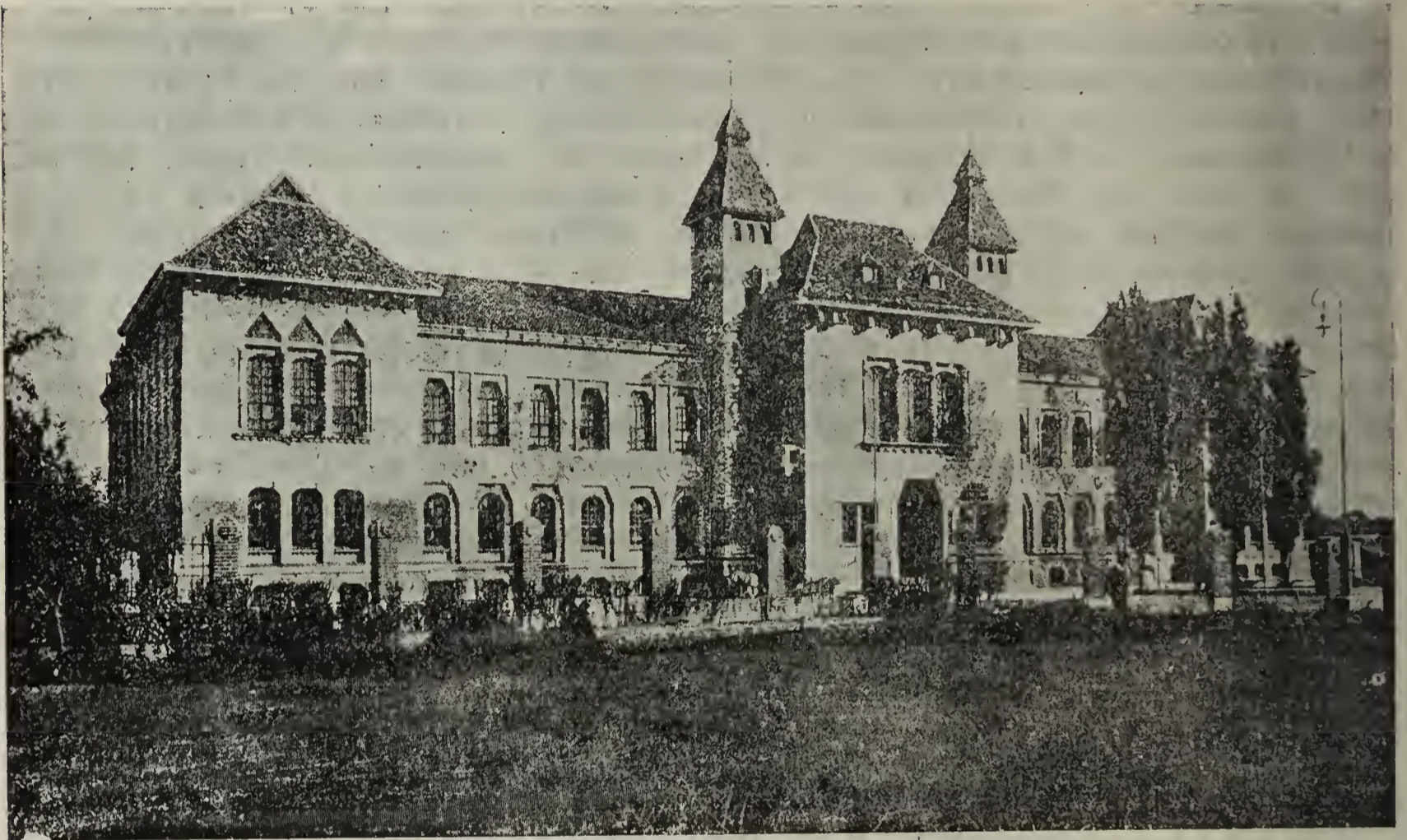
більше до боротьби проти „знатних“, взиває він посполитих до козакування, що ненастанно змагали до зрівняння своїх прав з козаками. Сей поклик визвав сильний відгомін у широких верствах народних, а до Пушкаря стягали ся з усіх сторін безземельні і бездомні, що наймали ся після скінчення війни до всяких промислів. Сї броварники (по пивоварах), винники (по горальнях) і наймити творили пайнеспокійніше живло на Україні в тих часах і пізнійше і вони йшли з косами, рогатинами і киями, готові до грабованя, а Пушкар утворив з них піхотинний полк, названий д е й н е к а м и.

В народі розгоріло ся наново втихомирене на якийсь час суспільне ворогованє, звернене перше проти польських панів, а тепер народна ненависть готова була обернути ся проти своїх старшин і гетьмана. Таким способом усобиця між гетьманом і полковником перемінювала ся в суспільну війну убогих верств проти богатих, безправних проти „знатних“. Так зрозумів сю справу Пушкар і сам Виговський. Одначе зворушена чернь не обмежувала ся самою пімстою на знатних, але змагала до усуненя гетьмана, щоби вибрати на його місце иншого для себе любого. Московське правительство для втихомиреня усобиці згодило ся на скликанє повної ради, щоби на ній рішити вибір гетьмана. Рада відбула ся в Переяславі, а Виговського затверджено на гетьманськїм урядї. Але на радї не було ані Пушкаря, ані черни, тому Запорожці і Пушкар не признавали вибору Виговського законним. Пушкар задумав наново підняти справу повної ради і вибору гетьмана і звернув ся до Запорожців. Розпочала ся нова ворохобня, але Виговський не допустив до народного повстаня. З підмогою Татар розбив Пушкарівців і сам Пушкар був убитий, але з ним не вмерла його справа. Колиж Гадяцький договір став загально відомою подїєю, московське правительство, дізнавши ся про зраду Виговського, звернуло ся до народу і взивало його на суд над гетьманом з підмогою московського війська під проводом Ромодановського. Сторонництво Пушкаря ожило, знов зібрала ся чернь, але Виговський розбив московські війська. Однак з Запорожа підняв ся рух, звідтам ішов хоробрий Сїрко, будучий народний герой і взивав нарід під свій прапор дорогим для всіх іменем Хмельницького. Виговський утік з Чигирина, а гетьманом обох берегів Дніпра і Запорожського війська проголошено молодого Юрія Хмельницького.

5. Зміни у внутрішній політиці козацьких старшин і гетьмана по усуненю Виговського. Гетьман Юрій Хмельницький і змаганя старшин до політичної самостійности України. Гадяцький договір яко політична програма самоуправного сторонництва України. Жердевські постанови яко спосіб до осягненя самоуправи. Становище московського правительства і постанови другого переяславського договору. Невдоволенє самоуправного сторонництва. Зрада Юрія Хмельницького цареви.

Усуненє нелюбого усім Виговського і вибір на його місце Юрія Хмельницького втихомирило на якийсь час Україну і перервало усобицю та здавало ся навіть, що зєдишило ворожі поміж собою сторонництва. Одначе се не тривало довго. Хоч Виговського не стало, лишило ся давне федеративне сторонництво, котрого він був пайвизначнійшим представником, і воно піддержувало його діло до останку. „Значні“ козаки задержали по давньому кермуюче значінє в краєвих справах і сама суспільно-політична програма їх була давна, а сею програмою були Гадяцькі постанови.

Сї Гадяцькі постанови своєю шириною і глибоким та многостороннім обсягом усіх справ суспільного життя (з торгівлею, промислом, освітою, наукою ітп.) стоять без порівняння вище від вузкої односторонньо-воєнної конституції наданої Україні постановами Богдана Хмельницького, котрі з більшими або меншими змінами повтаряли ся в постановах слідуєчих гетьманів. Найважнійша і найрозумнійша часть Гадяцьких постанов була ділом Юрія Немирича, чоловіка з європейською освітою, а навіть сам Виговський не міг підняти ся на ступень повної собистої безкористности в так важній справі, як начерк політичного і суспільного життя України і стати помічником Немиричеви. А що сї постанови не найшли зрозуміння між козацтвом, то причиною сего було затаюване їх довгий час перед загалом, так що товпа, недовірлива для старшини, робила найнеможливіші здогади тільки для того, що старшина змалала до злуки з Польщею. Опісляж, за Юрія Хмельницького на Корсунській раді, по

Будинок губерніяльного земства в Полтаві.

прочитанню Гадяцьких постанов, заговорили козаки зовсім інакше: „От колиб його милість пан воєвода київський (Виговський), коли ще був у нас гетьманом, прочитав нам був так і розтолкував, тодіб такої біди було не стало ся!“ В загорілості отже відкинено Гадяцькі постанови, але чим більше опісля прихильники самоуправи України вдумували ся в сї постанови, доходили до переконання, що зовсім вони добре відповідали змаганям до самоуправи України. Тимто Гадяцькі постанови з того часу на довго ще оставали програмою всіх тих, що займали ся політикою України.

Гадяцькі постанови устанавляли „Велике Князівство Руське“ jako окрему політичну цілість в складі Польщі, а ся постанова упала наслідком різкої неприхильности народу і Запорожа до злуки з Польщею. Наслідком домаганя загалу Україна вернула з нововибраним гетьманом знов під владу московського володаря, а козацька старшина намагає ся

тепер уладити такі відносини до Московщини, щоби самоуправа України не тільки була удержана по давньому але й розширена та щоби зависимість її від Московщини була скільки можна слаба. Взагалі видно було змаганє, щоби Україну поставити на таким становищі, котре би скільки можна приближало її до того взірця, поданого в Гадяцьких постановах, до „Великого Князівства Руського“. На долині Жердеві, недалеко Трехтемирова, відбула ся 1659. р. рада, на котрій проголошено Юрия Хмельницького гетьманом і там козацька старшина уложила постанови в згаданім напрямі, котрі московське правительство мало затвердити а ново-вибраний гетьман їх заприсягнути.

Сї постанови мали дати гетьманови таку владу, якої доси не мав на Україні. Гетьман був головним і одиноким управником краю. Його мали вибирати самі тільки козаки, без посполитих. Супроти Московщини був гетьман головним і одиноким представником краю, і мав з нею зносити ся, а ніхто инший не мав права звертати ся до московського правительства. Через руки гетьмана переходили всі письма і розпорядки московського правительства що до України, а правительство не сміло без його і старшини відома і без його підпису і печатки приймати які небудь письма з України. Тим бажала старшина запобігти всякому вмішуваню Московщини у внутрішні справи України, що найбільше шкодило самоуправі краю. Окрім Києва не повинні бути московські воєводи ні в однім українськїм місті, а московські війська, що були підчас їх побиту на Україні, мали оставати під верховним начальством гетьмана війська запорожського. Гетьман міг без усякого обмеженя зносити ся з чужосторонними володарями, яко независимий політичний управник, посилати посольства до чужих володарів і приймати чужосторонних послів. При заключуваню всяких договорів з боку московського правительства з сусідними державами, а особливо з Татарами, Поляками і Шведами, гетьман висилає від запорожського війська комісарів з вільним голосом і значінем. Окрім того сими жердевськими постановами запоручено независимість української Церкви, котра мала оставати під зверхністю царгородського патріярха а бути визволеною зпід послуху московському патріярсі. Також затверджено давний звичай української Церкви вибору висших церковних достойників при участі духовних і світських осіб. На останку не забуто також просвітних справ: козаки вималяли собі необмежене право засновувати на Україні школи „всякого язика“, де се покаже ся потрібним.

Тими постановами бажала старшина в злуці з Московщиною осягнути самоуправу України після взірця Гадяцького, що не повело ся осягнути в злуці з Польщею. Се було ще одно змаганє федеративного стороництва до осягнення політичної независимости України, однак і сим разом воно не повело ся.

Одначе московське правительство змагало до того, щоби поступенним обмеженєм самоуправи України зілляти її в політичних і адміністративних відносинах з московськими землями. В тих змаганях числило московське правительство на те, що самоуправне стороництво на Україні доволі незначне, а широкі верстви народу рівнодушні до всяких високо-політичних питань, недоступних для їх розуміня. Тим то князь Трубецкой зігнав на раду до Переяслава як найбільше міщан і посполитих, приневолив Юрия Хмельницького і деяких старшин явити ся там, окружив раду московськими військами і приневолив гетьмана заприсягнути не на постанови Жердевської ради, але на прислані постанови з Москви. Се були давні постанови Богдана Хмельницького з деякими додатками, рішучо суперечними змаганям старшини. Гетьман вибраний по давньому вільними голосами не міг скорше носити сего імени, поки не явив ся в Москві і не дістав від царя знамя, булаву і бунчук. Козаки не могли без відома царя

зложити гетьмана з уряду і вибрати наслідника навіть в случаю зради. Гетьман не міг без волі ради і всієї черни назначати старшин, не мав права без відома московського правительства судити і карати смертю полковників і начальних осіб у запорожським війську. Гетьман обов'язував ся іти в похід з усім запорожським військом на приказ царя і не міг зносити ся з чужосторонними володарями та приймати їх послів. На Білій Русі знищено козацтво і впроваджено московські залоги та по важнійших містах України уставлено московських воєводів з московськими ратниками. А хто не хотів би присягнути на сі постанови або нарушив їх, має бути покараний смертю.

Трубецкой приневолив гетьмана і деяких старшин його присягнути на сі постанови в Переяславі, а коли опісля многі правобережні полковники і старшини зіхали ся в Чигирині, докоряли за ту присягу Юриєви і старшинам, що були в Переяславі. Навіть прихильні злуці з Московщиною добачили в Переяславських постановах Юрия нарушенє давних козацьких вільностей і докоряли Москві за лукавство. Вислали отже посольство у Москву, щоби змінили деякі постанови, однак московське правительство рішучо відказало.

З тою відмовою не могли помирити ся козаки, бо тоді вже думка про політичну самостійність дійшла в українським суспільстві до високого розвитку. Ся думка зродила ся спершу в головах немногих визначних людей, як Юрий Немирич, і протягом останного п'ятиліття розповсюдила ся і дозріла. Коли за Виговського сеї думки належно не зрозуміли і вона стрічала чимало противників, то тепер ідея політичної самоуправи України стала вельми популярною; за нею стояла не тільки старшина і шляхта, але й духовенство, міщанство а також і Запороже. Більшість стояла за тим, щоби сего розширення самоуправи України добивати ся в злуці з Московщиною, до котрої тягнули прості козаки і посполиті. Однак сеї змаганя стрічали в Москві сильний опір, але й козацька старшина не хотіла зречи ся своїх змагань і для неї не оставало нічого іншого, як іти слідами Виговського. В тім часі Шереметєву не повів ся похід проти Поляків; козаки заключили з Поляками мирний договір під Чудновом і покинули Шереметєва, а самі опинили ся в польським таборі. З Юриєм Хмельницьким і вся Україна признала владу польського короля на основі Слободищенського договору, але небавом після того правобережні полки вернули знов до злуки з Московщиною і відорвали ся від Юрия Хмельницького. З того часу настав розділ доси одноцілої і нероздільної України, потверджений відтак з боку московського і польського правительства в постановах Андрусівського договору 1667. р. а сей розділ тривав до кінця 18-го століття.

6. Поворот лівобережа під владу Московщини і роздвоєнє України. Сомко і Васюта Золотаренко. Боротьба о гетьманство. Неспосібність самоуправних старшин до управи Україною. Опір Запорожа і народу проти городових старшин. Лівобережна Україна під булавою Сомка. Змаганя Брюховецького проти городових старшин і його політика до осягнення гетьманства. Чорна рада під Ніжином.

В першій хвилі викликав Слободищенський договір Юрия Хмельницького з Польщею загальне вдоволенє. Вся Україна по обох берегах Дніпра заявила ся явно за гетьманом. Однак ся однодушність була тільки поверховна. Скоро лише явив ся Чарнецький з польським військом за Дніпром, злякало ся населенє, щоби Поляки знов не прийшли покорити

Україну під владу короля, а коли Московщина вислала Ромодановського з ратниками, настрій на лівобережній Україні зараз змінив ся і небавом край сей опинив ся знов під владою московського царя. Колиж низші верстви народні виявили так мало політичної сталости, то ще менше се виявило ся у висшій політичній сторонництві. Деякі з того сторонництва думали, що вірністю цареви осягнуть „нагороди“ і користи. До тих належав переяславський полковник Сомко і ніжинський Золотаренко. Сомко свояк Богдана Хмельницького, вже по зложеню Виговського добивав ся гетьманства і був вельми невдоволений, коли булава дістала ся Юриєви Хмельницькому. Після зради Юрія вибрали козаки Сомка наказним гетьманом, коли вся лівобережна Україна його заходами станула під владою царя і він мав вигляди стати дійсним гетьманом. Але на гетьманство числив також Васюта Золотаренко.

Тим способом самоуправне сторонництво на Україні розпало ся на дві часті, одна на правобережній тягнула до Польщі, а лівобережна до Московщини. Розгоріла ся завзята боротьба, котра перевисшила всі спустошеня нанесені Україні Татарами, Поляками, Москалями і ся усобиця знищила всі засоби горожанських і культурних сил. Московські ратники, польські жовнірі, полки яничарів, татарські і калмуцькі орди пересували ся по Україні, палили, грабували, убивали, забирали в полон а протягом двацяти літ правобережна Україна стала справдешною пустинею. Боротьба між сторонництвом Сомка і Золотаренка не втихала, але правди не було ні на тій, ні на другій стороні, а лівобережна Україна держала ся під владою царя тільки з підмогою московських ратників. Коли таким способом вичерпували ся в сій усобиці всі сили народні і вона доводила до повного занепаду і розкладу, появило ся посеред народного сторонництва змаганє до усуненя городової старшини від проводу політичними і суспільними справами на Україні, щоби на їх місце поставити своїх керманичів. Змаганє се вийшло з Запорожа і нашло відгомін у широких верствах народу на лівобережній Україні.

Запорожці були все прихильні думці політичної самостійности України, однак між самоуправними змаганями городових старшин а Запорожців була велика різниця, бо Запороже було противне злуці з Польщею. Ще більше розходили ся між собою городова старшина і Запорожці в суспільних змаганях. Всі змаганя в історії України були звязані з суспільними понуками. Давнійше жите краю виявляло вельми скупі засоби горожанських засновків, необхідних до витвореня з України самостійної політичної цілости. Український нарід, щиро говорячи, ніколи не жив самобутним політичним житем і не мав автономічних традицій. А хоч великокняжа доба була самостійною в політичних відносинах, то протягом довгої черги віків, що відділяла тепер український нарід від сеї доби, затратили ся змаганя до самостійности політичної, а коли проявляли ся такі змаганя, то були вони висловом певних кружків і станів і способом до осягненя суспільних цілій.

Настрій думок на Україні відбивав ся також на Запорожу, а се ще більше розбуджувало там ненависть до городової старшини. Народне сторонництво скуплене на Запорожу дійшло до того погляду, що годі дальше вдоволяти ся самим опором проти надуживань „знатних“ і тому постановили усунути ті суспільно-політичні відносини витворені „знатними“, а на їх місце поставити інших людей з іншими суспільними ідеалами. Сего домагав ся нарід і се здавало ся конечною потребою для розірваної на дві половини і знищеної самолюбством старшин України. Тоді отже коли задля гетьманської булави йшла на Україні завзята боротьба поміж близькими свояками Богдана Хмельницького, Запорожці висувають на сю булаву свого представника. Се не був уже свояк ста-

рого Богдана, лише його слуга — Іван Брюховецький. Кілька літ перед тим Юрій Хмельницький послав Брюховецького до Запорожців, щоби вони допомогли йому відобрати захоплену Виговським гетьманську булаву. Тоді то хитрий і проворний Брюховецький умів покористувати ся настроєм думок на Запорожжю, коли там дозріла гадка, щоби проти Сомка і Золотаренка, представників сторонництва „знатних“, висунути свого представника. Вибір упав на Брюховецького, котрого проголошено кошевим гетьманом (уряд доси небувалий на Україні) а кошевим атаманом вибрано знаменитого Сірка. Брюховецький розумів се добре, що він вибраний яко представник народного сторонництва на Україні і заявляв про себе, що він є вибранцем народу і представником справ черни.

Для Брюховецького стелив ся тепер шлях до повного гетьманства на Україні і в сій справі покладав він свої надії на дві сили: московське правительство і нарід. Московське правительство намагав ся він приєднати собі підлещуванєм боярам, що були на Україні, не нарікав на гноблення московських військ, не згадував про права і вільности України,

С. Васильківський Полтавський полковник Пушкар приймає кдеїноди.
(Малюнок в саді губерніяльного земства в Полтаві).

а здавав ся в усім на волю царя. Податливість його доходила до того, що він висловлював погляд про злишність гетьмана на Україні і про назначенє на його місце князя московського роду. Такий чоловік, прихильний повному знищеню самоуправи України, припав до вподоби московському правительству. Взорець подібний бачив він на своїм приятелю єпископі Методію, що за подібні погляди з ніжинського протопопа протягом короткого часу став єпископом і управником київської митрополії.

Що до простого народа на Україні, то Брюховецький був зовсім певний і все Запороже стояло за ним, а він не мав ніякого иншого діла, як притакувати народній ненависти до „знатних“ і просити московське правительство для вибору гетьмана о ч о р н у р а д у на Україні, в котрій малиб участь: Запороже, прості козаки, міщани і посполиті. Московське правительство було прихильне такому виборови гетьмана, бо знало, що народне сторонництво стояло на суспільнім становищі, а політичні питання мали для него другорядне значіне. І ось тоді, коли Юрій Хмельницький вступив у монастир і усунув ся з політичного видна та передав гетьманську булаву своякови Павлови Тетері, прихильному зовсім Польщі, вислало московське правительство на Україну Ромода-

новського, щоби скликав „повну раду“, зложену з висшого духовенства, старшин, полковників, городових козаків, Запорожців, міщан і черни для вибору гетьмана. Брюховецький перебував цілу зиму на Україні з відділом Запорожців і наклонював усіх на свій бік, а на 17-го червця 1663. р. скликано до Ніжина чорну раду.

Загрожена сими подіямигорова старшина залишила усобицю і постановила зєдинити ся до боротьби вже не о булаву для одного або другого, але о справи всего стану „знатних“. Золотаренко зрік ся домагань о булаву в користь Сомка і оба противники поєднали ся. Чорна рада відбула ся 17. червня 1663., але сторонництво „знатних“ програло справу, бо прості козаки відступили його і станули за Брюховецьким, котрого проголошено гетьманом лівобережної України і запорожського війська. Нововибраний гетьман додержав своєї обіцянки і позволив грабувати богатих і знущати ся над „знатними“. Се тривало три дні, всьо обернено в жар, пролито чимало крови, і розграблено багато майна.

7. Положенє України після Слободищенського договору. Безвихідність положеня Юрія Хмельницького і вступленє до монастиря. Гетьман Тетеря і його відносини до Татар і Польщі. Сумна доля України за Тетері. Змаганє українського народу до розриву з Польщею і злуки обох частий України. Паволоцький полковник Попович. Сумний його кінець. Побіг Тетері з України. Вибір Дорошенка гетьманом. Зворот в положеню України.

Коли в лівобережній Україні від часу розриву Андрусівським договором не було однодушности серед старшин, що кермували ся тільки личними понуками, коли там проявив ся розлад між сторонництвами, взаїмні доноси, коромоли ітп., а до того настало лихоліте і голод спричинені усобицями, наїздами ворогів і московських ратників, то ще сумнійша була доля правобережної України. Після Слободищенського договору було правобережне козацтво вдоволене новим положенєм і бажало остати вірним злуці з Польщею, сподіваючись затвердження на соймі постанов Гадяцького договору. Зібрана в Корсуні чорна рада, на когрій явило ся крім козаків около 20.000 черни, виявила, що нарід готов помирити ся з тим положенєм. Але Польща не думала додержати свого слова і виконати договір. Варшавський сойм затвердив Чуднівську комісію і єї основні постанови Гадяцького договору. Окрім знищення постанови про „Велике князівство Руське“, договір сей остав у давній своїй силі. Сей сойм назначив опріч того окрему комісію для виконаня деяких постанов договору. Козаки наставали передовсім на виконанє церковних справ, приверненє нарушених прав православної Церкви і єї єрархії, звороту православним відобраних уніятами церков, монастирів і маєтностей.

Окрім церковних справ шкодили добрим взаєминам між козаками а Польщею суспільні справи, а іменно питанє про приверненє прав польської шляхти на маєтности на Україні і відносини між поміщиками і низшими верствами місцевого суспільства. Сойм видав постанову, що всі привілеї, видані козакам на шляхотські маєтности зносять ся новою конституцією і всі ті маєтности після введеня коронних військ на Україну мають бути відобрані козакам а повернені давним власникам. Козаки побачили ся обманеними. Окрім того нарід відчував болючо тягар кватировања польських військ, а ще більше побит союзників Поляків, Татар на Україні, котрих там було до 60.000. Усе те лихо відчували не тільки ко-

зацькі старшини, але й сам Юрій Хмельницький. При всій слабості характеру і ограниченості, всеж таки вихований в традициях батька, бажав він здійснення самостійності України і в тій тільки цілі пристав на злуку з Польщею. Обманутий в надіях, звертав він знов свої очі на Московщину, щоби вернути під її владу. Але московське правительство не хотіло навіть чути про розширенє самоуправи України, а видобути з сего положеня Україну власними силами Юрій Хмельницький не мав спомоги. Поляки підозрівали його, а король держав на Україні свого повірника Павла Тетерю, котрому поручив нагляд над Хмельницьким. Військо козацьке втратило довіре і поважанє до слабосильного гетьмана. Простий нарід, що зазнав на правобережній Україні стільки невзгодин, прямо ненавидів його. Розстроєний невдачами, вступив він у монастир з початком 1663. р. під іменем Гедеона.

На жаль не закінчив тим Юрій Хмельницький своєї політичної ролі. Славне імя його ще раз видобуло його на сьвіт для дивних пригод. Скоро після постриженя на основі підзору Тетері спіймали його польські власти і зачинили в Марієнбурській твердині, де просидів чотири роки. Полонений опісля Татарами попав ся в Царгород і проживав там якийсь час в монастирі, а відтак Турки висунули його знов на політичне видно. В ролі підставного гетьмана, з титулом Сарматського князя, Хмельницький кілька разів приходив з турецькими і татарськими силами на Україну, постошив її і жорстоко обходив ся з давними земляками.

Се була доба повної його божевільности, до котрої він уже раньше був склонний. Небавом після невдачного змаганя до давного підчиненя України, покарали його Турки смертю за жорстокости і лютованє.

Слабий духом Юрій Хмельницький ані сам ані довкола себе не найшов стільки сили, щоби бороти ся з крайно супротивними обставинами, серед яких опинило ся козацтво під владою Польщі. Але й сторонництво, що остало після него, не находило ся в красших условинах, як його провідник. Нечисленне і відорване від своїх братів лівобережців, нелюблене на Запорожю, ненавиджене народом а обманене Поляками, опинило ся самоуправне сторонництво в скрутнім положеню і не бачило помочи ні звідкіля. Серед сеї безвихідности і безвиглядности втратило воно моральну силу і надію на здійсненє своїх змагань. Ліпші між тими козаками втікали на Запороже, звідки тоді хоробрий Сірко розпочав славні походи на Крим і на Чорне море. Інші знов звернули ся до своїх домашних занять. Для козацтва очевидно наспівала сумна доба морального розкладу, коли його горожанські підвалини показали ся неможливими, ціли суспільного житя недосяжними, а суспільство під ударом страшних потрясень переживало ся і тратило віру у свої сили. Кождий думав тільки про себе, а ніхто не дбав про всіх. Український літописець запевняє, що кождий з тодішних козаків задля срібла і золота не тільки дав би виколоти собі очі, але не пощадив би й рідного батька і матери. Всі вони були подібні до Юди, що продав Христа, і не могли думати про погибаючу матір свою Україну.

Висшим представником такого напряду, взірцевим сучасним типом і героєм свого часу був без сумніву наслідник Юрія Хмельницького, нововибраний гетьман правобережної України, Павло Тетеря. Він є наглядним прикладом того, як тодішня осьвіта, наука, привички, суспільні погляди ітп., занесені з Польщі, деморалізували українське суспільство, приготовляли з него вірних слуг шляхотської Польщі, а через те розривали всі його звязи з народом і доводили до явного винародовленя. Се стало ся також з Тетерею.

Павло Тетеря походив з переяславських міщан, виніс вельми широку осьвіту на той час з київської колегії і з ріжних польських шкіл та добив

ся тим способом полковничого уряду за Богдана Хмельницького, хоч не мав воєнного таланту. Але зате визначався великим самолюбством і змаганнями до наживи і намагався забути своє міщанське походження та старався пристати до польського шляхотства. Він став щирим слугою польського правительства і намагався наклонити старого Богдана до переговорів з Поляками, а за Виговського мав головну участь в укладі Гадяцьких постанов і наклонював козаків до уступок в користь Польщі, за що дістав шляхотство і маєтності від короля. За гетьманства Юрія Тетеря добився уряду писаря запорожського війська, потім поїхав у Варшаву і вернув на Україну королівським комісарем для нагляду над поведенням гетьмана, старшин і черни. Такий чоловік обняв по Юрію булаву і управу до краю знищеної України. Нездарність Тетері у війську відчували найкраще козаки.

Положення України не поправилося за нового гетьмана. Не привернено прав української Церкви, татарські орди пустошили край, але найбільша небезпека грозила з боку його союзників — Поляків. Польські пани, що вернули на Україну, заневолити зовсім посполитих, а навіть

С. Васильківський: Чумаки.

(Малюнок в салі губернійського земства в Полтаві).

козаків записували самовільно на міщан і накладали на них великі податки. Така доля грозила правам і вільностям козацьким і самоуправі України. Правобережна Україна опинилася знов в такому положенні, в якому була в сумних часах до Хмельницького. Головна причина сього лиха була в роздвоєнні України і внутрішніх незгодах, а одиноким виходом із сього сумного положення здавалася злука обох сторін Дніпра в одну цілість під владою московського царя. Такий настрій витворився на правобережній Україні зараз після її відділення від лівобережжя за Юрія Хмельницького. Серед козаків зростала ненависть до Поляків, що показалися віроломними. Виступала нова суспільна боротьба українського народу проти шляхотської Польщі, розпочата старим Богданом, але не доведена до кінця і ще більше запутана його наслідниками. Потріба було тільки іскри, щоби вибухла зловіща пожежа. Почин до того взяв на себе Паволоцький сьвященик Іван Попович (назва родинна його не відома), син сьвященика з Ходоркова. За Богдана Хмельницького служив він у козацькому війську і займав висші уряди військові та дійшов до становища паволоцького полковника. Перенятий демократичними,

національними і суспільними поглядами, не любив шляхти й жидів. За підозреним о тайні зносини з царським воєводою і неприхильність для польської шляхти був засуджений гетьманом на кару смерти, але заходами митрополита Дениса Балабана і Юрія Хмельницького (тоді вже черця) був помилуваний з услівем, що стане сьвящеником, чого справді досягнув. Але протягом півроку знов виступив на політичній видні, вийшов у зносини з московським воєводою в Києві, а вибраний мимо сьвященичого стану полковником, явив ся в Паволочі і задумав викликати повстанє, прогнати Поляків з правобережної України і злучити її з лівобережжєм під владою московського царя з підмогою Сомка.

До Поповича з усіх усюдів стягали ся „гультаї“, „своєвольці“, „дейнеки“, „нетяги“ і тим подібні анархічні живла, що від кінця 16-го аж до другої половини 18-го століття відгравали велику ролю в історичнім життю України і ставили ненастанний опір проти невідрадних суспільних відносин краю. Опертий на сих бездомних людях Попович передовсім прогнав шляхтичів з їх дібр на Україні. До них приставали нові товпи, так що гетьман збирав козацькі полки, щоби згнобити се заворушенє. Сили Поповича були за слабі, поміч від московського воєводи не приходила, а також розвіялась надія на Сомка, котрого увязнено. Брюховецький, до котрого Попович звернув ся о поміч, упоєний новопродбаною булавою, не квапив ся з допомогою, так що Попович обложений в Паволочі гетьманським військом був приневолений піддати ся. Поповича і 15 його учасників покарано після страшних мук лютою смертю: йому відрубали руки і ноги а туловище оставили умирати повільною смертю, а відтак трупа його спалено.

Брюховецький, котрий не дав помочи Поповичеві в скрутній хвилі, постановив тепер вирушити на правобережє і розіслав там універсали, взиваючи до боротьби за волю народу, за справи черни.

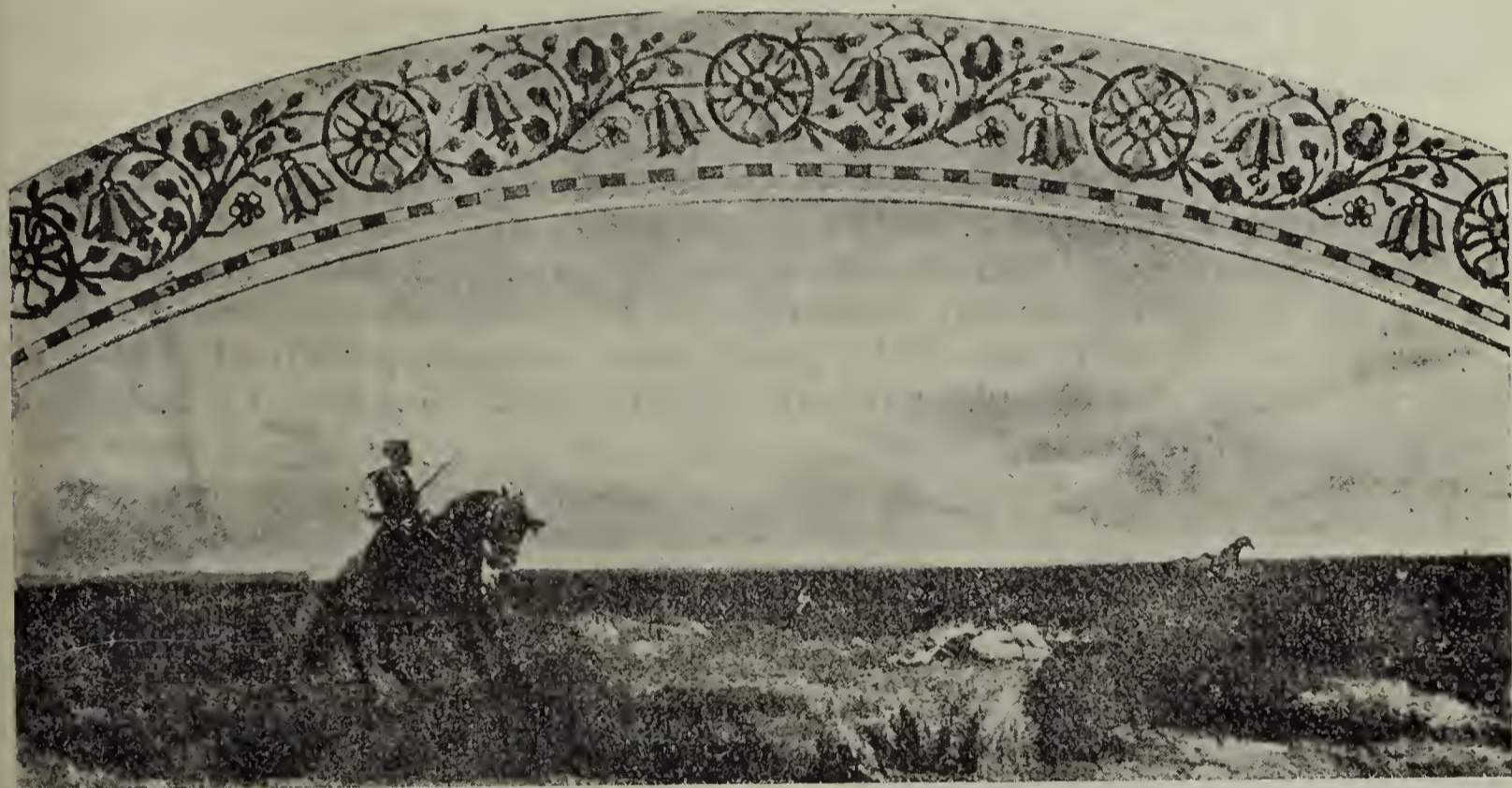
Задля того Тетеря звернув ся до короля Яна Казимира з горячою просьбою, щоби з військом явив ся в Україні, бо інакше не можна буде її удержати під владою Польщі. Король справді виправив ся на Україну, а се приневолило Брюховецького понехати свої змаганя що до правобережя і відступити під Гадяч.

Майже всю зиму 1663. на 1664. провів король на Україні, а Тетеря користуючись приявою королівських військ на Україні, постановив позбути ся всіх непевних що до вірности Польщі людей. Увязнено бувшого гетьмана Івана Виговського, тоді київського воєводу, посуджуваного о якісь політичні змаганя і без суду розстріляно в Корсуні. Така сама доля постигла знаменитого помічника Богдана Хмельницького, подільського полковника Богуна, що підчас походу короля стояв на чолі відділу польського війська, за те, що нібито думав відступити Поляків і злучити ся з лівобережними козаками. Митрополита Йосифа Нелюбовича Тукальського, генерального судю Гуляницького і бувшого гетьмана Юрія Хмельницького вислано в Марієнбурську твердиню.

Однак похід короля на Україну не пощастив ся, а Поляки під напором значного московського війська з полками Брюховецького були приневолені покwapно відступити на Білорусь. Тепер наново віджив рух українського народу викликаний Поповичем а здержаний походом Яна Казимира на Україну і проявив ся з великою силою. На Україні вибухали повстаня в ріжних місцях проти Поляків. На поміч зворушеному українському народови йшов Брюховецький із своїми полками і московськими військами і знов розіслав універсали звернені головно до черни. Міста і села піддавали ся йому і так вибухло повстанє народне проти Поляків з усіма признаками суспільної війни. Народне зворушенє особливо скрі-

пило ся, коли на правобережній Україні явив ся з відділом Запорожців хоробрий Сірко, лицар і любимець народу.

Сили гетьмана й Поляків не вистарчали для згноблення повстання на Україні. Польський воєвода Чернецький і полковник Маховський з усіх сил намагали ся згнобити сей рух, але нарід зносив усякі жорстокости, щоби визволити ся зпід польської влади і злучити ся з правобережцями. Тетеря писав королеви, що чернь сліпо рада кинути ся в московську неволю для того тільки, щоби не мати панів: вона не хоче, щоби вони держали її під своєю владою і користували ся єї працею. Ся споконвічна ненависть українського народу до неволі й економічного гноблення вищих верств і була головною понукою до того опору, з яким по думці Тетері, вся майже Україна рішила ся умирати за імя московського царя. І справді, з виїмкою трех міст, Чигирин, Корсуня і Білої Церкви, де були польські залоги, правобережна Україна не признавала влади гетьмана Тетері і зброїла ся проти Поляків. Тетеря опинив ся в небезпечнім

*С. Васильківський: Козак Голота і татари.
(Малюнок в салі губерніяльного земства в Полтаві).*

положеню і переніс ся в Польщу, а Україна оставала без гетьмана майже рік, поки 1665. р. вибрано на сей уряд черкаського полковника Петра Дорошенка.

З того часу положене на правобережній Україні прибирає зовсім инший напрям. Населене прихильне до недавна Брюховецькому мало помалу відступає від него і признає владу Дорошенка. До сего звороту причинили ся передовсім личні прикмети Дорошенка, а вчасти й инші обставини. Дорошенко був справді виїмковим серед українських гетьманів чоловіком. Се був чи не перший з гетьманів, що вмів підняти ся понад личні і станові справи козацьких старшин і змагав усіма можливими способами, щоби довести до користного для народу положеня. Він був вельми спосібний і щиро відданий справам свого краю. Він знав неспосібність польського правительства до чесного виконаня зобовязань що до України і недовіряв Полякам. Він визначав ся великими воєнними здібностями і незвичайною рішучістю в змаганях до витиченої мети. Нарід, що привик на гетьманській становищі бачити зовсім неспосібних

людей, себелюбів і послушників польської політики, відносив ся з прихильністю до Дорошенка тим більше, що надії на московську поміч показали ся марними. В останніх часах у лівобережних козаків відпала охота вести дальше війну правобіч Дніпра з Поляками і Татарами супроти зєдиненя України. Сам Брюховецький понехав справу завойованя правобережа і виїхав у Москву бачити царські очи і дістати нагороду за свої змаганя. Найбільш опорні міста піддали ся Дорошенкови.

По невдачнім змаганю Брюховецького до зєдиненя України, мимо поновного віддїленя правобережа під владою окремого гетьмана, загальне прямованє до злуки всеї України, відчуване самим народом і різко виявлене в часї останніх заворушень на правім березі Дніпра, жило і тепер дальше в українськїм народї. Се прямованє вступило в нову фазу розвитку і осягнуло в особі нововибраного гетьмана Дорошенка вельми ревного сторонника і поборника. Тільки відповідно зміненім обставинам послїдували в справі зєдиненя України деякі зміни: коли лівобережна Україна була доси начеб осередком, що притягав до себе правобереже Дніпра, то з часів вибору Дорошенка вага перехиляє ся на сторону правобережної України.

* * *

Отсей образ цілого десятилітя подій, що від Переяславського договору до вибору гетьманом Петра Дорошенка ворушили Україною, може бути для українського суспільства зеркалом, в котрїм воно повинно приглянути ся, щоби в сучасних змаганях до організації самостійної України не попадати в сі шкідливі для українського народу і його розвитку похибки, які перед 250 роками накоїли стілько лиха на Україні і довели до упадку єї державної самоуправи.

Др. Ярослав Тординський.

Україна й Московщина.

(З історії культурних взаємин України в XVI—XVIII вв.).

I.

У культурному й політичному розвою державної України наших часів вражає незвичайно болючо передовсім брак національно свідомої й карної та виробленої інтелігенції, котра — як єдино до того покликана — могла би успішно взяти в свої руки провід над народом. Що правда, маємо там кілька імен, що могли би принести честь не тільки Українцям, але й кождому великому народови, але їх рішучо за мало. Се й відбиває ся на живому організмі України й доки не буде виповнений той пробіл, доси не зможе Україна зажити спокійним, щасливішим житєм.

Ріжні були причини того, але одною з найважніших було се, що наші сусіди, котрим доля присудила панувати довгий час над нашим народом, забрали нам нашу інтелігенцію. Разом із висшими, заможнішими верствами стала й наша інтелігенція покидати наш нарід, бо йому зле поводило ся. Одні шукали у своїх панів наживи, другі ширшого розголосу й слави, інші високих почесностей... А ті пани не тільки не відганяли від себе нових приходців, а ще й приманювали їх усякими спо-

собами, аж доки не довели до отсеї руїни інтелігентного духа на Україні, над якою боліємо саме у наші дні.

Ледви чи яка инша держава заграбила так немилосерно нашу інтелігенцію, як Московщина. Що правда, забрала її багато й Польща, лещо Угорщина, дещо Румунія, але ніякий нарід не використав так беззлядно з того боку України, як Московщина. Нині в науці доказано вже, що Українці двигнули Московщину з духової темряви, що вони ввели Москалів у сімю європейських народів — але се оплатили вони своєю власною кровю, бо втратою мало що не усеї інтелігенції. А яка заплата стрінула Україну за сю безпримірну жертву, се посвідчає найкрасше історія України під панованєм Московщини, а передовсім історія української мови в публичному житю.

Власне отсі стрічки наміряють виказати на основі найновіших наукових даних (передовсім на основі нової книги: „Харламповичъ К. В. Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. Томъ I. Казань 1914.“) *) як то Україна позбувала ся поволи своєї інтелігенції в користь Московщини. Обіймемо поки що час від половини XVI до половини XVIII в. й подамо погляд на історію зносин України з Московщиною в тім часі, перейдемо причини, що склонювали Московщину користувати ся працею української інтелігенції, вкінці приглянемо ся людям, що пішли на службу Московщині, розважаючи причини того їх кроку, їх поведенє, їх відносини до своєї вітчизни й працю на Московщині. Думаємо, що висліди того перегляду здивують неодного...

II.

Ще в часи найкрасшого розвою самостійної української держави — в XI. і XII. в. — була Україна не тільки осередком, але й жерелом цілої руської культури. Головним єї розсадником став Київ — престольний город України-Руси, осідок великого князя, митрополита й київо-печерських монахів. Відси розходила ся просьвіта, письменство, штука і т. д. не тільки по землях, заселених Українцями, але й Білорусинами та Москалями. Але з татарською руїною в XIII. в. упало значінє Київа, а до що раз більшої могучости доходить Московщина. Однак Москалі були крайно непросьвічені. Своє подвигненє завдячують вони передовсім Україні.

Сильнійший культурний вплив України на Московщину починає ся з XVI. в. Був се час, коли польсько-литовська держава, дійшовши до значної сили, закріпила Люблинською унією (1569. р.) панованє над українськими землями. В склад Польщі й Литви увійшли давні українські князівства: Галицьке, Волинське, Київське, Чернигівське, Новгород-Сіверське й Турово-Пинське. Українська народність визначила вже в тім часі зовсім виразно свою етнографічну самостійність у сімі славянських народів; Україна жила своїм окремим культурним житєм. Незабаром починає ся тут могутний духовий рух, котрого осередком стає в XVII. в. знов Київ. Сей рух був такий сильний, що під його переможним впливом стояла більш як півтора столітя й Московщина аж до часів панованя цариці Катерини II., котра остаточно зломил надмірний приплив Українців на висші державні й суспільні становища в московські землі, хоч все таки не могла увільнити Росії від впливу діячів української народности, як се показує XIX. і навіть XX. в. (згадатиб тут хоч би таких письменників, як Микола Гоголь, Володимир Короленко й ин.).

*) Праця Харламповича обчислена на три великі томи, але II. й III ого тому у нас ще нема — може вони й не вийшли ізза воєнної заверюхи.

Нема сумніву, що перших починів впливу України на Московщину в XVI—XVIII. в. належить шукати у традиційному значіню Києва. Хоч Київ був так зруйнований, що від половини XIII. аж до XVI. в. зійшов до ряду незначних місточок, у яких і жити було небезпечно, все таки не втратив він давньої притягаючої сили. Сеж була колись голова церкви цілої Руси, котра відси дістала християнську віру. Тому київські сьвятині притягали все не тільки Українців, але й Москалів, що прибували раз-ураз сюди на паломництво. Деякі з тих московських паломників оставали навіть на все в Києві, передовсім як черці Києво-Печерської Лаври по-мимо того, що польські королі забороняли в XVI. в. приймати сему монастиреви монахів із Москви й Волощини. Такі релігійні зносини з Києвом не могли остати без деякого впливу й на духове жите Московщини взагалі.

З другого боку вже від XV. в. переходили й українські монахи на північ, у Московщину й закладали тут навіть монастирі. Від другої половини XVI. в. появляють ся на Московщині вже Українці з науковим образованием і з науковими цілями. Одним із перших таких людей був ієродиякон Ісаія, родом із Каменця Подільського. Він прибув у Москву в 1561. р., щоби тут пошукати в царській бібліотеці за ріжними книгами, між иншими за славянським перекладом Біблії, котру саме тоді задумано напечатати на Литві. Але Ісаія вдав ся необережно в релігійно-політичні справи Московщини й опинив ся в ростовській монастирській тюрмі. Тут пробув він понад 30 літ і, здає ся, умер таки в Ростові. В тюрмі займав ся він літературними працями. Ісаія є одним із перших Українців, що працювали для московського письменства — поки що не по добрій волі.

На XVI. вік припадають також початки живійших зносин українського духовенства з московськими сьвітськими й духовними властями. У війні 1500.—1503. р. втратила Польсько-Литовська держава в користь Московщини Новгородсько-Сіверську область, де знаходили ся також посілости Києво-Печерської Лаври, та Миколаївського пустинського монастиря, з котрих вони мали значні доходи.

Отже тепер треба було добитись дозволу царів на користуванє сими доходами, а се спричинило видаванє відповідних грамот і посольства. З кінцем XVI. в. замінено сі доходи царською милостинею, яку присилано згаданим монастирям. В тім часі починає що раз більше ширити ся по українських церквах і монастирях звичай звертати ся з просьбою о милостиню до московських царів. І так пр. цар Федір Іванович посилав у 90-тих рр. XVI. в. милостиню семи церквам у Каменці Подільськїм; а коли згоріла Успенська церква у Львові, просило львівське братство, київський митрополит і львівський православний єпископ того самого царя о дари на відбудову церкви, шпиталя й гостинниці для приїзжих. Навіть з далекої Афонської гори приходили в Московщину Українці-монахи за милостинею.

Але не тільки милостині глядали Українці в Московщині — вони шукали там також опори в хвилях, коли українська православна церква попадала під польським правлінням у тяжке положенє. Так було в часі заключеня Берестейської унії (1596. р.), коли то православна церква на Україні втратила майже всіх своїх єпископів і митрополита, котрі прийняли унію з Римом. Тоді православні Українці (пр. князь К. Острожський) оглядали ся за духовою опорою також і в Московщині.

Тимчасом настали на Московщині з початком XVII. в. великі заворушення. Діяльну участь у заворушеннях брали також Запорожські козаки. Вони ходили походами на Московщину й перейшли її огнем і мечем. Очевидно се не могло настроїти прихильно Москалів до Українців. Але

все таки треба було числити ся з тим, що значнійше число Українців опинило ся на Московщині.

При помочи козаків, зорганізованих під булавою гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, відновлено 1620. р. православну митрополію в Києві. З того часу росте постійно число Українців, що удають ся на Московщину або за ріжними справами або на постійне жите. Хоч перші царі з дому Романових сприяли таким переселенцям, бо бачили в них культурний елемент, хоч дехто з висшої російської єрархії підпомагав їх, однак загально уважано їх на Московщині чужинцями. Москалі бояли ся передовсім, аби що не потерпіла через українських пришельців православна віра. Українці були, що правда, також православні, але тому, що вони в боротьбі з римо-католицькою церквою мусіли оперти ся на західно-європейській культурі, видавали ся московському духовенству підозрілими з релігійного боку. Дійшло навіть до того, що московський собор рішив у 1620. р. проти канонічних установ, що Українців належить у друге перехрещувати, бо їх хрещенє, виконане при помочи обливання, є неважне (на Московщині хрестили тоді через погуженє в воді).

Але й се прямо обидне для Українців рішенє не спинило припливу духовних людей, найчастійше монахів, у Московщину. Головною причиною того були ті згадані вже тяжкі відносини, які мусіла переживати православна українська церква під панованєм Польщі. Православні монахи покидали громадно Україну — деколи й до 150 нараз. Сі прикрі відносини були й причиною, що два перші митрополити у відновленій православній митрополії в Києві: Йов Борецький та Ісаія Копинський гляділи помочи в Московщині. Перший із них предкладав навіть цареві Михайлови Федоровичеві в 1624. р. прийняти Україну під свою власть, але на Московщині не думали ще про се тоді поважно, бо знали, що ся гадка не має ще між Українцями належної опори.

Такі були причини переходу Українців на Московщину аж до половини XVII. в. Цікаво тепер приглянути ся ся чисельним даним із того боку, бо що йно тоді зможемо зрозуміти яснійше сі події. Маємо досить докладні реєстри таких переселенців, починаючи 1623-им роком. До 1654. р., до Переяславського договору, котрим Богдан Хмельницький злучив Україну з Московщиною, перейшло з України на Московщину около 350 монахів; далі відомо около 30 імен сьвященників із білого духовенства, що переселили ся з України на Московщину; від 1652. р.

Ол. Поваківський: Наука.

(Малюнок призначений до салї муз. тов. ім. М. Лисенка у Львові).

покликає вже московське правительство цілий ряд українських співаків для закладання хорів на півночі. Тут не вчислено тих Українців, що дісталися під владу Москви силою воєнних договорів і т. п. Вкінці від 1622. р. маємо списи ріжних людей з України, що прибували на Московщину за милостиною (за грішми й книгами).

Як згадано, зносини українського духовенства з московськими властями стають живійші від часу відновлення православної єрархії на Україні (1620. р.). Але коли на митрополичому престолі в Києві засів Петро Могила, настала в тім напрямі деяка зміна. Хоч Могила зносився деколи з Москвою й діставав навіть відтам дари, все таки не був він єї прихильником і здержував вандрівки українського духовенства на північ. Тому за його митрополії були часом цілі роки, в котрих не чуємо нічого про таких переселенців. Тільки в 1638. р. довідуємося про громадний перехід монахів і монахинь на Московщину. Саме тоді розійшлася чутка (зрештою неправдива), немов митрополит Петро Могила прийняв унію. Під вражінем сеї вістки виселилися на Московщину цілі два монастирі: Прилуцький Густинський (з ігуменом Василем, 5 сьвященниками, 4 дияконами, 57 старцями, й 11 монастирськими мужиками разом із їх родинами) і Ладинський Покровський дівичий монастир (з ігуменом, сьвященником, ігуменю, 50 сестрами й 16 служками та півцями).

Так представляєся в загальному історія переходу української духовної інтелігенції на Московщину до першої половини XVII. в. Погляньмо тепер на діяльність визначнійших із тих переселенців після того, як вони покинули свою вітчину.

Між переселенцями було багато людей здібних, сьвітлих, із глибшим образованием або на висших становищах. Деякі з них стали працювати для піднесення освіти на Московщині. А могли вони зробити справді багато в тім напрямі, бо на Україні доходить із кінцем XVI. і в XVII. в. культурно-національний рух до значної висоти. Сей духовий підєм проявився між иншим також у закладанню друкарень. Коло розвою й піднесення друкарської штуки на Україні заслужилися дуже два Москалі: Іван Федоров і Петро Мстиславець, що заклали в половині XVI. в. друкарню в Москві, але були приневолені скоро втікати зпоміж своїх темних земляків, що добачали в друкарському ділі небезпечні чари. Федоров заложив у 1573. р. свою першу друкарню у Львові, а що саме тоді почала виявлятися чимраз більше потреба української книжки перередовсім у боротьбі за віру й народність, стали на Україні рости друкарні одна по другій і то не тільки по містах, але навіть і по селах. До 1646. р. повстали друкарні у Львові (чотири), Острозі, Дермані, Стратині, Крилосі, Києві (дві), Рахманові, Луцьку, Четвертні, Кременці і Чернигові — отже разом 15, не вчисляючи в се ще численних вандрівних печатень. У Москві ледви животіла й то з перервами в тім часі одна друкарня. Можна уявити собі, як цінною являлася серед таких обставин українська книжка на Московщині — чи то при богослуженнях чи при духовнім читанню. Московщина жила тоді українськими книжками, бо своїх не було. І не тільки печатні книжки посилала Україна Московщині, незабаром появляються там і друкарі Українці, як ось Волинець Онисим Михайлович Радишевський і вихованець українських шкіл Федір Касянович Гозвинський, що в початках XVII. в. насаджують на Московщині друкарську штуку.

Але не належить думати, немов би то українська книжка не стрічала ніяких перепон серед Москвичів. Противно, їй прийшлося звести тут важку боротьбу з московською темнотою й заскорузлістю. Ми вже згадували про недовірчивість Москалів супроти Українців на релігійному полі — православє Українців уважалося на півночі непевним, попсова-

ним. На тім тлі прийшло до конфлікту з двома знаменитими українськими ученими й письменниками: Лаврентієм Зизанієм Тустановським і Кирилом Транквіліоном Ставровецьким. Тустановський прибув 1626. р. до Москви, де його привитали як знаного вченого. Тут хотів він видати свій „Катехізм“, книгу на той час дуже потрібну. Але між ним і московським патріархом Філяретом вибух спір ізза релігійних поглядів, висловлених у „Катехізмі“ й тому до печатання сеї книжки не дійшло. Його самого відпустило правительство, що правда, із щедрими дарами. Гірше повело ся Кирилови Транквіліонові Ставровецькому, котрий видав 1619. р. „Учительне Євангеліє“, перший поважнійший збірник українських проповідий. Ся книга появила ся якимось способом у більшій кількості на Московщині, де її стали дуже радо купувати. Але московські книжники гнець доглянули в тім „Євангелію“ ріжні єреси й московський патріарх не тільки заборонив його читати, але й велів палити його примірники. Що більше, в 1628. р. веліло російське правительство списати по всім церквам печатні й рукописні книги й нищити їх, оскільки вони походили з Литви або з України. З того часу намагали ся пограничні власти не допускати українських книжок на Московщину — вони попадали там хиба потайки. Аж у 40-их рр. XVII. починають знов напливати в Московщину українські печатні видання. Українська культура розвинула ся завдяки численним школам так дуже, що вона стала ділати й на Москву. Поволі й тут починають відчувати що раз більше потребу української книжки, коли своїх було за мало. І ось від 40-их рр. XVII. в. не тільки посилають Українці свої видання цареві й високим достойникам Московщини, але українські книжки перепечатають ся навіть від 1648. р. у Москві (пр. граматика Мелетія Смотрицького, катехізм Петра Могили й ин.).

Але вплив і значіне українських учених на Московщині пішли багато далі. З кінцем вересня 1648. р. звернув ся цар Олексій Михайлович до чернігівського єпископа Зосими з грамотою, котрою поручав йому прислати двох Українців, добре обзнайомлених із грецькою й латинською мовою для перекладу Біблії з грецького на церковно-славянське. Про таких учених людей у Московщині шкода було й думати. Колиж Зосима не давав цареві ніякої відповіді, звернув ся цар із подібним проханем до київського митрополита Сильвестра Коссова (в маю 1649. р.). Сейчас вислано з Києва на північ двох учених людей: Арсенія Сатановського та Епіфанія Славинецького. Була се перша українська кольонія в Москві, визвана туди самим царем. В 1650. р. прибув до них ще третій: Дамаскин Птицький. Приїзжих Київлян прийнято в Москві величаво й поміщено в Чудівськiм монастирі. З державної каси визначено їм високу платню й гарне удержанє. Між визначними Москалями знайшли вони щирих прихильників, що розуміли значіне київської науки — передовсім жив із ними в дружних зносинах боярин Теодор Ртіщев, що належав до великих прихильників і покровителів київських учених.

Найзамітнійший між згаданими київськими пришельцями був Єпіфаній Славинецький, молодший учитель Києво-Могилянської Колегії. Був се чоловік глибоко вчений. Знав він знаменито мови: грецьку, латинську, єврейську й церковно-славянську. До того він був незвичайно трудолюбивий — полишив по собі понад 100 учених праць, як ось виданє Біблії (при помочи інших учених, у Москві 1663. р.), видання богослужебних книжок, переклад ріжних служб із грецького на церковно-славянське, переклад словаря, енциклопедичних збірників, географії, космографії, лексикони і т. д. Свої знамениті й важні на свій час праці написав Славинецький переважно вже в Москві. Також Арсеній Сатановський і деякі вчені Київляни, що пробуваючи в Москві гуртували ся довкруги особи

Е. Славинецького, займали ся писанєм учених праць. Взагалі київські виселенці виявляли зацікавленє ріжнородними літературними справами й просвітою та старали ся не обійти ніякої важнійшої прояви в області духового житя Московщини. Тому їх поява на півночі творить цілу епоху в культурному житю Москви — вони внесли там перший промінь правдивої освіти, основаної на звязках із західною Європою, тої самої освіти, яка розвивала ся тоді на Україні.

Українські учені витворили між москалями цілу школу, що викликала правдивий переверот у тамошних умах, примирюючи їх із західно-європейською культурою, котрої до тепер там бояли ся. Що правда, більшість московської суспільности станула в рядах ворогів київських учених, а навіть, як побачимо далі, розпочала з ними отверту боротьбу, але Українці, оперті на поміч правительства й ріжних впливових людей, мусіли вкінці побідити. Зрештою найздібнійші люди станули відразу по стороні Києвлян. До них належав пр. знаменитий патриарх Нікон, оден із борців за висшу просвіту своєї вітчизни — Московщини.

Ол. Новаківський: Штука.

(Малюнок призначений до салі муз. тов. ім. М. Лисенка у Львові).

II.

Із злукою України з Московщиною в 1654. р. не змінив ся загальний характер культурних зносин України з північю, але вони стали більше оживлені, бо їх не спиняли державні межі. Частійше їздять тепер представники української церкви в Москву чи за підмогою чи в інших справах, привозять сюди ріжні сьвятині й книжні дарунки або книжки на продаж, допрошують ся друкувати свої твори на царський кошт. Також частійше переселяють ся на північ для постійного житя монахи й біле духовенство. І ось стрічаємо від тепер не рідко на Московщині не тільки поодиноких монахів, але й цілі монастирі, скольонізовані Українцями; Українці займають ви-

сокі становища в церковній єрархії, стають настоятелями монастирів, єпископами, архієпископами, митрополитами, а навіть добивають ся до управи патриархатом. Українських сьвященників стрічаємо по парохіях, на царськім дворі, між військовим духовенством, у дипломатичних тілах. У Москві лунає нераз українська проповідь або виголошують ся українські торжественні промови. Далі напливає з України велике число учителів. Вони учать не тільки приватно, але при помочи правительства організують середні й висші школи, котрих до тепер на Московщині не було. Вкінці церковний український сьпів здобуває собі перше місце на

царським дворі й у інших церквах. Ось що тягнуло просвічених Українців на Московщину, ось чому вони покидали громадно свою нещасну Україну, що серед безнастанних внішних і внутрішних боротьб хилила ся поволи до упадку. І не було кому подбати поважно про її піднесенє, бо її найкрасші сини йшли на службу чужим. Жадоба блеску, слави, достоїнств, грошей, ширшого поля діяльності перемогли над любовю рідної землі. Ся сумна для нас історія блискучої кар'єри Українців на Московщині буде предметом дальших стрічок нашого огляду.

Підпомагали тим зносинам України з Московщиною передовсім важні історичні події. Із злукою України з московським царатом стала скоро упадати й незалежність київської митрополії. В 1654.—1656. рр. прилучено до московської церкви епархії: могилівську, полоцьку й смоленську, що досі належали до київської митрополії, відтак намагали ся вибити ся зпід влади київського митрополита й інші епархії (пр. чернігівська), а в 1686. р. підчинено цілу київську митрополію московському патріархатови.

Як згадано, справу злуки України з Московщиною видвигнула ще в 20-их рр. XVII. в. київська православна єрархія. Але московське правительство довго не могло рішитись у сьому ділі. Воно дорожило миром із Польщею, не довіряло Українцям, не вірило в силу Запорожців. Ще за рік до злуки бачимо сї ваганя. Але й не належить думати, що вся Україна годила ся так радо на злуку з Московщиною. От хоч би й між українським духовенством мала Москва завзятих противників, що не хотіли нічого чути про сю злуку. Київський митрополит Сильвестер Коссів довго ставляв опір сій гадці й не хотів їй підчинити ся, а зробив се тільки, зневолений обставинами. І тепер прийшло ся йому зводити важку боротьбу з царськими воєводами й московським правительством за права української церкви. Ся боротьба кінчила ся деякими уступками Коссова, але все таки зумів він неодна вибороти. В усякім разі не був Сильвестер Коссів ніколи прихильником Москви, котрої він не любив як політичного ворога, що не заважає ся посягнути й на самостійність української церкви й від котрої бояв ся пониження високої української культури. Як знаємо, сї обави митрополита сповнили ся незабаром аж надто. Зараз після злуки розпочав московський патріархат енергічні заходи коло підчиненя собі київської митрополії. Образований і людяний патріарх Нікон не доводив до острих конфліктів, бо Українці любили його, але по яких 30 літах скінчила ся уся справа таки втратою самостійности київської митрополії — вона признала московського патріарха своєю головою, коли київським митрополитом став Гедеон Св'ятополк-Четвертинський. Стало ся се завдяки гетьманови Іванови Самійловичеви, що спричинив підданє української церкви московському патріархови Йоакимови.

Не сприяло Московщині й висше українське духовенство вже хоч би й тому, що воно бояло ся втрати своїх привілеїв. Між низшим чорним і передовсім доволі необезпеченим із материяльного боку білим духовенством знаходило ся вже більше прихильників Москви — без сумніву й тому, що в тих верствах стояла просвіта низше й не було ясного розуміння національних справ. Але й між тими останними далеко не всі станули так без застереження по боці Москви.

Та як би воно там не було, з хвилею злуки України з Московщиною стали частійше появляти ся Українці на півночі й збільшала ся українська кольонія в Москві. І так стрічаємо українських монахів передовсім в монастирях: Іверським Валдайським (коло міста Валдая), у Воскресенським (на північний схід від Москви), далі в московських монастирях: Саввинським (жіночий), Новодівичім (жіночий), Андріївським, Донським, Заїконоспаським, Чудівським, Симонівським, Даниловім, Богоявленським,

Новоспаськім, Саввинім Сторожевім (50 верстов від Москви), в пограничних монастирях: Чолнськім Спаськім (коло Трубчевська), Свінськім Успенськім (коло Брянська), в провінціональних монастирях: Смоленщини, Володимирщини, Казанщини і вкінці в сибірських монастирях. Число монахів Українців у згаданих монастирях виносило звичайно кілька десятків (70 і більше) так, що у всіх монастирях Московщини стрічаємо в часі від 1654. до 1700. р. певно яких 1000 монахів з України або із спорідненої з нею культурою Білої Руси. Також біле духовенство України являє ся тепер частійше на півночі. Українські сьпіваки тішили ся покровительством царя Олексія Михайловича, Теодоря Олексієвича, цариці Софії, патрiярха Нікона й ин. За милостинею прибуло в рр. 1655.—1700. з України до Москви яких 250—300 людей чи то від себе чи від ріжних інституцій чи від високо поставлених осіб.

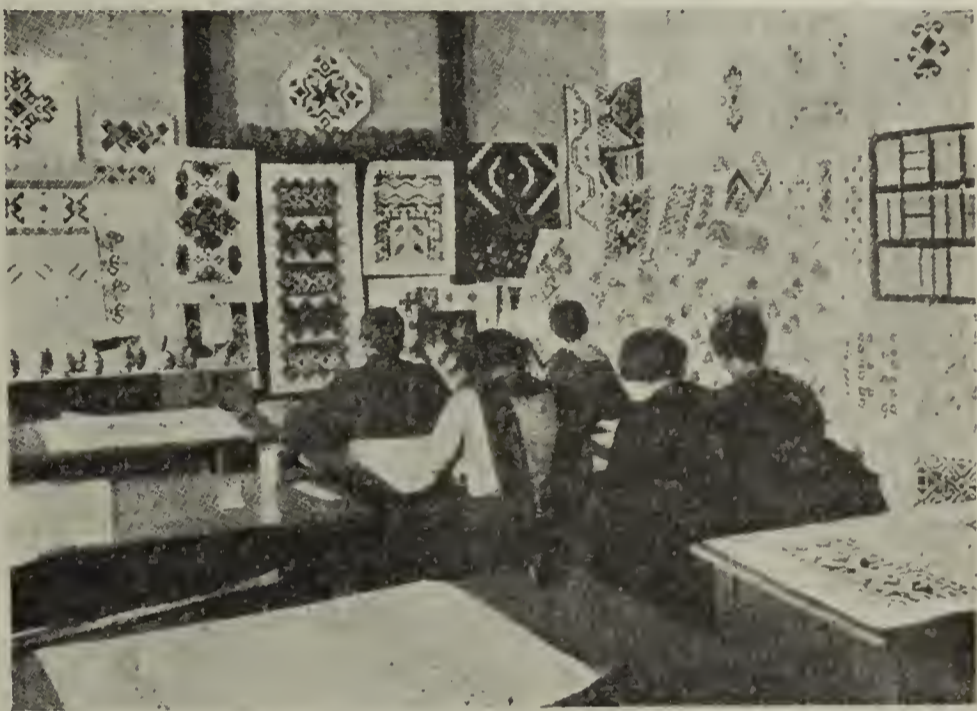
Ті Українці, що прибували у Московщину на постійне жите або тільки на коротший чи довший час, відиграли тут незвичайно важну ролю, бо дали Московщині просьвіту й поклали трівкі основи під єї духовий розвій, розганяючи сю темноту й непросьвіченість, якою визначала ся до того часу Московщина. Українці розвинули на півночі оживлену діяльність як педагоги, проповідники, письменники й перекладчики, не занедбуючи при тім і штуки (сьпів, малярство й ин.) і ріжних галузей наук.

Ми вже згадували про ріжнородну й живу діяльність Єпіфанія Славинецького. Ще більший вплив від него мав на московську суспільність Симеон Полоцький (Самуїл Пйотровськнй Ситнянович), Білорусин родом, але вихованець Києво-Могилянської Колегії. Він прибув у Москву 1663. р., бо в його родиннім місті Полоцьку було йому за тісно жити. У 1665. р. отворив він першу висшу школу в Москві (в Спаськім монастирі) — тут учило ся ледви кількох, але зате визначних пізнійше людей. Однак школа перетривала ледви три роки. Крім того займав ся Полоцький писанєм проповідий (маємо їх 212), віршів („Ритмольогіон“ — збірник його віршів, римована Псалтира, похвальні вірші в честь царів та достойників і ин.), драм („Навухудоносор“ і ин.), богословських книжок і многих инших творів — він полишив дуже багато писань із ріжних областей. Отсі праці зеднали Полоцькому широкий розголос — він добив ся навіть високого становища учителя царських дітий, оден із царів, Федір Олексієвич, був його учеником. Добивши ся такого впливу, використовував його Полоцький для пересадженя української науки з Києва в Москву при помочи покликаних для сеї ціли Українців. І ось удає ся Полоцькому й його ученику Сильвестру Медведєву оснувати висші школи. Справа не була така легка, бо треба було поконати сильний нераз опір московських кругів, а до того в самій київській кольонії не було згоди що до напряду веденя шкіл — одні були за перевагою грецької мови, другі домагали ся переваги латинської мови, себто системи, заведеної в Києво-Могилянській Колегії. Однак побідило вкінці веденє науки в латинськїм дусї, як се було й у Києві — у відкритій в 1685. р. академії в Москві, котру задумано зразу вести в чисто грецькїм дусї, стала здобувати собі що раз більше значіне латинська мова, а з нею й схильність до західно-європейської культури. Так побідив вкінці в Москві київський напрям.

Крім того були Києвляни для Москалів також взірцем бесїдників і проповідників. Відома річ, що українські школи високо розвинули бесїдницьку штуку. При них була катедра реторики, з котрої вчили складати проповіді й похвальні промови. Скоро розвинула ся тая галузь незвичайно гарно. В другій половині XVII. в. має Україна вже таких

славних бесідників, як: Йоанікий Галятовський (видав збірник проповідей „Ключ розуміння“), Антін Радивилівський (напечатав два збірники проповідей: „Огородок Богородиці“ й „Вінець Христовий“) і Лазар Баранович (полишив також два збірники проповідей: „Меч духовний“ і „Труби словес проповідних“). Їх бесіди, оперті на західно-європейських взірцях (передовсім схолястичних) стали підкладом і для московської проповіді. До того переніс ся до Москви з Києва також звичай складати похвальні слова (панегірики). З важніших українських бесідників, що появлялися в Москві, були ось які:

Глухівський протопіп Іван Андрєвич Шматковський, що прибув 1664. р. в Москву за милостинею, виголосив перед царем блискучий панегірик, що зробив сильне вражіє. Поминаючи проповіді згаданих уже Епіфанія Славинецького й Симеона Полоцького, зазначимо, що в Москві виголошували свої бесіди також: Лазар Баранович і Йоанікий Галятовський, що прибували сюди, аби випросити підмоги на печатанє своїх творів. Під впливом згаданих і многих інших українських бесідників стала з кінцем XVII. в. розвивати ся що раз красше проповідь. Нічого й говорити, що стояла вона зовсім під впливом української (найбільше київської) проповіді. Рівночасно з тим росте на Московщині що раз більше й бажанє спроваджувати українських проповідників.

Вистава народного мистецтва Буковини й Галичини в Києві 1917. р.

Черновецька ткацька робітня: кляса мальованя.

Далі подбали Українці на Московщині о розширене книжок і друкарської штуки. Численні українські книжки переходять на північ.

Їх присилано сюди сотками на продаж. Як тільки яке видавництво не могло розійти ся на Україні, висилано його на північ, а там при браку своєї власної книжки розходило ся воно скоро й приносило гарний дохід. Часто купував українські книжки в більшій кількості й царський двір. Даремні були заборони в сім напрямі з боку російського правительства — се не спиняло розширення української книжки на півночі. Установлено навіть уряд цензора для українських книжок, але щож! Цензорами ставали часто Українці (як ось Симеон Полоцький), а вони ще й помагали розширеню такої книжки. Українські книжки не тільки читано — їх переписувано також і перекладано. Але з другого боку належить замітити, що при спорах з українською книжкою й з українськими ученими в релігійних справах стала брати що раз частійше верх Москва, котра вирівнувала поволи таким способом різниці між українською і московською церквою.

III.

Вплив Українців на Московщину дійшов до найвисшого степеня в першій половині XVIII. в. Російські царі, починаючи від Петра I., аж до Єлисавети Петрової не були противні ріжним Українцям, що напли-

вали на північ і займали тут архієрейські катедри, настоятельські місця по монастирях, в епархіяльній управі, а коли 1721. р. установлено Св'ятійший Синод, мали вони й тут переважаючий голос. Як багато Українців появило ся на півночі, видно хоч би з того, що в 1700.—1762. рр. на 127 архієреїв на Московщині було 70 Українців і Білорусинів, 47 Москалів, 3 Греків, 3 Румунів, 2 Сербів і 2 Грузинів. Українці були звичайно духовниками царів, проводили в наочуваню молодіжи, вели місіонарську працю і т. д. Вони дістали в свої руки московську академію й покрили Росію цілою сіттю семінарий. У різних школах Московщини стрічаємо не тільки Українців учителів, там являє ся громадно також українська молодіж, котру закликало сюди правительство або стягали різні пришельці. При дворі пробувають десятками українські сьпіваки й музиканти, котрих цінено так високо, що надавано їм навіть титул графів. Появляють ся також українські малярі, техніки й ин. Великий вплив на московську суспільність мали письменники Українці. Вони властиво витворили московську письменну мову й підготовили введене народної московської мови в літературу в половині XVIII. в.

Свій вплив на Московщину опирали Українці передовсім на прихильности до них російських царів. Підпирав їх дуже вже цар Петро I., котрий зрозумів, як великі услуги можуть йому принести образовані Українці в задуманім ним ділі культурного й політичного підвигнення Росії. Між Москалями не знаходив він відповідно поступових людей. Повстанє гетьмана Івана Мазепи й битва під Полтавою не багато змінили в сім напрямі в думках Петра I. Політично він і так не був ніколи прихильний Україні, а після 1709. р. став він систематично працювати над знищенем автономії України. Але се не спиняло його високо цінити українську просвіту й користувати ся нею для своїх цілей. Тому образовані Українці, о скільки вони хотіли працювати для російської імперії, знаходили в Петрі I. свого покровителя.

Українці, занявши при Петрі I. цілий ряд визначних становищ на Московщині, віддали цареві просто неоцінені прислуги в ділі реформи російської держави, яку задумав Петро I. Але були між призваними на північ Українцями також такі, що не йшли на стрічу бажанням Петра I. До них належав між иншими й знаменитий київський учений Стефан Яворський, що прибув до Москви в 1700. р. й добив ся тут скоро високих духовних почесностей, бо в його руки перейшла навіть управа патріяршого престолоа. Яворський не був надто податливий Петрови I. Він не хотів пр. вінчати царя з Катериною, бо жила ще його жінка, не слухав його в церковних справах і взагалі противив ся, як міг, його реформам. А належить пам'ятати, що Стефан Яворський був неабиякий учений — був се великий богослов, блискучий проповідник, талановитий письменник.

За те знайшов Петро I. щирого помічника в справді геніяльнім, хоч не усе характернім Українцеві — Теофані Прокоповичу. Вихований у західній Європі (між иншими в Італії) і в Київській Колегії, визначав ся Прокопович ліберальними поглядами на ролю церкви й готов був підчинити її сьвітській владі. Тому годив ся він із поглядами царя Петра I. Теофан Прокопович, покликаний на місце псковського митрополита, став державним секретарем царя. Через його руки проходили всі важніші розпорядки в справі церковної управи, їх він сам таки укладав або редагував; з порученя царя писав він передні слова до різних перекладів із чужих мов, книжки для науки, богословські й політичні розвідки; він був блискучим бесідником духовним і політичним — взагалі проявляв Прокопович незвичайно різнородну духову діяльність, вносячи всюди щось нове. За його справою зніс цар у 1722. р. патріярхат, і віддав найвисшу

управу російської церкви в руки Сьвятійшого Синода. В склад Синода увійшло 11 людей, з того 5 Українців і 4 Москалів. Президентом Синода став Стефан Яворський, одним із його віцепрезидентів Теофан Прокопович. Сьвятійший Синод правив, як відомо, російською церквою аж до найновішої революції, котра привернула назад права московського патріярха.

З інших Українців, що переселили ся в тім часі на північ, згадаємо ще Дмитра Туптала Ростовського, що прибув до Москви в 1705. р. і став незабаром сибірським, а опісля ростовським митрополитом. Був се визначний письменник (писав рождественські драми, житеписи сьвятих п. з. „Четі Мінеї“ і ин.), богослов, (боров ся з противниками православя) і проповідник. Він положив великі заслуги коло російської церкви. За праведне жите признала його православна церква сьвятим.

Також цариця Катерина I. була прихильна українським духовним тим більше, що вона навіть завдячувала свій престіл Теофанови Прокоповичеві (котрий посьвідчив, що така була воля Петра I.). Але за єї панованя вже почали ся переслідуваня деяких українських єрархів — пр. багато неприємностей з боку російського правительства мали: астраханський єпископ Лаврентий Горка, новгородський архієпископ Теодозий Яновський, а навіть сам Теофан Прокопович. До того зреформовано за цариці Катерини I. Сьвятійший Синод і покликано до него більше число Москалів.

Цар Петро II. вже не був прихильником українського духовенства — на Україні заборонено йому навіть 1728. р. набувати нові маєтности. Цариця Анна Іванівна також не любила українських сьвящеників. За єї панованя усунено навіть з єпископських катедр: київського архієпископа Варлаама Ванатовича, тверського архієпископа Теофілякта Лопатинського та іпатського архімандрита Плятона Малиновського — сего останного й покарано ще засланим на Сибір. Положенє Українців поправило ся аж за панованя цариці Єлисавети, на котру мав великий вплив О. Розумовський. Завдяки його впливам полекшало Україні з політичного огляду, а київському архієреєви привернено відобраний йому недавно титул митрополита. За час 20-літнього панованя Єлисавети обіймають Українці високі духовні чини в так значнім числі, як ніколи доси — на архієрейських престолах Московщини бачимо тоді до 30 Українців! Аж у 1754. р. видала цариця розпорядок, яким зрівнала Москалів з Українцями в правах на висші духовні чини, поручаючи рівночасно предкладати собі на такі вільні місця також і Москалів.

Так було аж до червня 1762. р., коли російський престол перейшов в руки цариці Катерини II. Вона постановила знищити політичні права України й справді доконала того, руйнуючи Запорожську Січ і заводячи кріпацтво на Україні. Рівночасно з тим обкрожувала цариця права українського духовенства й не допускала його до визначнійших місць на Московщині.

Таке було вдношенє російських царів і правительства до Українців. Не так було з московським духовенством і московською суспільністю. Хоч дехто з більше образованих Москвичів був прихильний до української культури, розуміючи єї висшість, загал Москалів був ворожо настроєний до українських емігрантів, котрі забирали йому що найвиднійші місця. Москалі, уступаючи поневолі перед волею правительства, не могли ніяк погодити ся з тим, що в їх церковному й взагалі духовому житю ведуть перед „київські обливаники“ (натяк на спосіб хрещеня між Українцями), „єретики“, „Ляшенки“, як називано згідно наших пришельців. Москалі (деколи й їх єрархи) ставили нераз великі перепони Українцям

і впливали на правительство в душі ворожим їх новим учителям. Та коли грубі способи боротьби не доводили Москалів до бажаної цілі, взяли ся до того хитрійшими способами ті московські ученики, що їх виховали київські учені. Їм, як людям образованим, удавало ся справді не раз виперти Українців із начальних становищ.

Переходимо тепер до подрібнішого огляду місць, які займали Українці на Московщині в 1700.—1762. рр. і тих заведень, у котрих вони гуртували ся в більшій кількості.

Із числа до 60 Українців архієреїв у тім часі стрічаємо їх передовсім у московській патрархій епархії. В 1700. р. обняв тут управу епархії, як згадано, „містоблюститель“ патраршого стола Стефан Яворський. Після Яворського стрічаємо ще не раз Українців на місци управителів епархії, архимандритів і ин. Далі були архіпастирями Українці в епархіях: сарській, рязанській, смоленській, тверській, псковській, новгородській, петербурській, архангельській, устюжській, вологодській, вятській, нижнегородській, костромській, ростовській, суздальській, володимирській, коломенській, тамбовській, білгородській, астраханській, казанській, тобольській та іркутській — словом, Українці владики розсіяли ся по цілій Росії й Сибірі. Ще більше було число монастирських настоятелів з України на Московщині (понад 500), а також було немало звичайних монахів і монахинь, що перенесли ся з України на Московщину. Богато з тих останних займало ріжні монастирські чини. Простих монахів Українців, як бачимо, було не багато в порівнянню з тими, що займали ріжні висші уряди.

Дуже визначне місце заняли Українці в тім часі в московських школах. У 1700. р. станув на чолі московської академії, основаної недавно Греками братами Ліхудами, Стефан Яворський. З того часу заповняє ся московська академія українськими професорами й студентами, що прибували з київської академії, харківської колегії, чернігівської семінарії й инших шкіл України. Ті Українці положили неоцінені прислуги Росії коло розширення просвіти на Московщині при помочи закладаня шкіл. І так повстали завдяки Українцям або були ними зреформовані школи (семінарії, духовні школи й ин.) в отсих містах: в Ростові, Тобольску, Новгороді, Нижнім Новгороді, Петербурзі, Іркутську, Твері, Білгороді, Казані, Суздалі, Вятці, Архангельську, Вологді, Коломні, Устюзі, Рязані, Пскові, Смоленську, Астрахані, Костромі, Володимирі й ин. — в тім самих семінарий до 1756. р. — 26. Словом, Українці покрили Московщину густою сіттю шкіл, завдаючи таким способом рішучий удар старому єї невіжеству й темноті. Учителями в тих школах були в подавляючій більшості Українці київського типу. Не вдаючи ся в подрібне перечисленє тих педагогічних діячів з України, зазначимо тільки, що їх було на Московщині кілька соток. А кілька ще крім того знаходимо тоді на Московщині Українців як проповідників, епархіяльних екзамінаторів, домашних учителів, друкарів, художників, царських духовників, військових священників, співаків, музикантів і т. п. Не малу ролю відіграли також Українці як місіонарі в боротьбі з розколом, в місіях у Камчатку, Китай і т. д. Діячів Українців на Московщині можна начислити в першій половині XVIII. в до кілька тисяч.

IV.

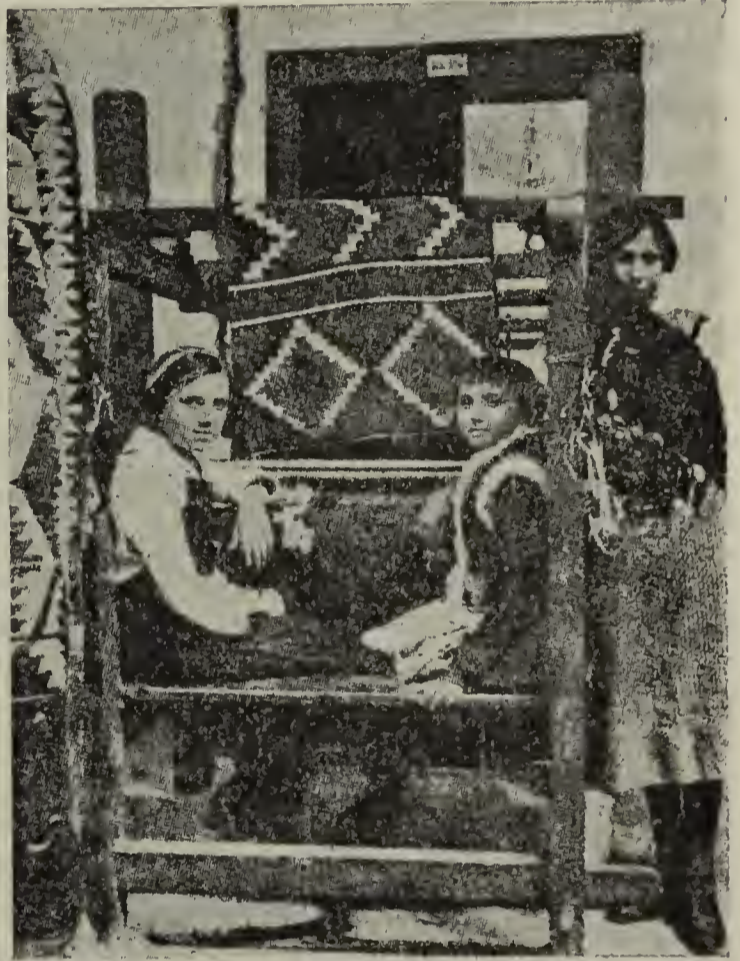
Так оглянули ми в загальних нарисах історію впливу України на Московщину за час від XVI. до половини XVIII. в. Ми бачили, що в тім часі перейшли на Московщину не сотки, а тисячі образованих Українців. Що тільки було здібнійше, се спішило на північ, куди тягнув його або

привинув російського правительства або власна воля. Чим далі, закликало російське правительство що раз більше Українців на північ. Неоден із них, побувши якийсь час на Московщині, рад би був вернути на Україну, так його вже не пускали. І не всі Українці йшли так радо за призивом Росії — нераз вони опирали ся йому, але вкінці таки корились. На Московщині осягали вони такі становища, про які й не могли мріти в своїй вітчизні — се очевидно ще більш тягнуло їх тамтуди.

Якжеж поводили ся українські переселенці на Московщині? Як ми бачили, принесли вони із собою неоцінені духові скарби й обдаровували ними щедро Москалів. Саміж між собою не все вони поводили ся бездоганно. Інтриги, доноси й ненависть стрічає ся між ними надто часто. Не вільні були від того закиду навіть такі великі вчені, як Стефан Яворський і Теофан Прокопович.

Але найтяжше мусить їх осудити історія за їх поведене супроти України. Всі найкрасші свої духові сили понесла Україна на Московщину, а своя рідна нива стояла пустарем. І се справжній злочин із боку тих українських дячів. Не може бути, щоб вони не розуміли того, як дуже кривдять вони свій рідний край, виносячи з него що найкрасше на службу чужим. І вони були свідомі того, що вони Москалям чужі, як із другого боку Москалі були свідомі того, що українські емігранти для них чужі. Може бути, що тому був винен по часті й характер київської науки, котра мала не багато національної закраски, алеж світліїші Українці, що були неочними свідками важкої боротьби України за свої права, мусіли мати й національну свідомість. Тому то сучасному чоловікови досить тяжко зрозуміти, як могли так з легким серцем покинути Україну такі великі уми, як Епіфаній Славинецький, Теофан Прокопович, Дмитро Туптало Ростовський, Стефан Яворський.

І се тим дивнійше й болючійше, що Московщина що раз нахабнійше ставила свою залізну ногу на останках української волі. Українські учені київського типу якось не дуже брали собі се до серця — вони працювали спокійно для Московщини. Стефан Яворський виявляв свій український патріотизм хиба тим, що стягав як найбільше Українців на північ (пр. до московської академії), чим очевидно тільки шкодив Україні; а Теофан Прокопович одушевляв ся політичним ворогом України царем Петром I. і пішов так далеко, що причинив ся до знесеня титулу київського митрополита. Так — свідомо чи несвідомо — помагали самі Українці нищити Україну духово й політично. Се тяжкий і непростимий гріх із боку київських учених...

Вистава народного мистецтва Буковини й Галичини в Києві 1917. р.

Робітня килимів в Чернівцях.

Бачванські Українці.

Про бачванських Українців в своїм часі писав у нас визначний наш укр. етнограф Володимир Гнатюк, і від того часу загал укр. публики все більше цікавився бачванськими Українцями. Нині вже існують тісніші звязи між Бачванцями і Галичанами (вказу хоч би тільки на те, що кільканайцять бачванських дітей знаходиться в укр. школах в Галичині — особливо в жіночих монастирях), тож не від річи буде, коли укр. загал довідаєся дещо подрібніше про історію та жите-буте бачванських земляків.

*

Українських кольоній нині є, можна би сказати, по цілім світі (в Америці, на Сибірі, в Слявонії, в Боснії ітд.). Переважна частина тих кольоній повстала вже за часів залізничної та пароплавної — в 19. віці. До першого в тих часах улекшився та збільшився рух у світі. Так укр. галицькі кольонії в Слявонії та в Боснії числять заледви чверть століття.

Алеж в тих полудневих краях маємо ми кольонії ще багато старші — кольонії бачванських Українців. Бачванські Українці нині є розсіяні також по Слявонії та по Боснії (тут тільки в незначній числі), але первісно осіли вони в полудневій Угорщині, між Дунаєм і Тисою, в комітаті Бачка (офіційно: Бач-Бодрог). В Бачці все до нині живе переважна частина тих Українців — отже звідси походить назва „бачванські“ Українці.

Бачка — се рівний край (бачв. Українці кажуть „наша бачка рівна як стіл“), а незвичайно урожайний, особливо ж долішна Бачка. Колись, ще перед приходом Мадярів (в 9. ст.) мешкали тут Славяни. По них лишилися деякі славянські назви місцевостей. Так назва комітату Бач-Бодрог (до 19. ст. були се два окремі комітати) походить від назви міста Бач (ще нині існує) та від міста Бодрог (нині вже не існує). Назва „Бодрог“ походить від славянського слова „бодрий“ (бадьорий), а „Бач“ правдоподібно походить від славянського пня, від котрого походить наше слово „батько“ (батюшка, по мадярськи „бачі“). Таке пояснене тих назв подають мадярські історики. Мадяри поширилися аж до Білгорода (Белоград в Сербії), і з часом усе населенє в дол. Угорщині стало мадярське. Так се тривало до 1526. року. В тім році Турки (по битві під Могачем) спустошили цілу долішню Угорщину, особливо ж край між Дунаєм і Тисою. Небагом потім Турки заволоділи цілою долішною Угорщиною, і держалися тут через 150 літ.

Мадярське населенє, що розбіглося в інші сторони Угорщини, вигинуло. Край лишився майже незалюднений. По відбиттю Турків (з початком 18. століття) лишилися в краю переважно тільки Серби і Хорвати, котрі тут поселилися по часті ще перед приходом Турків (втікаючи з Балкану перед Турками), а по часті вже за панованя Турків. Австро-угорський ряд задумав тепер скольонізувати незалюднений, а з природи багатий край. Справа не була легка, і тягнулася через яких 60 літ (від 1725. до 1787.). Одною нацією годі було залюднити так великий край, тож стягано кольоністів ріжних націй і з ріжних сторін. Ось з тої причини населенє в цілій полудневій Угорщині таке помішане: тут є Серби, Хорвати (називають себе „Бунєвці“), Німці, Мадяри, Словаки та й наші Українці. Цісар Йосиф II. поселявав тут самих Німців (котрих стягав аж знад Рену та з Саксонії), а Марія Тереса поселила тут наших Українців (можливо, що в тій цілі, щоби у нїя поширилася між Сербами).

*

Перші Українці поселилися в Бачці 1746. р., але тільки в меншій числі (11 родин). Небавом потім прийшло кілька сот родин (звиш 200), і в р. 1751. вже Українці мали свою парохію — Керестур.*) Се перше село в Бачці, в якому поселилися Українці — а воно до нині лишилося осередком всіх тамошніх Українців. Керестур — се „наш Рим“, кажуть бачванські Українці. Назва села малярська, а значить „Хрест Господень“. Лишила ся та назва по давнім малярським селі (на тім самім місці), яке повстало десь при кінці 13., або з початком 14. віку. А взялась та назва від того, що церква (костел) в тім давнім Керестурі була посвячена на честь Хреста Господнього (звідси так багато місцевостей в Угорщині з назвою „Керестур“). В тих часах, коли Українці поселилися в Керестурі, село мало офіційальну назву „Надь-Керестур“ се є Великий Керестур. В найновіших часах (від 1906.) урядовою його назвою є „Бачкерестур“ с. є бачванський Керестур (для відріжнення від інших Керестурів, як пр. Бодрог-Керестур, Рац-Керестур, Мура-Керестур ітд.).

Українські кольоністи поселявали ся в Керестурі від 1746. р. до 1786. р. В тім часі поселилися Українці також в поблиській селі Коцурі (по малярськи Куцора). Парохія в тім селі заложена 1765. р. (для Українців).

Керестур вже з самого початку був чисто укр. селом (кольоністи в контракті з державним ераром вимовили собі, що в Керестурі мають бути тільки самі Українці), а в Коцурі побіч Українців є Маляри і Німці, але Українців є більше. Уже коло 1790. р. Керестур числив звиш 2.000 душ — отже вже тоді був великим селом. Нині Керестур числить до 6.000 душ, а в Коцурі Українців є щось понад 3.000. Ті два села стали ся для бачванських Українців „матірними“. Можна сказати, що з тих двох сел через 150 літ витворила ся одна ціла нація, хоча не велика, та своєрідна: із своєю спеціальною психологією, з своєю спеціальною мовою, звичаями ітд.

Вже около 1850 р. Керестур і Коцур осягнули майже такий стан населення, який нині посідають. А чи може потім наступив застій? Ні, але розпочала ся нова кольонізація. З Керестура та з Коцура стали Українці (переважно убожші) виселявати ся, і осідали головно за Дунаєм — в Слявонії. Перша укр. кольонія в Слявонії датує ся від 1832. р., а саме в містечку Шід; небогато молодша укр. кольонія є в селі Петровці; потім ідуть кольонії Міклушевці, Бачинці, Беркасово; наймолодші кольонії є Пішкоревці, Андріяшевці, Раєво село***) і декотрі інші менше значні. В Бачці значна нова укр. кольонія знаходиться в селі Дьурдьєво (Українці се називають „Дюрдьов“). Менше знатні, але старші кольонії тут є в містечку Вербас та в місті Нові-Сад (Ujvidék, Neusatz). Ані одно село в Бачці, ані одна нація не видали з себе того, що наші укр. села Керестур і Коцур. Се дійсно подивуварта. Два села витворили одну спеціальну націю, і оточили ся многими дочерніми кольоніями. „Селіц ше“ (виселявати ся) — се стало ся в тих селах щоденним словом, словом, яке має постійну свою річеву вартість. Чоловік (зглядно: родина), котрому стало „тісно“ в матірнім селі, покидає село, шукає для себе місця, де лекше стане „газдою“. Та він не хоче осідати задалеко від матірнього села, бо не хоче пірвати звязи з тим селом.

*) Підчас російського наїзду пробував я цілий рік в моім ріднім селі Керестурі, і в тім часі написав я вичерпуючу монографію Керестура (вона знаходиться в „Памятковій книзі“ керестурської парохії). При тім користав ся я найстаршими оригіналами, тож всі дати, які тут наводжу, є певні.

**) У всіх тих місцевостях крім Андріяшевців, є укр. парохія.

Чому так? Ось тому, що такий виселенець тільки у звязи з матірним своїм селом може і на дальше почувати ся тим, чим він є: Українцем, грекокатоликом, чоловіком, який має свою історію, свої звичаї ітд. Всі бачванські Українці — се неначе одна родина. Всі взорують ся у всьому на Керестурі та на Коцурі: з найдальших сторін тут приїзджають, щоби собі капелюх купити, убране справити, щоби розглянути ся, яка тут „мода“. І як убирають ся дівчата в Керестурі, так само „мусять“ убирати ся укр. дівчата в Шіді, в Петровцах, в Пішкоревцах ітд. Навіть кадильниця в церкві має бути „така, як в Керестурі“. На певно ніде на сьвіті нема таких празників, як в Керестурі та в Коцурі. Сотки фір приїзджають тоді до села зі всіх сторін — навіть з найдальших кольоній (котрі є віддалені о 70—100 кльм.). Приїзджають братя, сестри, внуки, знакомі, щоби відвідати свою рідню, своїх людей, керестурську церкву, Керестур. „Керестур — для всіх нас мати!“ кажуть бачв. Українці.

Як раз та тісна звязь держить бачв. Українців, що вони не винародовлюють ся. Вони женять ся між собою, а коли хтось оженить ся з людиною з чужої нації (що рідко буває), то укр. сторона в кождім-кождіськім случаю переважає. Укр. невістка в мадярській хаті (н. пр. в Коцурі) зукраїнщить цілу хату. Психольогічна причина тут така, що бачв. Україні почувають ся гордими: вони горді на свою національність, на свою релігію, на свій характер, на свою господарку ітд. А гордими вони можуть бути тому, що вони, як на загал, заможні господарі і незвичайно працьовиті, господарні та ошадні.

„Робіц“ (робити, працювати) — се слово, яке для бачв. Українця всьо значить. Нічим иншим, як тільки своєю працею бачв. Українці стали ся заможними. Тільки Німці під тим зглядом видержують конкуренцію з бачв. Українцями. В околичних Сербів се вже стало пословицею, що „Руснак — то вош; де влізе в село, там небавом зість ціле село“. Сербські села в протязі кільканайцятьох літ ставали ся українськими селами; Українці викупили усе поле, усі хати в селі, і вілреставрували їх на свій лад. З тої то причини Серби не люблять Українців. Перших укр. кольоністів Серби підпалювали, грозили їм — але се не помогло. Солідна праця перемагає сьвіт!

*

Звідки прийшли бачв. Українці до Бачки? Традиція, яка панує між ними, каже, що вони прийшли з горішної Угорщини, а писані оригінальні жерела, які я мав під рукою, се як найяскравійше потверджують. Загал бачв. Українців походить з околиці Мішколця (себто: з угорського Підкарпатя), а деякі родини прийшли з інших сторін (але всі з Угорщини). Кілька родин між ними є румунського походження (як Ерделі, Роман, Влах), а декілька мадярського походження (як Варга, Ліков), та нині всі вони є „Руснаками“, і навіть не знають, що їх прадіди колись не були Руснаками (особливо ті, що походять з Румунів).

Бачв. Українці називають себе Руснаками (від Руснак, число мн. Руснаці). Їх мова зісловачена, але ту мову вони вже принесли до Бачки з горішної Угорщини. В околиці Мішколця, Марія-Повча, Унгвара ітд. Українці зовсім подібно говорять, як бачв. Українці. Бачв. Українці поприймали також деякі сербські форми, фрази та слова. Нема в їх мові „и“, а є тільки „і“; „о“ ніколи не переходить в „і“. Книжки (газети) читають ріжні: хорвацько-сербські, словацькі (тільки газети), українські (особливо молитвеники) — всі ті мови вони розуміють, бо мають зносини із всіма тими мовами.

*

Національність бачв. Українців не переступає границі природного характеру національності, політичного національного осьвідом-

леня між ними нема — і нема виглядів, щоби се легко удало ся. Всіх бачв. Українців може бути з яких 18.000, а вони політично розділені: одна часть (Бачванці) належала під малярський ряд, друга часть (Срімці — від назви славянського комітату „Срієм“, по укр. „Срім“) належала під хорвацький ряд. Організацій не мають ніяких. Жиють тільки своїм газдівством і для него. Мадяри хотіли би їх змаляризувати, але більших репресій (окрім школи з малярською викладовою мовою) не уживають. Не багато там наших Українців, тож Мадярам не загрожують.

Заховане своєї національності мають бачв. Українці завдячити головню своїй Церкві та духовенству. До 1777. р. належали обі укр. парохії Керестур та Коцур під калочанського римокатолицького архієпископа. Від 1777. р. належать вони до хорвацької кріжевацької гр. кат. епархії, де вони становлять львину часть (Хорватів грекатоликів є щось около 7 тисяч). Нині кріжевацьким єпископом є бачванський Українець, керестурець, о. Др. Дионізий Няраді. Духовенство виховує ся в хорвацьких школах, тож приходить в нарід з „славянським почутєм“.

*

Бачванські Українці почувають ся в Бачці — і тільки в Бачці „дома“. Через так довгий час вони зжили ся з тим краєм і з своїми сусідами. Жиють дуже добре. Любують ся в красних конях та в красних хатах. Нові хати такі, що міг би в них спокійно мешкати не знати який пан. Будують по кілька покоїв (від 3-ох до 6-ох), ціле подвіре вистелене цеглою (на шторц), покої вимальовані — а навіть стайні знадвору. Нарід се дуже веселий, вдоволеній з себе. Се чужим людям легко впадає в очи.

Панів (дідичів) та дворів бачв. Українці не знають. Між двором а селом нема там того відношеня, що в Галичині. По вигнаню Турків найбільша часть посілости в Бачці припала державі. Так було і в Керестурі та в Коцурі. А зі знесенем панщини зовсім не стало „панів“ для бачв. Українців. Вони по найбільшій части викупили великі посілости довкола себе так, що п. пр. посілість керестурської громади виносить яких 10.000 моргів.

Др. Осип Назарук.

Будова незнищимого фундаменту.

(Про публичні бібліотеки).

I.

Від повстаючої (третій раз протягом історії) самостійної держави українського народу над Дніпром сподіваємо ся сотвореня незнищимих основ, фундаментів сьвітлої будуччини українського народу. Сих кілька заміток се тільки начерк мрій і плянів, які легко і скоро повинні здійснити ся.

Всякі держави творить й удержує при житю — ідея. Розвиток і вкоріненє ідей можливі тільки при певнім стані осьвіти народних мас.

Не підлягає сумніву, що тепер у нашій українській державі розпічне ся на великі розміри ширенє просьвіти в рідній мові. І тут заходить небезпека, яку чужинці вже давно теоретично і практично збагнули та вишукали способи, щоб їй запобічи.

Небезпека та називає ся „півобразованєм“, *) вона відома й нашому простому народови під іменем: „недовчености“. Ся небезпека така велика, що загально признано, що ліпше мати до діла з зовсім необразованими людьми (й масами), чим з напів образованими, або, як наш народ говорить, з недовченими.

Понятє образованости дефіньоване було ріжно в ріжних часах, а й тепер нема загально признаної дефініції. Але є устійнених дослідями кілька думок про образованє. І так загально признане, що нпр. великий правник, чи лікар, чи історик, що поза своїм фахом не розуміє нічого иншого, може бути великим ученим, але чоловіком образованим годі його назвати. З другої знов сторони менше-більше загально признають, що розумне образованє людини без опанованя якогось фаху немислиме. З усіх дотеперішних проявів і епох образованя мабуть найвисший ідеал старинних Греків (Єлинів), котрий вимагав гармонійного розвитку й образо-

Вистава народного мистецтва Буковини й Галичини в Києві 1917 р.

Жінки з с. Вовківців. На роздаточному пункті Борщівської робітні.

ваня не тільки духа але й тіла, а в суспільнім житю законним примусом спонукував горожан, заявляти ся за одною з партій, щоб серед байдужности маси не захоплювали власти над народом одиниці або гурти, що не були висловом народа.

Мимо всеї мізерії українського житя в австрійській державі треба признати, що наші змаганя до образованя народних мас поставлені були в засаді на добрий шлях: „Січі“ й „Соколи“ в полученю з читальнями „Просьвіти“ мали виконувати плян образова-

ня народної маси. Вони приготовляли також образованє політично-горожанське нашої народної маси. Одначе в практиці ізза недостачі матеріальних засобів і головно — власної адміністрації та самоуправи — весь той рух боров ся тільки з недомаганями й тяжкими услівями та вічно „прозябав“. І все зачинав „на ново“.

Зовсім інакше стоїмо тепер, коли нам усміхає ся доля самостійного, державного народу: на величезних просторах українських земель (хоч може не всіх) мати мемо власну власть, яка сприяти ме всякій праці над народом. Супроти того полекшає також праця над українським народом і поза межами української держави.

Але сам уряд, хоч би найбільше ідеальний, не в силі доконати всего на поли народного образованя без заінтересованя тими справами в широких кругах суспільности. Що так воно все було і є, бачимо по історії инших народів, які з давних-давен мали власні держави й добрі правительства.

І тут зачинає ся те, що ми назвали висше начерком мрій-ідеалів.

*) Поп. „Volksbildung u. Halbbildung“ дпа Е. Шульце в „Archiv für das Volkswesen aller Kulturvölker“, Том I. Гамбург, 1907. Gutenberg-Verlag.

Такі мрії мусять захопити цілу суспільність і що йно тоді змаганя нашого уряду видадуть бажані овочі.

Якіж думки маємо ширити тепер? Важнійші від усяких інших се ідеали про дійсне, хосенне і всесторонне образованє як найширших мас українського народу в напрямх ф а х о в о с т и й образованя з а г а л ь н о г о. Тут хочемо вказати вправді тільки на одну, але може найважнійшу підвалину наших ідеалів: на народні бібліотеки.

Не хочемо грати ся в думці з безосновними або з нездійснимими мріями. Противно: згадаємо тільки про те, що для нас є ще мрією, але для інших народів стало вже, хоч і від недавна, реальною дійсністю.

II.

Сказав хтось, що „нарід без бібліотек, се кріпость без оружа й без амуніції“.

І дійсно — годі влучнійше означити такий стан народу. Він — без власних, тревалих огнищ ідей і змагань — зданий на ласку найгірших інвазий і завойовань, які тільки можна собі представити, а саме: завойовань на духовім поли, що не дадуть йому почути ся єдністю.

Длятого одною з перших справ української суспільности по сій війні повинно бути основуванє народних бібліотек. Що йно вони дійсно здемократизують культуру й осьвідомлять народну масу та піднесуть її до степеня сьвідомої нації в новочаснім значіню того слова.

З богатого вже досьвіду інших народів звернемо тут увагу тільки на загально признані висліди на тім поли. *)

Угольним каменем при основуваню бібліотек повинна бути засада безпартійности й загальности; тільки наукова й артистична (мистецька) стійність повинна рішати про допущенє даної книги до народних бібліотек.

Рідним краєм народних бібліотек в найкрасшім того слова значіню є Америка, а саме Сполучені Держави північної Америки. Виросли вони там з благородного суперництва між американськими містами, з котрих кожде уважає за точку своєї чести, щоб мати як найкрасше уряджену й забезпечену бібліотеку. Згодом, вже на наших очах виробив ся там хосенний погляд, що народна бібліотека може сповнити своє суспільне завданє що йно тоді, коли буде в с ю д и: в великім місті і малім місточку, в селі і на залізничій стації, словом скрізь, де живуть людські громади. Там майже кожда громада уважає своїм обовязком поруч заїздного дому й гостинниці мати у себе також власний дім на публичну бібліотеку й змагати до того, щоб та бібліотека згодом заступила народови шинки і щоб книжка стала для людини така необхідна, як вода і воздух. І народна бібліотека стала там національною інституцією, „овочем великанського зусиля уряду, суспільности, сьвітлих одиниць, спеціялістів і народних мас“.

Так сотворила Америка тип публичної бібліотеки, що заспокоює потреби всіх, почавши від учених спеціялістів, скінчивши на дітях.

В Европі та справа стоїть значно гірше, а причиною того: старша бібліотечна культура Европи. Тут усякі розсипні бібліотеки як: шкільні, парохіяльні, окружні, народні і тим подібні пережитки — не дають розвинути ся в даній місцевости одній великій і добре урядженій бібліотеці.

*) Глянь докладнійше в статях Г. Орші й М. Орсетті в творі: Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja. Краків, 1913.

З того виходить, що раз придати ся нам може те, що маємо необроблену одну ниву народної праці: бо се позволить нам обробити її новим способом.

Французський писатель Морель виразно переконує, що нпр. шкільна бібліотека ніколи не може мати того значіння, що бібліотечний діл для молодіжи в загальній бібліотеці та що одинокий оправданий поділ се поодинокі (спеціальні) відділи в одній загальній бібліотеці, котра булаб отворена цілий день. До такого самого висновку доходить голяндський писатель Грєве, кажучи, що окремі „популярні“ бібліотеки тільки копають пропасть між робучим народом і іншими верствами.

Дальшою засадою, без котрої бібліотека не буде розвивати ся, се засада постійної і платної бібліотечної служби і то відповідно приготованої. В Америці витворив ся вже окремий тип культурного бібліотекаря, що поруч учителя виховує народ. Се не тільки урядник, — се й апостол просвіти, що багато знає. Образують його в окремих школах і в університетах. Крім того уряджують для бібліотекарів окремі фахові курси. Такі курси почали за приміром Америки уряджувати й західні народи Європи. На тім фоні розвинула ся вже велика література. Навіть наші сусіди Німці й Поляки мають уже поважні твори про бібліотекарство. Найліпшим німецьким підручником є А. Graesela: Handbuch der Bibliothekslehre, а польським — Червійовського: Bibliotekarz, krótkie wskazówki dla pracujących w bibliotekach (вид. 1912. р.). Крім того мають Поляки „Бібліографічний Інститут“ та „Музей бібліотекознавства“ у Варшаві й видають „Przegląd biblioteczny“ та критичний місячник „Książka“.

З адміністративних досвідів інших народів на тім поли важні ще такі:

Бібліотека не дає і не повинна давати ніяких материяльних зисків. Хосен, який вона приносить, не дасть ся обчислити: він криє ся в головах і серцях маси людей, котрої також обчислити не можна (бо книжка ділає також посередно). В добре веденій бібліотеці найбільше коштує адміністрація (управа): вона забирає часто половину цілого бюджету. Мимо того така дорога адміністрація в дійсности дешевша, чим безплатна: бо при безплатнім веденю бібліотек усякими добродіями пропадають книжки ізза їх недогляду, в бібліотеку вкрадає ся нелад і вона згодом стає взагалі безвартна. А про фахову висшість платної бібліотечної служби нема що й згадувати: вона в практиці стверджена понад усякий сумнів.

З платнею і скількістю бібліотечної служби звязана дальша засада бібліотеки, без котрої вона також не буде розвивати ся, а саме: засада доступности бібліотеки відвчасного ранка до пізної ночі безобідної перерви. Бо всілякі верстви населеня мають свобідний всілякий час протягом днини. В інакшій часі прийде ученик, в інакшій робітник, учитель, купець, писар, женщина-матір, женщина-слуга і т. д. Морель слушно підчеркує се, кажучи, що багато людей привиклоб обходити ся навіть без хліба, як би пекарні продавали хліб тільки в деяких годинах дня.

Друга важна позиція бібліотечного бюджету йде на закупно книжок. На се треба принимати менше-більше 33 процент всіх річних видатків. Притім слід памятати, що всякі даровані книжки се радше тягар для бібліотеки, чим добродійство. Бо комплетованє бібліотеки вимагає систематичности, а дарові книжки річ випадкова і вносять тільки замішанє (що найвисше можна допускати якийсь вибір з дарованих книжок, а не приймати все без розбору, бо се лише завалює бібліотечні полиці).

Пересічно зуживають ся книжки: белетристичні (повісти, оповіданя, поезії і т. и.) протягом 5 літ (почитнійших авторів ще скорше, а книжки

для дітей і молодіжи — навіть протягом двох і одного року), наукові протягом 10 літ.

Бібліотеку треба постійно доповняти не тільки закупом на місце зужитих книжок — нових, але й зовсім нових, яких передтим в бібліотеці не було, бо інакше публіка перечитавши все, знеохочена відчужить ся від бібліотеки. Бібліотека стає пуста з хвилиною, як не може заспокоїти бажань читачів. Притім слід пам'ятати, що книжка не повинна ждати, аж хтось зажадає її — тільки бібліотекар має її постійно підсувати перед очі читачам. Се одна з основних засад ведення бібліотеки. Бібліотека вдержує ся на своїм рівені тоді, коли що року побільшує ся бодай о $\frac{1}{10}$ часть свого первісного запасу книжок. Морель уважає нужденною таку бібліотеку, що річно не видає на книжки бодай 5.000 франків.

В Америці є окремі додатки до громадських податків на цілі бібліотек, а також в Англії, Франції й Німеччині міста й інші громади власним коштом удержують величні бібліотеки.

При урядженю бібліотеки перша річ се систематичний катальог після змісту і після імен авторів. Необхідна також окрема саля для часописий і періодичних видань, з котрих кожде повинно мати постійне місце; в тій салі повинні бути словарі, енциклопедії й підручна бібліотечка та мапи, карти і вказівки про актуальні справи (географічні описи місць, де відбувають важні події, наукові поясненя нових явищ і т. п.).

Читальня для дітей до 14 літ повинна бути також в окремій кімнаті.

Випозичальня має бути так уряджена, щоб читач легко орієнтував ся при виборі книжок. До того потрібні чотири вимоги: 1) основний катальог бібліотеки, 2) катальог доповняючий про набуті опісля книги, уложений по відділам, 3) індикатор, що виказує, чи якась книжка є в бібліотеці, чи випозичена й 4) як найчастійше особисті розмови бібліотекарів з читачами; бо бібліотекар, як сказано, се не звичайний урядник, але культурний дорадник і опікун читачів.

Найбільше почитні скрізь і все — повісти. Дятого в повісти мусить бути заосмотрена кожда бібліотека. Через свою почитність вони й найбільше зуживають ся; але для бібліотекаря нема красшого виду над стоси зужитих читанем книжок, котрі треба вже усунути з бібліотеки. Завданем кождої книжки є: жити коротко й згинути в пожитку.

III.

Збудоване такого незнищимого фундаменту української національної й державної свідомости вимагає не тільки великих коштів і трудів, але й часу. Бо ми мусимо витворити й літературу, потрібну до заповнення наших бібліотек; особливо відчуваємо недостачу доброї повістевой літератури, якої, як раз найбільше треба. (Тут зверну увагу на одну річ, яка на перший погляд видає ся дрібницею, але уможливає орієнтацію в книжкових справах: ми повинні впровадити тут звичай, а в українській державі закон, щоб накладні й видавці печатали на книжках, яке число примірників видають. Се одинокий спосіб, як зміркувати, котрі книжки найбільше почитні. При слідуючих виданнях требаб усе подавати також число примірників попередних видань).

Всі трудности, хоч які вони великі, можна скоро опанувати з хвилиною, коли ми стали державним народом. Ходить тільки о зорганізоване праці на велику скалю.

В річниках наших часописий, що виходили від десятків літ по обох сторонах кордону, як також в наших періодичних виданнях є множество доброї белетристики, котру окремі комісії легко можуть вибрати, справити мову відповідно до поступу часу й видати в формі книжок.

В галицьких виданнях 60-их і 70-их років лучить ся навіть не одна зовсім можлива історична повість, що зрадагована умілою рукою може заінтересувати й сучасного читача. Впрочім основуване бібліотек викличе таке запотребованє української книжки, що вона мусить появи́ти ся в більшій кількості.

Та нім появлять ся великі й солідно уряджені бібліотеки, треба якнайскорше витворити сурогат, заступство таких великих інституцій. І на се маємо вже взірці у інших краях, головно в Америці. Там уже тому 20 літ знайшли спосіб, як заспокоїти бібліотечні потреби глухої провінції, малих місточок і сіл, що не мають фондів на урядженє великих бібліотек.

Практичну розвязку того важного питання предложив американському правительству бібліотекар „Городської Бібліотеки“ в Нью-Йорку, Mr. Dewey

в р. 1898. Він подав урядови плян сотворення так званих движимих (мандрівних) бібліотек. Його плян уряд прийняв і за правительственні гроші куплено значну кількість сто книжкових комплектів та розіслано їх наперед в однім „стані“ на 6 місяців — до шкіл, наукових клубів і приватних людей.

Сей метод показав ся такий практичний що протягом

неповна десятих літ вже в $\frac{2}{3}$ всіх станів вкорінив ся й зискав поперте місцевих законодавств та публичних фондів. До незвичайно скорого поширення сего методу причинив ся головно малий кошт, якого вимагали такі бібліотеки. Таким способом дійшли там найкрасші книжки до бідних, осамотнених осель, до робітничих нор, до мужицьких хат і до наметів кольоністів. А як тільки народ засмакував у добрій книжці, то в богатых місцевостях викликало се основанє постійних бібліотек, що обходили ся вже без помочі уряду.

Як скоро розвивав ся той неоцінимий рух і як скоро заінтересували ся ним також приватні люди, видно з того, що до пів року від хвилі прийняття пляну ньюйорського бібліотекаря, було вже в руху 2.500 комплектів з 11.500 томами, з чого більшу частину справили своїм коштом уже приватні люди.

Від р. 1898. до 1905. запровадило у себе движимі бібліотеки 25 станів, причім у 16 станах оставали вони під опікою уряду. На ту ціль визначували поодинокі стани щорічно певні квоти; і так стан Огіо 5.000 долярів, стан Мічіген 2.000 долярів і т. д.

Скоро почала ся дебата над тим, чи ті бібліотечки мають бути без-

Вистава народного мистецтва Буковини й Галичини в Києві 1917. р.

Гуцульські трійці.

платні, чи ні. Теоретично є неслухною річю, щоб давати народові щось за ніщо — се рід духової милостині, яка все деправує; але є місцевости, де з початку конечно так поступати, а саме до часу, нім викличе ся заінтересоване в широких масах.

Друге спірне питанє дотичило того, чи зміст движимих бібліотек має бути постійний, чи підлягати змінам — відповідно до бажань читачів. Рішено, що другий спосіб ліпший, але значно більше коштує, через що завели його у себе тільки чотири стани. Деякі движимі бібліотечки мають спеціальний добір книжок відповідно до околиць і занять. Притім виказала практика, що комплекти, в яких розмірно за багато поважних книжок, зражують читачів.

Головний зміст тих комплектів становлять повісти, ілюстровані житеписи, описи подорожий, 1 том поезій, твори історичні, природничі та з історії штуки; подекуди долучають інформаційні твори, які знаходять багато охочих читачів. Дуже практична річ, долучати річники ілюстрованих місячників і тижневників.

Притім американські бібліотекарі звертають ся до читачів з просьбою, щоб їм звертати увагу на те, чи яка книжка невідповідна. Коли се наступить, піддає ся таку книжку ще раз під наради, чи містити її в бібліотеці. З початку признали Американці з усеї своєї літератури тільки 2.500 творів відповідними для поміщення їх в таких бібліотечках. Опісля ріжні комісії збільшили се число по докладних нарадах.

Поводжене на тім поли зависиме головно від удатности першого добору книжок.

В американських звідомленнях бє в очі величезна пляновість і запопадливість при уряджуваню того великого, хоч на перший погляд скромного діла. Його обдумано аж до найменших подробиць, аж до способів опакowania книжок, назначених до висиланя, до їх переплету і т. д.

В Німеччині поширили ся такі движимі бібліотечки головно в Вел. Княз. Баденським дякуючи тамошним жіночим товариствам. Взяло ся до того й берлінське „Товариство для ширеня народної просвіти“ й від 1900. до 1910. р. мало вже 2.016 движимих бібліотек з 88.747 томами. Воно уважає движимі бібліотечки — „бібліотеками будучини“, бо вони лучать у собі найбільшу дешевість з найвисшою мірою праці й приноровленя. Німці приняли за засаду, що треба при тім примінювати ся до бажань читачів як що до якости так і що до скількості книжок й виробили вже систему: громада чи кружок, що платить 6 марок річно, має право до комплекту книжок вартости 75 марок, за 10 марок — 120, за 12 — 150, за 15 — 200. Середну вартість одної книжки принято на основі проб 3 марки 12 феників. На кожній книжці наліплені написи пр. такі:

„Що говорить книжка?“

— „Я приятель людства, йду з рук до рук. Отож поводи ся зі мною добре, не дри мене, обвини мене старанно в папір і не держи у себе довше, чим потребуєш“.

Дальше вичислено все, чого з книжкою не вільно робити, бо за те платить ся карі.

Бібліотечний рух в німецьких селах молодий ще і розмірно слабший навіть від українського руху в Галичині. До 1895. р. було в Німеччині менше чим 1000 сільських бібліотечок, а в р. 1907 число їх перейшло 5.000. Що йно пізнійше розвинув ся той рух скоршим темпом. *)

*) Гл. Die Volksbibliotheken der deutschen Dörfer, Archiv I.

В Росії завели у себе движимі бібліотечки деякі великоруські земства. Чи й українські — не знаємо.

Розуміє ся, движимі бібліотечки слід уважати тільки за сурогат, за тимчасове заступство постійних бібліотек з випозичальнями й читальнями та постійною службою.

Коли не занедбаємо сього важного діла, то з великого, українського народу поможемо скоро сотворити таку силу, що й „врата адові“ не переможуть нас. Наслідки такої праці можемо ще власними очима оглядати. Бо розумно поведена просвіта ширить ся як огонь і викликає в народі почуте незломної лучности та єдности.

Микола Трубачев.

Сучасне малярство Наддніпрянської України.

Мистецтво Наддніпрянської України, старше своїми історичними первочинами й буйніше своєю шириною від мистецтва Галичини*). Се самозрозуміле. Бо хоч доля Наддніпрянської України багато була краща від галицької, то сама уже величина території і неперебране багатство землі мусіли послужити пригожою почвою для поширення мистецької культури. Поза тим, коли Галичина тільки дуже короткий час пожила самотійним державним житєм за Романовичів, то Наддніпрянщина, проснивши великодержавний сон Ярослава раз-у-раз зривала ся до самотійности і до певної міри сею самотійностию користувала ся. Галичина не переживала тої, будь що будь, ясної епохи, яку пережила Україна від Хмельницького до Мазепи.

До сього часу за мало зібрано й опрацьовано материялів для того, щоб можна було перевести в повні вірну паралелю поміж малярством обох так довго розмежованих Україн. Особливо відносить ся це до давніших часів від XI.—XVIII. ст. Певне хиба те, що Галичина, дякуючи свому географічному положеню і майже постійній, від віків, приналежности, до Польщі, й під культурно-мистецьким оглядом стояла ближше Заходу, тоді, коли Україна мало не до останних десяти літ зберігала й розвивала східні традиції. Крім того, на долю Галичини випало — ранійше кинути ся до відродження мистецтва в національному розуміню. Бо майже усе, що на Україні робило ся для мистецтва протягом цілого XIX. ст., мало наскрізь російський, централізаційний характер, в якому тільки тут і там дають ся завважити певні льокальні, українські, згідно „южноруські“ первні. Такими вважаємо закладини всякого рода збірок і музеїв, археологічні з'їзди в роді Київського (1899), Харківського (1902), Катеринославського (1905) й других, виставки та періодичні (університетські) й принагідні реферати й публікації. Правда, не можемо забути, що все те дало безліч материялу для історії й зрозуміння української мистецької культури, але з другого боку не було це — українським мистецьким рухом. Характеристичне, що навіть органи й публікації, посьвячені українському мистецтву й археології спеціально, як пр. цінна „Археологическая летопись южной России“ (1899—1905) „Искусство южной России“ (1909—1914) й другі поменші, виходили на російській

*) Гляди мою статю в Календарі „Просвіти“ за р. 1918 ст. 160—173. „Сучасне малярство Галицької України“.

мові. Мистецького не то органу, але й часопису на власній мові Україна не могла піддержати навіть останніми роками перед війною, чого доказом хоч би безупинна боротьба з недоборами київського „Сяйва“ (1913—1914). Говорить се про дуже слабе заінтересоване справами рідного мистецтва на Україні мало не до останніх днів. Явище в такійжеж мірі сумне, як і samozрозуміле. У державного народу свідчилоб се про творчу убогість, про недостачу артистів, які моглиб своїми творами зацікавити публику. У нас противно, Україна навіть протягом найсумнійшого для неї ХІХ. ст. видала цілий ряд великих, справжніх творців, але не для себе, а для Росії, яка тими артистами вмiла зацікавити ся, піддержати і... проковтнути.

Згадаємо тут хоч би знаменитого портретиста Дмитра Левицького (1735—1822), портретиста й іконописця Володимира Боровиківського (1757—1825), а далі Ріпина, Ярошенка, Маковських, й цілий ряд поменших таланів, які були примушені житєвими умовами віддати свої творчі сили північному молохови. Вони, правда, засвiдчили перед свiтом животність творчої енергії України, але для неї, для її мистецької культури вони пропащі.

Для того, полишаючи обговорене їхньої творчости для ширшої праці, займемо ся артистами, які ще до розбудження українського мистецького руху девятьсотних років, жили і працювали для України.

*

Людиною, якій від України належить ся велике „спасибіг“, є забутий нині маляр Іван Максимович Сошенко (1807—1876). Не полишив він по собі архитворів, але заслугою його як людини і патриота остане по віки вічні те, що він спас для України — Шевченка. Від Шевченка знаємо, що Сошенко малював портрети. Не знаємо одначе ні одного з них. За те зберегло ся до нас декілька церковних робіт Сошенка. Згадаємо хоч би іконостас Покровської церкви в с. Нестерварці, брацлавського пов. та кілька ікон в м. Тульчині на укр. Поділю і в с. Губнику чайсинського пов. Не виблискуючи оригінальністю, праці ті виявляють гарно засвоєну техніку й змаганя до яскравого кольориту.

До певної міри учеником Сошенка був Тарас Шевченко. (1814—1861). Як багато й не писало ся про нього як поета й маляра, то на вичерпуючу, критичну монографію його малярської творчости доведеть ся поки що подождати. Твори його розсипані по усiм усюдам, й доси не довело ся зібрати їх для всеобіймаючого й порівнюючого перегляду. Після того, що було на виставках та що опубліковано, можемо уявити собі характер тої творчости в загальних зарисах. Перш усього цікаве те, що коли для Шевченка-поета нема анальоїї не то у нас, але й у всьому свiті, то Шевченко-маляр - мало оригінальний. Се, як усюди, так і тут дасть ся виправдати, хоч би тим, що для малярства дало Шевченкови жите зовсім мало спромоги. Студії його були до тої міри короткі й односторонні, що тільки його справжньому таланови треба завдячувати хоч би сю велику технічну справжність, яку бачимо в його картинах а згодом в офортах. Не маючи спромоги віддати ся малярству всеціло і виробити собі в ньому свій стиль, Шевченко був примушений іти утертими шляхами часу та чужими слiдами. Зразу, студиюючи в академії художеств, слiдкував за обожаним своїм учителем Брюловом, згодом, коли вернув з неволі і кинув ся до офортів, за голяндським малярем ХVІІ. ст. Рембрандтом. Творчість сих двох артистів дала Шевченкови певні рами, в яких лиш з рідка стрічаємо ся з відклоненєм до природи й окружаючого свiта. І сі як раз відхилення в бік реального життя на засланю, до народнього побуту й української історії в малюнках-ілюстра-

циях та офортах, дають Шевченкови замітне місце в історії українського мистецтва. На всякий случай житєві умови запропастили в Шевченка великого маляря, щастє, що пощадили поета.

Талановитим артистом, що як Українець з походження сягав по сюжету для своїх картин на Україну, був К о с т ь Т р у т о в с ь к и й (1826—1893). Одначе на українське село дивив ся крізь поміщицьке вікно, через що до житєвої правди не зумів підійти близько, про що свідчить хоч би його „Українська ніч“. Більш щирими й безпосередними виходили у нього ілюстрації до казок Крилова та до анекдот поміщицького житя, яке знав і розумів. Красшим з його творів являє ся „Сліпий музика“.

Типовим українським артистом-партиотом є С е р г і й В а с и л ь к і в с ь к и й (1854—1917). Належав до „старшого покоління“, до того племена національних праведників, що, зневіривши ся в успішність якогонебудь зриву, віддали усі свої духові сили й материяльні засоби на підготовну працю для мистецької культури України. Малярство Васильківського не вдаряє ані експресивною силою ані оригінальністю. Се одначе не вадить, що його становище в історії нашого мистецтва — першорядне, коли не переломове. Уся його малярська творчість так само як і культурницька праця житя, носить яскраво національний, український характер. Хто визнає релігію „чистого мистецтва“ той ледви чи спинить ся над творчістю Васильківського, алеж не усі люди на світі поклоняють ся одному богови.

А Васильківський був усе задивлений у візю своєї нещасної Країни, він любив її душе всього у світі, душе навіть свого малярства. Воно не було у нього метою, а тільки середником до осягнення цілий, що лежать поза сферою мистецтва. Уся заслуга Васильківського лежить у свідомому змаганю до націоналізації укр. мистецтва, дорогою відшукування старих народних традицій і навязаня з ними контакту.

Васильківський, уроженець Харкова. Покінчивши гімназію, поступив на ветеринарію і що йно побувши на посаді, записав ся 1876. р. до петербурської Академії художеств, яку покінчив 1885. р. кількома срібними й золотими медалями та грошовими преміями. Як стипендист академії, відбув Васильківський подорож по світі. Був у Франції, Еспанії, Англії, Італії та Африці, відкіля посилав свої праці на академічні виставки.

З кінця 60 их років посьвячує Васильківський свою палітру виключно Україні — її природі, історії й мистецькій культурі. Зібрані ним краєвиди, побутові сцени та рисунки, памятники української архітектури й орнаментики, сотворили згодом богату колекцію, яка разом з реальними памятниками старовини, зібраними Васильківським, опинила ся в мистецько-етнографічному музею Харкова, як завязок, „Слобожанського музею“.

В 1900 р. видав Васильківський разом зі знаменитим ілюстратором проф. М и к о л о ю С а м о к і ш е м альбом п. з. „Изъ украинской старины“. Складає ся той альбом з двадцяти історично-побутових акварель Васильківського, обнятих кожда з осібна перцевими заставками Самокіша. Завданєм виданя не було дати зразок малярської творчости Васильківського, але кинути світло на минулу культуру й побут України. Такуж мету мало виданє його „Мотивів українського орнаменту XVII.—XVIII. ст.“. Сам Васильківський усугав ся все на задний плян.

Твором житя Васильківського, до певної міри здійсненєм його задушевних мрій в напрямі українізації мистецької культури остане будинок земства в Полтаві. (Глянь на 110 стор.) Його то заходам треба дякувати що індиферентне для українського мистецтва жірі, приняло проєкт будинку, виконаний в українському стилю В а с и л е м К р и ч е в с ь к и м.

Орнаментика й картинна поліхромія стін сього переломового в історії укр. архітектури будинку, належать кисти Васильківського. Тут мабуть в перше від ряду століть віддано українському маляреви стіни сьвітської будівлі для використання в спосіб, який він вважатиме відповідним. Васильківський не пожалував труду, щоб на тих стінах розсипати усе багатство зібраних ним мотивів українського орнаменту з одного боку, та дати упуст своїй творчій енергії в історично-побутових композиціях з другого боку. Сій енергії завдячуємо повстане великих стінних мальовил салі засідань земства як — „Вибір полковника Пушкаря“, „Козак Голота“ і „Шлях Ромодан“. (Гл. на стор. 114, 117 і 119).

Картини сі, хоч не архитвори типу Мікель-Анджельових, мають вартість перших удатних спроб в даному напрямі.

До високої міри трагічною постатю на тлі сучасного українського життя, є Порфір Мартинович (Род. 1856). Один з тих, яких природа обдарувала інтелігентним, вразливим умом і великим плястичним таланом,

а житєві умови заставили кинути усе вимріяно-кохане, та в обморці божевіля зацитькувати поранене серце фольклором. Про нещасного маляря нагадала українській публиці київська виставка картин 1912. р. Тоді то його приятель, Опанас Сластьон написав статю про нього в київському „Искусстві“ а Др. І. Крипякевич зреферував її в львівській „Ілюстрованій України“ 1913. р. ч. 3. де й було подано декілька репродукцій його картин.

Т. Шевченко: Сільські політики.

Книга видана Науковим Тов. ім. Шевченка у Львові п. з. „Привіт Іванови Франкови“ принесла ще одну статю про артиста, пера І. Труша „Порфірій Мартинович“ (ескіз до портрета).

Родив ся М. в Полтавщині, вчив ся в місцевому пансионі та харківській гімназії, але вже 1873. р. бачимо його в петербурзькій Академії художеств, 1847. р. дістав М. срібну медалью за конкурсону працю на тему: „Данило боронить Зузанну“. Не почуваючи себе гаразд в мурах академії, перекидує ся М. на „вільного слухача“. В тих часах рисував М. ілюстрації до „Енеїди“, „Хома та Ярема“, „Дворянська жінка“, „Ой пушу я кониченька“, до думи „Про втечу трьох братів з Азова“ та инше. На мандрівну виставку намалював М. реалістичну картину студентської нужди, яка викликала таке сильне співчутє, що Мартинович мусів кинути академію зівсім.

1878. р. переїхав Мартинович на Україну і осів у Вереміївці, золотоношського повіту. Тут зрисував він типи старих міщан, які огортали

ще старі запорожські традиції, вбирали ся по стародавньому й носили чуби. З сих рисунків, зберегли ся до нас портрети Федора Мигала і Трофима Паська. Разом з мальованєм займав ся Мартинович етнографією. На замовленє музею Дашкова, малював між іншими портрети Хмельницького, Мазепи, Юрія Кониського, Дмитра Ростовського, Сковороди і Квітки. Крім того заробляв на хліб ілюстраціями для російських журналів в роді „Пчоли“, „Живописнаго обозрѣнія“ і „Игрушечки“.

Коли в петербурській академії повіяло новим духом, переїхав Мартинович до Петербурга, але тут попав в безпросьвітну нужду, яка довела артиста до нервового розстрою. Сяк-так видужавши, вернув Мартинович на Україну, де посвятив ся етнографії, зовсім закинувши малярство. Картини і рисунки Мартиновича говорять, що жите зробило велитенську кривду українському мистецтву, забираючи йому талановиту й інтелігентну кисть Порфіра Мартиновича.

Одним з красших малярів українського побуту є Микола Пімоненко (1862—1912). До житя українського села підійшов він далеко ближше, аніж Трутовський; умів підхопити й олицетворити красу і чар того житя майже в усій його повні, до чого помогли йому — безперечний талант і гарно засвоєна техніка новочасного малярства.

Уроженець Київа, вчив ся малюваня в школі Мурашка, згодом в петербурській академії художеств, де як „вільний слухач“ користав головно з педагогічних курсів в 1882—1884. роках. 1886. р. одержав срібну медаль за ескіз з природи. Одержавши диплом вчителя рисунків, заснував у Київі малярську школу. Першою картиною, яка звернула на нього увагу публики була „Засватана“ (1886. р.) Після неї слідуєть картини того рода, як „Артист“, „На феріях“ і вкінці „Чистий Четвер“ (1887). Дальші його картини частенько являли ся на мандрівних виставках та по журналах, головно в петербурській „Ниві“. Недовго перед смертю іменовано його академиком. Усе жите стояв Пімоненко осторонь українського житя і не брав участи в укр. артистичнім русі 900-тих років.

Плодовитим понад звичайну міру малярем українського побуту є Іван Іжакевич (Род. 1864. р.) В порівнаню з Пімоненком, картини його більше грубі, розмашні, глибокого, не тушованого кольориту. Іжакевич — ученик малярської школи при Печерській Лаврі в Київі, 1884. р. вступив в петербурську академію художеств, де по трьох роках одержав похвальну грамоту, а 1888 срібну медаль. Згодом перейшов на відділ історичної композиції: Скінчивши академію, перейшов Іжакевич до Київа, де веде курси та малює ілюстрації для журналів та альбомів. Інтересними є розписи церков, виведені Іжакевичем останними роками.

До ряду артистів старшого покоління належить ще Опанас Сластьон, якого становище в історії укр. мистецької культури близьке до становища Васильківського. Сластьон, автор ілюстрованих „Гайдамаків“ (1886) як публіцист і педагог усі свої сили повертає на відродженє традицій старого укр. стилю в будівництві та прикладному мистецтві.

„Весна народів“ російської імперії, викликана революцією 1905. р., не минула безслідно для розбудженя артистичного руху Наддніпрянської України. Від сеї переломової хвилі починаючи, стрічаємо ся чимраз то частійше з одиничними та корпоративними виступами наших артистів, які поволи еманципують ся із під загально-російського тавра.

Посередною доріжкою до повної відрубности була участь українських артистів у виставках „Товариства Київських Художників“ 1907—1918, артистичної організації типово льокального характеру. І так на виставці 1908. р. стрічаємо Українців Т. Левченка і Пімоненка, — 1909. р. поруч обох згаданих ще Макушенка, Мурашка (молодого), Трипільську (скульпторшу) і Шульгу, — 1910. р.

бачимо там Іщенка, (різьбар) Кричевського, Ільченка, Левченка, Пімоненка, Мурашка і Трипільську, — 1912. р. виставляють свої твори оба Кричевські, Федір і Василь, Балиницький, Біжула, Бурячок, Левченко, Яремич, Габович (різьбар), Макушенко, Гажула, Евдокименко і Іщенко. 1913. р. стрічаємося знова з творами Миколи Бурячка, обох Кричевських та Макушенка. На тій виставці вперше виступив перед Київом галицький скульптор Микола Парашук. По довгій війсьній завірюсі, в 1918. р. бачимо на весняній виставці київських художників твори М. Бурячка, М. Козика, Мурашка і Марчевського.

Вкінці на осінній виставці тогож товариства стрічаємося з працями Галімського, що виставив кілька картин, з яких красші „Водопій“, „Рибалка“ і велике полотно „В місячну ніч“, М. Жук виставив свої пастелі; К. Дядченко виставив картини, з яких по словам критики віяло справжньою Україною.

Першим „*par excellence*“ українським, корпоративним актом мистецького руху, була Виставка 1911. р. уладжена в салях київського міського (тепер національного) музею. Виставка картин уладжена з приводу відкриття пам'ятника Котляревського в Полтаві 1903. р. мала принагідний сьвяточний характер і з артистичним рухом України вона не вяжеся. Київська-ж виставка була яркою маніфестацією українського культурного сепаратизму, що завважила добре російська преса і відповідно до того її оцінила.

По змісту була се спроба ретроспекції сучасного мистецтва України; у виставці взяли участь і Галичани. Правда, дякуючи незавидним умовам, се „ретроспекція“ не була ані повна, ані до подробиць вірна. Експонатів назбиралося около 400, репрезентували вони пів сотні укр. артистів, але останні, головно-ж замітніші, „наче змовилися“, і дали речі дрібні і випадкові, що не уявляли вірного образу їх творчих сил і змагань.

К. Трутовський: Іділля.

Найкрасше представляв ся відділ архітектури, де зібрано було чимало проєктів на нові будівлі в українському стилі та багато знімок старовинних українських будівель. Різьбу репрезентувало трьох артистів — Трипільська, Руденко і Теремець. Найбогатшим по чисельности був малярський відділ. Васильківський виставив, правда, трийцять експонатів, але тільки три картини, решта самі знімки з пам'ятників української архітектури і орнаментики. Іван Бурячок, знаменитий рисівник-декоратор, виставив три історично-побутові картини з запорожського життя: „Несподівані гості“, „На ворога“ і найкращу з них „Гармаші“. В сих картинах виявив себе артист гарним рисівником, але слабшим кольористом. Гр. Дядченко виставив кілька дрібничок. А. Ждаха ще раз пригадав публиці відомі з переписних листків ілюстрації до українських пісень та до Кулішевої „Чорної Ради“. Іван Іжакевич виставив кілька дрібничок. Найбільшу розмірами і замислом картину виставив М. Каленик — „Колядка про облогу Царгорода“. Характеристичне, що сей артист з середнім мистецьким підготованем виявляє творчу сьміливість, якої зі шкодою для мистецтва не достає богатьом артистам

з бравурною технікою. Фотій Красіцький виставив 16 картин, які в порівнянні з виставленими ним картинами у Львові 1904. р. — слабші і в характеристику артиста нічого нового не внесли. Найбільше, бо около 100 картин, майже усе своє надбане показав Василь Кричевський. Брат його Федір виставив гарний пастелевий автопортрет. Ретроспективного характеру надали виставці в першій мірі праці П. Мартиновича з 1873—1888. років в числі 53 штук. Зрівноваженим таланом виявив себе Петро Холодний, виставивши ряд пейзажів, портретів та композицію „Івасик“. Декілька гарних ескізів дав Макушенко, якого Львів пізнав в 1904. р.

З доволі чисельної решти артистів звертали на себе увагу твори Судомори, Орлова, Чуприненка, Шулги та Яремича.

На першому засіданні журі тої виставки багато говорилося про потребу постійних виставок українського мистецтва, про організацію артистів, але до нічого позитивного, дякуючи відомим умовам не прийшло.

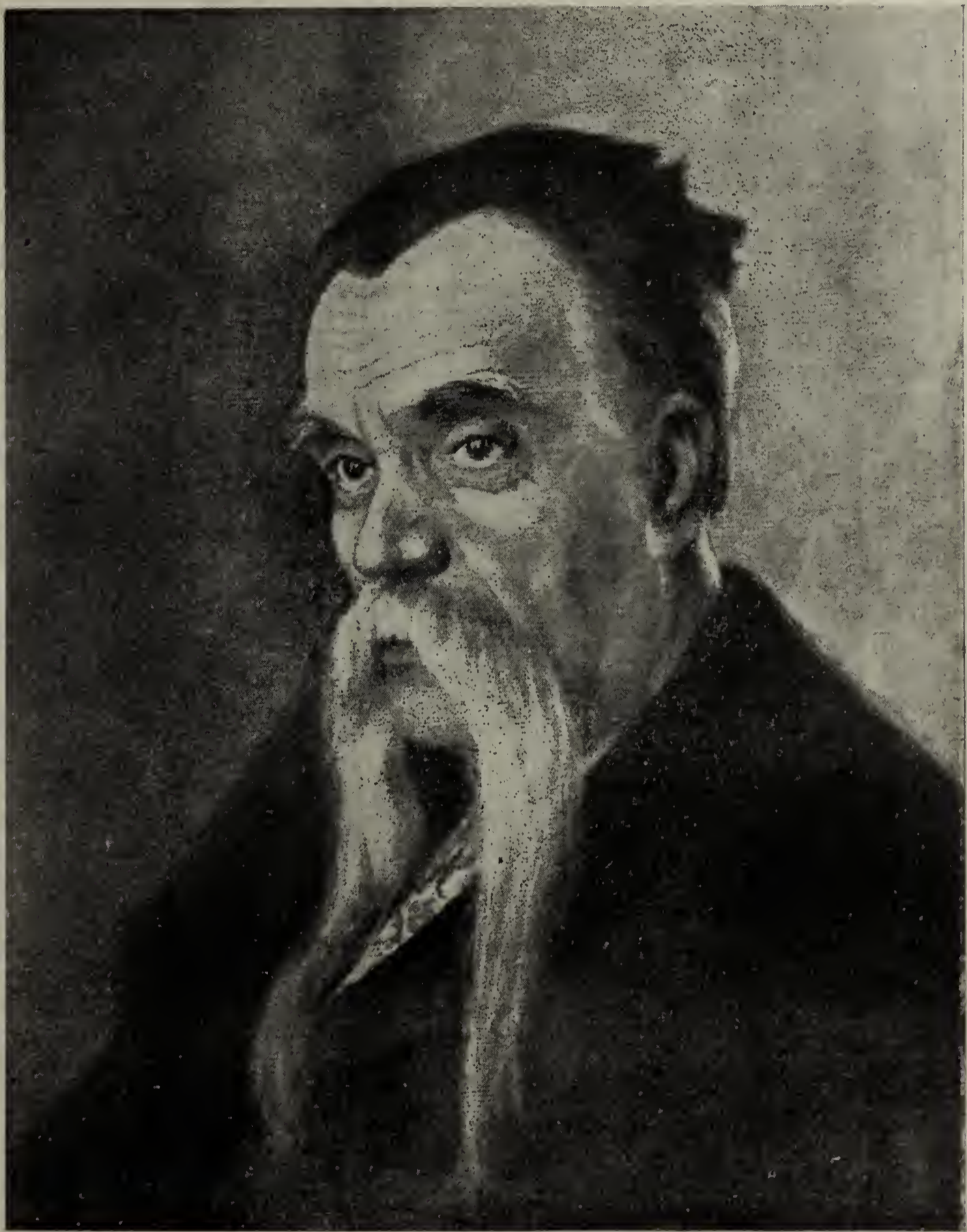
Другу виставку відкрито що йно літом 1913. року. Чисельністю була вона о половину слабша від попередньої, за те чуло ся в ній більше життя і сучасности. Старі майстри, в роді Васильківського і Мартиновича, які давно „відбили ся від валки“ надали попередній виставці характер якоїсь музейности, чого не було тут. Правда, був і тут „старик“ Іжакевич, який виставив ескізи до картин катеринодарського собору й Борисоглібської київської церкви, але він належить до тих виїмкових творців, що старіють не скоро. З Галичан була тут тільки Олена Кульчицька. Нових показних таланів ся виставка майже не виявила. Знову зустрічаємо тут відомих уже артистів. Одних застаємо на місці, других в дорозі на перід, а декотрих бачимо, як подають ся взад.

Ядром виставки була велика, хоч проста замислом „Катерина“ Петра Холодного, та кілька картин Охрима Судомори, головної його „На прощу“. Слабшими річами виставки були — „Бабуся“ Макушенка та „Місячної ночі“ Дядченка. Роботи дебютантів Онацького і Мозалевського не звертали на себе уваги. Федір Кричевський виставив „Головку“, „Старий міст у Фльоренції“ та „Дедаля і Ікара“ які зраджують вправну руку, але не чутке на краски око. М. Козик виставив кілька спроб, з яких „Сад“ звертав на себе увагу свіжістю краски. Чималий талант і буйну фантазію виявили студії та ескізи Орхова, якому одначе не достає прямолінійности. Кілька гарних, тонко виведених рисунків виставив Мозалевський. М. Бурячок виставив між іншими гарні „Соняшники“. В. Кричевський, якого всесторонність і силу виявила попередня виставка, показав усього щось пять картин з яких „Interieur“ було прекрасним взірцем мистецької обстановки хати в українському стилі. Ф. Красіцький, ученик Ріпина, показав поруч кількох картин своєї питомої техніки один портрет трактований імпресионістично. Поза тим були ще на виставці гарні епізоди з українщеного Москаля Маслянікова, та слабші речі К. Тимощука, Михайлова, Тенюка і Клименка. Дядченко виставив цікавий рисунок „Дівчатко“. Архітектуру репрезентували проекти будівель в українському стилі архітектів Мощенка і Шумова. Різьбу — „Хлібороб“ Галичанина — Кузневича. Крім того Ольга Кульчицька виставила два килими. Заінтересоване публіки для виставки було доволі слабе, що слід завдячувати — ворожому становищу російської та вяло-менторському становищу української критики.

Світова завирюха, очевидно, припинила в першій мірі український мистецький рух аж до хвилі, коли з руїн московської історії не виринула комбінація Самостійної Української Держави. Як у всіх областях культури, так і тут закипіло життя зі силою здержуваної від віків елемен-

тарности. 1917—1918. рр. записали ся в історії українського мистецтва нестертими буквами. Правда, дивлячи ся з боку, в сьому рухови більше може самого теоретичного розмаху, аніж позитивних цінностей, алеж се повинно бути всякому зрозумілим, що інакше бути не могло.

Поруч розмірно багатой історично-мистецькой й естетичной літератури, починає ся на Україні рух в напрямі українізації музеїв, закладаня нових

Ф. Красіцький: М. Старвцький.

збірок, основаня Академії мистецтв в Київі, ревіндикації наших мистецьких пам'ятників то що, а далі виринають мистецькі організації і широко за-кроєні з'їзди, що не остають без позитивних наслідків. Згадаємо тут хоч би засновини „Укр. Товариства архітектів“, „Товариства укр. художників

і діячів мистецтва“ та два многоважні з'їзди — з'їзд художників та діячів мистецтва та з'їзд представників художніх організацій, що відбули ся в Києві весною 1918. р.

Ну сих зїздах було чимало відчитів та обговорено чимало питань української мистецької культури. Намічено плян організації українських мистецьких сил, а перш за все уладжено В и с т а в к у, яка, як третя з ряду, дає нам змогу зорієнтувати ся в сучасному мистецькому дорібку України.

Тов. діячів мистецтва мало на меті дати повну картину сучасних мистецьких змагань усіх областей України, воно й запросило до участі — харківську, чернігівську, катеринославську і одеську групи артистів, але дякуючи прикрим обставинам довело ся Товариству обмежити ся майже виключно на місцевих силах. З невідомих причин не взяли участі в виставці й ті замітніші артисти-Київляни, яких ми мали уже нагоду пізнати. Згадаємо хоч би — Мурашка, Федора Кричевського, Дядченка, Романова та Жука.

З великою користю для української культури підбрано тут архітектонічні проєкти та фотографічні знімки пам'ятників української архітектури (головно барокової) та малярства (Кирилівські фрески і мозаїки).

Поміж малярами найбільшу увагу звернув на себе знов Петро Холодний. Усі його картини, за виїмкою „Казки про дівчину і паву“, свідчать, що артист іде власною дорогою, не оглядаючи ся ні на яку „школу“ чи моду. Холодний виставив більше трийцяти картин, з яких найкрасші, найоригінальніші були „Літо“, Хмарний день“ „Переяслав“, етюд дівчинки та етюд двох молодиць. Другим по скількості й цінності виставлених творів був Василь Кричевський. Ледви не весь його досьогочасний добуток пропав в пожежі, що знищила дім Грушевського, а те, що тут виставлено, позбирано від приватних власників. Твори М. Козика, вихованого на петербурському ґрунті, говорили про вічне невдоволене артиста собою, про безупинне шукане нових доріг і технічних прийомів. Явище відрадне на стільки, на скільки багато з наших артистів, що багато обіцували, стало на місци і не йде далі. Мабуть в перве виступив на сій виставці Юхим Михайлів, який показав чотири свої полотна, з яких картина „Ой чого ти почорніло, зеленее поле“ виявила нахил молодого артиста до реалізму. Леонід Обозненко звертає на себе увагу декількома портретами. Карпо Трохименко прислав на виставку частину своїх етюдів і рисунків з військового походу в Туреччину, як „Чефте Мінаре“, „Базар під стіною Акрополю“, „Турецька каварня“ і інші. Микола Бурячок виставив кілька тонких пейзажів, з яких красші „Дніпро“ та „В березні“. О. Судомора виступив зі своїми графічними працями — вінїєтами та ілюстраціями до діточих видань. Ф. Красіцький виставив кілька мало цікавих етюдів Гуцулів. Гарні ілюстрації до „Івасика-Телесика“ виставив Юрій Павлович. Поза тим заслужують на згадку твори Гр. Павлуцького, Петра Носка, братів Пастухових, Макушенка і Хворостецького. Незамічені висіли по стінах картини З. Подушка, Т. Сафонова, К. Монастирського, М. Прахова, Д. Ільченка, К. Тимощука, Г. Крушевського та інших.

Скульптуру репрезентували твори В. Іщенка і Е. Трипільської. В рамки виставки непотрібно витиснуто колекцію українського шиття та збірку діточої творчости; се відводило увагу й псувало характер цілості.

Більш менш те саме, що ми сказали про галицьких малярів, відносно характеру їхньої творчости та її стилевій приналежності, дасть ся сказати і про малярів Наддніпрянської України. Усі вони без виїмку — вихованці чужої, в тім случаю петербурської та краківської шкіл, в перво-

починах своєї творчості були примушені ходити чужими дорогами, набирати форм і прийомів, які в пристосованню до українського життя і природи мусіли виявитися невідповідними. Через то так мало специфічного українського находимо в творах сих артистів. Навіть природу України зображують вони здебільша по московськи, не кажучи вже про її історію, яка рідко коли в їх картинах має український характер. Треба одначе вірити, що з хвилиною, коли українським артистам буде дана змога вчитися і творити в рідній атмосфері, се сумне явище перейде до історії.

З побіжного вичислення артистів, які брали участь в трьох українських виставках, та їхніх творів, зарисовує ся кілька виразнійше определених постатей, про які скажемо кілька слів.

Сестрінок Шевченка Фотій Красіцький дав ся пізнати львівській публиці 1904. р. Ученик петербурзької академії і Ріпина почав свою артистичну кариєру відомим „Гостем з Запорожа“, що виставлений на конкурсній виставці академії зробив вражінє. Картину хотіла купити академія за 600 карбованців, але артист не прийняв гроший. По львівській виставці 1904. р. купило картину Наукове Тов. ім. Шевченка за 1000 корон — третину ціни, яку визначив артист для приватного купця. Крім згаданого „Гостя з Запорожа“ було ще на львівській виставці кілька жанрових та портретних його творів. Згадаємо такі, як „Просьвітитель“, „Біля криниці“, „Брат і сестра“ і „Сьвято“ з жанрів, та портрети — Лесі Українки, Карпенка-Карого і Михайла Старицького. Так в одних, як і в других виявив себе Красіцький артистом, який давно уже пройшов „дні бурі і напору“, найшов свій шлях і свій обсяг мистецьких засобів до тої міри, що протягом кільканайцяти літ, які межують нас від львівської виставки, майже не помітно на картинах Красіцького зусиль вийти поза засвоєну манєру. Причинило ся до того безперечно педагогічне занятє артиста, яке ніколи не підпомагало розвитку таланів. Підчас революції 1905. р. був Красіцький ілюстратором київського „Шершеня“, а згодом прийняв посаду вчителя в київській школі прикладного мистецтва.

Близько до Красіцького по способу трактованя жанрових мотивів стоїть Іван Макушенко. На львівській виставці було три його жанрові картини. „Перед сьвятом“, „Біля господарства“ і „У бабусі“. Іван Труш, пишучи про сі картини: сказав між иншими, „Обробленє картини дає сьвідоцтво, що автор їх навчив ся багато в петербурзькій академії, але передвчасно перестав студіювати природу і передвчасно задоволив ся результатом свого знаня і досьвіду на поли малярства“. Висловлена вкінці автором надія на красші результати його праці в будучині не справдила ся. Макушенко брав участь майже в усіх згаданих нами виставках, але ні разу не звернув на себе більшої уваги, чим молоді дебютанти; що гірше, багато критиків признало його картини слабшими речами виставок. Колиб ми знали історію життя Макушенка, могли би вияснити собі причини сього творчого застою, але поки що мусимо тільки жалкувати марнованого талану.

До змарнованих таланів належить другий сестрінок Шевченка — Гриць Дядченко. Вихованок петербурзької академії і київської школи Мурашка, дуже рано проявив чималий талан, доказом чого його — великий портрет М. Лисенка та кілька рисунків у збірці його мецената Терещенка. На першій українській виставці 1911. р. бачили ми кілька його інтересних дрібничок, на другий був його рисунок „Дівчатко“, а в останній 1918. р. Дядченко участі вже не брав. Не бачимо його і в гурті, що зібрав ся в Т-ві діячів укр. плястичного мистецтва. Можливо, що нервовий розстрій, що розвинув ся в артиста під впливом безвідрадности житєвих умов, погубив його для мистецтва...

Артистами, на яких творчість лягло п'ятно західної (краківської) школи є Михайло Жук, Іван Северин, І. Бурячок та Олекса Новаківський.

Жук (род. 1883. р. в Кахівці н. Дніпром), зразу ученик згадуваного вже Мурашка, а відтак краківської академії мистецтв, зараня виявив нахил до стилізації. Васильківський, знаменитий стиліст як його вчитель, розвинув сей нахил до того, що стилізація стала прикметою творчости Жука. У Львові в 1904. р. виставив Жук пастелеву композицію „Смуток“, яка дуже ярко зраджувала вплив Виспянського та Яцка Мальчевського. Дивно одуховлений характер носять портрети сього артиста. Примушений житєвими умовами заробляти на хліб наукою рисунків, довго стояв Жук осторонь виставкового руху і тільки тут і там бачили ми його стилізовані заставки по книжках і видавництвах. Неподалво пристав він до гурту Т-ва діячів укр. пляст. мистецтва.

Северин (род. в Полтавщині) вчив ся зразу у Сластьона, а відтак в Кракові у Станіславського. З Кракова поїхав на Гуцульщину, де в Довгополи найшов змогу праці в гостинній хаті о. Попеля. З Гуцульщини поїхав Северин у сьвіт, побував у Римі, Венеції та Парижі, походив по Альпах, часто примираючи з голоду, 1909. р. був у Львові, а коли 1911. р. уладив виставку у Києві — перечислив ся, бо виставка... завела. З того часу загинув по ньому слух. А жаль, бо в ньому мала Україна талановитого артиста європейської міри...

Завів ся, може не так на українській публиці, як на „критиці“ знаменитий рисівник, ученик краківської академії Іван Бурячок. У Львові виставив він кілька гарних пейзажів, відтак стрічаємо його в ряди-годи на виставках. Та більш усього віддає ся Бурячок графічному прикрашуванню книг та періодичних видавництв.

Важко і в великій мірі ризиковно є встановляти єрархію в культурі сучасности, алеж ми мабуть не відбігаємо далеко від правди, коли скажемо, що на чолі сучасного малярства Наддніпрянщини іде двох артистів, яким на імя — Кричевський Василь і Холодний Петро.

Перший з них вдаряє своєю всесторонністю. Талановитий і наскрізь оригінальний архитект, творець будинку Полтавського Земства та маляр, о дуже широкій скалі мистецьких засобів. Є в ньому щось з людини Ренесансу; не даром зветь його на Вкраїні „arbiter elegantiarum“ в справах мистецької культури. Його малярство, в якого обсяг входять технічно досконалі акварельні й олійні нариси, пейзажі, архітектурні закутки, житя міста, села, обстановка нутра, орнаментальні композиції макат і килимів і т. д.. таке чарівне, що морозом проняла нас вістка, що половина того творчого надбаня пропала в огні пожежі.

Брат нашого артиста Федір виявив себе гарним хоч не до братової міри оригінальним малярем жіночих і хлопячих головок.

Петро Холодний, бувший товариш укр. міністра просьвіти, що на виставці 1912. р. велів числити на себе як на творчу силу, ні вчому не завів сподіванок. Коли на першій виставці його картини звертали загальну увагу, то на двох слідуючих творили їх ядро. На превеликий жаль, не можемо, покищо, подати бодай декілька дат про житє-бутє сих обох артистів.

Безперечно, одначе, найкрасшим представником малярства усеї України є Олекса Новаківський. Обставина, що він уродженець українського Поділя, вчив ся і тепер творить в Галичині, ставить його на межі двох українських територій, наче символ зєдиненя творчої сили Наддніпрянщини з мистецькою атмосферою Галицької України.

Олекса Новаківський (Род. 1872. р.) відомий галицькій публиці красше аніж сьогобічній; довго проживаючи в Галичині, зріс ся Новаківський з її культурою, не оставши без впливу на неї. Популярність Новаківського серед Галичан датує ся від його краківської виставки в вересні 1911. р. з приводу якої д. Н. Літинський написав про артиста в львівській „Неділі“ (1911. ч. 42). Тамжеж поміщено репродукції його „Автопортрету“, „У хресної матері“ та „Селянки“. Згодом, коли артист переїхав з Кракова до Львова, помістив про нього ряд статей підписаний в „Ілюстрованій Україні“ (1914) і „Шляхах“ (1916) разом з богатьома репродукціями його творів. Крім того багато більших і менших картин віддав артист у депозит до львівського „Национального музея“. Зваживши ще й науку малюваня, якої Новаківський зовсім безкористовно уділяє молодим таланам, та контакт, в якому остають з ним майже усі українські артисти Львова та люди близькі до мистецтва, побачимо, що Новаківському довело ся за короткий час відіграти важну ролю в мистецькому русі українського Львова, зглядно Галичини. Тепер він працює над історичними портретами, що десятками тисяч розійдуть ся по Україні, а київське Товариство діячів плястичного мистецтва лагодить ся запросити між иншими Новаківського до уладженя виставки картин в Київі.

Артистичну кариєру починав Новаківський доволі скромно. Першим його учителем був декоративний маляр Пилип Клименко в Одесі. Колії житя сього чоловіка доволі цікаві длятого, щоби сказати про них кілька слів. Син столяра, недокінчений студент петербурської академії в відділі пейзажу, був примушений міняти свій талан на дрібні, заробляючи на удержанє рідні. Потім вчив Клименко в ремісничо-промисловій школі, а по літах горюваня, став той чоловік, що скінчив ледви три гімназійні кляси... професором математики на університеті.

М. Пімоненко: Біля перелазу.

У Клименка пробув Новаківський чотири роки, виконуючи найчорнійшу тапіцерсько-декоративну роботу. Крім сього малював, а з його найперших праць таки остали ся у Клименка портрет на студия „Ідіот“ і „Мертва природа“, розмірів 30×25 см картина, зображаюча помаранчеве деревце, вазон і чорний збанок, мабуть, на чорному тлі.

З Одеси поїхав Новаківський 1888. р. до Попелюх, де між иншими намалював картину „Хата після дощу“, яка допомогла йому до виїзду за границю. Картину сю купив гр. Тадей Грохольський. Се звернуло увагу дідишки Ободівки п. Бжозовської, яка й вислала Новаківського до Кракова 1892. р.

В краківській академії, якої ректором був Матейко, записав ся Новаківський до кляси проф. Цинка. В нього пробув артист пів року, після чого переніс ся на фігуральний курс гіпсів до Яблонського, причому на рисованє з живої природи ходив до Луцкевича.

По трьох місяцях, пробутих у Яблонського, перейшов Новаківський виїмковою дорогою до Луцкевича, а до проф. Лефлера заходив на „мертву природу“. На другому курсі одержав нагороду за „Голову Ав-

густа“ рисовану з гіпсового відливу, при чому сам Матейко звернув увагу на молодого адепта українського мистецтва.

По році, коли п. Бжозовська відібрала артистови стипендію, вертає Новаківський на Україну, де в с. Соколівці, через три роки заробляє портретами. Коли 1895. р. увільнено його з війська, їде назад до Кракова, де за ректорату Фалата (Українця з походження) записує ся до класи проф. Упіжицького. Довгий час працював артист ніким незавважуваний, а коли 1897. р. виставив около 70 рисунків, то в рецензії виставки написаній арт. Нітецьким не було про нього згадки. Правда, рецензент, „Głosu Narodu“ п. Пйотровський закинув Нітецькому, що він на Новаківським не пізнав ся, але се не змінило справи ні в чім. 1898. малює Новаківський кілька актів, які закупила академія й наділила артиста срібною медалею. 1899. р. бачимо його у проф. Вичулковського. У Вичулковського перебув Новаківський свою „Sturm- und Drangperiode“ творчу кризу. Його рисунки „наче з каменя“, його „брак почуття краски“ загнали його в ліжку, в якому пролежав три місяці. Вкінці, коли підняв ся, намалював в академії погрудє селянки, що задоволило усіх негодуючих на дотогочасний спосіб його малювання і приспособило артистови срібну медалю.

Одначе артист „поправив ся“ не на довго. Коли по фєриях пробутих в Ободівці, де він малював палату Собанського, вернув до Кракова, знов почав малювати постаті „наче з каменя“, знов втратив „почутє краски“. Але тепер уже до нього не ставили ся байдуже. „Янко на підлозі“ звернула загальну увагу. З того часу (1899—1900) походить ряд головок, кілька сьвітло-тінних студий та академічна композиція „міг бути людиною“ (є в гр. Грохольського). Тоді то із пятьдесяти своїх робіт вибрав Новаківський 16, за які одержав 1900. р. золоту медалю. З того часу ніхто на відділі малярства в краківській академії не дістав ще сеї великої нагороди. Так покінчив Новаківський свої академічні студії. Академія купує в нього одну головку за 600 корон, а галицький Краєвий Виділ наділює артиста річною стипендією в сумі 1200 кор., яку побирав Новаківський чотири роки.

1901. р. їде Новаківський в підкраківське село Могилу, де працює повних дванадцять літ над розвязкою малярських проблемів, що разураз йому насовували ся. Не треба забувати, що в темнім мазурським селі жив Новаківський серед найгірших умов. Навіть тамошний сьвященник бунтував людей проти артисти так, що перших три роки ніхто йому не відважив ся позувати. Першою людиною, що на се зважила ся, була теперішня Дружина артиста, з якою познайомив ся він ще в 1898 р. коли вона девятилітньою дитиною вчила ся в Кракові. Дочка вбогої селянки з Йорданова, стала від тоді і до нині остає одинокою розрадою й підмогою артиста. В Могилі пробув артист до 1910. р., після чого оселив ся в Кракові, де жив до 1913. р.

Сучасна воєнна завірюха не пощадила творчого надбаня артиста. Збройні люди розграбили усе, що полишив Новаківський в Могилі. А було там 140 рисункових альбомів, студії до „Весни“, студії поодиноких явищ природи — цьвітів, води, риб, облаків і т. д. Деякі з них були означені його монограмою.

Майже все, що сотворив Новаківський у Кракові, остало ся там же у дра Грогульського, який час до часу його підпомагав.

В перве виставляв Новаківський на „ювілейній виставці“ 1905. року в Кракові, з якої краківське „Товариство мистецтв“ закупило дві картини, а чотири опинило ся в приватних руках. Там же в 1909 р. виставив Н. дві більші картини. Крім того, дещо з його картин було на польській „Туристичній виставці“ у Відні, Берліні, Познані і других містах. Не

маючи средств для оплаченя коштів пересилки й асекурації картин, мусів артист відмовляти богатом виставочним комітетам.

В 1911 р. уладив артист самостійну виставку в сальоні краківського „Товариства мистецтва“.

Зібрав тут Новаківський поверх сотню своїх праць, що давало більш-менш повне понятє про характер його творчости.

Дивне диво! Краківська артистична критика, яка так гарно розуміє ся на мистецтві, станула до артиста в резерві. Преса збула виставку або мовчанкою, або кількома байдужними реченнями, управа „Товариства гарних мистецтв“ поспішила ся із замкненєм виставки і, проти звичаю, не закупила ні одной з картин. Чи не пізнали ся на Новаківському? Ні! На кількох картинах підписав ся артист по українськи, себе намалював у вишиванці, а на домір нещастя — виставку оглянув український митрополит. Всього того було досить, щоби офіційльний артистичний Краків відвернув ся від Новаківського.

В „Краківському артистичному місячнику“ пише п. Л.:

„Замітним заінтересованєм гїшила ся виставка праць кольориста п. Олекси Новаківського. До канцелярії Товариства тиснули ся гості з запитом про ціни виставлених картин. Наша одначе публіка, що привикла до безмірно низьких цін і „краківських торгів“, подавала ся в зад перед цінами тих переважно дрібних картинок в ціні від 300 до 6000 кор. і несподіваною їх сталостію!“

Решта преси мовчала, а поведінка управи товариства спонукали п. Ч. Вр. в „Напшоді“ слушно обурити ся:

„Чейже виставка була виїмково інтересна! Сьвіжість і сила кольориту, вдаряюча правда і безглядна щирість в обсервациї природи і чисто малярський спосіб пониманя єї, а при тому чималий такт і смак у володіню малярськими средствами, легкість компонованя, замітна в свобідному укладі фігур і цілих груп — повинні були звернути більше уваги на виставку п. Новаківського і продовжити єї коротке треванє. Тимчасом не тільки, що звинено єї по одномісячному треваню, проти волі і замірів артиста, але серед щорічних справоздань і закупу творів, призначених на

М. Сластьон: До Шевченкових „Гайдамаків“.

розльосоване, імя того щирого і в як найгірших обставинах працюючого артиста і його картини — як би умисно поминемо. Щось, отже, зле діє ся в данському королівстві!“

Може автор сеї замітки не знав причин того явища, а може знав, та соромив ся за свою публику, та факт остане фактом — артистична критика відвернула ся від Новаківського, бо втратила надію на окупацію його творчого доробку для польської культури.

Сам Новаківський не брав собі того надто до серця, навпаки продумував над перевезенем виставки до Львова і... Київа. Та нещастє хотіло, що небаром по виставці артист починає недомагати, вкінці западає в тяжку недугу, з якої тільки поважна операція вирвала його від смерти. А тимчасом митрополит разом з краківськими приклонниками артиста захожував ся над стягненем його до Львова. Кінець кінців се вдало ся і в падолисті 1913. р. опинив ся Новаківський „між своїми“. Посумував за Могилою, за Краковом, що всеж таки його розумів і цінив, та хоч не зовсім здоров, забрав ся до роботи.

До речі кажучи, без роботи, без кисти чи олівця в долоні, Новаківського побачити неможливо. Не малював Новаківський хиба тих кілька годин, як лежав серед мук на операційнім столі. Коли лежав в шпиталі, в горячці боліючи, малював і рисував без впину. Другого творця такої праці, мені не доводило ся бачити.

У Львові замешкав Новаківський зразу в митрополичій палаті, відтак в домі Стигн, де й доси мешкає.

Вилічувати праць виконаних артистом уже у Львові, я не беру ся. Їх дуже багато: ряд полотен, текстур, стоси заповнених нарисами зшитків. Усе те — студії, підготовні праці. Нема серед тої маси картин ні одної, яку артист уважав би скінченою. Вічно невдоволений собою, палаючий від помислів і творчих візій, як кожний з великих. Нема для його страшнійшої думки над ту, що котрась з картин якою небудь дорогою моглаб опинити ся за стінами його робітні і непокоїти його своєю „нескінченістю“.

Одною з перших задач, які поставив собі артист, приїхавши до Львова — було створенє портрету митрополита. Митрополит, занятий працею, не міг позувати як слід артистови, через що Новаківський малює його портрет з „пам'яті“ таким, яким він його бачить, а для зверхньої форми користує ся цілою масою моментальних начерків і студій.

Другою працею, над якою артист працював місяцями, була композиція „Пробудженє“. Щось зі стилю і з духа Роденової „Бронзової епохи“. Пробудженє — перші проблиски сьвідомости житя, його краси, принади і обіцяної роскоші. Композиція, якої є в артиста кілька мотивів, поки що не скінчена.

Відтак слідує „Мадонна“, якої останний мотив ми бачили в рисунку. Дивна композиція. Своім стилем нагадує Ботічелля, мимо того, що уся належить до Новаківського. Кожда лінія, кожний рух, схиленє, має свій змисл, своє значінє; усе тут звязане, підпорядковане одній всесильній ідеї. То не інстудійний фрагмент, не промінчик скороминаючого вражіня, не лірика, а велика драма. Усе тут має свій початок і кінець, усе бачимо тут на полотні, ні одна чертка не переносить нас поза рами композиції.

На горизонті з правого боку сільська, трехбанна церква, одна з тих мистецьких перлин, яких стільки розсипала творча туга народу. В центрі — Мадонна; най для одних се Богородиця, для других клясична Деметер, ідеї се зовсім не змінює. Похилила голову над дитиною, що в неї на колінах. Дитина ся — Христос чи геній людськості, все одно — втіленє зароджуючої ся краси молодого тіла, молодой пречистої душі, що проглядає очима дитини; склепінє голови, лук носа, зраджують інтелігенцію,

Іжакевич: Максим Залізняк.

силу творчого духа. З правого боку на вколішках сільська дівчинка; дитина долин і недостатку з рабським пієтизмом стріпує пилінку із ніжки молодого Генія-Христа. Поза нею стоїть дитина гір і свободи; задивилася в хлопчика, що лежить на колінах Мадонни, як дівчина дивиться на квітку, на білу хмарку, що пливе по блакиті. З лівого боку дивна постать. Малий хлопчина схилив голову на скрипку і грає. Коли глянемо блище, побачимо, що голова в його непропорціонально велика, видовжена в зад, обличчє не хлопчає, уся постать наче стиснута якимсь тягарем з гори. Такого хлопчика не раз зустрінеш в нашому селі. Звуть його „придурковатим“. Спитати в нього що небудь, він видивить ся і або відповість щось не до речі або і не обізве ся. А часом, буває, щось таке скаже, що старі здивують ся і не можуть розгадати — відкіля в нього думки такі глибокі, розумні, відкіля дитина того „набрала ся“. Той хлопчик в композиції, то „малий Мирон“ Франка — з його виросте творець, артист, він буде „юродивим“, дивним, незрозумілим чоловіком. Композиція „ще не скінчена“, говорить артист, а я скажу, що вона й не буде ніколи скінченою, як не скінченим було різьбарство Михайла Ангела, „Фауст“ Гетого, „Весіле“ Виспянського... як нескінченими остали усі архитвори сьвіта.

До перших творів Новаківського у Львові належать — „Камелії“, портрет панни Л. Б., портрет о. Сембратовича, кілька розкішних кольористичних силвет церкви св. Юра та портрет маленької донечки одного зі святоюрських священників.

Коли будова „Музичного інституту ім. Лисенка“ була на укінченю, пок. В. Шухевич звернув ся до артиста за замовленем — намалювати чотири алегоричні зображення музики, вихованя, мистецтва і просьвіти. Пок. замовник обраховував, що по всякій правдоподібности робота буде „готова“ протягом кількох тижнів. Тимчасом того рода обрахунки, були оперті на хибних передпосилках. З того часу минуло уже більш двох років, другий маляр п. Сосенко давно вже покінчив орнаментальну поліхромію обох саль Інститута, а Новаківський „не готов“ ще до нині. Річ проста. Заходить тут деяка різниця в поглядах. Одні малюють „pro esu“ на нині, „аби було“, другі „pro Jesu“ — в обличю вічності. На всякий случай Новаківський до перших не належить. Замовленє Інституту не було для нього нічим иншим, як наскрізь зверхною формальностию. Бодай так дивив ся на справу артист. Для Інституту має бути і буде намальовано чотири алегорії, в докладно виміренних еліпсах, зміст їх поданий, зверхня форма теж, усе инше зарезервував артист собі.

Над тими чотирма алегориями, (з поміж яких дві подано в репродукції на стр. 123 і 126), працює Новаківський від дня замовленя до нині.

З огляду на те, що колись повиснуть вони на прилюдному місці, опис їх лишаємо на боці. Не можемо одначе поминути одного спостереження. Новаківський, покинувши Україну ледви не хлопцем, пробувши стільки літ в корінній Польщі, почав засвоювати собі зверхні форми типового польського елемента, так як польський маляр Яроцький увесь пересяк нашою Гуцульщиною. В краківських своїх працях був Новаківський Українцем по дуці, зверхня форма його творчости була, коли не польська то — мало українська. Приїзд до Львова, а зараз за тим замовленє музичного інституту, зробили своє. „Der Riese hat seine Mutter berührt“... Новаківський почав студіювати український народний побут, ношу, орнаментику, народню символіку, народні типи і став Українцем в повному значінню слова — по дуці і по формі.

На сїм кінчаємо наш невичерпуючий, інформативний огляд.

М. Возняк.

Любов до Рідного Краю в новій українській поезії.

Коли палко і щиро кохаєш
ти убогий і рідний свій люд,
то невже ти ще досі не знаєш,
що любов може гори зчирнуть?

Б. Грінченко.

Справжні творці нової української літератури вже тернистим шляхом свого життя засвідчили щирість своїх висловів про любов Українця й Українки до свого Рідного Краю й ті обов'язки, які вона диктує. Не словами, а ділами всього свого життя доказали повагу свого розуміння любови до України й тих обов'язків, які випливають з правдивої такої любови, і Шевченко, і Драгоманів, і Франко, і багато, багато інших письменників, учених і громадських діячів. Тому може до речі буде перелісткувати нашу нову поезію й вибрати з неї, бодай здебільшого, те, що разом складається на її заповіт грядучим поколінням.

Високе розуміння любови до Рідного Краю бачимо у Котляревського, що в пятій пісні Енеїди малює такі наслідки справжнього патріотизму:

Любов к отчизні де героїть,
там сила вража не устоїть,
там грудь сильнійша од гармат,
там жизнь — алтин, а смерть — копійка,
там лицар — всякий парубійка,
козак там чортови не брат.

Обов'язок супроти Рідного Краю ставить він висше від обов'язку супроти батьків, коли в тій самій пісні говорить:

Де общее добро в упадку,
забудь отця, забудь і матку,
лети повинність ісправлять.

Над виясненем справи батьківщини безбатьченків працюють наслідники Котляревського. В Наддністрянській Україні Маркіян Шашкевич довершує такого самого діла, як Котляревський в Наддніпрянській. Його особистий вплив такий великий, що він „запалює вогонь, який може вгасити тільки могила“, як висловився Михайло Козаневич. Доки Шашкевич є при життю, його два товариші з „трійці“ Іван Вагилевич і Яків Головацький, передовсім останній, здатні на такі діла, що сьогодні тільки голову треба схилити перед їх ідейністю і самопосвятою. Та коли передчасно переривається слаbosильна нитка Маркіянового життя, його приятелі, з виїмкою тих, котрих ні доля ні талант не висунули на видні ролі, по кількох літах остигають у своїм запалі так далеко, що обидва знаходять собі зовсім інші „вітчини“, як проповідав їх високоідейний умерлий товариш. В 1848 р. триумфує ідея Шашкевича в Наддністрянській Україні, в 1849 р. має слабу перевагу, а пізніше улягає впливови московських безбатьченків.

До свого Рідного Краю починає наvertати їх слово того, хто є властивий батько нового руху за українською державністю — Шевченка. Він — самоук підіймається на таку висоту національної

і політичної свідомості, що до неї не є в силі підняти ся учені братчики Кирило-Методіївського Товариства. Він хоче лежати в могилі над Дніпром, щоб наслухувати, коли Дніпро

понесе з України
у синєє море
кров ворожу.

В тімже „Заповіті“ він накликає земляків, щоб „вражою, злою кровю волю окропили“ і його помянули „не злим тихим словом“ „в сем'ї вольній, новій“. Се зрозуміле, бо Шевченко так любить Україну, що готов „проклясти сьвятого Бога, за неї душу погубити“. Тому й через увесь Кобзар кличе „не дати матері в руках у ката пропадать“.

Свою Україну любіть,
любіть її... во время люте,
в останню, тяжкую минуту
за неї Господа моліть!

Шевченкови байдужна його власна доля, але не байдужна для нього доля України,

як Україну злиі люде
присплять, лукаві, і в огні
її, окраденую, збудять...

Він уважає найкрасшою згадкою для себе, коли батько скаже до сина:

Молись,
молись, сину: за Вкраїну
його замучили колись!

Шевченків товариш недолі Панько Куліш сьпіває, що

сьвяте слово — рідна мати;
єсть іще сьвятиня
висша, Богови милійша —
рідная Вкраїна (Сьвятиня).

У „Великих проводах“ підкреслює він, що

тоді слобонить ся
від панів неситих Україна,
як у всіх убогих
і у всіх заможних
буде воля і дума єдина.

До великих діл потрібна посьвята, над яку

нема в людей сьвятійшого призваня,
нема й у Бога красшого нічого.

Так говорить Куліш у драмі „Байда“ й додає в іншій драмі „Цар Наливай“, що можна тільки „подвигом самопосьвяти спасення сотворить своему народу“.

І таких подвигів самопосьвяти повне жите Панька Куліша й шестидесятників і тої групи діячів, котра виступила між першим і другим указом з заборною українського слова, й ще більше тих, котрі винесли українську ідею з часів того лихолітя українського слова, в яке воно попало 1876 р. І вилім в сій забороні пробиває собі український театр,

батько якого Михайло Старицький вкладає в дорогу йому й нам справу не тільки свою працю, повну самопосвяти, але й значний капітал. У „Родовищі“ він ось як визнає свою любов до України:

Люблю я Рідний Край коханєм незвичайним,
його не здужає зламати й розум мій,
ні слава, надбана кривавим рабуванєм,
ні самовіри дух, ні гордий супокій,
ні давньої доби перекази святії —
в мене не зворухнуть одрадісної мрії.

Скільки разів він вертає, з поїздок театральних труп на Україну, його обгортає

знов жага на світі жити,
чинить добро, людей любити
й оддати душі надбитий хист
Країні Рідній на користь.

„Нехай Україна в щасті буя“ — в сїм бачить Старицький одиноку нагороду та втіху за працю для Рідного Краю. З сеї точки виходячи, він звертаєть ся „До молоді“:

Ви любіть
свою знесилену родину —
й за неї сили до загину
і навіть душу положіть.

Зразками любови до України та вказівками, як повинна виглядати справжня любов Рідної Країни, переповнені історичні драми Старицького. В „Останній ночі“ зазначає поет, що „коли річ іде про долю народа, про зборону отчизни, то й тиндітні створіня мусять віддати свої сили... Тут не може бути ні пань, ні панянок: тут всі рівні“. Сам розпнятий катами Христос сказав,

що ність любови більш над ту,
яка віддасть за друзі свою душу...

Згідно з сею засадою один з героїв драми віддає своє жите за Україну, прощаючи ся з нею словами:

Краю Рідний, мій коханий краю,
як кохав тебе я щиро змалку,
все віддам! І кровю наостанку
я догану прадідів змиваю
і за люд свій, за його недолю
віддаю жите своє без болю.

В „Обороні Буші“ вкладає Старицький в уста одного з героїв драми такі накликування:

Ох, одумаймо ся, друзі,
даймо всі на згоду руки,
хай не стогне люд у тузі,
хай не гине край від муки,
бо ненатлиї сусіди
знай чатують нашу зваду,
накликають тільки біди
і кують між нас розраду:
на користь собі пильнують

і на нашу власну згубу,
щоб загарбати сьвяту
нашу землю й волю люблю!

Зарадити сьому може тільки виповнене такої засади з боку кожного Українця, кожної Українки:

Над все любить отчизну й рідну віру,
не зражувать ні ради чого їх,
а все жите віддати їм на благо.

До такого обовязку покликані всі Українці, тим більше тоді, коли

голосить дзвін і всіх нас покликає
забуть себе і злить всі почутя
в одно лише велике, неомірне —
до матері України: вона
тепер кона в тяжкій, пекельній скруті
і поклика, благає до дітей...

Всі жалі, всі радощі маємо зложити до ніг Україні, для неї осягнути вершок щастя в людськiм житю:

А нам Господь дав найславнійшу долю —
своїм житем заратувати край,
дать супокій замученому люду...
О, се така утіха райова,
що за неї благословіте Бога!

І не диво, бо „для ідей смерти нема: люде умірають — ідеї вічні“, — каже Тобілевич в драмі „Понад Дніпром“, а Борис Грінченко в повісти „На розпуті“ висловлюєть ся: „сила в ідеї дужча од усяких сил на сьвіті“.

Вже перший указ проти українського слова в Наддніпрянській Україні велить шукати тамошнім українським письменникам місця для своїх писань у галицьких народовецьких виданнях, ще більше ганебний указ з 1876 р. Рівночасно відбуваєть ся еміграция ряду талановитих письменників і учених поза межі тодішньої Росії, між ними і найвизначнішого її члена Михайла Драгоманова. Відзначаючи ся неабиякою спроможностию впливати своїми писаннями, листами й розмовами на своє окруженє, слухачів і читачів, Драгоманів находить і на галицькiм запустілім ґрунті ряд апостолів думок, які голосить, між ними найталановитшого письменника, ученого та громадського діяча — Івана Франка, що своєю сороклітною працею, зразковою і гідною наслідуваня, показує, яких чудес може довершити людина серед найприкрійших обставин житя, ведена безмежною любовю до Рідного Краю.

У вірші „Моя любов“ мотивує Франко свою любов до України ось як:

Вона так гарна, сяє так
сьвятою, чистою красою
і на лиці яріє знак
любви, щирости, спокою.
Вона так гарна, а проте
так нещаслива, стільки лиха
знесла, що квилить лихо те
в її кождіській пісні стиха.
Її пізнавши, чи-ж я міг
не полюбить її сердечно,

не відречи ся власних втіх,
щоб їй віддатись доконечно?
А полюбивши, чи-ж би міг
я божую її подобу
згубити з серця мимо всіх
терпінь і горя аж до гробу?

„Святовечірня казка“ уводить Українця в призначений для нього рай:

Отсе рідня моя! Отсе моя держава,
мої терпіння всі, моя будучність, слава:
Дністер, Дніпро і Дон, Бескиди і Кавказ,
отсе, сини мої, мій чудний рай — для вас!
Любіть, любіть його! Судьби сповнить ся доля,
і швидко власть чужа пропаде з сього поля.
Не стане тих, що днесь на вас наругу зводять,
і щезне сила їх, мов мгли нічні проходять.

Франко через увесь час свого життя словом і письмом, прозою і віршом ставить перед очі вічного раба — Українця ту святую правду, що

воля, слава, сила
відмірюють ся мірою борні.

У відомім гимні „Не пора“ він підкреслює, що крайня „нам пора для України жить“, прапор якої повинен об'єднати всі партії і стани — до бою:

У завзятій, важкій боротьбі
ми поляжем, щоб волю і щастє і честь,
Рідний Краю, здобути тобі.

Тільки боротьба може принести кращу долю Україні:

Лиш бори ся, не мири ся,
радше впадь, а сил не трать,
гордо стій і не кори ся,
хоч пропадь, але не зрадь!
Кождий думай, що на тобі
мільонів стан стоїть,
що за долю мільонів
мушиш дати ти одвіт.
Кождий думай: тут в тім місці,
де стою я у огни,
важить ся тепер вся доля
величезної війни.
Як подам ся, не достою,
захитаю ся мов тїнь, —
пропаде кривава праця
многих, многих поколінь...
(Великі роковини.)

Кождий мусить бути придатний „на святе, велике діло“ та в хвилі потреби все жертвувати для справи України:

Бережи маєток про чорну годину,
та віддай маєток за вірну дружину;
а себе довічно бережи без впину,
та віддай майно і жінку й себе за Україну.

Ясним полум'ям огненної любови до України горить увесь високо-поетичний „Мойсей“ Франка. Прольог до сеї поеми говорить вимовно, як знаменито пізнав Франко рабську, спідлену споконвічними ворогами душу сучасного Українця. Серед сумнівів і зневіри в здатність українського народу вибороти собі волю хочби найтяжшими жертвами звертається Франко до нього такими словами:

Народе мій, замучений, розбитий,
мов паралітик той на роздорожу,
людським призирством ніби струпом вкритий!
Твоїм будущим душу я трівожу,
від сорому, який нащадків пізних
палитиме, заснути я не можу.
Не вже тобі на таблицях залізних
записано в сусідів бути гноєм,
тяглом у поїздах їх бистроїздних?
Не вже по вік уділом буде твоїм
укрита злість, облудлива покірність
усякому, хто зрадою й розбоєм
тебе скував і заприсяг на вірність?
Не вже тобі лиш не судилось діло,
що-б виявило твоїх сил безмірність?
Не вже задармо стільки серць горіло
до тебе найсвятійшою любовю,
тобі офіруючи душу й тіло?
Задармо край твій весь политий кровю
твоїх борців? Йому вже не пишуться
у красоті, свободі і здоровю?
Задармо в слові твому іскрять ся
і сила й м'яккість, дотеп і потуга
і все, чим може вгору дух піднять ся?
Задармо в пісні твоїй ллеть ся туга,
і сьміх дзвінкий, і жалощі коханя,
надій і втіхи сьвітляная смуга?
О, ні! Не самі сльози і зітханя
тобі судились! Вірю в силу духа
і в день воскресний твого повстаня.
О, як би хвилю вдать, що слова слуха,
і слово вдать, що в хвилю ту блаженну
вздоровлює й огнем живущим буха!
О, як би пісню вдать палку, вітхненну,
що мільони порива з собою,
окрилює, веде на путь спасенну!

Поет вірить, що вкінці все, що почуває себе Українцем, стане до однодушного бою й тоді, Україно,

ти огнистим видом
засяєш у народів вольних колі,
труснеш Кавказ, впереш ся Бескидом,
покотиш Чорним морем гомін волі,
і глянеш, як хазяїн домовитий
по своїй хаті і по своїм полі.

Коли взагалі можна-б було порівнювати ступінь любови до Рідного Краю у поодиноких письменників, безумовно друге місце по Шев-

ченкови зайняла-б Леся Українка. „Єсть в людях дивні, здавало ся-б, ірраціональні, але такі могутні почуття, які опановують людиною, примушують її забувати власне благо, ведуть до всяких страт, буває й до передчасного кінця. До сих почуттів належить почуте патріотизму. Вибухає воно переважно тоді, коли проявлене сього патріотизму загрожує забезпеченому існуванню людини, — тоді воно й горить найчистішим вогнем“, — пише з приводу патріотизму Лесі Українки така близька до великої покійниці людина, як наша широковідома письменниця Людмила Старицька-Черняхівська. „Незрозуміле, але могутнє, як „закон тяжости“, почуте се звязує минуле з сучасним і утворює справжнє безсмертє людської душі. Квітки, що виростають на могилах, не вянуть ніколи. До такого високого патріотизму здатні не всі люде; тільки душі тонко організовані, душі благородні переймають ся ним. Сим глибоким почутєм перейняте було і жите і творчість Лесі Українки“.

„Патріотизм Лесі Українки вродив ся з нею разом, — се не був патріотизм, привязаний до околичних норм житя, — не був се романтизм, захоплений завзятем колишніх героїв, голосними подїями минулих бурхливих часів, — навпаки, — вона в творчості своїй навіть мало звертаєть ся до славної козацької епохи, — її патріотизм був патріотизмом глибоких переживань людського духу. Коли вона навіть і торкаєть ся епізодів українського історичного житя, який характеристичний зворот думки! Візьмемо, наприклад, видруковану вже після її смерти, а писану далеко ранійше пєсу „Бояриня“, — про що трактує вона? Про неможливість духовного житя людини одної національності, перейнятої духовним житєм і культурою свого народу, — в нормах житя народу чужого, хоч би у найкрасших, найсприятливіших“.

Вже молодесенькою, слабосильною дівчиною дає Леся Українка такі сильні й гарячі поетичні вислови любови до Рідного Краю, яких Україна не чула від часу грімкого Шевченкового:

Поховайте та вставайте,
кайдани порвіте!

В чудовім жмутку „Сліз - перел“ Леся Українка підіймає важке голосіне над недолею України:

Коли-ж се минеть ся? Чи згинем без долі?
Прокляте рукам, що спадають без сили!
На віщо родитись і жити в могилі?
Як маємо жити в ганебній неволі,
хай смертна темнота нам очі застеле!

Віддавши прегарно цілу скалю почувань від тихого суму до розпуки й гордого проклону, поетка малює вплив сліз, що палять душу, а не є в силі допомогти Україні:

Всі наші сльози тугою палкою
спадуть на серце, серце запалає...
Нехай палає, не дає спокою,
поки душа терпіти силу має.
Коли-ж не стане сили, коли туга
вразить у край те серденько замліле,
тоді душа повстане недолуга,
її розбудить серденько зболіле.
Як же повстане, — їй не буде впину,
заснути знов, як перш, вона не зможе,

вона боротись буде до загину :
або загине, або переможе.

В „Досвітніх огнях“ вона в імя сеї budouчої перемоги кличе бадьоро :

Вставай, хто живий, в кого думка повсталала !
Година для праці настала.

Леся Українка не раз зачіпає боротьбу, яку веде серед українського народу з переможцем тільки жмінка сьміливих гарячих душ. І в імени сеї жмінки промовляє вона в „Грішниці“ до решти байдужих :

Ходи ; ми знову на війну зібрались !
Не ми убем, то нас вони убють ;
ми мусим боронитись, поможи нам !
Не вже ти будеш осторонь сидіти
і споглядать, як ллеть ся братня кров ?
Ні, сором се терпіти. Наша смерть
научить інших, як їм треба жити.
Ходи, з тобою певне й другі підуть.

Пісні поетки, в які зсипає вона іскри свого серця запалюють душі навіть байдужних, оспалих людей. З добутими з глибини свого серця словами веде Леся Українка таку розмову :

Слово, чому ти не твердая криця,
що серед бою так ясно іскрить ся ?
чом ти не гострий, безжалісний меч,
той, що здійма вражі голови з плеч ?
Ти, моя щира, гартована мова,
я тебе видобуть з піхви готова,
тільки-ж ти кров з мого серця проллеш,
вражого-ж серця клинком не пробеш...
Вигострю, виточу зброю іскристу,
скільки достане снаги мені й хисту,
потім її почеплю при стіні
іншим на втіху, на смуток мені.
Слово, моя ти єдина зброє,
ми не повинні загинуть обоє !
Може в руках невідомих братів
станеш ти красшим мечем на катів.
Брязне клинок об залізо кайданів,
підє луна по твердинях тиранів,
стрінеть ся з брязкотом інших мечей,
з гуком нових, не тюремних речей !
Местники дужі приймуть мою зброю,
кинуть ся з нею одважно до бою...
Зброє моя, послужи воякам
краще, ніж служиш ти хворим рукам !

Напів спомин, напів мужній поклик до бою представляє чудовий вірш Лесі Українки „Мрії“. В дитячі літа любила поетка вік лицарства, але дивила ся вона не на гордих переможців, тільки її погляд спускав ся нижче

на того, хто розпростертий,
до землі прибитий списом,
говорив : „Убий, не здам ся !“

Її серця не чарував пишний лицар, що збройною рукою здобув красуню, але сьмілива відповідь бранки:

„Ти мене убити можеш,
але жити не примусиш!“

І поетці все хочеть ся гукнути, немов лицар її дитячих мрій:

„Хто живий? Зійди на вежу,
подиви ся наоколо!
Подивись, чи в полі видко
нашу чесну короговку?
Коли ні, не хочу жити,
хай мені відкриють жили.
Хай джерелом кров поллєть ся,
згину я від згуби крові.
Будь проклята кров ледача,
не за чесний стяг пролита!...“

„Ніщо не впливає так могутно на психіку людини, як вогонь, запалений людською рукою серед глухої ночі, як те непевне тремтяче сьвітло, що поборює страшну тьму, — могутнє сонце не зрівняєть ся в силі, вражіня з ним“ — каже Старицька-Черняхівська. „Леся Українка стала саме тим „досьвітним вогнем“. Негоди, темрява, брак товариства, брак критики і читачів і тільки сила ворогів, наче ще збуджували її енергію. Теми її творів звязані з українським житєм ніби тільки мовою, але в дійсности в них в кожному відбили ся всі моменти громадського життя, всі почутя, які хвилювали душу українського народу. І Касандра, і Одержима, і Руфім і Присціла, і останній чудовий твір її — Оргія наші стражданя, наші жалі“.

За далеко розросли ся-б отсі рядки, колиб пригадувати зразки розуміня любови Рідного Краю, розсипані по поезиях, драматичних поемах і драмах Лесі Українки. Все-ж таки можна згадати тут про загальний підклад таких її думок — про ідею. Про неї ось що стверджує в „Трьох хвилинах“: Ідея вічна; високе щастє жертви для ідеї;

Ідея воскресне
з крові, як фєнікс з полумя, і сили,
нової сили набере з крові
посьвячених їй мучеників.

Терновий вінець красший ніж царська корона, але

стане вінцем
лиш тоді плетениця торнова,
коли вільна душею людина
по волі квітчаєть ся терном,

сьпіває Леся Українка в „Невольницьких піснях“. „Джерело гаряче і скелю зрива кремяну“ — додає вона в „Єврейських мельодіях“.

В межичасі між творчостию Шевченка й Лесі Українки та між її сучасниками ми бачимо багато наївних, патетичних, дуже часто нещирих деклямацій про любов авторів до України, головно масу повторень і перелицьовань з Шевченка. Одначе з них тільки небагацько заслугоють тут на згадку, підкріплені згідностию слова й діла. Кониський не боїть ся тюрми за боротьбу за красшу долю для України:

Мені не встид носить кайдани
за волю краю і братів.

То сором — золоті жупани
носить, нанявшись до катів.
Нехай нас мучать і катують,
а слова правди не убють;
нехай кати всі бенкетують,
час прийде — разом пропадуть...

Без бою вони не шезнуть, як роса на сонці, й до такого бою
закликує Павло Грабовський:

Не з любовю підходь ти до всього,
а ненавидь, кляни та карай,
катом будь панування гидкого,
люто бийсь за Рідний свій Край!
Не сцілющий єлей розливати
там, де впину не знають мечі,
де потрібно влучної гармати,
де люд стогне і в день і в ночі.

Поле бою застелюєть ся трупами, боротьба вимагає жертв, але-ж

висока честь: усі скарби
зложити на вівтар, —
і жити в пам'яті юрби
як легендарний цар, —

співає Микола Вороний (Серце музики). Зрештою справжньому патриотови
Україна ріднійша в біді, — стверджує сю правду Володимир Самійленко;
тоді добрий Українець несе своїй Батьківшині всі сили, які має, бо

наша славна Україна —
наше щастє і наш рай!
Чи на світі є країна
ще милійша за наш край!
І в щасливі й злі години
ми для неї живемо,
на Вкраїні й для Вкраїни
будем жити й помремо.
(Україна.)

Товаришка Лесі Українки, Людмила Старицька-Черняхівська в „Ап-
пієви Клявдієви“ ось по чім пізнає, хто йде за народ:

Той за народ лише іде, хто сам
озброєний маєтками й правами,
і владою, і славою, всього
зрікаєть ся і віддає всю силу
житя свого народови...

Ширше висловити ся про обовязки Українця супроти Рідного Краю
має вона нагоду в драмі „Гетьман Дорошенко“ про одного з тих наших
гетьманів, котрі думали про відбудову власної державности. Сю думку вби-
рає вона в таку форму:

Поки ще бєть ся серце,
поки в руці ще шаблі маєм ми,
поки козак соромить ся неслави,
ми мусимо боротись її зеднать
розшарпану отчизну і закласти

свою державу власну, щоб ніхто
втручати ся не сьмів у наші справи,
щоб гострий меч нам скрізь межою був.

Для сеї ціли можна, як би довелось, покликати самих чортів на поміч,
щоб тільки вони допомогли зєднати Україну. Се перш усього й кож-
дий Українець,

хто вірує, хто любить, той здола
горі сказати: устань і кинь ся в море,
і зробиць ся, як схоче він. Ніхто
рук покладати не сміє: кожен знайде
чим помогти отчизні.

Українець ніколи не може згодити ся на розірванє своєї Батьківщини, не
може зрєкти ся ні своїх прав, ні волі.

Ми можемо загинути усі,
засїяти весь Рідний Край кістками,
залить його своєю кровю, а
не зрадімо до віку України,
й неславою не вкриємо себе!

Та се ще не є найбільша біда, як ворог налягає на Рідний Край,

бо ворога й оджахнути можна.
Коли-ж свої на Рідний Край встають
й тут сами заводять свари й чвари,
тоді нема ратунку вже. нема...
Мов шашіль та, поточуть серце дуба
і звалить ся все дерево. Кінець.

Словом, щоб збудувати власну державність, Україна потребує як
найбільшого числа людей, до діл котрих можна-б з найбільшою спра-
ведливістю приложити слова героя драми Старицької-Черняхівської:

Візьміть ви всю безодню моря й неба,
й не зважте любови тої, що
горить отут до України.

Або:

Я все жите для тебе жив, для тебе
жиге віддав, бо рани сі твої
пекли мене, а сльози їли душу
мов оливо гаряче.

У важких моментах свого історичного жигя Україна вимагає діла,
відповідного до ваги моменту, від кожного свого горожанина:

Всіх треба скликати, зєднати,
щоб Рідний Край поратувати.
Нехай учений та сьпівець
не дба про лавровий вінець,
хай убере вінець з тернини...
До праї ставаймо гуртом!

І в „Муках українського слова“ поетка кличе до Наддністрянських Укра-
їнців:

Гей, Галичане, милі братя,
чи-ж нам бракує вже завзягя,

чи-ж не палка дідівська кров
у наших жилах грає знов?
Зєднало нас одно минуле,
одно в нас серце сьміле й чуле,
одна душа, одно жите,
одно чекає нас бутє.
Подаймо-ж ми брат брату руки,
та поквітуймо всі ті муки,
які зазнав наш люд, наш край,
за небаний своїми-ж вкрай!
Вперед! Нам сяють ясні зорі,
на необмеженім просторі!
Вперед! До слави, до звитяг!
Вперед! У гору рідний стяг!!

Не можу не закінчити сих виривків з творів поетки її вірною думкою про єдину вартість життя людини: „Душа велика шукає жертви для того, — каже вона, — чому віддає своє жите, її не журять ні власні болі, ні власна смерть. Але єсть в житю річ страшнійша за смерть, — марно втрачене жите. Людина пристане на думку про власну смерть, але не пристане вона ніколи на те, щоб згинуло разом з нею те, чому вона віддає усе своє жите“.

Вихована піснями Шевченка й науковими та публіцистичними працями Драгоманова, бачучи живий приклад корифеїв українського руху, напр. Франка й Лесі Українки, — Молода Україна розпочинає нову фазу змагань за красшу долю Рідного Краю, за його державну самостійність. Від невинних вічевих резолюцій ся боротьба переходить у величезні страйкові рухи в Наддністрянщині і в Наддніпрянщині, в часі яких щораз глибше вдираєть ся в мозки українських громадян така проста правда, що людина може бути повним господарем тільки у власній хаті. Рухи за красшу долю України потягають за собою безліч жертв; багато теперішніх провідників і передових робітників загартувувало ся до великої праці в арештах і скитаню поза кордоном у примусовій еміграції. Приготовна фаза сього руху закінчуєть ся створенєм Українського Січового Війська, від якої саме хвилі справа увійшла на шлях оружного бою, що не устане доти, поки Україна, зєднана з найменших частин своїх широких земель, не осягне повної державної самостійности й незалежности, поки Україна не стане „сімею вольною, новою“, в якій перший раз зможемо помянути незлим тихим словом духового творця усього теперішнього руху — Шевченка.

Найвизначнійшим співцем Молодої України стає О. Олесь. Сьвідомий того, що там перемога, де є жертви, з сарказмом відзиваєть ся поет до всіх байдужних Українців, яких має стільки наш народ, як жаден инший:

Глузуйте, кпїть над рідною землею,
вкривайте шклом і терном нашу путь,
вбивайте нас байдужністю своєю, —
призирством діти вас убють!
На батька син оганьблений не гляне,
зрічеть ся матері безтямної дочка,
і Гонти гнівний дух з могили встане,
і піде тїнь Залізняка.
Даремно-б ви упали на колїна,
об землю бились би в тенетах каятя;
о, не простить вас гнівна Україна

за вік ганебного життя.
І в ранок той, коли ударять дзвони,
і вас на суд народній приведуть,
із тисяч уст розітнуть ся проклони
і вам на голови впадуть.

Зашвидка похоронна пісня ворогів: бо в імени добрих синів Рідного Краю
складає поет таку присягу:

Клянem ся ми всі, що народ розкуем,
всі здійcним cьвяті заповіти,
і волею край cвій, як сонцем залем,
щоб міг він і другим зоріти.

Гасло тих, що зложили таку присягу життя України:

Живи, Україно, живи для краси,
для сили, для правди, для волі!...
Шуми, Україно, як рідні ліси,
як вітер в широкому полі.
До суду тебе не скують ланцюги,
і руки не скрутять ворожі:
стоять твої вірні сини навкруги
з шаблями в руках на сторожі.
Стоять, присягають тобі на шаблях
і жити і вмерти з тобою,
і рідні знамена в кривавих боях
ніколи не вкрити ганьбою.

А щоб встав український народ і розбив кайдани, українське
лицарське військо

вкриє cьвіт димами,
а поля тілами.

Як колись на сторожі України Шевченко поставив своє слово, так те-
пер найкрасші, найідейніші сини України сторожать будущини України
в Українськiм Вiйську:

Українське Вiйсько мов з могили встало,
загремiло в бубни, в сурмоньки заграло,
розгорнуло прапор сояшно-блакитний,
прапор України! рідний, заповітний!
Вільну Україну не скують кайдани:
в обороні волі наше військо встане,
заревуть гармати, закричать шаблi, —
не дадуть в наругу рідної землі.
Від дощу, від грому оживе руїна,
зацвіте квітками вільна Україна,
творчий дух народу із могили встане,
і здивують всеcьвіт лицарі — титани.

Головним чинником людського поступу була все ідея. Лиш тоді,
коли справдить ся на нас вислів Христi Алчевської, що

сини ми сонця і огню,
за Україну на борню
повстанем всі, мов рокіт хвиль,
із краю в край на сотні миль,

коли безповоротною минувшиною стане докір Пилипа Капельгородського :

Всі ми, братя, патриоти,
всі кохаєм Україну,
а покличуть до роботи,
то ховаємось за спину, —

лиш тоді :

Від Кавказу по Сян лиш один буде лан,
його власником — нарід цілий, —

як висьпівав Василь Пачовський в трагедії „Сон української ночі“.

Коли хочемо осягнути наш ідеал, мусимо всім нашим серцем його почувати, ужити всіх сил і засобів, щоб його осягнути, кожної хвилини, аж до часу осягнення його, маючи на тямці слова Яна Неруди (переклад Івана Франка) :

У зорях небесних великий закон
написаний, золотистий,
закон над закони: свій рідний край
над все ти повинен любити.

С. Р.

Українська земля.

(Її межі і скількість населення.)

Українська земля велика і гарна. Її простір виносить звиш 850.000 км². На тій області живе 33 мільйони і 600 тисяч Українців. Межі української території зачинають ся в лимані Дунаю. Там живуть потомки наших славних козаків-запорожців. Звідси починаючи сусідують Українці з Румунами (інакше званими Волохами або Молдаванами). Найбільше помішані Українці з Румунами в Бесарабії і на Буковині. Бесарабія під оглядом населення дуже ріжноманітна. Майже половину населення сего краю творять Румуни, одну п'яту Українці. Невеличкими островами живуть тут іще Москалі, Болгари, Німці, Турки і Жиди. Українська етнографічна границя не дасть ся тут докладно означити. Вона починаєть ся біля Ізмаїлу і йде на Білгород до устя Дністра; відтак йде Дністром в гору по Дубосари. Звідси вєть ся границя чистого українського заселення дивними викрутасами попри Оргіїв і Білці, переходить на вододіл Дністер—Прут і біля Новоселиці переходить в межі Буковини. Ся лінія не є ідеальна, бо по румунській стороні лишає ся багато Українців, а так само по українським боці є чимало Румунів.

На Буковині скручує лінія українсько-румунського розмежованя на полудне аж поза Серет і Сучаву коло Радовець, відтак вертає під Чернівці. Від Черновець йде знов границя на полудневий захід і полудне, полишаючи в українській області верхівя Серету, Сучави Молдави і Золотої Бистриці. Від Кірлібаби йде межа України до жерела Білого Черемоша, а звідси на захід до річки Вишевої, здовж лівого берега сеї річки, а потім здовж Тиси, гутинським хребтом йде до річки Тура коло Поладу. Тут кінчить ся наше сусідство з Румунами, а починаєть ся межованє з Мадярами.

Наша границя з Мадярами прямує клесами на північний захід попри Буйлок, Берегсас, Мункач, Ужгород, Бардиїв, Сабінів аж під Кежмарк. Коно Любовлі переходить наша границя річку Попрад і вступає в границі Галичини. Між Ужгородом і Бардиєвом стають нашими сусідами Словаки. Границя між Українцями і Словаками дуже невиразна.

В Галичії сусіднують Українці з Поляками. І тут протягом півтисячліття змінились межі України на нашу некористь. Лиш в горях удержав ся український елемент далеко на захід висуненим півостровом. На Підгір'ю і на низу польська область дуже значно поширилась на некористь української.

Границя між Поляками і Українцями в Галичині починається коло села Шляхтової над Руським потоком, що паде в Дунаєць. Відсіля йде вона попри місточка Пивничну, Грибів, Горлиці, Жмигород, Дуклю, Риманів, Заршин, Сянік, потім долиною Сяну попри Динів до Дубецька, а далше на північний схід і північ попри Радимно, Ярослав, Сіняву до Тарногороду в бувшій Конгресовій Польщі.

В її східній часті, т. н. Холмщині, споконвіку сидить український нарід і він умів через довгі століття опирати ся польському напорови на схід. Аж в останніх часах завдяки безоглядній русифікаційній політиці московського уряду і невивгамим ще католицьким симпатіям населення Холмщини, процес польонізації поступає дуже скоро і спричинює тяжкі втрати українському народови.

Гранична лінія між Українцями і Поляками в Холмщині має збобіч доволі широку полосу з мішаним населенням і численними етнографічними островами. Границя суцільної української області йде менше-більше від Тарногороду попри Білгорай, Щебрешин, Замостє, Красностав, Любартів, Радин, Луків, Соколів, Дорогичин, Більськ в Городнянщину і доходить до ріки Нарви. Тут зустрічаються українська і польська області з білоруською, що від тепер стає змежна з Україною.

Границя Українців і Білорусинів йде спершу Нарвою аж до її жерел в Біловежській пущі, котра майже в цілості належить до України. Потім границя переходить попри Пружани на ріку Ясьолду до Поріччя, звідси йде на північний схід до Вигонівського озера, завертає знов на південний схід і доходить до ріки Припяти при уст'ю річки Цни. Відсіля аж по Мозир творить виразну границю Українців від Білорусинів головна ріка Поліся, Припять. Лиш понизше Мозиря висувають ся Білорусини клином на правий беріг ріки здовж південної границі річицького повіту. Потім знов границею України стає Припять аж до її устя в Дніпро.

Дніпро творить границю України лиш на малім просторі між устем Припяти і устем Сожа коло Лоєва. Потім вона йде на північний схід попри Новозибків, Нове місто, Сураж до Мглина, де кінчить ся білоруське сусідство, а починається московське.

Границя України і Московщини також трудна до близшого означення і то не лиш наслідком лихого і несправедливого перепису, але також тому, що простір, через котрий вона переходить, зачав густійше заселюватись доперва в XVII-ім і XVIII-ім віці. Наслідком сего витворила ся різно широка переходова полоса, в котрій мішаються українські села з московськими. Тому то і в сій полосі так велика скількість обосторонних етнографічних островів.

Приблизна границя з Московщиною переходить попри Путивль, Рильськ, Руджу, Миропіле, Обоян, жерела Псла і Ворскли, Білгород, Корочу, Старий і Новий Оскол, Бирюч, і доходить до Дону коло Острогоська.

Ріка Дін творить границю України на ще меншій просторі, як Дніпро. Границя покидає ріку зараз при уст'ю Ікорця, перетинає річку

Битюг і простує попри Бутурлинівку і Новохоперськ в межі Донщини до ріки Хопра. В Доншині йде східна межа України здовж ріки Хопра аж до його устя в Дін, переходить Дін і правцює на південь попри річку Калитву і Донець аж по його устє в Дін. Доном йде межа України аж в околиці Новочеркаська, тут перекидуєть ся вона на лівий бік Дону і здовж ріки Сала правцює півкругом до озера Манич. Зараз лівобіч Дону зустрічаєть ся українська область з калмуцькою (кімлицькою) і входить в Передкавказє, де серед ріжнородних тутешних народців в останніх кількадесяти літах сильно розширилась українська і московська кольонізація. Українських етнографічних островів тут дуже багато і їх скількість щораз більшає в міру того, як еміграція безземельних з нутра України загортає щораз дальші і більші простори на сході і південнім сході сутоукраїнської області.

Від озера Манич йде межа України через Медвіжанський повіт Ставропільщини на південь до жерел Великого Ягорлика, потім простує на схід попри Ставропіль, Александрівськ, Новогригорєвськ до Каспійського побережа. Утворивши довгу вузку смугу української кольонізації, завертає межа України від Каспія знов на захід попри Кізляр, Моздок, Налчик, Пятигорськ, жерела Куми і Кубані, попри Лабинськ, Майкоп до чорноморського пвбережа між Туапсе та Сочи. На сім просторі сусіднують з Українцями крім Москалів Кімлики, Кіркізи, Ногайці, Чеченці, Кабардинці, Черкеси, Абхази і кавказські Татари.

Відсіля аж по дунайську дельту творить гранацю України беріг Чорного і Азовського моря. Лиш Крим до недавна оставав поза межами української області. Однак в міру сего, як тамошні Татари зачали переселюватись в Турцію, зачала ширити ся у Криму українська кольонізація, так що нині можемо цілий північний Крим по межу: Керч, Кафа, Евпаторія вважати українською землею.

Отсі саме подані межі обіймають собою область, що заселена українським народом в одній суцільній масі. В сих межах лежить наш рідний край — Україна. Як бачимо з її меж, обіймає вона північну і западну Буковину, північно-східну Угорщину, цілу Східну Галичину і південно східну частину західної Галичини, Холмщину, південну половину городненської, південно західну частину минської губернії, цілу волинську, київську, подільку і херсонську губернії, полуднево-східну і північно-західно полосу Бесарабії. Лівобіч Дніпра обіймають межі України в цілости губернії чернігівську, полтавську, харківську, катеринославську, таврійську (з виїмком південного Криму), майже в цілости Кубанщину і чорноморський округ. Крім сего ще: південну третину Курщини і південну половину Вороніжчини, західну третину земель донського війська, полудневу половину ставропільської губернії і північну полосу терської області.

Крім сеї суцільної сутоукраїнської області мешкають Українці ще в багатьох інших землях і творять там численні, часом навіть дуже значні етнографічні острови. В Бесарабії зустрічаємо цілий ряд українських етнографічних островів здовж Прута і старої румунської границі, в Румунії в Добруджі при устях Дунаю, на Буковині коло Сучави і Кімполюнг; на Угорщині в Бачці, коло Нідерьгазів і Великого Кароля, коло Гнильця над Герданом; на Холмщині між Луковом і Желеховом, між Сідльцем і Калушином, коло Соколова. На білоруській границі знову, зустрічаємо цілу звиш 50 км широку полосу, де білоруська мова є під переважним впливом української. Тут отже замічаємо певного рода повільний перехід одного народу в другий. Вздовж московської границі нема того переходу і оба народи виразно від себе відокремлені, навіть дуже рідко живуть в однім і тім самім селі. Тут українських островів

дуже багато. В Курщині бачимо їх коло Фатежа, цілим рядом від Дмитрієва по Обоянь і при жерелах Сейма. У Вороніжчині є кілька українських островів біля Землянська і коло Борисоглібська. Кілька кольоній підходить аж під Єлец і Тамбов. Донщина має серед пограничних земель України се велике значінє, що вона є головною переходовою країною новітньої української кольонізації. Земельний голод в центральних областях України спричинив враз з іншими обставинами, головно економічної природи, вже в 60-их та 70-их роках минулого століття дуже сильний еміграційний рух між хліборобським населенєм України. Шукаючи за вільними чи дешевими землями, переходили українські хлібороби крізь Донщину і прямували на схід і південний схід в Поволже, південну Сибір, Туркестан, Підкавказє, Кавказ і Закавказє. І розсипались українські етнографічні острови по межі Арменії, Перзії, Афганістану, Китаю і сягнули над Амур і Тихий Океан.

Було би зайвим трудом всі ті острови вичислювати, тому то обмежу ся лиш до виказаня найважніших.

На Поволжю (Саратівщина, Самарщина, Астраханщина) живе до $\frac{1}{2}$ мільона Українців в великих етнографічних островах коло Балашова, Аткарська, Баланди, над Еманю і Медведицею, дальше коло Миколаївська, Хвалинська, Самари, Богуруслана. Від Хвалинська долі Волгою аж по її дельту займають Українці тількиж само лівого берега ріки, що й Москалі. Великі простори займають вони напроти Саратова, Камишина, Дубівки, Чорного Яру, коло Царева, крім сего на верхівях Єруслана і Великого Узеня, коло Єльтонського і Баскунчакського озер, над Иловлею і в горбах Єргені. В Оренбурщині, де колись наш Тарас пропадав з туги за рідним краєм і рідною мовою, маємо нині звиш 50.000 українських кольоністів (10% в Оренбурьськім, 5% в Орськім повіті).

В кавказських краях, поза межами суцільної української области, зустрічаємо також дуже багато наших кольоній. Після перепису 1897 р. творили Українці 17—19% „руссаго“ населеня в губерніях: Еріванській, Кутаїській, Дагестанській і Карській, в Тифліській $7\frac{1}{2}\%$, в Елізаветпольській і Бакинській 5%. В середній Азії найбільше українських етнографічних островів бачимо в Сир-дарійській области, де Українці творять до 29% „руссаго“ населеня і в Акмолинській области (23%). В Закаспійській, Семиріченській, Сургайській, Самаркандській і Ферганській областях є 10—20% Українців серед російської кольонізації, в Семипалатинській до 5%.

Дуже енергічно взяли ся Українці останними часами до кольонізації Сибіру. Довжезною смугою простяглись українські кольонії здовж південної границі сего величезного краю, що має велику будучність перед собою. Найбільший процент становлять Українці у Приморській области над рікою Уссурі і коло Владивостока (звись 29%) і в Амурській области (звись 20%), що до числа найбільше їх в південних повітах Томської, Тобольської і Енісейської губерній.

Крім сих етнографічних островів, розкинутих на широких просторах європейсько-азійського материка, бачимо також острови в Новім Сьвіті. Голод на землю і шуканє зарібку приневолив сотки тисяч Українців шукати щастя за морем. Зарібкова еміграція звернула ся головно у З'єдинені Держави Північної Америки, де наші емігранти в числі близько $\frac{1}{2}$ мільона розсипані дрібними групами по промислових центрах, головно в Пенсільвенії. Осаднича, хліборобська кольонізація звернула ся натомість в Канаду і Бразилію. В Канаді зустрічаємо дуже поважні українські етнографічні острови в Манітобі, Саскачевані і Альберті, поменші в Онтерію, Квібек, Колюмбії. В Канаді живе загалом $\frac{1}{5}$ мільона Українців. В Бразилії розселились Українці головно в державі Парана, сягаючи

кількома колоніями в держави Ріо Гранде до Суль, Санта Катаріна, Сан Паульо та в сусідню Аргентину. Деякі українські емігранти попали навіть на далекі Гавайські острови серед Тихого Океану.

А тепер пригляньмо ся, кілько є усіх Українців на світі та кілько їх живе на українській землі. Є се дуже трудна справа, бо, на жаль, український нарід через довгі століття живе під чуженицькою кормигою, мусить слухати чужого уряду, а чужинці, що захопили власть над українським народом і не хотять тої власти попустити ся, все старають ся при загальнім переписі виказати, що нас Українців є менше, як є справді. Тому то кождий перепис (статистика) є фальшивий. А фальшували всі, і Москалі, і Поляки в Галичині, і Мадяри. Треба бути дуже оглядним, щоби серед тих фальшивих дат схопити правдиву цифру українського населеня.

Перепис населеня в Росії 1897 року сконстатував, що скількість Українців в границях бувшої російської імперії виносила 22,400.000 голов себ-то 17.4% усього населеня (129 мільонів). Перепис 1910 р. начислив в російській імперії звиш 166 мільонів всего населеня. Приймаючи, що процент Українців за сих 13 літ не змінив ся, одержимо на скількість Українців в Росії 1910 р. цифру 28,900.000 голов. До того треба дочислити Пинчуків в пинським та мозирським повітах минської губернії, котрих число сягає 1910 року до 400.000. Тим способом одержимо для Українців в бувшій Росії після урядових даних число 29 мільонів 300 тисяч.

В бувшій австрійсько-угорській монархії числить послідний перепис 1910 р. 4 мільони Українців, з того звиш 3,200.000 в Галичині, звиш 300.000 на Буковині, а до 500.000 на Угорщині. Сі дати треба справити о стільки, що в Галичині несумлінний перепис не тільки, що не зачислив до Українців соток тисяч латинників Східної Галичини, які постійно уживають української розговірної мови, але навіть 170.000 Українців грецького обряду причислив до Поляків. Після дослідів Охримовича Українців є в Галичині о 300.000 більше, як виказує урядова статистика, отже цифру Українців бувшої Австро-Угорщини треба збільшити до 4 мільонів 300 тисяч.

Скількість Українців в межах бувших австрійської і російської держав виходить отже на 33 мільони 600 тисяч. В Європі сидять Українці ще крім сего в приналежній до Румунії дельті Дунаю, на Молдаві коло австрійської і російської границь і в Добруджі. Яка є їх скількість, годі збагнути з румунських статистичних обчислень. Чотири тисячі Українців начислено по балканській війні в Македонії.

Немале є число Українців за океаном в Америці. В З'єдинених Державах числять Українців 500.000, в Канаді звиш 200.000, в Бразилії і Аргентині до 60.000. Зібравши сі числа, доходимо до величезної цифри **34,360.000** Українців.

Порівнюючи се число Українців з числом інших європейських народів, бачимо зі здивованєм, що ми є що до численности пятим з черги народом Європи. Лиш Німці, Москалі, Французи і Англійці перевисшають нас числом, Італійці ледви дорівнують нам. Серед славянських народів ми займаємо що до численности друге місце по Москалях.

Переходимо тепер до докладнішого огляду розміщеня українського народа на його области.

На б. Угорщині займають Українці зв. 14.000 км², обіймаючи головно північних три четвертини мармароської столиці, північно східну половину угочанської, дві третини бережської, половину ужанської столиці, північні окраїни земненського, шаришського та північно-західні спишського комітатів. Скількість Українців на сій области виносить по урядовим обчисле-

ням звиш 480.000, цифру, котру можна безпечно заокруглити бодай до $\frac{1}{2}$ мільона, знаючи малярську статистику і обставину, що греко-католицькі шематизми вже в 80-их роках минулого століття подавали приблизно таку саму. На сій області творять Українці після уряд. статистики ось які части населеня. В Мармарошськiм комітаті 46%, в Угочанськiм 39%, Береськiм 46%, Ужськiм 36%, Земненськiм 11%, Шариськiм 10%, Спишськiм 8%. На сході Румуни, на заході Словаки творять невеликі етнографічні острови. Дуже значний процент творять Жиди, повсюдно дуже густо розсіяні, менший Маляри і Німці головно по містах. Українці сидять всюди в гірських рідко заселених частях комітатів, тому то мимо зглядно великого простору проценти виходять малі.

На Буковині займають Українці в числі звиш 300.000 коло 5.000 км² загального простору. Займають вони цілий повіт Заставненськiй (80% Укр.), Вашковецькiй (83%), Вижницькiй (78%), Кіцманецькiй (87%), Черновецькiй (55%), половину Серетського (42%), третину Сторожинецького (26%), та окраїни Довгопільського, Радовецького і Сучавського повітів. Між українським населенем і тут густо розсіяні Жиди, дещо Німців, Румунів, Вірмен та Поляків, переважно по містах. Загальний процент українського населеня на Буковині є 38 прц.

В Галичині займають Українці числом 3,390.000 в 40 повітах одноцільний простір 56.000 км² (на 78.500 км² загального простору). Після останного обчисленя творять вони на тім просторі (без Лемківщини) нецілі 62 прц., супроти звиш 25 прц. (1,350.000) Поляків і звиш 12 прц. (600 т.) Жидів, що мимо уживаня німецького жаргону зачисляють себе до Поляків. Сі цифри взяті з віроісповідної статистики уніятів, католиків і Жидів. Статистика „розговірної мови“ виказала 1910 р. в українській Галичині лиш 59 прц. Українців, а 40 прц. Поляків. На Лемківщині є лиш не цілих 90.000 Українців, на західну Галичину творять вони лиш нецілих 3 і пів прц. населеня. В цілій Галичині після сеї статистики є на 8 мільонів населеня лиш 40 прц. Українців, а близько 59 прц. Поляків (після віри приблизно 43 прц. і 48 прц.). Ся статистика є дуже стороннича, отже не дуже достовірна. Виходить з неї скупенько взяте число 3,390.000 Українців в цілій Галичині, після обчислень Охримовича 3.500.000.

Найбільший процент українського населеня себто 75—90 мають гірські повіти: Турка, Старий Самбір, Косів, Печеніжин, підгірські: Богородчани, Калуш, Жидачів, покутські: Снятин і Городенка і оден розтіцькiй: Яворів. Між $\frac{2}{3}$ і $\frac{3}{4}$ себто 67—75 лежить процент Українців у гірських і підгірських повітах: Лісько, Добромиль, Стрий, Долина, Надвірна, в покутськiм: Товмач, подільських: Заліщики, Борщів, Рогатин, Бібрка і розтіцькiх: Жовква і Рава. Більше чім $\frac{3}{5}$ населеня (60—66 прц.) творять Українці в підгірських повітах: Дрогобич, Самбір, Рудки, Мостиска, Городок і Коломия, в подільсько-волинських: Сокаль, Камінка, Броди, Збараж, Золочів, Перемишляни, Бережани, Підгайці, Чортків і Гусятин. Більше ніж половину українського населеня мають повіти: Цішанів, Перемишль, Сянік на пограничу польської области і подільські повіти: Тернопіль, Скалат, Теремовля, Бучач, з підгірських Станіставів.

Лиш в двох повітах творять Українці менше ніж 50 прц., себто в Львівськiм 49 прц. і Ярославськiм 41 прц. В місті Львові творять вони майже $\frac{1}{5}$ часть людности. Загалом міста, заселені Поляками і Жидами, дуже сильно впливають на зменшене процентових чисел Українців у Східній Галичині. Коли би ми виключили міста з рахунку, проценти Українців зросли би дуже значно. Міста сильно польонізують напливаюче до них сільське українське населенє і доперва в останних часах східно-галицькі міста, заселені Поляками і Жидами, поволи дістають щоразто більший процент українського живла. Лиш в менших місточках

число Українців є процентово більше, в звиш 50-тьох творять Українці абсолютну більшість пр. в Яворові, Городенці, Тисьмениці.

В західній Галичині лиш оден повіт Горлицький виказує звиш $\frac{1}{4}$ (25 прц.) Українців, чотири інші від $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{5}$ (Ясло, Новий Санч, Березів, Коросно, Грибів) пайки серед пануючого польського населеня. Німці в Галичині становлять ледви 1 прц.

В обсязі російської держави займають Українці величезну суцільну область на просторі 775.000 км². Означити докладно сю область можна буде аж тоді, коли будемо розпоряджати докладною етнографічною картою України. На разі простір поодиноких просторів української області мусить бути лиш з грубша оцінюваний. Усі процентові статистичні дати є з урядового перепису 1897 з приміненем результатів обчислення 1910 р.

Зачнемо від западних окраїн, від Холмщини. В Люблинській губернії (16.800 км², 1,500.000 м.) займають Українці близько третину простору і творять 17 прц. населеня (250.000), в Сідлецькій (14.300 км² і 980 т. м.) теж близько третину і 14 прц. населеня (140.000), разом отже виходить для Холмщини звиш 10.000 км² і 990.000 Українців. Сусідами тут Поляки, що живуть враз з Жидами не лиш по містах, а й по селах і в поблизу західної межі України творять дуже значний процент людности повітів. Процентові числа Українців і Поляків (в скобках) виносять в повітах Люблинської губернії: Грубешівським 66 (24), Томашівським 52 (37), Холмським 38 (38), Білгорайським 22 (68), Замостьським 9 (83), Красноставським 6 (83), в повітах Сідлеччини: Володавським 64 (20), Більським 48 (38), Константинівським 22 (55), Радинським 5 (87). Жиди складають по повітах 5—13 прц. населеня, Німці в Холмським повіті 14 прц, У містах Українців теж багато, в Грубешові навіть абсолютна більшість.

В Городненській губернії (38.600 км², 1.950 т. м.) Українці творять до 23 прц. населеня і займають повіти: Берестейський (81 прц. Українців), Кобринський (83 прц.) Більський (42 прц. зглядна більшість) з окраїнами Пружанського (7 прц.), отже простір 14.000 км² з 440.000 української людности. Поляків і Білорусів в перших двох повітах 2—3 прц., в Більським Поляків 37 прц., в пружанським Білорусів 79 прц. Жидів усюди 9—11 прц.

В Минській губернії (91.000 км², 2.800.000 м.) займають Українці (Пинчуки) майже цілий Пинський повіт і правобічну половину Мозирського, себ-то звиш 17.000 км² з 390.000 укр. населеня.

Волинська губернія (71.700 км², 3,850.000 м.) належить в цілости до української області. Українці становлять тут звиш 70 прц. всего населеня, себ-то 2,700.000. Ріжниці між поодинокими повітами невеликі, в Ковельським (86 прц.), в Овруцьким (87 прц.), Заславським (82 прц.), Острожським (85 прц.), Кремянецьким (84 прц.), Староконстантинівським (80 прц.) творять Українці звиш 80 прц., дещо низше 80 прц. спадають коло Житомира (73 прц.), Дубна (73 прц.). Володимира волинського (76 прц.), від 60—70 прц. творять коло Новгород волинського (68 прц.), Рівного (65 прц.) і Луцька (62 прц.). Головну примішку творять тут Жиди, процент котрих для цілої Волини виносить 13 і колибаєть ся по селах від 5—15 прц. Німецьких кольтоністів в середній Волині буває до 14 прц., загалом лиш нецілих 6 прц. Поляків на Волині також лиш дещо більше понад 6 прц., місцями доходять вони до 9 прц., Москалів дещо понад 3 прц., Чехів кольтоністів 1 прц. Сі чужі народи живуть головно по містах, де всюди вони переважають Українців, за виїмком Кремянця.

В Київській губернії (51.000 км², 4,570.000 м.) творять Українці звиш 79 прц. населеня себ-то, 3,620.000. Сей процент є лиш вислідом числення в купі й міст, де Жиди і „руські“ творять більшість. По пові-

тах пр. Чигиринським, Звенигородським, Уманським, Таращанським процент Українців переходить 90, в Радомиським опадає до 80 прц. Головну чужу примішку становлять і в Київщині Жиди, яких є звиш 12 прц., Москалі (звиш 6 прц.) і Поляки (2 прц.). В Києві творять Українці більше чим $\frac{1}{5}$ часть людности — тільки само, що Жиди і Поляки вкупі. Абсолютну українську більшість мають міста: Васильків, Канів, Тараща, Звенигородка й Чигирин; в Бердичеві, Черкасах, Умани, Липівці, Сквирі і Радомишлі переважають Жиди.

В Подільській губернії (42.000 км², 3,740.000 м.) становлять Українці 81 прц. населеня. Місцями сей процент підносить ся по селах близько до 90 прц. (пр. Могилівський повіт 89 прц.). Проскурів, Камянець, Могилів і Балта держать ся коло 80 прц. Винницький повіт має лиш 80 прц. Загальне число Українців на Поділю виносить 3,030.000. Найбільшу чужу примішку творять Жиди (9 прц.), потім Москалі (3 прц.) і Поляки (2 прц.) переважно по містах. З подільських міст тільки менші пр. Ольгопіль, Ямпіль, Ст. Ушиця, Хмельник мають укр. більшість; в Гайсині, Винниці, Літині і Барі Українців стількиж що Жидів, в Камянці, Балті, Брацлаві, Летичеві, Могилеві, Прошурові переважають Жиди.

В Херсонській губернії (71.000 км², 3,450.000 м.) населенє є нерівно більше мішане, як в попередних трох. Українці становлять тут лиш до 50 прц. населеня, себ-то 1,640.000. Причину сего найдемо передівсім у великих містах Херсонщини, де переважають „русскіє“ та Жиди, а потім в численних кольоніях Молдаван, Болгарів, Німців. Мимо всього по селах творять Українці: в Олександрівським повіті 88 прц., Єлисаветським 73 прц., Херсонським 70 прц., Ананіївським 63 прц., отже абсолютну більшість, всюди инде: в Одеським 47 прц., Тираспільським 38 прц. (27 прц. Молдаван) зглядну більшість. Москалі творять в цілій губернії звиш 21 прц., Жиди близько 12 прц., Молдавани звиш 5 прц., Німці близько 5 прц., Болгари і Поляки по не цілім 1 прц. Одеса се правдива вавилонська вежа народів. Переважають „русскіє“ і Жиди, Українців дещо більше, як одинайцята пайка, крім сего заступлені всі інші саме вичислені народи, до того є ще Греки, Французи, Англіїці, Альбанці ітд. В Миколаєві Українців $\frac{1}{13}$ пайка, в Херсоні $\frac{1}{5}$ пайка, в Єлисаветі звиш $\frac{1}{4}$. Абсолютну перевагу мають Українці над Москалями в Александрії, Ананієві, Бобринці, Вознесенську, Ольвіополі, Очакові, Бериславі, Дубосарах.

Огляд правобічної України закінчимо оглядом Бессарабії (46.000 км², 2,440.000 м.) Українці становлять в Бессарабії до 20 прц. населеня, себ-то звиш 460.000 люда. Простір зайнятий ними можна оцінювати на близько 10.000 км². Абсолютну більшість творять Українці лиш у Хотинським повіті (56 прц.) при 25 прц. Молдаван і 13 прц. Жидів. В Аккерманським повіті Українців 24 прц., тількиж Болгар; Німців і Молдаван по 18 прц., Турків 4 прц. Українці сидять над морем і Дністром. В Ізмаїльським повіті Українців 17 прц. (Молдаван 47 прц., Болгар 11 прц., Турків 9 прц., Німців 3 прц.). В інших повітах Бессарабії Українців багато менше: в Білецьким 12 прц., Бендерським 9 прц., Оргіївським 6 прц., Кишинівським лиш 2 прц. По містах мають всюди перевагу Жиди, „русскіє“ і Молдавани. Абсолютну більшість мають Українці лиш в Аккермані, зглядну в Ізмаїлі та Килії.

Огляд лівобічної України зачнемо знов від пограничних областей, щоби потім перейти до чисто українських. В Курщині (46.000 км², 3,020.000 м.) творять Українці звиш 22 прц. населеня, себ-то 670.000, займаючи майже цілі повіти: Путивльський (55 прц. Українців), Грайворонський (61 прц.) і Новооскольський (56 прц.), південну половину Суджанського (44 прц.), південні части Рильського (33 прц.), Корочанського (35 прц.) і Білгородського (14 прц.). Крім сего є ще Українці більшими етнографічними

півостровами й островами розміщені в Обоянському (12 прц.), Староскольському (9 прц.) і Львовському (5 прц.) уїздах. Разом сей простір можна оцінити на звиш 12.000 км². Одинокими сусідами є в Курщині Москалі, вони поза своєю областю мешкають теж по містах тутешної України. Однак є й тут чисто українські міста пр. Миропіле (98 прц. Українців), Суджа (65 прц.). Грайворон і Короча на половину українські.

В слідуючій граничній губернії — Вороніжчині (65.900 км², 3 мил. 360.000 м.) займають Українці цілі повіти Острогожський (94 прц. Українців), Богучарський (83 прц.), Бирюченський (70 прц.) і майже цілий Валуйський (53 прц.), крім сего половину Павловського (43 прц.); і південні окраїни Бобровського (17 прц.), Коротоякського (17 прц.) і Новохоперського повітів (16 прц.). Етнографічні острови є головно у Землянському повіті (4 прц.). Загальний процент Українців у Вороніжчині виносить звиш 36, загальна скількість переходить 1,210.000, простір суцільної української області доходить 29.000 км². Одинокі сусіди й тут Москалі. По містах вони теж всюди переважають, лиш в Бирючі, Богучарі та Острогожську творять більшість Українці.

Слідуюча гранична область — Донського війська (164.000 км², 3,500.000 м.) показує подібні відносини розселення Українців, як Курщина чи Вороніжчина. Як там українські частини областей прилягали до сусідніх сутоукраїнських земель Полтавщини чи Харківщини, так і українські частини Донщини безпосередно прилягають до чистоукраїнської Харківщини та Катеринославщини. Українці становлять в Донщині звиш 28 прц. населення, себ-то звиш 980.000 душ і займають звиш 45.000 км² простору. Найгустійше сидять Українці в південних повітах: Таганрогському (69 прц.), Ростівському (52 прц.) і західній половині Донецького (40 прц.); менше є їх в Черкавському (23 прц.) і Сальському (31 прц.). В першій Донській (12 прц.), другій Донській (9 прц.), Усть Медведицькій (11 прц.) і Хоперській (7 прц.) округах, Українці живуть на висунених етнографічних півостровах і островах серед московської більшости. В Сальському повіті зглядну більшість творять Кімлики (39 прц.), впрочім всюди сусідами Москалі. Загалом дані перепису 1897 р. для Донщини дуже непевні. Сеж загально звісна річ, що т. н. низові донські козаки є в переважній більшости таки української народности. Тимчасом виходить таке, що перепис 1897 р. не зачислив мабуть ніяких донських козаків до Українців. По містах Українців тут дуже мало пр. в Ростові лиш дещо більше як $\frac{1}{8}$ пайка, оден Азів переважно український.

Кубанщина (92.000 км², 2,630.000 м.) має зглядну більшість українську — звиш 47 прц. себ-то 1,250.000 душ на нецілих 44 прц. Москалів, а 9 прц. інших, головно дрібних кавказських народів. Суцільна українська область обіймає тут звиш 56.000 км². Українську абсолютну більшість мають повіти: Ейський (81 прц.), Темрюцький (79 прц.) і Катеринодарський (57 прц. Українців, 27 прц. Москалів, 11 прц. Черкесів); в Кавкаському повіті Українців 47 прц., — стількиж що Москалів, в Майкопському Українців 31 прц., Москалів 58 прц., Черкесів 6 прц., Кабардинців 2 прц., в Лабинському Українців 20 прц., Москалів 77 прц., в Баталпашинському Українців 28 прц., Москалів 39 прц., Карачаївців 13 прц., Абхазів 5 прц., Кабардинців 4 прц., Ногайців 3 прц., Черкесів 2 прц.

В Ставропільській губернії (60.000 км², 1,230.000 м.) становлять Українці до 37 прц. населення (450.000). Вони займають простір 22.000 км² і розселені головно в західній частині губернії і в полудневій полосі, де зачинаєть ся смуга української області, що сягає по Каспій. Медвіжанський повіт має 49 прц. Українців (західна половина), Ставропільський 13 прц. (південна окраїна), Александрівський 40 прц., Новогригорієвський

54 прц. (оба в південній своїй часті). Сусідами тут виключно Москалі і дещо Ногайців.

В Терщині (69.000 км², 1,183.000 душ) творять Українці лиш до 5 прц. населеня (50.000 душ) і розміщені лиш в околицях Пятигорська (14 прц.) та в південній і кінцевій часті згаданої докаспійської смуги. (Нольчинський повіт має 4 прц., Кизлярський 4 прц., Сунженський 3 прц., Хассавюртський, Грозненський, Владикавказський по 1 прц. Українців). Простір зайнятий Українцями можна числити приблизно на 10.000 км² серед пустого каспійського степу. Сусідами Українців в Терщині є крім Москалів Кабардинці, Татари, Осетини, Інгуші, Чеченці, Аваро-андийці, Кумики і Ногайці.

Чорноморський округ (7.000 км², 130.000 м.) має лиш 16 прц. Українців (10.000), розселених головно на північній заході округу. В Туапзинському повіті Українців 27 прц., в Новоросійському 10 прц., Сочинському 8 прц. Сусідами є Москалі, що нігде не творять більшости, Вірмени, Черкеси, Греки, Турки, ітд. Простір зайнятий Українцями мож оцінити на 2.000 км².

Найважнішою граничною областю на полудни України єсть безперечно Таврія (60.000 км², 1,880.000 м.). Українці становлять тут зглядну більшість населеня 42 прц., себ-то звиж 790.000 душ на 28 прц. Москалів, 13 прц. Татар, над 5 прц. Німців, звиш 3 прц. Жидів, до 3 прц. Болгар звиш 1 прц. Вірмен ітд. Абсолютну більшість творять Українці в повітах: Дніпровському (76 прц.), Бердянському (64 прц.) і Мелітопольському (57 прц.) дуже значні меншости в Евпаторійському (27 прц.), і Перекопському (24 прц.) повітах, де Українці мешкають головно в північній та північно-західній частині. Крім сего є Українців у Феодосійському повіті 13 прц., Симферопільському 10 прц., Ялтинському 2 прц. Простір зайнятий Українцями в Таврії виносить отже до 37.000 км² себ-то цілу континентальну часть губернії і північну часть кримського півострова з численними українськими етнографічними островами в його середущій часті. Чужі примішки до Українців творять передівсім Москалі, головно по містах. По повітах їх є: 16 прц. в Дніпровському, 32 прц. в Мелітопольському, 18 прц. у Бердянському повітах, 23 прц. у Перекопському, 17 прц. у Евпаторійському. Татари найгустійше сидять на полудни Криму (Ялтинський повіт 71 прц., Симферопольський 51 прц., Феодосійський 45 прц., Евпаторійський 40 прц., Перекопський 24 прц.). Крім сего заслугоють на увагу Німці кольоністи пр.: в Перекопському повіті 24 прц., Евпаторійському 12 прц., Бердянському 8 прц., Мелітопольському 5 прц. і Болгари в Бердянському повіті (10 прц.).

Остали ще нам до розглянення самі широко-українські області: Катеринославщина, Харківщина, Полтавщина і Чернігівщина.

В Катеринославщині (63.000 км², 3,060.000 м.) становлять Українці 69 прц. всего населеня себ-то 2,110.000 душ. Деякі повіти Катеринославщини мають звиш 90 прц. Українців, Новомосковський має 94 прц., Верхнодніпровський 91 прц., інші менше: Александрівський 86 прц., Павлоградський 83 прц., Катеринославський 74 прц. (враз з містом рахований 56 прц., 21 прц. Москалів, 13 прц. Жидів, 6 прц. Німців, 5 прц. Поляків), найменше полуднево-східні повіти зі значною чужою кольонізацією: Бахмутський 50 прц., (32 прц. Москалів), Славяносербський 55 прц. (45 прц. Москалів), Маріупільський 51 прц. (20 прц. Греків). Загальні числа чужинців в Катеринославщині представляють ся так: Москалів 17 прц., Жидів до 5 прц., Німців до 4 прц., Греків 2 прц., Татар, Білорусів і Поляків по 1 прц. Сі чужинці головно живуть в містах, де переважають Українців значно. Пр. в Катеринославі Українці творять ледви $\frac{1}{7}$ часть людности, зате в Александрівську, Верхнодніпровську, Новомосковську

й Бахмуті переважають Москалів, в Славянську і Павлограді їм до-рівнують.

В Харківщині (54.000 км², 3,250.000 м.) Українцям належить до 70 прц. населеня. Наслідком доволі значної московської кольонізації, що розсіла ся островами серед нашого народа, деякі повіти мають значно менший процент Українців (Зміївський 66 прц., Вовчанський 75 прц.) як другі (пр. Старобільський 84 прц., Купянський 87 прц.). Натомість бачимо тут вперше цікаву появу, що у всіх повітових містах Харківщини мають перевагу Українці, а в Харкові становлять звиш $\frac{1}{4}$ людности.

Полтавщина (50.000 км², 3,580.000 м.) може бути названа серцем України, бо наш нарід становить там до 98 прц. населеня. Воно розміщене дуже рівномірно, бо колибаня є лиш між 88 прц. в Константиноградським а 99 прц. в Зінківським повітах. Останок се Москалі й Жиди і то переважно по містах. Тут лежить і одинокий губернський город України, що має абсолютну українську більшість — Полтава. Всі повітові міста губернії мають теж українську більшість з виїмком Кременчука, де переважають Жиди.

Чернигівщина (52.000 км², 2,980.000 м.) теж дуже чиста область, бо має до 86 прц. української людности. З виїмком скрайно-північних повітів: суражського (що має 19 прц. Українців, 67 прц. Білорусів, 11 прц. Москалів), новозибківського (66 прц. Українців, 30 прц. Москалів, 2 прц. Білорусів) і стародубського (75 прц. Українців, 22 прц. Москалів) усі інші повіти мають по селах Українців від 88 прц. (городнянський) до 99 прц. (кролевецький). Жиди творять пересічно 3 прц. населеня. Також усі повітові міста з виїмком Новозибкова, Стародуба, Суража і Мглина мають укр. беззглядну більшість, сам Чернигів зглядну.

На сім кінчимо огляд розміщення українського народу на його області. Число Українців на сім просторі виносить 32,680.000 душ. Подам тут ще скількість Українців в сусідних губерніях європейської Росії. В Астраханщині творять Українці звиш 13 прц. населеня себ-то 190.000 душ, в Саратовській губернії звиш 7 прц., себ-то 220.000, в Самарській до 5 прц., себ-то 150.000, в Оренбурській до 3 прц., себ-то звиш 50.000.

Простір сутоукраїнської області виносить 795.000 км², дочисливши останок Таврії та Кубанщини з огляду на географічну суцільність, дістанемо звиш 850.000 км² яко простір України. Просторів зайнятих Українцями в Астраханській, Саратовській, Самарській, Оренбурській губерніях та в дальших кольоніях тут не числимо, мимо сего, що пр. в Царським повіті Астраханщини є Українців 38 прц., в Чорноярським 43 прц. і вони творять тут, як і в кількох інших повітах, зглядну більшість населеня.

Як бачимо, велика українська земля тай багато українського народу. Лиш долі не має той нарід, лиш щастє його минає. От, є менші народи, як Поляки або Чехи, не ліпші вони від нас, а прецінь і свою державу мають і самі порядкують собою. Правда, їм лекше все приходить, як нам. Наша земля багата, тай чужинці з усіх боків ласим і пожадливым оком дивлять ся на неї, завойовують її і не дають нам змоги укріпити ся і завести лад. Та вірмо, що й ся хуртовина, як вже нераз бувало, перейде та що таки заживемо у своїй незалежній державі.

Відложений ювілей п'ятидесятилітньої діяльності Т-ва „Просьвіта“.

Дня 8. грудня 1918 р. минуло п'ятьдесят літ від тої хвилі, коли 8. грудня 1868 р. відбули ся перші загальні збори товариства „Просьвіта“ у Львові для вибору членів виділу. Геройська боротьба, яку зневолена вести наша нація за своє визволенє, за своє сьвяте право самоозначеня на своїй-же землі, до того часу, поки не стане повним і незалежним господарем у своїй хаті, позбавила її можности відсьвяткувати день „Просьвіти“ так гідно, як на се заслужила п'ятидесятилітна діяльність сего товариства. Се сьвято обрахунку діяльності тов. „Просьвіта“ за пів віку його істнованя й разом з тим наших національних здобутків за той час відсунула воєнна заверуха до тої хвилі, коли українська нація на всій своїй широкій землі, де живе в більшості, здобуде нічим необмежене право свого національного й політичного самоозначеня.

Отсі рядки мають на цілі пригадати нашій суспільности, щоб приготувала ся до сьвята, кинути побіжно оком на минулу діяльність тов. „Просьвіта“ й висловити кілька гадок про шляхи, якими вона повинна піти в найближшій будучині.

Початкова діяльність тов. „Просьвіти“ вийшла з мотивів його заснованя. І на своїх перших загальних зборах і в своїй першій відозві до українського народу в галицькій землі покликували ся основники тов. „Просьвіта“ на засновану в 1848 р. „Галицько-руську Матицю“, котра в своїй діяльності пішла зовсім противним шляхом, як означувала своєю метою в 1848 р. Голосні були перші загальні збори заснованої на зразок чеського й сербського товариств тої самої назви „Галицько-руської Матиці“; вони відомі, як з'їзд тодішних „учених“ Наддністрянської України. Та з великої хмари впав малий дощ. Видавши кілька шкільних підручників і книжочок для народу, „Галицько-руська Матиця“ зійшла на манівці, забула про осьвітні потреби свого народу тут близько себе, в галицькій, буковинській і угорській землях, відцурала ся його простої, хлопської мови і почала видавати книжки панською мовою, церковно-московською мішаниною, щоб від неї перейти до чистої московщини. Тим більше чужий нашому народови й далекий його потребам був зміст її видань. Тому ті Українці, що бажали працювати для свого народу, хотіли в 1865 р. на бурливих загальних зборах „Матиці“ навести її на народний шлях, але се їм не вдало ся, бо чисельно переважали прихильники московщини. А щоб ніхто з Українців не задумав будити „Матицю“ з її московського сну, вона не приймала Українців у свої члени.

Коли проби оживленя „Матиці“ не доводили до нічого путнього, серед львівських Українців зродила ся думка заснувати просьвітне товариство на широ-народній українській основі. Один з старших наших патріотів Стефан Качала кілька разів підносив у „Слові“ гадку заложеня товариства, цілю якого було-б спомагати народню просьвіту в напрямх моральнім, материяльнім і політичним через видаванє практичних книжок, брошур ітд., в тій мові, котрою народ говорить. Університетська молодь підхопила сю ідею і перевела в діло. В марті 1868 р. утворила ся комісія для уложеня статуту, який відкинуло львівське намісництво, але затвердило віденське міністерство внутрішних справ і міністерство осьвіти. На підставі сього затвердженого статуту відбули ся перші загальні збори,

на які явило ся 72 членів і коло 150 гостей. Найсильнійше вражінє викликала на зборах промова старенького сьвященника Заячківського, що зробив 18-милеву дорогу, щоби стати представником села на зборах. Свою симпатичну промову закінчив він словами: „Хоч яка тяжка була-б ваша боротьба, хоч як високо піднесла-б вас доля, не дайте ся відорвати від вашої матери, від народу. Тоді лише ви будете сильні в народі, а народ вами славний. О се просить вас народ через мої уста“.

Рамки для діяльності товариства визначував усе статут. Перший статут ставив за ціль тов. „Просьвіта“ пізнанє та просьвіту народу. Способами осягненя визначеної мети мали служити; 1) збиранє й видаванє всіх плодів устної народньої словесности, як пісень, казок, приповідок, історичних переказів і взагалі всього того, що може причинити ся до пізнаня народу та його історії; 2) видаванє популярних писань в усіх галузях науки відповідно до ступня осьвіти народу та його потреб. Науковий відділ діяльності товариства усунув уже статут 1870 р. (Для наукових видань завязало ся в 1873 р. окреме товариство ім. Шевченка, пізнійше наукове товариство ім Шевченка). Як головну мету товариства зазначував статут виключно ширенє осьвіти між українським народом. Свою ціль задумувало товариство осягнути: 1) видаванєм творів в українській мові для осьвіченої верстви, для ужитку в школах, а поперед усього видаванєм популярних праць для міського й сільського народу; 2) підпомаганєм приватних видавців, які мали подібні ціли; 3) розширюванєм своїх і подібних чужих видань; 4) закладанєм бібліотек і читалень; засновуванєм бурс, в яких учено-б також географії, історії й статистики України; 6) підпомаганєм корисних народних заведень; 7) підпомаганєм заслуженим письменникам, учителям народних шкіл і студуючій молоді стипендіями, преміями й іншими способами; 8) видаванєм в разі потреби газети, відповідної цілям товариства; 9) скликуванєм українських учених для нарад над ріжними питаннями науки; 10) улаштуванєм по можности прилюдних відчитів і музично-декляматорських вечерів. Була згадка також про народний музей і про улаштуванє промислово-господарських і етнографічних вистав. І знов бачимо в пляні діяльності товариства багато з того, для чого пізнійше позасновували ся окремі товариства, як згадане наукове товариство, як Педагогічне Товариство з своїми бурсами й інститутами, мертворожене товариство ім. Петра Могили, Боян, Национальній Музей і ин.

Сей змінений статут був підставою розвитку й діяльності тов. „Просьвіта“ на довгі літа, бо істотні зміни поробив щойно статут з 1891 р. Побіч ширеня осьвіти між українським народом він ставив як другу рівнорядну ціль тов. „Просьвіта“ піднесенє його добробуту. Тому крім видаваня книжок і інших дотеперішних способів осягненя цілей товариства новий статут вводив ще поучуванє народу про ріжні осьвітні й економічні питання, закладанє філій і читалень „Просьвіти“, підпомаганє їм і провід над їх діяльністю, засновуванє рільничо-господарських і промислових спілок, крамниць, шпихлірів, кас ошадности й позичкових кас, господарських і промислових шкіл, вкінці уділюванє помочи населеню при набуваню сирого насіння, машин і взагалі всяких рільничо-господарських приладів. Словом, „Просьвіта“ ставила собі за ціль заохотити всі верстви українського народу до осьвіти й науки, розбудити замиленє до ошадности та праці, взагалі ужити всього того, що може причинити ся до піднесеня осьвіти й добробуту українського народу. І знову бачимо в програмі діяльності тов. „Просьвіта“ багато такого, що належить до обсягу діяльності ріжних позичкових і щадничих кас, усяких кас для підпомаганя промислу й торгівлі, то що, а далі до „Сільського Господаря“, „Народної Торговлі“ й інших інституцій.

В кінці від січня 1913 р. увійшов в жите новий статут товариства, що для осягнення цілий товариства крім давних увів ось які нові галузи його діяльності: заведенє народного театру й кінотеатру, уладжуванє народних сьвят, з'їздів і прогульок в ціли пізнання краю та народу, осно- вуванє книгарень, друкарень, переплетень і інших подібних підприємств, уладжуванє й веденє українських шкіл: народних і висших, господар- ських, промислових, торговельних і ремісничих, далі преріжних курсів, закладанє зразкових господарств, досьвідних стаций, зразкових садів і т. ин. І знов бачимо, що велика частина сеї програми діяльності товари- ства „Просьвіта“ входить в обсяг діяльності таких інституцій, як „Сіль- ський Господар“, „Народна Торговля“ і ин.

Уже сам огляд рамок для діяльності тов. „Просьвіта“ вказує на її слабу й добру сторону. Слабий бік можна бачити в її безсистемно- сти, добрий в її бажаню заступити кожного часу неіснуючі інституції, конче потрібні для дальшого культурного розвитку українського народу. Наслідком такого, що так скажу, універсального характеру своєї діяль- ности стала „Просьвіта“ матірю дальших товариств і інституцій: вона або підготовила для них ґрунт безпосередно своєю діяльністю, або з своїх членів доставила основників і керманичів нових товариств, або на засіданнях і сходинах організацій „Просьвіти“ зароджували ся ідеї нових товариств, відбували ся наради над переведенєм їх в діло і т. д. Таким робом „Просьвіта“ звязала себе нерозривно з усім культурним, економічним і політичним підємом української нації в Наддністрянській Україні на протязі п'ятидесятилітнього її істнованя.

Кождочасний характер діяльності тов. „Просьвіта“ залежав не тільки від національних потреб і течій в даній хвилі, але в неменшій мірі від спроможности винайти виконавців задуманої акції і грошеві за- соби на неї. Заходи та клопоти коло сього спочивали в руках головних виділів, а характер діяльності відбивав часто індивідуальні прикмети голов товариства. Товариству проводили: від 8. грудня 1868 р. до 26. мая 1870 р. проф. Наталь Вахнянин, потім віцемаршалок краєвого сойму Юліян Лаврівський до своєї смерти 5. мая 1873 р., далі власник Вікна Володислав Федорович до 31. мая 1877 р., коли загальні збори „Просьві- ти“ вибрали головою професора української мови й літератури на львів- ськім університеті д-ра Омеляна Огоновського. На сїм становищі він і вмер 28. жовтня 1894 р. П'ятим головою був проф. Юліян Романчук, вибраний 31. січня 1896 р., до 29. червня 1906 р. коли на короткий час став головою др. Евген Олесницький, а по нім від 2. листопада тогож року проф. Петро Огоновський. Від 1. падолиста 1910 р. проводить т-ву радник Іван Кивелюк.

Найважнійший відділ діяльності тов. „Просьвіта“ се видавничя діяльність. За час свого піввікового істнованя видала „Просьвіта“ коло три мільйони чотиреста тисяч усяких книжок. Крім того вона видавала „Письмо з Просьвіти“, „Читальню“ і знову „Письмо з Просьвіти“. З чи- сла 3,400.000 примірників головна маса припадає на популярну літерату- ру. Що се значить, побачимо, коли взяти під увагу, що перед заснова- нєм „Просьвіти“ всі українські популярні виданя в Наддністрянській Україні, і то поганою мовою, можна було порахувати на пальцях одної руки. Тому сотворенє популярної літератури й показанє шляху иншим інституціям і видавцям се велика заслуга „Просьвіти“ на полі популяр- них видавництв. З видань тов. „Просьвіти“ найціннійше виданє повних зборів писань нашої нової літератури, почавши від Котляревського, під крайне несимпатичною і нещасливою назвою „Руська письменність“. Се виданє обіймає твори Івана Котляревського, Петра Гулака-Артимовського, Євгена Гребінки, Григорія Квітки, Маркіяна Шашкевича, Якова Головаць-

жого, Миколи Устияновича, Антона Могильницького, Амвросія Метлинського, Костамарова, Тараса Шевченка, Панька Куліша, Леоніда Глібова, Ксенофонта Климковича, Володимира Шашкевича, Олекси Стороженка, Степана Руданського, Ізидора Воробкевича й Юрія Федьковича. Отсе монументальне видане „Просьвіти“ поза писаннями Ізидора Воробкевича, приладженими до друку д-ром Осипом Маковеем, се діло повної посвяти й зовсім безкористної праці одного з ветеранів українського руху в Наддністрянській Україні — Юліяна Романчука. Кілька томів вийшло вже другим і третим накладом. На жаль наслідком того, що корона зійшла до мінімуму своєї вартости й тим самим ціни друкарських робіт і паперу підскочили страшно в гору, наразі неможливе продовжуване цього цінного видання.

Великі заслуги положила „Просьвіта“ на полі виготовлювання і видавання шкільних підручників для гімназій; вона усунула з них штучне язичіє і ввела туди чисту народню мову. Крім того „Просьвіта“ звернула увагу також на книжки для народних шкіл і її се заслуга, що жива народня мова й тут запанувала. Словом — в сотвореню українського шкільництва є немала заслуга „Просьвіти“.

Що торкаєть ся популярних видань тов. „Просьвіти“, їх розвиток стримувала справа так званих членських книжочок. Заборона кольпортажі, а в деякій мірі й потреба конкуренції з москвофільським „Обществом ім. М. Качковського“, яке за дві корони вкладки, давало членови-передплатникови по книжочці місячно, „Просьвіта“ й у себе завела таку „моду“ від 1877 р. й відразу первісний розмах у розвитку товариства втратив на своїй силі. Кілька літ перед вибухом всесвітньої війни вела ся і на видавничій комісії і на виділі завзята пропаганда за поваленєм членських книжочок і треба було щойно війни, щоби т-во одержало вільну друку в видаваню популярної літератури.

Побіч популярних видань ще друга справа вимагала багато ініціативи, енергії і коштів від „Просьвіти“. Се справа читалень. Уже з початку 80 р. одною з найважніших задач своєї діяльності визначило собі товариство закладанє читалень по селах і місточках і оживленє тих, що вже існували. Вже тоді зрозуміла „Просьвіта“, що читальні найбільше причинювали ся до поширення просьвіти та пробудження національної свідомости серед широких верств народу й надрукувало статuti та потрібні формуляри для читалень. Але щойно статут з 1891 р. звязав читальні тісно з товариством і їх розвиток від тоді пішов живійшим темпом. Сьогодні їх число добігає трьох тисяч; вони залежні або від філій тов. „Просьвіта“, яких є 78, або безпосередно від головного товариства. Побіч освітньої ролі читальням „Просьвіти“ судило ся відограти дуже почесну ролю в поширеню кооперативної ідеї, бо при читальнях позакладали ся крамниці, позичкові каси, шпихлірі і т. д. Вони розвивали пропаганду тверезости, були осередками політичного українського руху і т. д. Ще почесніша роля припаде їм на будуче, про що буде мова нижше.

Що торкаєть ся численних інших справ, які були предметом діяльності тов. „Просьвіти“, тут треба згадати, що вона дала почин до розвитку молочарства між українським народом галицької землі. „Просьвіта“ удержує торговельну школу у Львові, бо „Народня Торговля“ доси не могла чи не хотіла зрозуміти, ще се її обовязок удержувати таку школу. Не тільки за „Народню Торговлю“ вповняє „Просьвіта“ національні обовязки, але й за „Сільського Господаря“, бо удержує школу жіночого господарства в Угерцях Винявських і господарську та садівничу в Милованю. Увести в жите кошикарську школу в Грабівці не дозво-

лила „Просьвіті“ самоволя богородчанського старости, що забрав бляху з магазину на покритє повітового виділу.

Не маючи суперниці в своїх заслугах для Наддністрянської України, „Пресьвіта“ здобула загальне довіре українського народу, доказ чого між иншим маємо в тім, що товариство одержало багато записів на осьвітні ціли або фондів у свою управу. Між своїми добродіями й фондаторами має „Просьвіта“ Володимира Федоровича, Стефана Танчаковського, Стефана Дубравського, Станислава Новосада, дідича Угерець Винявських Михайла Малецького, дідича Грабівця Антона Кнігиницького, Юліяна Медвецького, митрополита Андрія гр. Шептицького й інших. З окрема зворушують добродійства й фондації тих, котрі все, що мали, пожертвували „Просьвіті“, як на пр. селян і сільських учителів, як безприкладна в своїй щирости й посвяченю жертва та праця довголітнього директора канцелярії „Просьвіти“ Андрія Скородинського. Сей каміняр сьогоднішної сили та значія „Просьвіти“ днював і ночував у канцелярії товариства при праці для нього; тут нераз у ночі знемагав його сон на короткий відпочинок. І ось сей безприкладний народний робітник при своїй нужденній платні, котра на самім кінци його житевої кар'єри виносила 160 корон, відмовив собі й на ліченє і лишив запис „Просьвіті“, зрікаючи ся для неї найменшої власної вигоди.

Хоч в отсій короткій згадці нема місця на вказуванє, котрі діячі положили які заслуги протягом пятьдесятилітнього істнованя „Просьвіти“, все таки не можна не згадати звиш 42-літньої безкорисної мозольної праці проф. Петра Огоновського як контрольора, касиєра й голови товариства, довголітньої безкорисної праці Костя Паньківського як редактора, бібліотекаря (основою бібліотеки „Просьвіти“ стали його жертви) і магазинєра товариства, великих заслуг д-ра Костя Левицького, зокрема як заступника голови в часі приводу Юліяна Романчука, а з новіших часів дуже енергічної діяльності Теодозия Лежогубського, що в цьвіті віку осиротив товариство.

Менше більше в останнім десятиліттю „Просьвіта“ розвинула свою діяльність дуже широко. Вела ся вона в поодиноких комісіях, як просьвітно-організаційна комісія, театральна-організаційна, комісія курсів і висшої осьвіти, комісія для поборюваня неграмотности, для зєднуваня членів, для справ Лемківщини, для американських Українців, видавнича комісія, артистично-промислова, бібліотечна, комісія для кольпортажі видавництв і господарсько-промислова комісія. З усіх тих комісій найживішу діяльність розвинула просьвітно-організаційна комісія саме завдяки праці покійника Лежогубського. Роботу комісій улекшував урядничий персонал під проводом повного ініціативою директора канцелярії Антона Гапяка. У воєнним часі теперішний голова товариства положив особливий натиск на віддовженє товариства, що вповні удало ся завдяки праці його й директора канцелярії. І коли товариство позбуло ся бишкіл, таких потрібних нашій нації, але удержувати які покликані „Народна Торговля“, „Сільський Господар“ і ин., і коли загоють ся рани, нанесені чужою окупацією нашої землі, зможе воно приступити до своєї систематичної діяльності як осьвітного товариства.

За пятьдесятилітню працю „Просьвіти“ для українського народу зложить наш нарід найкрасшу подяку товариству в такім разі, коли згуртованєм усіх сил доведе до того, що „Просьвіта“ буде увільнена від потреби дбати про піднесенє добробуту української нації, розвивати фахове шкільництво й т. и., бо про се все дбати-муть міністерства осьвіти, хліборобства, промислу й торгвлі в Українській Народній Республиці. Ювілей „Просьвіти“ може гідно відсьвяткувати наша нація тільки поскінченю чужої окупації на нашій землі, найкрасше в ті дні, коли ціла

нація вишле до Львова своїх представників, щоб поклонити ся тим найкрасшим синам України, котрі положили свої голови в обороні її державности й суверенности й тим покрили свої імена безсмертною славою.

На новий шлях діяльності вступить „Просьвіта“ з хвилею, коли її читальні стануть самостійними освітніми товариствами. Напряму їх розвитку залежати-ме від складу місцевих обставин, культурних і політичних. Для осягнення висших цілей місцеві „Просьвіти“ гуртували ся-б в союзи, напр. покутський або коломиїський, тернопільський, станіславівський, стрийський і т. д. Осідки тих союзів залежати-муть від будучого адміністративного поділу краю. У Львові була-б центральна накладня і головна достава погрібних засобів для успішного розвитку діяльності „Просьвіти“ і її союзів з одного боку й рід ревізійної комісії з люстраторами, вандрівними учителями тощо з другого боку. Розвивати тут ширше сю думку нема місця. Одначе думаю, що й теперішній виділ під проводом свого голови, що його характеризує не консерватизм, а приступність до нових ідей, які несе дух часу, йде на зустріч сьому новому напрямови діяльності „Просьвіти“. Бажанем й для „Просьвіти“ стати на сей новий шлях і випередити в своїй діяльності всі „Просьвіти“ широкої української землі, я й кінчу свої рядки.

Д. Долинський.

Крик життя.

Боротьба Українського Народу за волю і незалежність.

(Огляд подій за рр. 1918 і 1919.)

І. Революційна Україна.

Вступ. Велика російська революція й Центральна Рада. Перший український конгрес. Першай військовий зїзд. Першій всеукраїнський селянський зїзд. Першій універсал Центр. Ради. Генеральний Секретарят. Другий універсал Центр. Ради.

Український Нарід переживає великі в своїх розмірах події і глибокі в своїх основах переміни. Йде важка і нерівна боротьба за долю і волю Рідного Краю. Всі ріки нашої Батьківщини счервоніли кровю найкрасших борців. У високих карпатських горах і в кавказських яругах відбивається ся відгомін бою. Стогне поорана кулями українська земля і серед глухої, могильної мовчанки бє піднебесні зводи крик розпуки катованого люду.

Двайцять літ за вчасно захопила нас в свій страшний вир велика сьвітова заверуха. Наш національний організм не був іще так сильний, щоби оперти ся успішно у всіх ситуаціях нестримним ударам. Анї в Австрії, анї в Росії не мали ми найменшої спромоги насталити наші мязи, щоби в слушний час дати належний відпір насильникам, напасникам і грабіжникам. Заковані в міцні кайдани і звязані путами вікової неволі, нищені економічно, обкутані безпросьвітною темрявою, виховувані нашими гнобителями в ідеології раба — не могли ми бути на стільки духово здисципліновані, щоби за першим повівом волі почути себе вільними і свободними. До того-ж іще через невідрадні умови вікової неволі не могли в нас народити ся люди на розмір тих подій, що ми їх переживаємо.

Наша доба на українській землі подібна до часів великої української революції Богдана Хмельницького та до часів руїни після смерти цього геніального полководця. Ріжниця, без сумніву, значна і в умовах часу, і в структурі народу, і в розуміню всенародних кличів. Суть боротьби одна і та сама: змаганє висвободити ся з під власти чужинців, збудувати на своїй землі власну державність. увільнити ся від визиску і плянтаторства відвічних ворогів.

Те, що геройська козаччина переживала в XVII. ст. довгими десятиліттями, те саме тепер, в віці пари і електрики, переходимо ми в кількох роках.

На протязі століть наш нарід складав великі жертви на жертвеннику свободи. Мимо того не поталанило нам заясніти вольними в сім'ї неродів. Одначе ніяка жертва не може бути безуспішна, бо ніщо в світі не гине. Тому мусимо вірити, що теперішня боротьба не може покінчити ся Полтавою. Сума наших вікових жертв мусить принести сподівану і довгожданну волю. Зрештою, велика світова війна, розпочата сильними сього світа для їх власних цілей і інтересів, всунула зброю в руки рабів. І ті раби не випустять зброї так довго, аж увільнять ся від гнобителів. Український Нарід перейшов дуже коштовну школу, дорого заплатив за науку, але є на стільки талановитий і понятливий, що зуміє ту науку пристосувати у всіх обставинах. Се одно, мимо важких розчарвань, мимо незаступних страт, мимо руїни і знищення, мимо мук і терпінь, мимо сліз і крові, — дає нам повне право радїти, що живемо власне в сій роковій хвилі, коли невідклично наступить висвободжене нашої нації.

* * *

Моїм завданєм представити перегляд подій на українських землях за рр. 1918 і 1919. Одначе, щоб те представленє вийшло більш повне і суцільне, я коротко наведу головні події на Наддніпрянській Україні за р. 1917. від великої російської революції (ширше гл. Календар „Просвіти“ за р. 1918. статя д-ра Івана Крип'якевича: Закордонна Україна в році 1917.).

Вибух великої російської революції в Петербурзі в марті 1917 р. відбив ся широким відгомном на Вкраїні. Всі активні елементи українського громадянства негайно взяли ся до праці над відбудовою і поширенєм українського житя, розгромленого царським урядом. Дня 7. марта 1917 р. представники українських організацій Київа обєднали ся в спільну організацію під назвою; У к р а ї н с ь к а Ц е н т р а л ь н а Р а д а. На чолі Ради станув заслужений проф. Михайло Грушевський. Першим завданєм Ради було підняти прибиту українську масу, представити їй вагу положеня, з'ясувати нові умови та потягнути до твореня нового житя. Задля сього послужила випущена відозва до українського народу та велика загальна маніфєстация в честь революції, що відбула ся 16. марта в Київі. В три дні пізнійше уладжує Центральна Рада Св'ято Вільної України в Київі. Того самого дня відбуло ся велике українське віче під проводом Антоновнча, на котрім виставлено домаганє а в т о н о м і ї України.

Звістки про події в Київі та про створенє Центральної Ради лєтом блискавиці обійшли Україну, викликаючи всюди великий запал. Незабаром з усіх усюдів України починають напливати депутації до Центр. Ради, як до українського уряду. Се склонило Центр. Раду застановити ся над створенєм центрального органу, котрий мав би право говорити в імени України не лише морально, але й правно (юридично). В тій ціли скликано на 6—8. цвїтня 1917 р. перший український конгрес. Завданєм сього першого вільного зїзду було покласти основи під дер-

жавне будівництво України. Там винесено між иншим резолюції про забезпечення тої автономії в новім федеративнім ладі Росії, про федеративну і демократичну російську республіку, про організацію Краєвої Ради з представників українських країв і міст, про практичне пристосоване самоозначення народів на території Росії, про встановлене границь між поодинокими народами Росії, про союз народів російської республіки та про Установчі Збори.

Реалізацію сих резолюцій поручив з'їзд Центр. Раді, що незвичайно підняло авторитет Ради. Таким чином перша Центр. Рада, що об'єднувала початково лиш українські організації Київа, дуже скоро поширила свою програму в напрямі політичнім і навіть економічнім.

Місяць пізнійше (5—8 мая) відбувся перший український військовий з'їзд, який крім військових питань зайняв ся теж політичними і економічними справами. Перш усього з'їзд вповні потвердив постанови конгресу, одобрих діяльність Центр. Ради та визнав її єдиним органом, правосильним вирішати всі справи, що відносять ся до України. Для переведення своїх військових справ установив з'їзд Генеральний і військовий Комітет при Центр. Раді.

Як вже згадано, головною справою, що стояла на черзі невідкличних питань всіх українських віч і з'їздів, була справа автономії України. Центр. Рада початково передавала свої домагання Тимчасовому Правлінню через Українську Раду в Петербурзі, а коли не надходили бажані відповіді, вислано окр. делегацію до Тимч. Правління. Одначе й делегація не могла діждати ся вдоволяючої полагоди і тому покинула Петербург. Аж на початку червня надійшла відповідь, що правительство кн. Львова одноголосно відкинуло всі українські домагання.

Ся подія припала менше-більше на ту хвилю, коли до Київа був скликаний перший всеукраїнський селянський з'їзд, котрий радив в днях від 28. мая до 2. червня. З'їзд доповнив Центр. Раду своїми представниками і поручив їй негайно домагатися від Тимчасового Правління сповнення всіх українських домагань. Зараз по закінченю з'їзду розпочала ся четверта сесія Ради, на котрій по довгих і гарячих дебатах постановлено всупереч опірному становиску Тимч. Правління негайно приступити до закладання підвалин автономного ладу на Україні. В тім самім часі скликано другий всеукраїнський військовий з'їзд, заборонений тодішнім воєнним міністром Керенським. І сей з'їзд рішучо обстоював домагання Центр. Ради та вибрав Раду військових депутатів, котра в цілості увійшла в склад Центр. Ради. Коли з'їзд кінчив свої наради, д. 9. червня вечером появив ся перший універсал Центр. Ради до українського народу. В універсалі наведено всі домагання Центр. Ради до Тимч. Правління і візвано український нарід до будови власної державности на українських землях „...Український Народе, — писало ся там, — нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Коли Тимч. російське правительство не може дати ладу в нас, коли не хоче разом із нами стати до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обовязок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі. І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей універсал і оповіщаємо: від нині самі будемо творити наше житє“.

Ось так Центр. Рада, ігноруючи російське правительство і спираючись на український нарід, почала сама творити основи державного будівництва. Задля здобуття фондів Рада наклала податок на громадян України. Універсал всюди прийнято з великим запалом, а в багатьох місцях сам нарід підвисив наложений податок.

Переїнявши на себе обов'язки зверхньої влади на Україні, Центр. Рада постановила дня 15. липня реорганізувати ся та утворити український кабінет міністрів під назвою Генерального Секретаріату. Таким чином обов'язки українського Союму перейняла Центр. Рада, а обов'язки її виконавчого органу Ген. Секретаріат.

Мимо перепон і відмовного становиска російського правительства організація державної влади на Україні йшла скорим кроком вперед. Вкінці російський уряд побачив, що його опір на ніщо не здасть ся, тому постановив піти на уступки. Сю свою зміну зазначив він насамперед відозвою до „братів Українців“, в якій закликав, щоби Українці не йшли погибельною дорогою роздроблення сил визволеної Росії, не відривали ся від спільної батьківщини, не вносили „братовбійчої усобиці в народні ряди“. Після того постановлено післати в Київ для залагоди окрему комісію з кн. Урусовим на чолі. В межичасі назрівали дальші події. Дня 25. червня відбула ся в Петербурзі велика 75-тисячна маніфестація українських салдатів і робітників за сповненем українських домагань. Се спонукало міністрів Терещенка та Церетеллі, до котрих опісля прилучив ся Керенський, негайно виїхати в Київ для переговорів з Центр. Радою. Наступила пята сесія Ради, на котрій ухвалено поповнити склад Ради представниками національних меншостей на Україні. Порозуміне з національними меншостями мало своє значіне в переговорах з російськими міністрами. Дня 29. і 30. червня наступило порозуміне, а вже 3. липня прийшла з Петербурга телеграма про затверджене угоди Тимч. Правлінням та про виступлене з російського кабінету трьох міністрів — кадетів. Після сього уложено й видано враз з деклярацією російського уряду другий універсал Центр. Ради. В нім говорило ся про згоду з Тимч. Правлінням, про порозуміне з національними меншостями та повідомляло ся про внутрішню організацію Ради і її найблизші задачі. Дня 15. липня виїхала друга делегація Центр. Ради до російського уряду в справі остаточних переговорів. Мимо згоди російський уряд не міг погодити ся з істнованем Ген. Секретаріату, а коли вже мусів, то намагав ся всіми способами обмежити його компетенцію. Не зважаючи на українську делегацію і довершену в Києві угоду, російський уряд оголосив 4. серпня свою інструкцію Ген. Секретаріатові, котрою обмежено власть Центр. Ради і її виконавчого органу на території, заселеній українським народом, і зменшено скількість ген. секретарів.

Все се стало причиною деяких непорозумінь між українськими партіями та привело до кризи в Ген. Секретаріаті. Українські соціялісти-революціонери, що творили найсильнішу групу в Центр. Раді, і вже тоді голосили суверенність Укр. Установчих Зборів заявили ся за знехтованем інструкції, інші змагали до злагоди. Вкінці уступив Ген. Секретаріат Винниченка, а на його місце прийшов Секретаріат Дмитра Дорошенка. Та сей вдержав ся лиш кілька днів, після чого Винниченко вернув до керми.

Розвиток державного будівництва на Україні від початків великої російської революції до першої кризи в Ген. Секретаріаті йшов семи-милевими кроками. Українська Центр. Рада, початково лиш виконавчий орган київських організацій, на протязі пів року стала не лиш виконавчим, але й законодавчим органом всієї України. Сама-ж Україна, через довгі століття лиш „Малоросія“ у великій імперії білих царів, доведена до стану національно-політичної мертвоти політикою царського уряду, не лиш віджила, пробудила ся, але й здобула територіяльну автономію. Розумієть ся, отся куца автономія не вдоволяла українського народу і її прийнято тільки примусом (опозиція національних меншостей, зріст

контрреволюції), однак все-ж таки був здобутий і закріплений один шабель на драбині державно-правного ладу на Україні.

В широких українських колах зростало невдоволенє до російського правительства. Йшла остра критика другого універсалу, котрим проголошено угоду. Говорено, що сей універсал сплямив день української волі. Покінчив ся один етап загально-російської революції, в котрім не сповнили ся мрії і надії українського народу. Пропало українське військо, а український народ знову пішов під керму московського народу.

До тепер йшло все легко, без великих зусиль, приймало ся, що давали, без великих напружень, без різких спротивів. Однак тямучі люди бачили відразу, що уступки російського правительства були вимушені скрутним положенєм та що воно їх відбере, скоро тільки зросте в силу і усталить новий лад Росії. З другого боку всі уступки творили за вузкі рамки для повного життя українського народу. Тому перед завтрашнім днем станув тернистий шлях, засіяний кістками і политий кровю, шлях, що ним мусів піти український народ в тяжку визвольну боротьбу за право життя, за долю і волю.

II. На шляху до суверенности.

Деклярація Ген. Секретарияту. Боротьба за Українські Установчі Збори. Реакція підносить голову. Нові з'їзди; положенє на Україні. Київ — новим державним центром. Большевицький переворот. „Трикутний бій“ у Києві. Третій універсал Укр. Центр. Ради.

Крізою в Ген. Секретарияті покінчив ся один період боротьби українського народу на шляху самовизначеня. Україна, користаючи з важкого положеня централістичного уряду кн. Львова, а опісля Керенського, успіла здобути автономію. Однак, як вже згадано, автономія не могла вдоволити широких мас. З другого боку була вона дуже куца; Центр. російський уряд міг, поминаючи Центр. Раду і Ген. Секретарият, робити на Україні, що йому подобаєть ся.

Після кризи в Ген. Секретарияті Винниченко небагом знову вернув до керми. На засіданю Малої Ради, дня 12. жовтня 1917., Винниченко, як президент Секретарияту, зложив декларацию, в котрій намічено діяльність сього виконавчого органу. На першому місці зазначив він, що Ген. Секретарият є відповідальний перед революційним парламентом України, т. є. перед Центр. Радою, дальше підніс державне право України: „Основою нового життя кожда нація уважає право на своє національно-державне самоозначенє. Українська демократія голосом своїх з'їздів, організацій і революційного парламенту — Центральної Ради виразно зазначила свій майбутній національно-політичний стан яко рівноправного державного тіла в федеративній республиці Росії. Стоючи твердо на визначеній позиції, що має на увазі єдність російської федеративної республики, Ген. Секретарият у своїй національно-політичній роботі простувати-ме до тої мети й організаційними, творчими засобами має забезпечити українському народови державне право на його землі, Основи будучого ладу України згідно з умовою з тимчасовим правительством 16. липня має виробити Укр. Центральна Рада у формі автономного статуту України“. Першою умовою будучого ладу України, — по словам декларациі — має бути об'єднанє всієї української землі. Дальше намічаєть ся всіма силами змагати до миру та постарати ся, щоби в будучій російській мировій делегациі були представники українського народу. Усім національним меншостям на Україні забезпечуєть ся усі, потрібні їм до життя і розвитку права. Ген. Секретарият плянує також поши-

рити свою діяльність на ті області життя України, яких не обняла інструкція тимч. правительства, а саме розширити свою компетенцію в справі харчовій, дорожній, поштово-телеграфічній, судовій і військовій. Для повної вияви волі українського народу та для ухвалення конституції України будуть скликані Українські Установчі Збори (конституанта). Крім декларації Ген. Секретарят видав відозву до населення України, котрою повідомив горожан про обняте влади.

З хвилею, коли перший раз впало слово про Українські Установчі Збори, — українська демократія ступила на шлях боротьби за незалежність України, за повну суверенність українського народу. Сей клич перший раз кинула мабуть найбільша українська партія — соціялістів-революціонерів. Центр. Комітет тої партії вже з кінцем липня 1917 р. прийняв отсю резолюцію: „Виходячи з принципу нічим необмеженого самоозначення націй, вважаючи, що тільки само населене України має право рішати про майбутню долю України і про її відношене до Росії, стоячи разом з тим на становищі, що федерація може бути заключена тільки шляхом добровільного договору між суверенними націями, Українська Партія соціялістів-революціонерів визнає необхідним скликане Установчих Зборів України на основі вселюдного, тайного, рівного, безпосередного і пропорціонального виборчого права. Установчі Збори України повинні встановити політичний лад України, перевести всі соціально-економічні реформи (в першу чергу реформу аграрну), проголосити суверенність України, установити відношене України до Росії та виробити ті умови, на яких Україна може приступити до федерації з іншими націями бувшої російської імперії. Постанови Установчих Зборів України мають суверенний характер і всеросійські установчі збори не мають права їх змінити“.

Після сього гасло суверенних Укр. Установчих Зборів стало популярним, полонило уми провідних мужів та знайшло свій вислів в декларації Ген. Секретаряту. Москалі рішучо виступили проти Укр. Установчих Зборів. Представник російської партії кадетів (конституційних демократів) в Малій Раді, Крупнов, заявив, що його партія тільки тоді погодилась би з думкою окремих Укр. Установчих Зборів, коли-б вони були скликані після всеросійських установчих зборів, та коли-б сі останні встановили їх компетенцію. Російська буржуазія не думає теж признати Центр. Ради українським парламентом, ані відповідальности Ген. Секретаряту перед Радою. Подібної думки були й російські соціялісти-меншевики. Інші національні меншости через своїх представників відносилися здержливо й неясно до напряду діяльности Ген. Секретаряту. Та вже тепер почали зарисовувати ся два ворожі табори між революційною демократією України, не згадуючи про реакціонерів, котрі притихли і не подавали майже ніяких признак життя. По однім боці сганула українська революційна демократія в особах своїх найкрасших представників, по другім боці члени тих націй, що до революції гнобили Україну політично, культурно і економічно. Перші змагали до створення і затвердження такого ладу на Україні, котрий би від нікого незалежному українському народови дав змогу, основу і форми повного розвитку, — другі все ще намагалися всіми способами не випустити України з під своєї гнітучої опіки.

Становиско противників Укр. Установчих Зборів змогло ся ще більше, коли з Петербурга надійшли звістки, що сенат відмовляється опублікувати інструкцію Ген. Секретарятові України. На засіданню першого департаменту сенату, дня 15. жовтня 1917 р. більшість senatorів спротивила ся публікованню інструкції з огляду на те, що вона незакон-

на. Інструкція установляє автономію України, а тимчасом тимч. правительство не має до сього ніякого права. До сього управнені виключно всеросійські установчі збори, які являють ся верховною властю Росії. Сенат, що станув на сторожі законности, зміцнив вправді ворожий Україні табор, та скріпив волю і рішучість українських партій в боротьбі за право України. Російські сенатори помили ся, коли думали, що право життя і розвитку українського народу містить ся в мертвих буквах російської законности, а не в твердій волі українських мас — бути господарем на своїй землі — та не в революції, котра скинула царську владу і розвязала всі добровільні і насильні умови співжиття з Росією.

Справа Українських Установчих Зборів не могла вже зійти з порядку дня. З кінцем жовтня відбуло ся бурливе засіданє Малої Ради, посьвячене тій справі. Про потребу скликаня суверенних Укр. Установчих Зборів реферував Олександр Севрюк. Сю справу обговорювала окрема комісія, до котрої входили теж представники меншостей, та сі останні систематично ігнорували засідання комісії. Рада сама повинна розвязати сю справу і на протязі двох тижнів обробити проєкт про Укр. Установчі Збори. Гасло окремих Установчих Зборів так прийняло ся серед укр. населеня, що деякі повіти вже й вибрали своїх кандидатів. Дискусія, яка зараз після сього вивязала ся, була незвичайно цікава, бо відразу виявила правдиве обличчє представників національних меншостей. Проти Укр. Установчих Зборів виступили тепер вже не лише Москалі, але й Жиди. Представник жидівського Бунду Рафес завважав, що се може довести до розриву з Росією, проти чого його партія буде бороти ся, вважаючи такий акт контрреволюцією. Російські меншевики й соціялісти-революціонери устами своїх представників зазначили, що будуть рішучо виступати проти всяких відосередних тенденцій. Всі укр. партії заявили ся за Укр. Установчими Зборами, а голова Секретарияту Винниченко несподівано виявив себе прихильником суверенности — тим більше, що Україна ніколи не давала обіцянки не виходити із складу російської держави. Кінець кінців ухвалено вибрати комісію для уложеня проєкту закону про Укр. Установчі Збори. Російські партії відтягнули ся від виборів до сеї комісії.

Отся постанова Центр. Ради наробила великого шуму в російській пресі. Заворушили ся всі темні сили Росії. Одночасно прокуратор київської судової палати звернув ся до російського міністра справедливости Малянтовича. в яким порядку має відбувати ся судове слідство проти Укр. Центр. Ради й Ген. Секретарияту? Йому поручено не рахувати ся зовсім з політичними умовами, тільки при слідстві кермувати ся законом і вимогами слідчого процесу. Ген. Секретарият се орган тимч. правительства. Коли секретарі нарушують закон, то вони підлягають карній відповідальности за урядовий злочин.

Знаємо, як виразне й рішуче становиско в справі Укр. Установчих Зборів зайняли укр. соціялісти-революціонери. За те інші укр. партії вправді стояли за Укр. Установчу Раду, але здержували ся виразно і явно сказати, що Україна йде на розрив з Росією. Під впливом галасу російської преси, яка з піною на устах накинула ся на змаганя Українців до державної самостійности, Винниченко звернув ся з письмом до преси. В нім зазначив він, що суверенність Укр. Установчої Ради необхідна, яко умова повного й непримусового прояву доброї волі демократії України. Суверенність — на його думку — ще не рішає прояви сеї волі в бік відокремлення від Росії й незалежности. Дня 30. жовтня 1917 р. відбуло ся засіданє Комітету Центр. Ради, на котрім Винниченко зложив отсю заяву: Укр. Ген. Секретарият, признаючи в купі з усією демократією російської держави право кожній нації на повне самоозначенє, тим самим,

признає і за українським народом право вільно, без усяких обмежень проявити свою волю на Укр. Установчій Раді. Разом з тим Ген. Секретаріат, твердо стоячи на ґрунті своєї декларації, котру прийняли всі фракції Центр. Ради проти одного голосу представника партії народної свободи (кадетів), проводить-ме свою діяльність в напрямі указанного в декларації становища. В дискусії знову стерли ся два табори: український і централістичний.

В межичасі дальше поступала організація всіх творчих сил України. Революція принесла волю. Люди, що ніколи не зазнали свободи вільного громадянина, тепер всіма силами змагали об'єднати ся до спільної праці в гуртки, спілки і союзи. Розумієть ся, що волею треба також вміти користувати ся. Від волі до анархії лише один крок. Ми пізнійше побачимо, як люди злої волі, непривичні до впорядкованого вільного життя, спричинили хаос і анархію на Україні, що довгі місяці була оазою ладу, порядку і законности на території бувшої Росії.

Початок осені 1917 р. зазначив ся новими з'їздами ріжних організацій. Буду їх лиш нотувати, не маючи наміру ширше спинювати ся над ними. Перш усього годить ся згадати про з'їзд „Вільного козацтва“. Зародило ся воно у звенигородським повіті на Київщині. Його метою було виступити проти безладя, яке подекуда починало зазначувати ся ізза недостачі ціпко зорганізованої влади. Небавом організація „Вільного Козацтва“ псширилася на Білу Церкву, Умань, Канів, Ніжин. Була се початково щиро демократична організація, та поволи з її зростом підпала під вплив багатого селянства. Центр. Рада, скликаючи з'їзд з представників козацтва, мала мабуть намір тим чином здійснити мрії соціялістичних партій про всенародню міліцію. Вироблено статут вільного козацтва, та, на жаль, його розвій не зовсім пішов в напрямі, задуманім Центр. Радою. Провід сеї організації опинив ся в руках гетьманських потомків кн. Кочубея і Скоропадського, пізнійшого гетьмана. Виднійшої ролі вільне козацтво не відіграло.

На той сам час припадає теж другий всеукраїнський учительський з'їзд. Він зайняв ся горячо справою української школи та ухвалив постанови-дезідерати до Центр. Ради про українізацію школи, про позашкільну освіту на Україні, про підготованє учительських сил та придбанє засобів навчання, про управу шкіл. Учительський з'їзд підпер становиско Центр. Ради в боротьбі з тимч. правительством в справі об'єднання всієї української території під рукою одної української влади — Центр. Ради.

В жовтні 1917 р. відбув ся в Києві також з'їзд губерніяльних комісарів автономної України. Із звітів поодиноких комісарів виявило ся, що Україна, хоч довго встояла ся перед анархією, починає вступати в фазу вяжкої кризи. Воно й не диво. Раз, що на Україну насувала ся важка хвиля анархії, котра бушувала на півночі, у великоруських губерніях. Там підготовлював ся вже тоді смертельний бій між російською буржуазією і революційним пролетаріатом. Вже тоді проносили ся шумні кличі: Вся власть робітничо-жовнірським радам! З другого боку Україна була найблизша фронту, а через те й підпадала всім нещастям, які там підготовляли ся. Знову-ж селяни не всюди порозуміли як слід кличі про земельну реформу. До Київа доходили сумні звістки. Здеморалізоване військо нищило українські села, грабувало збіже, худобу, розгромлювало оселі. Салдати палили хати, спускали стави, (в пошукуваню за рибою), нищили засіви, розгромлювали склади алькоголю, насилували жінок. В інших місцях діяли ся безпорядки на земельнім і лісовім підкладі. Силою забирали поміщицьку землю, без пляну руйновано велику земельну власність, вирубовано ліси. По селах почали ширити ся грабіжі

і крадіжжі. До того-ж іще перед Україною стояла страшна кара — демобілізація армії. Отсі з'явища зовсім не були пригожі для закріплення нової влади і то в часі, коли перед українським урядом і укр. демократією станула грізна конечність невідкличної боротьби з російською буржуазією і російськими соціялістично-централістичними елементами. Треба було готовити ся до важкого і зтяжного бою. З признанєм годить ся піднести, що українська демократія робила все можливе, щоби найти союзників в тій боротьбі. Українські провідники постановили проти одностайного московського фронту поставити суцільний фронт недержавних народів. Се був не політичний романтизм Кирило-Методиївців, так проречисто вимріяний в „Книзі битія українського народу“, написаній Костомаровим. Се вже не наївність, коли справді думало ся, що славянські народи буде можна з'єднати для спільних політичних і культурних цілей, а Україна займе почесне і провідне місце в славянській родині. Ні, в серці України — замість славянських братів, знайшли ся представники живих націй, що стогнали у важкім ярмі царизму.

З'їзд народів радив в Києві від 21. до 28. вересня 1917 року. На з'їзд прибули представники Українців, Білорусинів, Литовців, Лотишів, Естонців, кримських Татар, Грузинів, донських козаків і Жидів. По привітах й рефератах ухвалено резолюції про федеративний устрій російської держави, про загально-державну та краєві мови, про Раду Народів, про Установчі Збори, про мирову конференцію, про національно-персональну автономію, а опісля про поодинокі нації і їх домаганя. Поляки не брали участі в з'їзді, лиш під кінець з'їзду представник польської соціялістичної лівиці Лукашевич прочитав деклярацію від київської секції польської соц. партії. В ній станув він на точці повної незалежности кожного народу, говорячи: „грунтовне та всебічне перебудованє державного організму і громадянства на широких демократичних підвалинах може бути осягнене тільки при цілковитій політичній незалежности. Всяке підляганє иншій державі затримує розвиток громадянства, всіх творчих сил народу, і, збільшуючи визискуванє підлеглих другій державі трудящих народних мас, ослаблює сили пролетарияту і трудового селянства в їхній клясовій боротьбі та визволенє з економічного, політичного і національного гніту“.

Недержавні народи Росії поєднали ся під проводом Українців на платформі спільної боротьби проти нації-пана і гнобителя, моск. народу. Та серед підготовчої роботи наступили події, що роз'єднали спільні сили народів, зглядно перепинили об'єднуючу акцію.

Тими подіями була горожанська війна і большевицьке повстанє в Петербурзі. Від самого початку великої російської революції замітний був поділ російського громадянства на два супротивні, а згодом і ворожі табори. Знаємо початки революції і тих людей, що їх революційна хвиля винесла на верх. Першими наглядними керманичами і творцями революційних подій були представники російської буржуазії. Перший революційний кабінет — тимчасове правительство — сеж кадети. На чолі правительства стояв кн. Львов, та справдішним його головою був провідник кадетів проф. Павло Мілюков. В часі, коли треба було скоро рішати і ще скорше ділати, сей професор вмів прегарно говорити. Проповідував імперіялістичний лібералізм, котрого не розуміли маси робітництва і мужицтва. Не було сумніву, що ті маси гстували ся повалити буржуазний імперіялізм — так само, як вони змели заборчий царат. Мілюков був на стільки далекоглядний, що сам уступив скорше, ніж се стало ся. Після нього прийшов до влади „герой революції“ Керенський.

Сей гомінкий чоловік бажав творити поміст між буржуазією і пролетаріатом, сей спосібний адвокат великими словами хотів „виграти справу“. Мав навіть успіхи. Здавив авантуру Корнілова та не встояв ся перед тими, що вміли голосити і частинно здійснювати ще красші кличі і обіцянки. Під кінець диктатури Керенського анархія обняла майже цілу Росію. А тут лунали вже большевицькі поклики і гасла. Большевики захопили широкі народні маси двома гаслами: негайний мир і негайне передане землі селянству. На місце Керенського вступив на престол російських самодержців большевицький папа, божище темних салдатських мас, паних матросів і простолінійних, наївних ідейників, самодержець і миротворець Ленін-Ілін-Улянов.

Заки одначе большевики захопили владу в Росії, на Україні йшла організація одностайного фронту проти російських централістів. Тимчасове правительство обмежило автономну Україну лиш до п'яти губерній, а у відомій інструкції застерегло собі іменоване урядників з поминенем Ген. Секретаріату. І се діялось власне тоді, коли українська демократія наглядно бачила всю ілюзоричність такої автономії та чим раз то явніше і виразніше ставала на шлях самостійности і незалежности. Дня 2. падолиста відбув ся в Києві третій всеукраїнський військовий з'їзд. На с'їм з'їзді прозвучали нотки, котрі виразно вказували на бажане України стати вільною державою. Виступ представника партії українських соціалістів-революціонерів М. Ковалевського з жаданем суверенних Укр. Устан. Зборів стрінули всі з небувалим захопленем. Він накликав закинути всяку компромісовість, а власними силами утворити Укр. Демократичну Республіку. Такі думки на з'їздах і зборах приймали ся з великим запалом. І се піддержало Ген. Секретаріат в дальшій акції. Поки-що проголошено з'єдиненє всіх укр. земель Росії. Дня 3. падолиста 1917. появилася отся відозва Генерального Секретаріату:

ВІД ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ УКРАЇНИ!

Генеральний Секретаріат повідомляє всіх горожан, всі правительственні уряди, політичні і правительственні органи на Україні:

Центральне правительство всієї Росії не має змоги управляти державним житєм. Цілі краї зостали ся без правлячих центрів. Тому зростає замішанє політичне, господарське й суспільне. З огляду на те, Секретаріат доповнюєть ся тимчасово генеральними секретарями для справ: харчових, військових, судових, почтових, телеграфічних і комунікаційних. Компетенція Ген. Секретаріату поширяєть ся на всі ті губернії, де більшість населеня складаєть ся з Українців. Тому губернії херсонська, харківська, катеринославська й таврійська (без Криму) включають ся в територію України.

Всі органи тих губерній, а також горожани єдиної України всіх народностей мають звертати ся з усіми справами до відповідних секретарів Ген. Секретаріату.

Всі чутки і розмови про сепаратизм, про відокремленє України від Росії — се тільки контрреволюційна пропаганда або проста несвідомість. Центр. Рада і Ген. Секретаріат твердо та ясно заявили, що Україна повинна зостати в складі федеративної російської республіки яко рівноправне державне тіло. Теперішнє політичне положенє тої постанови не змінє в нічім.

Доки не заключений мир між воюючими державами, робота на фронті не сьміє спиняти ся. Армія мусить бути одіта, на-кормлена і озброєна. Ген. Секретарият в порозуміню з компетентною центральною воєнною властю ужиє всіх способів, аби заспокоїти всі потреби армії.

Вибори до всеросійських Установчих Зборів повинні відбути ся, як назначено 12. (25. н. ст.) падолиста, коли до того часу не будуть змінені для всієї Росії.

Горожани й органи мають се прийняти до відома й подбати з цілою енергією, щоб вибори переведено точно, активно й многолюдно.

В короткім часі Центр. Рада затвердить і Ген. Секретарият проголосить закон про Укр. Установчу Раду. Выборчим органам подаєть ся до відома, щоб після виборів до російських Установчих Зборів не розвязувати виборчих апаратів.

Виробляєть ся плян воєнної охорони всієї України від погромів, грабіжий і всякого безчинства. Губернським і повітовим комісарям даєть ся до помочи військові відділи. Комісари мають вести рішучу й енергічну боротьбу з анархією й переступствами несовісних осіб. В справі боротьби з анархією і в ціли установлення доброго порядку Ген. Секретарият буде опирати ся на місцевих органах самоуправи, які являють ся органами місцевої власти, коло яких повинна з'єднати ся з ціллю їх піддержки вся місцева демократія.

Кінчать ся праці над законопроєктом про управильнене земельних відносин і передачу нетрудових земель в розпоряджене земельних комітетів. Закон видаєть ся в короткім часі. До того-ж часу мусить ся спинити всякі самовільні захвати.

Всім місцевостям, органам і відповідальним особам поручаєть ся всі накази й порученя Ген. Секретарияту виповняти точно та скоро.

Горожанам України поручаєть ся бути дійсно свобідними горожанами й активно та радо стати до помочи всім органам у важній і загальній справі установлення порядку на Україні й охорони всіх великих завойовань всеросійської революції.

Генеральний Секретарият України.

3. падолиста, 1917 року.

Город КИЇВ.

Отся відозва сьвідчить наглядно, що Ген. Секретарият не чув ся іще на силах проголосити незалежність України, коли про відокремлене України від Росії говорив — як про контрреволюційну пропаганду. Одночасно замітне є вагане під тим оглядом. Україна повинна зостати ся в складі федеративної російської республіки, бо теперішне політичне положенє не змінє первісної постанови. Та найближші події засадничо змінили те положенє і вивели Цент. Раду і Ген. Секретарият на отвертий шлях самостійної політики.

Велика російська революція, котру початково думали її творці провести без глибших потрясень, обмежуючись скиненєм царату і деякими менше радикальними реформами, в падолисті перейшла на соціальний, отже найбільш дразливий ґрунт. Керенський намагав ся спити розбрат революційних сил, а створена „Рада Рос. Республіки“ була

останною спробою з'єдинення розщиплених громадських сил. В „Раді Рос. Республіки“ утворила ся ліберально-капіталістична більшість, зложена з буржуазийної інтелігенції, промисловців, представників самоуправних інституцій, кооператив, трудовиків, правих рос. соціялістів-революціонерів і правих рос. соціялістичних демократів (меншевиків). На отсих стовпах мало оперти ся правительство Керенського, якого головною метою було вдержанє централізму і дальша війна.

Проти політики правительства виступили представники неросійських народів і большевики. Перші не могли погодити ся на обстоюваний Керенським централізм, другі жадали покінчення війни, щоби голодні й обмануті маси спрямувати на арену соціальної боротьби та тим чином розправити ся з капіталістичним ладом, котрий, на їх думку, доживав останні свої дні. „Рада Республіки“ навіть не увійшла в жите, бо вже на першій засіданю представники неросійських народів і большевики опустили салю нарад. Розпочала ся мобілізація сил двох противних таборів. Ліберали скликали з'їзди, наради, міркували і радили, звертаючи увагу на большевицьку небезпеку. Большевики більш практично взяли ся до праці. Вони безнастанно вели широку агітацію між військом і робітниками, а петербурська рада робітничих і салдатських депутатів стала їх виключною доменою. В досить скорім часі військо, котре не хотіло бороти ся на фронті, знеохочене і здеморалізоване, найшло ся під виключним впливом большевицьких кличів. З початком падолиста большевики зорганізували воєнно-революційний комітет, котрий відніс ся до всіх частин військ із порученєм не виконувати ніяких розпорядків воєнного начальства без його апробати. Сей комітет, навязавши тісні зносини із військовими організаціями на провінції, спинив військові відділи, що йшли до столиці для оборони тимч. правительства. Керенський вмів виголошувати гарні бесіди, та не вмів мужно ділати. Саме тоді, коли він продумував на переведенєм слідства проти воєнно-революційного комітету та над арештованєм Леніна, большевики в ночі з 6. на 7. падолиста виступили збройно проти правительства. На вулицях Петербурга появили ся большевицькі військові відділи з панцирними самоходами. Тоїж ночі зайнято друкарні кількох газет і видруковано відозви. Військові відділи обсадили всі державні будинки і арештували всіх міністрів. Тільки Керенський втік із столиці з думкою організувати оборону. Тої самої ночі відбв ся у Смольнім інституті загально-російський з'їзд делегатів рад робітничих, салдатських і селянських депутатів, котрий затвердив довершений переворот і приголосив програму нового уряду.

Ось так революційна Росія розколола ся на збройні табори. Большевики побідили, та й ліберально-буржуазийний бльок не здавав ся. Заходила небезпека, що російські централісти схочуть з полудня організувати сили для боротьби з центром держави. Розумієть ся, в такім випадку домаганя й набуті революцією права неросійських народів відійшли би в сутінь. Найкрасший приклад маємо саме тепер на Денікіні. З другого боку позбавлені власти в боротьбі із своїм супротивником могли би зійти на реакційні шляхи, щоби тільки наново дійти до сили і значія. Україна, що з таким напруженєм і вкладом енергії боролася проти реакції і централізації, мусіла з одного боку обороняти революцію, з другого виждати на покінченє збройного конфлікту між воюючими таборами.

В ночі 7. падолиста відбуло ся засіданє комітету Центр. Ради, на котрім внесено отсю постанову: „Центр. Рада одноголосно постановила утворити Революційний Комітет для охорони революції на Україні. На всій території України Комітет має розпоряджати ся всіми силами революційної демократії і йому підчиняють ся в порядку охорони револю-

цій всі органи влади означеної території. Комітет відповідальний перед Укр. Центр. Радою та негайно приступає до діяльності“. До Комітету увійшли представники українських партій: соціальних демократів, соціалістів-революціонерів, соціалістів-федералістів; російських партій: лівих соц.-дем. (большевиків) і соціалістів-революціонерів; жидівських партій: Бунду, об'єдин. жид. соц., даліше Ген. Військового Комітету, гол. Комітету залізничників, Всеукр. Ради військових депутатів, київської ради робітн. депутатів, київської ради солдатських депутатів та представники Харкова, Катеринослава й Одеси. При Комітеті утворено революційний штаб, якого завданням стало створення військової влади на Україні та забезпечення всіх елементів, що стоять на сторожі революції і порядку. Дня 8. листопада появилася відозва Комітету: „На вулицях Петрограду йде боротьба між тимчас. правительством і петроградською радою робітничих і солдатських депутатів. Вороги революції та народної волі можуть скористуватися сією боротьбою для того, щоб повернути старий царський лад та вкинути народ у неволю. В сей грізний час вся революційна демократія, робітництво, селянство та військо неодмінно повинні згуртувати свої сили для того, щоб зберегти спокій та добрий лад на Україні. Зважаючи на се, Українська Центр. Рада утворила 7. листопада Краєвий Комітет для охорони революції, котрому й доручила всякими способами разом з Ген. Секретаріатом Ради боротися з ворогами революції, зберегти спокій в краю та боронити всі завоювання революції“. Даліше вживається до послуху розпорядкам Комітету і наказується всюди зберегти лад, спокій і законність.

Яке становище зайняла Україна супроти большевицького перевороту? Сею справою займалася Мала Рада на засіданні 8. листопада. Тоді прийнято резолюцію М. Ковалевського: „Визнаючи, що влада в державі, як в кожному окремому краю, повинна перейти до рук всієї революційної демократії, вважаючи недопустимим перехід всієї влади виключно до рук рад робітничих і солдатських депутатів, котрі являються тільки частиною організованої революційної демократії, Укр. Центр. Рада через се висловлюється проти повстання в Петрограді“. До того ухвалено іще поправку Ткаченка, що Центр. Рада буде боротися проти піддержки большевицького повстання на Україні. Наслідком прийняття сеї резолюції було виступлення большевицького провідника Пятакова (пізнішого большевицького комісара в Києві) з Ради. Він опустив засідання із словами: „Коли ви будете гинути під ударами російського імперіялізму, ми будемо з вами із зброєю в руках“. І ми справді вже від двох літ переносимо все найгірше від того імперіялізму, однак большевиків бачимо власне в рядах імперіялістичних ворогів України, із зброєю в руках, але проти нас.

Через виступлення большевиків розпався Краєвий Комітет охорони революції. По Києві розійшлися чутки, що київські большевики думають теж про окремий виступ. Реакційні кола, бачучи роздвоєні революційні сили, постановили поодинокі розправитися з революційними організаціями. Проти Краєвого Комітету охорони революції виступив штаб округи з начальником Квещінським (Поляком) на чолі. Штаб опирався на школах юнкерів і прапорщиків та на козаках. Крім того з фронту покликано іще козаків, чесько-словацький батальйон та кілька батальйонів смерті. Комітет охорони революції приголосив, що штаб є розпущений. Дожидаючи помочи з фронту, штаб постановив перш усього розправитися з большевицькою радою робітничих депутатів. Дня 10. листопада штаб оточив бувшу царську палату, осідок революційних організацій, де відбувалося засідання ради робітничих депутатів. Військо вдерлося до палати, знищено діловодство соц. партій, всіх

депутатів арештовано й ограблено, а між ними й провідника київських большевиків Пятакова. Одночасно розпочала ся агітація проти Центр. Ради. Виступ штабу округи, покликане військ фронту для боротьби з робітниками — ось початки тої анархії котра й досі з'їдає живе тіло України. Укр. Центр. Рада і Ген. Секретарият намагали ся всіми силами припинити горожанську війну на Вкраїні. Ген. Секретарият звернув ся з відозвою до горожан і військ України: „На Україні ллеть ся кров! Одні части військ йдуть на інші. Жертви серед військ і мирного населення великі. Роботи над прохарчованем фронту й тилу не виконуєть ся тоді, коли краєви грозить голод. У Києві на вулицях йде бій. Ген. Секретарият України, найвисша краєва влада, в імя ратунку Рідного Краю домагаєть ся, щоб усі части військ і всі горожани України негайно заперестали нападати одні на одних. На Україні нема зза чого вести криваву боротьбу. Українська Центр. Рада выбрана всіми народами України й висловлює волю всієї революційної демократії. Що до своєї істоти се краєва влада селянських, робітничих і салдатських депутатів. Усі війська та всі партії повинні признавати владу Ген. Секретарияту Укр. Центр. Ради й цілком підчиняти ся його розпорядкам. Досить проливу крови! Хто далі вести-ме криваву боротьбу, той ворог Рідного Краю й революції“.

Одначе ніякі заклики не спинили домашньої війни, яка розгоріла ся в Києві. На вулицях Київа шалів „трикутний бій“ — між Українцями й большевиками з одного боку (химерна доля поставила їх тоді проти одного супротивника) і військами тимч. правительства з другого боку. В обороні ладу й порядку, а тим самим в обороні Центр. Ради, станули українські частини військ, большевицькі відділи складали ся з робітників і салдатів-большевиків, штаб округи, що уособлював владу тимч. правління підпирали юнкери, школа прапорщиків, ударні багаліони і Чехо-Словаки. Через кілька днів вели ся в місті завзяті бої, на вулицях будовано окопи, стрільна тяжкої артилерії торощили укріплення юнкерів. Та в тягу боротьби від правительственних військ почали відпадати Чехи, козаки й інші частини військ, штаб потайно втік з Київа. В таких обставинах Укр. Центр. Рада перебрала повноту влади на Україні. Дня 13. падолиста Центр. Рада телеграфічно розіслала повідомлене до всіх укр. губерній про перебране влади. Ген. Секретарият доповнено шістьма генеральними комісарами, а першу чергу комісаром для військових справ. Комісаром назначено Симона Петлюру, котрий негайно поручив підпол. Павленкови обняти уряд команданта київської округи. Петлюра повідомив теж всі начальні війскові влади про новий створений осередок державної влади на Україні. Також голова Ген. Секретарияту В. Винниченко повідомив начальників залізниць на Україні, всі армейські комітети, начальників постачання південно-західного й румунського фронтів, що від 14. падолиста владу в краю обняв Ген. Секретарият, поповнений бракуючими генеральними комісарами, а між ними комісарами для військових справ і шляхів.

Через домашню війну розпала ся російська держава. Всякі звязки з центральним правлінням (за обсаду котрого на півночи кипіла боротьба) були пірвані. Народи бувшої Росії мусіли самі дбати про себе, встановлювати й закріплювати новий лад, бороти ся з анаркією та оберігати здобутки революції. Мусіла про себе дбати й Україна. Центр. Рада всі сили повертала на працю коло державного будівництва. Щасливим випадком по подіях в Києві вся власть найшла ся в руках Центр. Ради. Сю хвилю використано на те, щоб проголосити Українську Народну Республіку. На засіданю Малої Ради, дня 20. падолиста проф. Грушевський забрав слово, і в своїй промові зазначив, що грізний момент і горожанська війна вимагають від Укр. Цент. Ради рішучих, героїчних засобів для встановлення міцного, справді демократичного ладу. Одинакою

основою влади Ген. Секретарияту може бути тільки проголошене Укр. Народної Республіки. Після того відчитано зміст третього універсалу.

ТРЕТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю російської республіки. На півночі в столицях йде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема і по державі ширить ся безвластє, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади дужої, єдиної, народної Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепалу.

Народе український! Ти разом з братними народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все жите на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в імя твореня ладу в нашій країні, во імя ратованя всеї Росії, оповіщаємо:

Від нині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від російської республіки і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся російська республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони і правити належить нам, Українській Центр. Раді, і нашому правительству — Ген. Секретариятові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на стороні прав і революції не тільки нашої землі, але і всеї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народної Укр. Республіки належать землі, заселені в більшості Українцями: Київщина, Поділе, Волинь, Чернигівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврия (без Криму). Остаточне визначене границь Укр. Народної Республіки, як що до прилученя частин Курщини, Холщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населеня українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх-же громадян сих земель оповіщаємо:

Від нині на території Укр. Народної Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значіня, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі — касуєть ся.

Признаючи, що землі ті єсть власність всего трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Укр. Центральна Рада доручає генеральному секретареві для земельних справ негайно виробити закон про те, як порякувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Укр. Установчих Зборів.

Праця робітництва в Укр. Нар. Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народної Республіки України від сьогодні встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розділення продуктів споживання і красшої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від цього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи, як інтересів України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світа. Волею і іменем Укр. Республіки ми, Укр. Центр. Рада, станемо твердо на тому, щоб мир встановлено як найшвидше. Дня того ми вживемо рішучих заходів, щоб через центральне правительство примусити і спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі правоукраїнського народу в Росії і поза Росією в замиренню не порушено. Але до миру кожний громадянин республіки України, разом з громадянами усіх народів російської республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції затемнено відновленою карою на смерть. Оповіщаємо:

Від нині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політ. виступи, зроблені до цього дня, як уже засудженим, а також і тим, хто іще до відповідальності не потягнений, дається повна амнестія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духови народу.

З тою метою приписуємо Ген. Секретарству судових справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самовпорядкування, що являються органами найвисшої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкрасшою основою вільного демократичного життя.

Так само в Укр. Нар. Республіці мають бути забезпечені всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи і мешканя, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ сам довгі літа боровши ся за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні сущих, тому оповіщаємо: що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати

нам в найблизшій часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа харчова є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Укр. Нар. Республіка повинна напружити всі свої сили і ратувати, як себе так і фронт і ті частини російської республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяни! Іменем Народної Укр. Республіки в федеративній Росії ми, Українська Цент. Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладем і руїнництвом та до дружного великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблене тих форм має бути проведене на Українських і всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27. грудня 1917. (9. січня 1918) року, а днем скликання їх — 9 22. н. ст.) січня 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно виданий буде закон.

У Києві, 7 (20) листопада 1917 р.

Третім універсалом Укр. Ц. Рада поставила на порядку невідкличної розв'язки багато справ, тісно злучених з державним будівництвом України. Найбільш пекучою справою для широких народних мас була земельна справа. Третім універсалом знесено право власності панських земель без викупу та до часу видання дотичного закона передано їх до розпорядимости земельним комітетам. Таке передчасне рішення земельного питання було ділом найбільшої, найсильнішої і найчисленнішої, хоч інтелектуально не дуже сильної партії укр. соціялістів-революціонерів. Постанова про перехід землі без викупу в руки трудящих мас була, на нашу думку, хибна вже в своїм założеню, та спричинила молодій Українській Республіці багато лиха, котре тягнеться до нинішнього дня і котрому кінця не видно. Крилатий клич про землю без викупу цілу Україну, а головно село, пхнув в стан безнастанної ферментації, хаосу, вороговання, поглибив пропасть між багатими і бідними, з'єднав великих земельних посідачів, капіталістів в один нерозривний гурт, в один табір проти Української Центр. Ради, а тим самим проти української державности.

Поминаючи обставину, що третій універсал скривав в собі зародки будучих конфліктів, що товариш генерального секретаря для національних справ Поляк Міцкевич через заповіджену конфіскацію панських земель зложив свій уряд, — Українська Центр. Рада була єдиним справдішнім парламентом на території цілої Росії, Україна єдиною країною, де ще шанувалося закон, де людське жите і майно мали свою цінність, а Київ був самотнім правово-організаційним центром. Про се найкраще свідчить факт, що представники антанти офіційно признавали уряд Укр. Центр. Ради — Генеральний Секретарят. Не лиш Франція, на котру валив ся важкий тягар німецької мілітарної переваги, забігала коло Центр. Ради, — але її підпирали тоді ще й Англія та Японія. Своє становище змінили вони різко з хвилею, коли Україна не захотіла кровавити ся далі у війні і вступила на шлях мирної політики.

III. Берестейський мир і перша війна з більшовиками.

Мирова пропозиція російських більшовиків Нота Ген. Секретаряту. Ультимат ради народних комісарів. Хвиля анархії на Україні. Всеукраїнський з'їзд рад робітн., салдатських і селянських депутатів. Харківський совіт. Сутички між укр. військами і більшовиками. Висилка укр. делегації до Берестя. Російська делегація признає самостійність укр. делегації. Розрив з більшовицькою делегацією. Заключення миру. Зміст мирового договору.

Коли петербурзький переворот з 6. і 7. падолиста віддав власть над бувшою царською імперією російським лівим соціальним демократам (більшовикам) з Леніном і Троцьким-Бронштайном на чолі, конгрес рад робітничих і салдатських депутатів (з більшовицькою більшістю) звернув ся дня 9. падолиста до правительств всіх воюючих держав з мирною пропозицією. Правительство рад бажає демократичного і справедливого миру, без анексії, без присвоєня чужої території, без насильного включення в свій склад чужих національностей, — та без відшкодовань. В своїй пропозиції радянське правительство навіть подало пояснення, як треба розуміти анексії і відшкодованя. Уважаємо за вказане навести се пояснене на доказ, як страшно різнить ся від себе більшовицька теорія і практика. „Під анексіями, — говорить ся в пропозиції, — або насильним присвоєнем чужих територій розуміє правительство кожде включенє якоїсь малої слабкої нації у велику могутну державу без згоди сеї нації, незалежно від ступня її цивілізації і її географічного положеня, чи то в Європі, чи в краю, положенім за океаном. Насильне вдержанє якогось народу якоюсь державою, відмова перевести всенародне голосованє населеня, коли населенє висловило своє бажанє що до сього в пресі, або на народних зборах, або в партійних ухвалах, або шляхом повстаня проти гнобителів, відмова усунути військо з зайнятої області, нарешті відмова права завести у себе по вподобі власну форму правління — се є анексія або насильне присвоєне. Правительство є того погляду, що продовженє війни з цілю поділити безсильні, переможені національності між багатими й сильними націями — се великий злочин супроти людськості“.

Одначе хибно було-би думати, що більшовики перші піднесли справу миру. Ні, вони взяли сей клич в свій репертуар, яко один з найбільш успішних агітаційних засобів. Миру бажали всі недержавні народи Росії, а в першії мірі Україна. Раз тому, що Україна не мала ворогів там, де їх мала Росія, відтак тому, що Україна мала на меті власне зволенє, а не інтереси царської чи централістично-капіталістичної Росії, а трете тому, що Україна дуже терпіла через воєнні події, бо-ж війна вела ся на українській території, вкінці війна перепиняла Україні довести до успішного кінця національну революцію, з'єдинити свої сили і закріпити своє становиско в федеративній Росії.

Від перших днів революції думка про замиренє, про спиненє війни, про заперестанє проливу крови і нищеня материяльних і моральних дібр — була дуже жива. Миру бажали не лиш широкі народні маси, його бажали й провідники, політики, котрі передвиджували всі вигоди, а по части й невигоди ізза покінченя війни. На всіх з'їздах і зборах безнастанно підношено домаганє миру. Найбільш проречисто висказав ся в сій справі четвертий з'їзд української соціал-демократичної партії, що відбув ся у Києві дня 13. жовтня. Резолюція про спиненє війни поручала фракції партії в Укр. Центр. Раді вимагати від Центр. Ради і її Ген. Секретаряту: а) вплинути на тимчасовий російський уряд в напрямі ліквідації війни (без анексій і контрибуцій), б) вимагати від тимчасового уряду зараз оголосити перемирє, в) домагати ся участи представників укр. народу в мировій конференції.

Змаганє до замирення було у всіх народів бувшої Росії, Україна підготовляла ся до мирових переговорів. Та в межичасї большевицьке правительство звернуло ся до всіх воюючих держав з відомою мировою пропозицією. У відповідь на се, центральні держави і їх союзники, отже Німеччина, Австро-Угорщица, Туреччина й Болгария згодили ся негайно приступити до мирових переговорів. Місцем переговорів назначено Берестє Литовське, зайняте толї німецькими військами. Центральним державам дуже спішило ся, як найскорше замирити ся з Росією й її народами, зглядно новими національними державами, щоби мати вільні руки для дальшої війни та вимушення миру на заходї й полудни.

З початком грудня справа миру широко дебатовала ся на Малій Радї. Представники усіх партій домогали ся скорого замирення. Перемирє і мир мусять бути зроблені від імени Української Народної Республіки. Крім того Мала Рада обстоювала думку змагати до загального миру, для

Голова делег. У. Н. Р. В. Голубович.

всіх справедливого і демократичного, в порозуміню із союзними державами, а не миру за всяку ціну. Для забезпечення корисних умов миру Генеральний Секретарят постановив утворити з румунського і полуднево-західного фронтів один український фронт.

Для контролі большевицьких переговорів в Берестю Литовськїм Укр. Ц. Рада делегувала свого члена Миколу Любинського. Між ним і большевицькою делегациєю виникли тертя ізза того, що большевики поспішили ся зробити перемирє без участі Українців. Любинський відмовив большевицькій

делегациї права говорити в справі перемиря іменем цілої бувшої Росії.

Тимчасом Ген. Секретарят випустив ноту до нейтральних і воюючих держав, в котрій з'ясував своє становище в справі миру. В ноті виразно зазначено, що уся демократія української держави змагає до світового миру — до загального миру поміж усіми державами, що тепер ведуть війну. Мир повинен забезпечити свободу народоправного самоозначення усім, навіть найменшим народам в кожній державі. Українська Народна Республіка виступає самостійно в міжнародних справах через своє правительство, яке повинно брати участь в мирових переговорах, конференциях і з'їздах на рівні з усіми іншими державами. Нота з натиском зазначає, що власть ради народних комісарів не простягаєть ся на цілу Росію, а зокрема не простягаєть ся на Укр. Нар. Республіку. Мир, який хоче заключити Росія із своїми противниками, лиш тоді буде важний для України, коли його умови прийме і підпише правительство Української Нар. Республіки. Нота кінчить ся уступом: „У. Г. Секретарят держить ся твердо принципу загального народоправного миру та змагає прискорити його заключенє. Признає велике значінє всіх змагань, щоб такий мир здійснити, уважає за необхідне, щоб його заступники брали участь в переговорах в Берестю Литовськїм, і рівночасно бажає, щоб справу миру завершено на міжнароднім з'їзді, на який укр. правительство запрошує всі воюючі держави“.

У відповідь на ноту Ген. Секретаряту до нейтральних і воюючих держав надійшла отся телеграфічна відповідь почвірного союзу з дня 26. грудня 1917.: „Нота Ген. Секретаряту Укр. Нар. Республіки до всіх воюючих і нейтральних держав означає яко безумовно потрібне, щоб представники Української Нар. Республіки взяли участь в переговорах в Бе-

рестю Литовськім. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина прив'язують вартість до того, щоб зазначити, що вони готові повітати уповновласнених представників Укр. Нар. Республіки у мирових переговорах у Берестю Литовськім". Таким чином почвірний союз офіційально признав Україну і запросив її представників до участі в мирових переговорах.

Дня 22. грудня розпочали ся мирові переговори в Берестю Лит. До конференційного стола засіли по однім боці представники большевицької Росії, по другім висланці Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини й Болгарії. На першім засіданю після привітних промов, голова російської делегації Троцький розвинув основи російської мирової програми, яка обнімала в загальних зарисах все те, що містило ся в знаній пропозиції з 9. падолиста. Хочу звернути увагу на одну з точок тої програми тому, що на неї не погодили ся представники союзних держав. А саме Троцький запропонував, щоби національним групам, які перед війною не мали політичної самостійности, дати можливість шляхом плебісциту (всенародного голосованя) рішити про їх приналежність до одної

Українська мирова делегація в Берестю Литовськім.

чи другої держави, або про їх державну самостійність. Делегації почвірного союзу у відповіді зазначили, що питанє державної приналежности національних груп, що не мають державної самостійности, не може бути розв'язане міждержавною дорогою. В данім випадку кожда держава може се питанє розв'язати із своїми народами конституційною дорогою. Взагалі мирова конференція в Берестю Литовськім розпочала ся газардом ідей і кличів, котрі мали ворушити цілий сьвіт, а котрі ніколи не мали бути сповнені. Большевики вибрали собі Берестє за трибуну, з котрої мали лунати могутні кличі про оборону малих, слабих або обездолевих націй. Та не полагода національних питань була в них на думці; сї гасла мали тільки з'єднати симпатію большевикам у гноблених народів, щоби тим чином найти підложе для соціального перевороту і триумфу большевицької програми. В сути річі, поза словами і шумними фразами, в Берестю стрінули ся два імперіялізми: один репрезентований большевиками з думкою про всесьвітну большевицьку республіку, другий представлений Німеччиною з думкою про велику імперію Гогенцоллернів. Після першого засіданя відложено дальші переговори на 10 днів,

т. є. до 4. січня 1918 р. Сей речинець був потрібний на те, щоби можна було й інші правительства воюючих держав зазнайомити з умовами й основами миру та старати ся притягнути їх до мирових переговорів.

В тім самім часі, коли большевицькі можновладці в Берестю Лит. вимахували оливною віткою миру, в большевицькій Росії йшли приготування до війни з У. Н. Республікою. Солю в оці большевиків був факт, що на Україні не вони, лиш Центр. Рада має всю владу в своїх руках. Зрештою, як засвідчила їх дальша політика, вони в нічім не ріжнять ся від інших централістично-російських партій. Правда, проголошені ними засади що до національних справ були приманчиві, і се одно та конечність боротьби з реакцією початково на короткий час звели разом большевиків і Українців. Ніде правди діти, українські політики були за мало вироблені, щоб відразу оцінити як слід розбіжність між словами і ділами большевиків. Воно й не диво. Прецінь в теорії рада народних комісарів проголосила ось такі засади в національних справах: 1) Воля й незалежність всіх народів Росії, 2) право самоозначення народів Росії аж до їх відокремлення і перетворення в самостійні держави, 3) скасованє привілеїв поодиноких народів і пануючої церкви, а також обмежень всякого роду, 4) право всіх народів, що живуть у Росії і творять меншости, на необмежений вільний розвиток. Поза рамки гарних слів в своїй політиці у відношеню до України не вийшли вони ніколи. Навпаки, зараз після того, як Українська Центральна Рада, спираючись на широкі маси, згідно з волею українського народу, перейняла повноту влади, большевики виступили проти центральних українських інституцій. Їх метою стало змаганє переробити українські органи на москвський зразок, заступити український парламент, Центр. Раду, радою робітничих, салдатських і селянських депутатів, де вони сподівали ся мати більшість. На отсім підложу вибух конфлікт між українською демократією і большевиками. З кінцем падолиста большевицький воєнно-революційний комітет випустив поклик проти Центр. Ради, закидуючи їй „буржуазійність“ і розрив з большевиками. Большевики вправді признали Ц. Раду краєвою владою, але домагали ся, щоб на місцях (на провінції) Рада в своїй діяльності спирала ся на ради рібітн. і салдатських депутатів. Та большевики на Україні були за слабі, щоби виступити проти Центр. Ради. Тому віднесли ся до петербур. правительства, яке й поставило У. Ц. Р. формальний ультімат. Сей акт большевицького правительства гідний того, щоб його подати хоч в скороченю, бо він, як багато інших, в національній політиці большевиків розминаєть ся з практикою. Ось його зміст: „З огляду на інтереси цілости та братерство терплячих в боротьбі з імперіялізмом висилених робітничих мас, з огляду на признанє прийнятих численними резолюціями органів революційної демократії, а передовсім першим всеросійським зїздом рад — засад, потверджує утворене з ради народних комісарів соціалістичне правительство Росії право всім царизмом і буржуазією Великоруси гнобленим народам на свобідний розвиток включно до їх права відділити ся від Росії. Тому рада народних комісарів признає Українську Народну Республіку та її право на повне відокремленє від Росії, як також на те, щоб вона увійшла в переговори з російською республікою про взаїмні федеративні, як також інші відносини“.

Так гарно представляєть ся вступ до ультімату ради народних комісарів, котра признала Українську Народну Республіку. Одначе тій раді не подобаєть ся, що признана нею республіка роззброїла большевицькі війська, котрі стояли в Київі; що український уряд підпирає заговор проти влади рад, признаючи незалежність Донської й Кубанської

областий; що через територію України не перепускає радянських військ проти Каледіна; що У. Ц. Рада ганебно зрадила революцію. Огсі закиди, на думку ради народних комісарів, є достаточною основою для того, щоб виповісти війну Україні, скоро не наступить зміна, а саме, скоро український уряд не занехає спроб дезорганізації на фронті (т. є. українізації армії), не перепустить військ над Дон і Ураль, не поверне червоної гвардії на Україні та не поверне зброї роззброєним відділам. Як що до 48 годин не надійде вдоволяюча відповідь, то тим самим наступить війна між Укр. Центр. Радою і владою рад в Росії.

Одним з головних замітів, зроблених большевиками У. Ц. Р. було роззброєне червоної гвардії. Про сю справу подав близші дані голова Секретаріату Винниченко на засіданню Малої Ради 15. грудня. Роззброєне обнятих большевицькою агітацією військ було конечно між иншим тому, що большевики до своїх звичайних демагогічних кличів додали ще один: знищенє Укр. Нар. Республіки. Що до дальших обвинувачень заявив Винниченко, що Секретаріат стоїть на принципі утвореня загально-російської соціялістично-федеративної влади та що в тій справі ведуть ся переговори з правительствами всіх державних областей: Дону, Петербурга, Бесарабії, Білоруси, Криму, Сибірі й инших. Україна перепустить через свою територію війська тих народів, що тепер самоозначують ся, одначе перепущене большевицьких військ для братовбійчої війни на Дону є недопустиме.

На ультимат народних комісарів наспіла 20. грудня відповідь У. Ц. Р., передана українським революційним штабом через Укр. Військову Раду в Петербурзі. Українське республіканське правительство змагає до мирного полагодження конфлікту під такими умовами: 1) Признанє права українського народу й Укр. Республіки, що ніхто не має вмішувати ся в

Укр. делегат на мир. конф. Олекс. Севрюк.

справи республіки, 2) сповненє домаганя українізації військ (перенесене відділів з инших фронтів на територію України), 3) полагода фінансових справ, 4) невмішуване ради народних комісарів, головної кватири й головнокомандуючого до управи українського фронту. Що до евентуальної участі в союзнім правительстві, то Україна мусить мати в нім не менше, як третину заступників. Дальше повідомляеть ся, що пожива з України до Великоруси видаватись-ме лиш за готівку (в одній третині плачєній золотом). На другий день большевицьке правительство в засаді згодило ся на мирне поладненє наростаючого конфлікту, а рівночасно червона гвардия вдерла ся до українського революційного штабу й арештувала 4 членів. Центр. Рада зажадала телеграфічно їх випущеня, бо в противнім разі зачнеть ся ворожа акція. Большевицьке правительство не лише випустило арештованих, але ще й вислало до Київа своїх депутатів для полагоди конфлікту.

Та одночасно із мирними заходами большевики розпочали шалену агітацію, щоби на Вкраїні витворити стан ферменту і безладя та тим

самим утруднити становиско У. Ц. Р. В Києві большевики у відповідь на роззброєне большевицько настроєних частин проголосили страйк усього робітництва. На щастє, страйк не вдався. Вночі 16. грудня большевицький полк захопив головний телеграф в Харкові, а зараз після сього перенесла ся до Харкова з намови ради народних комісарів київська рада робітничих і салдатських депутатів. На засіданю, присвяченім справі конфлікту з У. Ц. Р. більшістю голосів ухвалено виповісти війну Україні, як що Українці наново не виберуть Центр. Ради, або коли У. Ц. Р. не піде на уступки і не підчинить ся владі совітів. При тім постановлено виробити плян веденя війни з Україною. Начальним вождом червоної армії проти України вибрано підпол. Муравйова, бувшого начальника оборони Петербурга. На всіх з'їздах, аранжованих большевиками, безнастанно закидувано У. Ц. Р. „буржуазійність“ і підпомаганє контрреволюції. Найкрасший вираз найшли сі заміти у поклику, зверненім до „українських робітників, салдатів, селян і до всього українського народу“. В сім поклику большевики обвинувачують У. Ц. Р. в порозуміню з протиреволюційним правительством Керенського, в нанесеню удару робітничій і селянській революції, у веденю переговорів з корніловцем Каледіном, в нападї на київські революційні війська, в уложеню заговору проти влади совітів. Тому-то большевики закликають „братів Українців“ негайно домагати ся нового вибору Ради й переданя всієї влади на Україні радам робітничих і селянських депутатів.

В одній лінії з покликами йшли заходи коло утвореня радянського правительства на Україні. І справді небавом злучені київська і харківська ради робітн. і салдат. депутатів, зложені в більшості з неукраїнських елементів і нечисленних українських большевиків утворили в Харкові українське радянське правління. Рада народних комісарів в Петербурзі признала його справдішним, легальним правительством України та приобіцяла йому всяку поміч в боротьбі проти „військ буржуазії і багатих селян“, себ-то проти У. Ц. Ради.

Ще передтим, заки наступило утворенє українського (лиш з назви, а не по сути) радянського (совітського) правительства в Харкові, большевики намагали ся в короткій дорозі звалити Українську Центральну Раду в серці України — в Києві. З тою метою скликали вони до Києва всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і салдатських депутатів, котрий розпочав свої наради 17. грудня. На з'їзд явило ся понад 2.500 делегатів з перевагою селян. Через те не приніс він большевикам сподіваних користий, а навпаки перемінив ся у велику маніфестацію за Центр. Радою. Предметом нарад з'їзду був конфлікт між Укр. Центр. Радою і радою народних комісарів. Большевик Шахрай, побачивши відразу, в яку сторону схиляють ся спочуваня з'їзду, запропонував уважати з'їзд приватною нарадою. Назріваючий конфлікт назвав очевидним непорозумінєм, підтримуючи відомі закиди проти Центр. Ради. В обороні Центр. Ради виступали проф. М. Грушевський, Ткаченко, Петлюра, Порш і ин., та найбільш цікавою була промова Винниченка, в котрій відслонив він правдиве обличє большевизму. Одним з найбільших закидів проти Центр. Ради се її мнима „буржуазійність“. Се тільки невдатна заслона сути боротьби між Москалями, котрі не хочуть допустити до свободного розвою Українців і — українською демократією, що хоче позбути ся московської опіки. Укр. Центр. Раду обвинувачуєт ся в протиреволюційности, себ-то в боротьбі проти здобутків революції — саме тоді, коли на Україні панує найбільший здобуток революції — свобода. А тимчасом найбільші оборонці революції, большевики, нищать свободу, позакривали всі не большевицькі газети, подоптали свободу страйків, насильно

і брутално заводять в Великоруси соціалізм, хоч Московщина не дозріла ще до такого ладу.

На вечірнім засіданню з'їзду, д. 19. прийнято всіми голосами проти 2 (29 здержало ся від голосованя) отсю резолюцію про ультимат ради народних комісарів; „а) Уважаючи ультимат ради народних комісарів замахом проти Української Народної Республіки, б) виходячи з того, що заявлені в ній домаганя брутално нарушують право українського народу на самоозначенє та на вільне будованє форм свого державного житя — всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і салдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри дотеперішного московського правительства, доводячи до війни між Московщиною і Україною, загрожують до решти розірвати федеративні звязки, до яких простує українська демократія. В той час, коли демократія всього світу, з передовими відділами міжнародного соціалізму на чолі, бореть ся за осягненє загального миру, який єдиний тільки дасть можливість селянським і пролетарським масам успішно бороти ся за інтереси трудящого люду, — погроза нової братогубної війни, оголошена радою народних комісарів Україні, — руйнує братерство трудящих мас усіх народів, розбуджує прояви національної ворожнечі та затемнює клясову свідомість мас, сприяючи тим самим зростови контрреволюції. Визнаючи, що відповідь Ген. Секретаряту з 17. грудня є належною відповідію на замах народних комісарів на права українських селян, робітників і вояків, — всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і салдатських депутатів вважає потрібним вжити всіх засобів, щоб не допустити до пролитя братерської крові, і звертаєть ся з гарячим закликком до народів Росії всіми способами запобігти можливості нової ганебної війни“.

При тім на большевицький поклик до „українських робітників, салдатів, селян і до всього українського народу“ з'їзд відповів відозвою до всіх народів Росії, в котрій говорить ся: „З'їзд рад селянських, робітничих і салдатських депутатів України, числом більш 2.500 делегатів, обговоривши ультимат ради народних комісарів У. Ц. Раді і оповіщенє війни Українській Народній Республіці, одноголосно постановив: висловити цілковите довіре Центральной Українській Раді й Ген. Секретарятові та звернути ся до всіх селян, робітників і салдатів усіх народів революційної Росії з такою відозвою :

„Братя! Більше трьох років сини всіх народів, сущих в Росії, попліч били ся в окопах. Довгі роки ми всі бороли ся з осоружним самодержавним ладом і спільними силами досягли перемоги революції. Першим ділом великої революції було проголошенє прав усіх народів на самоозначенє. Український народ використав се своє право та проголосив Українську Народну Республіку. Сій Народній Республіці рада народних комісарів оповіщає війну! З ген. Гінденбургом рада народних комісарів веде мирові переговори, а демократії всіх народів України вони ставлять ультимат і погрожують війною.

„На словах рада народних комісарів наче-б признає право нації на самоозначенє аж до відокремленя. Але се тільки на словах, а на ділі власть комісарів намагаєть ся брутално вмішувати ся в діяльність українського правительства, яке виконує волю законодавного органу — Ц. У. Ради. Якеж се право на самоозначенє? Певне комісари дозволяють означувати ся тільки своїй партії, всі-ж інші групи людности та народи, вони, як і царське правительство, хочуть тримати під своєю кормигою силою зброї. Але український народ не для того скинув з себе царське ярмо, щоб запрягти ся в ярмо комісарів. І для того народи Росії прагнуть замирення на фронті, щоб в тилу розпочати ще страшнійшу братогубну міжусобну війну в рядах нашої демократії“.

Дальше відпираєть ся закиди большевиків про буржуазийність У. Ц. Ради, вичислюєть ся ті великі завдання, котрих вона доконала та намічуєть ся ті реформи, що мають бути переведені. Вкінці кінчить ся відозва отсим закликом :

„Брати й товариші! — робітники, салдати та селяни! Хиба се ви оповістили війну революційній демократії України? Хиба вам треба дусити волю на Україні? Хиба ви уважаєте нас, демократію України, страшнішими ворогами ніж полчища Гінденбурга? Ні, ми сьому не повіримо! Поміркуйте! Скажіть тим, які ведуть вас, — раді народних комісарів, — що вони розпочали злочинне діло! Скажіть їм, що ви не нарушите тої братної згоди між Україною і всіми народами Росії, на котру роблять замах петроградські комісари!

„Чого ми хочемо? Ми хочемо утворити всеросийську федеративну владу, яка-б опирала ся на зорганізовану волю народів і країв. Ми домагаємо ся негайного загального, демократичного замирення. Отсе програма нашої діяльності й наших домагань. Отже питаємо, чи за сю програму ви згодите ся приборкати нас гарматами та багнетами? Спиніть ся, брати й товариші! Щоб ні одна рука селянина, робітника чи салдата не замахнула ся на свого брата! Щоб ні одной краплі крови не пролило ся в братогубній війні! Досить крови!“

Поруч з тим з'їзд вибрав із свого складу по трьох представників від кожної губернії, котрі на місцях мали умовляти большевиків не воювати проти України. Агітація з обох сторін була розвинена на широку скалю. Ген. Секретарят крім того видав іще дня 13. грудня відозву пояснене до населеня України в справі большевицьких наклепів.

Та дуже скоро розвіяла ся всяка думка про мирну полагоду конфлікту. Між большевицьким урядом, що злочинною демагогією опанував жадні наживи й темні салдатські маси, і українською домакратією, уособленою в Українській Центр. Раді, прийшло до війни. Зачіпною стороною були большевики. Заки одначе прийшло до ворожих сутичок, большевики намагали ся всіми способами не допустити до українізації армії. Свою мету осягнули вони в дуже значній часті. Салдатів-Українців на північнім фронті роззброювано, українські части на Сибірі і Великорусіях не пропускано на Україну, прелставляючи при тім Центр. Радю, яко організацію панів, попів і генералів. Знову на українським фронті більшість війська становили Москалі, підміновані большевицькою агітацією. Большевицькі армейські комісари спрямовували ті відділи, після розпусту фронту, до грабіжі, безладя, дезорганізації влади на Україні. До того-ж іще по українських містах були численні московсько-большевицькі залоги, що створили салдатські совіти. До них прилучили ся робітники, переважно московського походження з незначною домішкою укр. елементів. Ось так при свободі, яка панувала на Україні і якою так величав ся Ген. Секретарят, на суто українській області повстали салдатсько-робітничі совіти, філії петербурських комісарів, організації крайно ворожі до українського національного відродження. На сих органах централістично-пролетарської влади постановила оперти ся рада народних комісарів в поширеню своєї влади на Україні. До того-ж іще перемире, заключене з осередними державами, давало можливість большевицькому головнокомандуючому Криленкови оголотити фронт і більші маси червоної гвардії перекинути на протиукраїнський фронт.

Головні сили большевицькі збирали ся на лінії Гомель-Бахмач і в околиці Брянська. Підчас коли на тій лінії відбувала ся концентрація військ, на усій території України большевицькі залоги розпочали бої з українськими частинами. З полуднево-західного фронту надтягнули большевицькі відділи, маючи на меті з сього боку вдарити на Київ. Осє-

редками большевицького руху на Волині стали: Староконстантинів, Рівне і Шепетівка. Тут прийшло до більшої сутички з українським військом, котре роззброїло большевиків. Так само в районі Козятина—Здолбуново роззброєно три большевицькі полки. В Білій Церкві і біля Коростеня розбито большевицькі ешелони. В районі Бердичева прийшло до бою між Українцями і кавалєргардським полком. Під напором українських панцирників здали ся большевики. Найгарячіше було одначе в Жмеринці, котру большевики острілювали з тяжких гармат. Енергічний виступ українських військ довів до капітуляції большевиків в жмеринецькім районі. Українці арештували штаб 11. армії, задержали салдата Чудновського, якому Криленко поручив організувати штаб полуднево-західного фронту, яко головному командуючому, — забрали багато зброї й муніції. У Волочиськах большевики початково взяли були верх й арештували українську раду, опісля посунули ся на Проскурів. На Поділю біля Браїлова йшла вперта боротьба між Українцями й большевиками. В Одесі після боїв встановлено власть на основі рівнорядности. В Полтаві виперло українське військо большевицькі полки. На загал на Правобережній Україні і на полудни ліквідація большевицьких авантур йшла успішно. За те тяжше було Українцям здержати большевицьку навалу на Лівобережю. Большевики звернули особлившу увагу на Харківщину і Катеринославщину з багатими копальнями вугля і заліза. До того-ж там легко находили вони союзників в напливовім робітничім населеню. В Харкові порядкувало вже українське большевицьке правительство, зложене в своїй більшості з Москалів і Жидів. На його чолі поставила рада народних комісарів малосьвічену, півграмотну людину, залізничого кондуктора Медведева. Щирий Українець, котрого підступні большевики втягнули в свої сіти, був одиноким побіч Юрка Коцюбинського (сина славного письменника Михайла), команданта українсько-большевицького війська, що володів українською мовою. Харків став базою для большевицьких операцій проти України.

Серед таких невідрадних обставин, коли на молоду українську державу сунула страшна большевицька навала, коли на цілій території України йшли сутички й бої між українськими частинами і большевицькими залогами та відділами, Українська Центральна Рада замість всі сили звернути на організацію української армії, безнастанно радила і радила. Серед тяжких обставин відбула ся восьма сесія Центр. Ради від 25. до 28. грудня. Цікава була промова голови Секретаряту Винниченка про положенє на Україні. Цікаво й те, що всю увагу звертано на внутрішні реформи, а большевицькі затії уважано мабуть діточою забавкою. Винниченко підкреслив в своїй промові основу української революції, яка є революцією за національне визволенє. Тим ріжнить ся українська революція від російської, де совіт народних комісарів розпочав соціальну революцію. Обєктивних умов такої революції в Росії нема, бо російський народ, як і інші народи на території бувшої Росії, не доріс до соціалістичного ладу. Опісля представив Винниченко праці поодиноких Секретарств. Довідуємо ся із звіту про Секретарство осьвіти, що в той час (з кінцем 1917) істнувало 33 українських гімназій (з того 22 на селах). Цінне є також признанє помічника ген. секр. для великоруських справ Одинця, який заявив, що ніхто ніде з національних меншостий не мав таких прав, як вони дані в Українській Нар. Республиці. Та найбільшу увагу звернув на себе реферат делегата на мирову конференцію в Берестю М. Любинського. Він зазначив, що виїхав до Берестя тільки для інформації і контролі російської делегації. Делегати почвірного союзу дуже цікавили ся Україною, котра становить вже поважну зорганізовану силу. Любинський запропонував, щоби ви-

слати делегатів на мирову конференцію в Берестю в ролі самостійних представників з повними директивами. Після того постановлено на пропозицію укр. соціальних рев. взяти участь в мирових переговорах від імени Української Народної Республіки. На основі сеї ухвали виїхала до Берестя українська мирова делегація, зложена з уповноважених делегатів: Олександра Севрюка, Миколи Люблинського і Миколи Левитського, політичних і економічних дорадників (проф. Вольдемар, який властиво заступав литовську справу, Сергій Остапенко), військових знавців, секретарів, переводчиків, телеграфістів і т. п. під проводом секр. торгу і пром. Всеволода Голубовича.

В днях 5. і 6. січня 1918. відбули ся необов'язуючі наради між українською делегацією і делегаціями почвірного союзу. По тій першій виміні думок, коли вияснило ся, що до мирових переговорів не зголосив ся ніхто, та що темою переговорів може бути тільки окремий мир між Україною і Росією та державами почвірного союзу, українська делегація зажадала нових вказівок з Київа. Стало ясно, що поставлена Генер. Секретаріатом в ноті з 24. грудня 1917. плятформа: загальний мир всіх воюючих держав, зійшла з порядку дня. Зрештою, Українці були примушені приступити до переговорів про окремий мир. Большевицька делегація заявила була ще передтим, що коли після 10-ти денної перерви інші держави не зголосять ся до переговорів, вони будуть їх дальше вести, не оглядаючись на нікого. Отже перед Україною з'явила ся велика небезпека; большевики могли замирити ся з осередними державами і всю свою силу звернути проти України та ось так в короткій дорозі погребати молоду українську волю. Інстинкт самозбереження, заховання і закріплення української державности наказував Українцям заключити мир, позбути ся боєвого фронту, відперти большевиків і приступити до внутрішних реформ.

Заки перейдемо до дальшого представлення справ і подій, годить ся згадати про відношенє до справи миру Вільзона — тим більше, що його 14 точок мало лягти в основу будучого загального миру. Так не стало ся до тепер. Побідна антанта перша спроневірила ся поставленим засадам миру, накидуючи своїм супротивникам важкі, нездійснимі мирові диктати, проводячи крайно заборчу політику, висуваючи на перше місце (так само як і Німці) постулят сили, а відсуваючи постулят права, підсилюючи імперіялістичні забаганки деяких новоутворених держав-фаворитів, а знову інші народи, що в тяжких умовинах, серед безвихідного положення змагають до волі, свободи й незалежности, кидаючи на поталу їх безсердечних ворогів і гнобителів. Та все таки т. зв. Вільзонівські тези про права народів становлять й довго становити-муть нові заповіді для цілої людськості в уладженю відносин між народами, зглядно державами.

Дня 9. січня 1918. відбуло ся повне засіданє мирової конференції в Берестю. На чолі російської делегації з'явив ся тодішний комісар заграничної політики Троцький-Бронштайн. Делегації почвірного союзу не згодили ся на російську пропозицію перенести переговори на нейтральну територію. На другий день голова української делегації В. Голубович представив українські мирові умови, зазначуючи, що Україна перша відповіла на поклик до замирення та що тепер Українська Народна Республіка розпочинає своє міжнародне істнованє, яке втратила перед 250 роками. На теперішних мирових переговорах виступати-ме Україна самостійно. У відповідь на се Троцький зложив заяву такого змісту: „Зважаючи на ноту Генерального Секретаріату Української Народної Республіки, російська делегація заявляє з свого боку, що вона в цілковитій згоді з засадничим признанєм права кожної нації на самоозна-

чене аж до цілковитого відокремлення не бачить жадної перешкоди для участі укр. делегації в мирових переговорах". У дискусії ще раз зазначив Троцький, що українську делегацію признає самостійною делегацією. Делегати почвірного союзу застерегли собі на пізнійше зайняти становиско в тій справі, та вже 12. січня гр. Чернін в імени союзників прийняв до відома зміст ноти Ген. Секретарияту з 24. грудня та признав самостійність української делегації, застерігаючи собі в імени чотирох союзних держав формальне признає Української Народної Республіки до заключеня мирового договору. Годить ся згадати, що після сього Троцький ще раз потвердив своє попередне осьвідчене, підносячи українські свободи. На Україні, по його словам, політичне жите розвиваєть ся вільно, нема там середновічних станових органів, ради робітничих, салдатських і селянських депутатів ведуть ніким необмежені свою політику, при виборах до всіх органів самоуправи додержано засади загального, рівного, безпосередного голосованя. Отсе все спонукує його ще раз зазначити, що російська делегація не бачить жадної перешкоди для самостійної участі делегації Генер. Секретарияту в мирових переговорах.

З того часу українська делегація почала брати участь в мировій конференції. Дальші наради в Берестю обертали ся коло принципіального становиска російської делегації і делегацій почвірного союзу. Були красномовні дискусії, започатковані Троцьким в справі опущеня окупованих територій, справдішного проявленя волі народів, допущеня народів окупованих земель до участі в мирових переговорах і т. п. Вся суть тих деспут заключала ся в тім, що Троцький з берестейської трибуни хотів своїми бесідами запалити пожар сьвітової революції, встоюючи за народами окупованих земель, намагав ся найти там союзників. Знову-ж Німці, що проводили почвірним союзом, частуючи Москалів гарними словами через уста Кільмана і Черніна, хотіли диктувати мирові умови побитій Росії, як се зрештою пізнійше зробила антанта. Осередні держави, котрим дуже спішно було до миру, з берестейських деспут побачили, що з большевиками не дійдуть так скоро до ладу, що большевики більше дбають про те, щоб в осередні держави перепачкувати свою агітацію, як довести до кінця переговори. Через те представники почвірного союзу звернули більшу увагу на українську делегацію. Початково замітне було деяке легковажене українських делегатів з боку Німців. Старі дипломати бачили перед собою молодих людей, що перший раз ступали на ховзкий шлях дипломатичної штуки. Тому думали вони, що з українською делегацією скорше можна буде справити ся. Та небавом мусіли представники осередних держав переконатися, що справа не така легка. А тут іще й самі обставини помагали Українцям. Проживні відносини в Німеччині й Австрії погіршували ся з дня на день, настрій населеня в осередних державах пер німецьких і австрійських дипломатів заключити хоч частинний мир. До того всього виявило ся, що большевики приїхали до Берестя не по оливну вітку, лиш „при відчинених дверях“ голосити свої теорії.

Отсе були безпосередні причини, які змушували дипломатів осередних держав шукати замирення з Україною. Між Німеччиною і Україною досить скоро найшли ся стичні точки. Стало ся се одначе не з німецьких симпатій до України або в імя т. зв. бісмарківської ідеї (створенє великого київського князівства), лиш тому, що не істнували і не існують ніякі поважні противенства між обома державами. Без сумніву, Німеччина змагала до того, щоби через Україну створити собі безпосередний доступ до Персії й Індії, та її „симпатії“ в практиці не

проявляли ся ніколи. Вистане згадати, що Німеччина ніколи не порушувала української квестиї, ніколи не старала ся втягнути її в ряд міжнародних питань; навпаки, німецький канцлер Бетман Гольвег виразно заявив був, що Німеччина не думає встрявати у внутрішні російські відносини. Пізнійша господарка Німеччини на Вкраїні тільки підтверджує сей погляд. Далеко тяжше йшли переговори з Австро-Угорщиною. Дня 16. січня відбула ся довірочна нарада гр. Черніна з українською делегациєю. Другого дня продовжувано наради. Мимо того, що австрійські звідомлення подавали звістки про вдоволяючий перехід, між обома сторонами виринали острі сутички з приводу правно-державного становиска Галичини та гніту, якого зазнає український народ від пануючої в Галичині бюрократії. Гр. Чернін, що тоді мріяв про Велику Польщу під берлом Габсбургів, намагав ся як найдалше на схід відсунути українські границі. Тоді українська делегация загрозила зірванем переговорів. Австро-Угорщина за всяку ціну потребували двох річий: миру й хліба. Україна могла у великій мірі дати одно і друге наддунайській державі. Через те мусіла подавати ся неугнута постава австрійських дипломатів. Дійшло до того, що справа миру з большевицькою Росією відійшла на задний плян. Бо й шож могли большевики дати виснаженим осердним державам? Нічого, крім шумних комуністичних кличів, крім розстрою, безладя й анархії. Петербург сам входив у фазу хронічного голоду, не мав отже нічого на експорт. За те на Вкраїні були великі хлібні запаси, котрі українське правительство могло міняти за мануфактуру, хліборобські машини, ліки, то що.

Відносини большевиків до української делегациї ніколи не були добрі. Початково можна були допускати деяку однозгідність. Українці мали свідомість того, що вони і представники петербурського уряду повинні держати супроти почвірного союзу одну лінію. Таж по однім боці виступають „побіджені“, по другім „побідники“. Одначе виступ большевиків проти Української Народної Республіки примусив українську делегацию не лиш відокремити ся від російської, але навіть ворожо виступити проти неї. Троцький мимо офіційального признання самостійности української делегациї домагав ся, щоб вона повідомляла його про всі свої постанови й ухвали. Взагалі большевики намагали ся взяти Українців під свої опікунчі крила. Коли-ж се не вдало ся, тоді Троцький постановив загнати українську делегацию в глухий кут через покликане нових „українських“ делегатів з харківського совіту. Саме тоді, коли українська делегация доводила справу миру до кінця і в своїй більшости виїхала до Київа для інформації і остаточних інструкцій, голова російської делегациї Іофе (по від'їзді Троцького) повідомив делегациї почвірного союзу, що „робітниче й селянське правительство української республіки“ постановило післати двох делегатів до Берестя, яко представників центрального комітету всеукраїнських совітів робітників, салдатів і селян. Ся нова „делегация“ в особах Е. Медведева (голови виконавчого комітету) і В. Шахрая (комісаря для справ війни) являєть ся складовою частиною російської делегациї.

На загальнім засіданю 30. січня Троцький представив нових делегатів мировій конференції. Він заявив, що в останних часах власть на Вкраїні переходить на большевицькі совіти, що харківський совіт, який виступає в цілковитій згоді з петроградським совітом, зайняв своїми військами Харківщину, Катеринославщину і Полтавщину. Власть совітів на Вкраїні постійно зростає. Мир, який був би заключений з делегациєю Української Центральної Ради, не можна вважати миром з українською республікою. Попередне признанє української делегациї не має вартости з огляду на зміну відносин в користь правительства совітів. Член укр.

делегатії М. Левитський здержав ся з відповіддю до часу повороту повної делегатії. Дня 31. січня на порядок нарад прийшли територіяльні справи. Гр. Чернін іменем австро-угорської делегатії зазначив, що укр. делегати стоять за тим, що справа границь між Австрією і Україною (тому, що Австрія не межує з Росією) входить в зміст переговорів між делегациями дотичних держав. Троцький рішучо запротестував проти сього. На його думку російська делегация представляє собою делегацию федеративної Росії, має в своїм складі представників виконавчого комітету Української Республіки, справа участі делегатії Укр. Центр. Ради належить вже більше до минувшини, ніж до теперішности, бо він власне тільки-що одержав телеграму, що більшість київської залоги перейшла на сторону большевиків. На слідуєчій зисіданю явилась вже повна українська делегация за винятком голови В. Голубовича, котрий лишив ся в Києві. Провід делегатії обняв Ол. Севрюк. Він заявив, що всі учасники конференції від самого початку признали самостійність української делегатії. На тій основі делегация брала до тепер участь в мирових переговорах. Зміна поглядів Троцького на управління і основи української делегатії з покликанєм на політичні зміни минаєть ся з єством наступивших перемін. Дня 22. січня Українська Центральна Рада проголосила повну незалежність Української Народної Республіки. Правительство України старало ся утворити спільний федеративний уряд усіх республік, що повстали на території буешої Росії, але що через політику ради народних комісарів до тепер такий спільний уряд не міг повстати, то Україна була примушена четвертим універсалом прогосити свою незалежність. В тім самім універсалі заявила Українська Центр. Рада, що з усіми державами бажає жити в мирі і приязни та що ніхто не має права вмішувати ся у внутрішні справи Української Народної Республіки. Розправившись з іншими аргументами Троцького, запропонував бесідник формально признати Українську Нар. Республіку зовсім самостійною і від нікого незалежною державою та тим самим виразно ствердити міжнародне становиско її делегатії.

Після сього на приказ Троцького виступив Медведів, представник „українського“ виконавчого комітету, котрий тільки собі приписав право виступати в імени України. Українській делегатії закинув він таємність переговорів та заповів, що договори, заключені Центр. Радою, не будуть признані українським пролетариятом.

Гарний малюнок большевицької господарки, бандитизму, нетолеранції, терору і ганебного поступованя з неросійськими народами з боку большевицької влади дав М. Любинський. Він представив теж процес відродженя української державности і справу створеня харківського большевицького правління. Після сеї вичерпуючої промови гр. Чернін в імени чотирох союзних держав зложив заяву, підтверджуючу самостійність української делегатії. А щоб усунути всякі сумніви почвірний союз признав і Українську Народну Республіку самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані заключати самостійно інтернаціональні договори.

Маючи за собою признанє самостійности з боку держав почвірного союзу, Україна простувала шляхом миру. А що большевицька небезпека стала вже надто грізною, Україна як найскорше мусіла заключити мир, щоби всі свої сили звернути проти большевиків. Переговори йшли успішно на основі „без анексий і без контрибуций“. Дня 9. лютого 1918. новоповсталая українська держава перша заключила мир після майже чотиролітної війни. Мирові точки мирового договору такі:

І. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгария і Туреччина з одного боку і Українська Нар. Республіка з другого боку заявляють, що воєн-

ний стан між ними скінчив ся. Заключаючі договір сторони ухвалили на далі жити між собою в мирі й приязни.

II. 1) Між Австро-Угорщиною з одного боку і Укр. Нар. Республікою з друго боку, як далеко сі держави межують між собою, лишають ся ті межі, які були перед війною між Австро-Угорщиною і Росією. 2) Далі на північ іде границя Укр. Нар. Республіки, починаючи від Тарногороду, в загальних рисах по лінії Білгорай—Щебрешин—Красностав—Пугачів—Радин—Межиріче—Сарнаки—Мельник—Високе Литовське—Каменець Литовський—Пружани—Вигоновське Озеро. В подробицях сю границю зазначить мішана комісія, беручи під увагу етнографічні відносини й жаданя населеня. 3) На випадок, коли-б Укр. Нар. Республіка мусіла мати спільну межу з якоюсь іншою з держав почвірного союзу, застерігаєть ся особливі умови.

III. Опущене окупованих теренів почнеть ся негайно по ратифікації мирового договору. Спосіб переведеня опущеня та переданя опущених країв означать уповновласнені заінтересованих країв.

IV. Дипльоматичні й консулярні відносини між сторонами, що заключають договір, відновлять ся негайно по ратифікації мирового договору. Що до найдалше йдучого допущеня консулів з обох боків застерезено особливі умови.

V. Заклучаючі договір сторони відмовляють ся обопільно від заплати коштів війни, себ-то від державних видатків на ведене війни, а також від покритя воєнних шкід, себ-то шкід, завданих державам і їх горожанам на воєнних полях шляхом військових операцій, включаючи сюди всі переведені у ворожій державі реквізиції.

VI. Воєнних полонених відпустить ся з обох боків до дому, о скільки вони не захочуть дістати дозволу лишити ся в чужій державі або подати ся до якоїсь іншої держави. Полагода полонених з сим питань відбуваєть ся шляхом окремих договорів, зазначених в VIII статі.

VII. Огся статя займаєть ся усталенем будучих господарських відносин між державами почвірного союзу й Українською Народною Республікою на таких основах: на час до 31. липня 1918 обовязують ся сторони, що заключають договір, постачати обопільно надвишки хліборобських і промислових продуктів. До заключеня остаточного торговельного договору, а в усякім разі по упливі 6 місяців по заключеню загального миру обопільні торговельні зносини управильнить провізорична умова, яку можна виповісти протягом 6 місяців від 30. червня 1919. Ся провізорична умова усталює обопільні договірні мита, які мали силу до вибуху війни в торговельнім русі між Австро-Угорщиною і Росією, також для зносин між монархією. В ній є також всі важнійші точки старого торговельного договору з Росією, о скільки вони мають відношене до України. Крім того забезпечено вільний провіз до Азії, а особливо до Персії, який ранійше замикала Росія.

VIII. Усталене публичних і приватно-правних відносин, виміна полонених та цивільних інтернованих, справа амнеції, а також справа захоплених противником торговельних кораблів — все те усталить ся в окремих договорах з Українською Нар. Республікою, які творять значну частину теперішного мирового договору й о скільки се можливе — одначасно з ним вступають в силу.

IX. Умови, заключені сим мировим договором, творять одну нероздільну цілість.

IV. Повінь.

Змора безладу на Україні. Центральна Рада радить. З'їзд соціялістів-самостійників. Большевицькі й наступ. Четвертий універсал Укр. Центр. Ради. Зміна правительства. Очищуване України. Перші роковини Центральної Ради. Непорозуміння з Німцями. Айхорн дає прикази.. Національні меншости проти Центральної Ради. Стан напруження на Україні. Кінець Центральної Ради.

Большевики від погроз дуже скоро перейшли до діла. Визначену мету: дезорганізувати країну, зіпхнути її в пропасть безладя і хуліганства — перевели вони майстерно при підмозі російського війська, що було на українськiм фронті і стояло гарнізонами в українських містах. Утворене псевдо-українське большевицьке правительство в Харкові, зложене з Москалів, Жидів та кількох замотеличених Українців, було укоронованем большевицьких намірів супроти України. Склад того першого правительства, призначеного до опанованя для голодної Росії багатої України, був такий: внутрішні справи: Е. Бош; військові справи: Ю. Коцюбинський; фінанси: В. Ауссен; освіта: В. Затонський; земельні справи: Е. Терлецький; пошта й телеграф: Мартинов; діловод: Лончинський; представник при петроградськiм уряді: В. Затонський.

Невпорядковані відносини, вічна метушня, безнастанні заворушення, загальне вировище найбільш скрайних кличів — ось ґрунт, на котрiм могла зростати червона гвардия, грабунки і легка, а до того ще й „ідейна“ нажива. Большевицькі штики й гармати самі по собі не були такі страшні; страшнійшою за них стала большевицька агітація, що в дальшій перспективі обіщувала рай на землі, а в данім моменті штовхала темні маси на вбивства і грабіжі. Одиноким ратунком в такій ситуації могла бути тільки тверда власть, що спиралась би на вірне, здисципліноване, готове до виступу військо. На жаль, Українська Центр. Рада, зложена з ідейних теоретиків, а не людей діла, не могла чи не хотіла створити сильних військових рядів. Центр. Рада і її Ген. Секретарят радили і спорили, видавали закони, котрим мало хто підчиняв ся, випускали прегарно писані, стилеві відозви й універсали, робили імпозантні паради, — саме в хвилі, коли Україна крок за кроком скочувала ся в пропасть анархії. Теоретично, отже односторонно вимріяна воля і загальна свобода служили на те, щоби потурати безприкладним нападам на українську державність, щоби допускати до небувалої ворожої й розкладової агітації серед війська й робітництва. Там, де треба було лихо вбити в самім зароді, замість діл наступали гарні, патетичні промови. Мода на соціялізм перевернула в головах багатьом здорово думаючим людям. Вони, що ніколи не були соціялістами, нараз пристроїли ся в червоні відзнаки. Розумієть ся, так спрепарований „соціялізм“ в більшости не був ніяким соціялізмом, лиш модою і позою. Через перехід майже всього українського громадянства під ріжними менше й більше дивоглядними фірмами в соціялістичний табор захитано суспільно-політичною рівновагою. Слово „буржуй“, — далеке від його дійного розуміння, стало не лиш обидою, але з часом набрало признак злочинности. „Буржуазія“ (в меншій мірі правдива, капіталістична, що обертає мільонами, а в більшій части трудово-інтелігентська) перейшла на той бік в суспільнім житю, де почуте права зникає зовсім. — Ніде правди діти, Центр. Рада, за котрою в державнім будівництві мусимо зачислити непомірні, історично-епохальні заслуги, на всіх інших полях нашого житя не вмiла дати ради.

Укр. Центр. Рада не створила також наглядної й міцної підпори свого істнованя — армії. Правда, в тім напрямі багато робило ся. Військові з'їзди в перших місяцях революції, також виносили прегарні ухвали

й постанови. По всіх усядах Росії йшла українізація армії; виділювалися зпочатку із загальних частин українські ешелони, куріні, полки, а з часом було вже кілька дивізій. Творилися й нові чисто українські полки: Полуботка, Сагайдачного, Хмельницького, Дорошенка, Орлика, Шевченка, Грушевського. Сі полки переходили школу націоналізації, та мимо всього, захоплені загальною деморалізацією, без всякої карности, завели в критичній хвилі, розходячись до дому, або навіть переходячи в ряди ворога. Одиною ясною точкою військової організації на Україні являються Січові Стрільці, зложені з Галичан. Вони від перших до останніх днів були остоею Української Центральної Ради, вірними сторожами української честі й української імени. Через наведені в горі причини витворився стан загальної непевности, розстрою й розпущености. Одні, провідники, жили в сферах, далеких від дійсного життя, ухвалюючи закони для якоїсь ідеальної країни, другі — сіра маса, витручена війною й революцією з привичних рамок, шукала забуття й насолоди... З такого стану загальної розпряжности, підсичуваної безцеремонною большевицькою агітацією, не могла вратувати України така многочленна й неспосібна до скорих рухів інституція, як Центральна Рада. Міг се зробити один чоловік, великий, сильний і залізний, розуміється, як-би був найшовся.

Нерозумно було би думати, що не було людей, які не бачили би надтягаючої небезпеки. Для прикладу годить ся згадати, що дня 30. XII. 1917. відбувся в Києві з'їзд союзу соціялістів-самостійників (зложений з представників соціялістів-самостійників, української народної партії, союзу Української Державности, українських національних революціонерів, незалежних укр. соц.-революціонерів й інших самостійницьких груп). На тім з'їзді, по докладнім розгляді положення на Україні, винесено постанови, що змагали до вратованя України від безладу й руїни. Там виставлено домаганє негайно проголосити Українську Народну Республіку самостійною й нікому непідлеглою. З'їзд жадав залишити справу твореня всеросійської федерації, поки не зорганізують ся нові держави та поки не в'яснить ся, з ким Україні треба федерувати ся. Дальше вимагано, щоби українське правительство рішучо стало на ґрунт національно-державної політики, маючи на увазі тільки інтереси України. З'їзд закликав правительство вжити рішучих засобів у боротьбі з большевиками, щоби оборонити Україну від злочинств „совета народних комісарів“.

Та український уряд, зложений в більшості з соціяльних демократів, людей навіть дуже заслужених в українськім громадянськім і культурнім житю, одиниць найбільше вишколених, але мимо того впертих теоретиків з надіями на мирну полагоду конфлікту з большевиками, навіть тоді, коли большевики створили харківське правительство, коли червона гвардия, створивши на Україні осередок в Харкові, гуляла в Харківщині, Полтавщині й Катеринославщині, вони як слід не доцінювали ще большевицької грози, а одночасно перецінювали свої сили. Старі партійні товариші не допускали думки, щоби російські побратими, хоч з лівого крила, могли піднести озброєну руку проти соціялістичного уряду. Гасло большевиків про самоозначенє народів аж до повного відділення брало ся ще зовсім поважно і в буквальнім розуміню. Розуміється, на таке відношенє українського уряду до большевиків вплинула ще й та обставина, що бої вели ся далеко від Києва. В столиці було зовсім спокійно. Москалі, що переїздили через Київ, захоплювали ся тамошніми порядками. В Києві чисто, гарно, поживи подостатком, вулицями снують ся гарно вбрані пані й панове, офіцери парадують в нових уніформах, всі мають довіре до Центр. Ради, преса має повну свободу без огляду на

напрями. Такий малюнок свідчив найкраще, що й ті люди, які кермували державним житєм, живучи в упорядкованих відносинах, були спокійні і не брали положеня на міру того, що діяло ся поза Київом.

А тимчасом положенє безнастанно погіршувало ся. Большевицькі виступи в поодиноких місцевостях перемінили ся в зорганізований похід проти України. Большевики поза припадками, хоч утопійними кличами, відкриле своє опанцирене обличє. Крилатє і переважно бездумне гасло: „Долой буржуазію!“ перейшло в оргії звірських знущань над бувшими недержавними народами. Большевицька різня розпочала ся з Дону, переносячись все більше на територію Української Народної Республіки. Очищуванє України від „буржуїв“ не кінчило ся різнею, тільки переходило на очищуванє України від „буржуазийного“ вугля, руди, хліба, цукру, що їх тисячами вагонів висилано в совітську республіку.

В таких обставинах Центр. Рада вправді збирала війська, іменувала полк. Капкана начальним отаманом протибольшевицького фронту, але головну вагу покладала в слові. Таким „словом“ в своїй суспільній частині є четвертий універсал Української Центр. Ради. Керманічі державного житя України були переконані, що большевицьку навалу здержить ся хоч тимчасовим заведенєм порядків і установ, зближених до совітського ладу. Дня 22. січня 1918. зроблено великий крок проголошеня повної незалежности України, та одночасно направлено цілість українського житя на хиткий, непевний і замотаний шлях соціялізації.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКР. ЦЕНТР. РАДИ.

Н а р о д е У к р а ї н и !

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі свобідна Українська Народна Республіка. Здійснила ся давна мрія Твоїх батьків, борців за волю і право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і нарід. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають в ціні. Скількість хліба вменшуєть ся. Наступає голод. По краю розмножили ся ватаги грабіжників і убійників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу того всього не могли відбути ся вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім універсалом речинці і не могли відбути ся ті Збори, визначені на нинішний день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну власть над Україною, установити лад в нашій Народній Республіці і зорганізувати нове правительство.

А тимчасом петроградське правительство народних комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою власть, і посилає на наші землі свої війська — червону гвардію, большевиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убійство і злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбійчої війни двох сусідних

народів, але петроградське правительство не пішло нам на зустріч і веде далше криваву боротьбу з нашим народом й Республікою.

Крім того теж саме петроградське правительство народних комісарів починає проволікати заключенє миру і закликає до нової війни, називаючи її „святою“. Знов полеть ся кров, знов нещасний робочий люд буде мусіти приносити в жертву своє жите.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана зїздами селян, робітників і жовнірів України, в ніякім разі не можемо згодити ся на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український нарід бажає миру і мир повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб ані російське правительство, ні ніяке инше не ставило перешкод Україні в установленю того бажаного миру, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції і нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Від нині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою Українського Народу.

З усіми сусідними державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною і иншими ми бажаємо жити в згоді і приязни, але ніяка з них не може вмішувати ся в жите самостійної Української Республіки.

Власть в ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, заки зберуть ся Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і жовнірів, та виконуючий орган, який від нині буде називати ся Радою народних міністрів.

І отсе, перш усього, поручаємо правительству нашої Народної Республіки, Раді народних міністрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередними державами вповні самостійно і довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких-небудь инших частий бувшої російської імперії, та установити згоду, щоб наш край почав своє жите в спокою і мирі.

Що до так званих большевиків і инших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо правительству Української Народної Республіки твердо й рішучо взяти ся за боротьбу з ними, а всіх горожан нашої Республіки закликаємо, щоб вони, не жаліючи свого житя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народна українська держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду наємних наїздників, які нарушують права Укр. Республіки.

Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, важко намучила наш нарід, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізувати ся, поручаємо розпускати жовнірів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народну міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною і демобілізацією місцевости мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Коли наші жовніри вернуть домів, народні ради — громадські і повітові і городські думи мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Міжтим, щоб установити таку власть, до якої мали-б довіре і яка опирала ся-б на всі революційно-демократичні верстви народу, має правительство додати до помочи місцевим самоуправним радам робітничо селянських і салдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народови без викупу, прийнявши за основу скасоване власности і соціялізацію землі згідно з нашою постановою на 7-ій сесії.

Сей закон буде розглянений за кілька днів на повній сесії Центральної Ради і Рада міністрів ужиє всіх способів, аби передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбула ся ще з початком весняних робіт.

Ліси, води і всі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять в розпоряджене Укр. Народної Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни, Більшість заводень, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, і нарід зостав ся зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді народних міністрів поручаємо негайно примінити усі заводи і фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не сьміє страдати ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисл держави, має зачати творчу роботу на всіх областях, де всі безробітні могли би найти працю і приложити свої сили, і прийняти всі міри для забезпеченя окалічілим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці і всякі посередники наживали на бідних, утиснених клясах зовсім значні капітали.

Від тепер Українська Народна Республіка бере в свої руки найважніші області торговлі і всі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які маєть ся привозити з заграниці і вивозити за границю, вести-ме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбільшійші верстви.

Для виповнення сього поручаємо правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, а також про монополі заліза, вугля, шкір, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народну контролю над усіми банками, що через кредити нетрудовим клясам помагали експльоатувати трудові маси. Від тепер кредитова поміч банків має йти передовсім на піддержку трудовому населеню і на розвиток народного господарства Української Народ-

ної Республіки, а не для спекуляції й різнородної банкової експлоатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у життю і недостачі продуктів зростає невдоволенє серед декотрих частин населеня. Тим невдоволенєм користують ся ріжні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиревольюційні сили бажають знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо — Росії. Рада народних міністрів повинна безпощадно бороти ся з усіми протиревольюційними силами й кожного, хто призиває до повстаня проти самостійної Української Народної Республіки й до повороту старого ладу — карати яко за державно зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені третим універсалом Української Центральної Ради, потверджуєть ся і окремо проголошуєть ся: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користують ся правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22. січня.

Все перечислене в універсалі, чого не встиємо виконати ми, Центральна Рада і наша Рада міністрів в найближші тижні, виконають, справдять і до окончного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим горожанам перевести вибори як найбільш енергічно, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений як найскорше, щоб за пару тижнів зібрали ся наші Установчі Збори, — найвисший господар і управитель нашої землі, і конституцією нашої незалежної Української Народної Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її тепер і на будучі часи. Сей найвисший наш орган має рішити про федеративну звязь з народними республіками колишньої російської імперії. До того-ж часу всіх горожан самостійної Української Народної Республіки, завзиваємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу і всіми силами боронити свою долю від всіх ворогів селянсько-робітничої Укр. Республіки.

Отсей четвертий універсал був висловом думок партії соц.-революціонерів, що в другій половині січня повалили Секретарят Винниченка і самі вняли власть в свої руки. Без сумніву, до сього перли самі обставини. Соціяльні демократи з Винниченком на чолі в практиці досить нерішучо протиставали ся большевикам, сподіючись, що ліві їх товариші з російської партії не захочуть багнетами поладнати конфлікту. З другого боку перехід власти з рук найбільш політично зрілої партії до рук найменше зрілої мав необчислено шкідливі наслідки для дальшого розвитку подій на Україні. Зародки пізнійшої гетьманщини містять ся вже в четвертім універсалі, а саме в тій його частині, де говорить ся про соціялізацію землі.

В часі перерви в мирових переговорах, коли українська делегация повернула до Київа для остаточних вказівок в справі миру, полк імени Полуботка, що стояв під впливом соц. революціонерів в боєвій поставі з панцирними самоходами явив ся під Центр. Радою і зажадав уступленя Секретаряту. Після того прийшла до керми Рада народних міністрів під проводом Всеволода Голубовича, міністра торгу й промисловости в бувшій Секретаряті та провідника мирової делегации в Берестю (до перерви, опісля провід обняв Олександр Севрюк) Склад першої Ради народних міністрів був такий: голова й міністер загранич-

них справ: В. Голубович, міністер війни: полк. А. Жуковський, міністер просвіти: Григорій, мін. внутрішніх справ: П. Христюк, мін. скарбу: Перепелиця, мін. шляхів: Сокович, мін. хліборобства: Терниченко, мін. судівництва: М. Ткаченко, мін. апровізації (а відтак земельних справ): М. Ковалевський і мін. морських справ: Д. Антонович. Деякі ресорти обсаджено пізніше.

Та отся зміна правительства не вратувала ситуації. Загальний розлад охопив країну. Всякі поклики правительственні і поодиноких видатних людей (в роді Винниченкового: „Синки-базарники“), пропадали в клекоті зникаючих ся хвиль анархії. Україна, революційні здобутки українського народу, українська державність — все те опинило ся під грозою большевицького заливу. Червона армія народних комісарів під проводом бувшого офіцира царської жандармерії, — а тепер большевицько главнокомандуючого проти „української буржуазії“ Муравйова та командуючого українсько-большевицьким військом Ю. Коцюбинського скорим походом зближала ся до столиці України. Дня 28. січня станула вона під мурами Київа. Через цілих десять днів вели ся завзяті й криваві бої за посіданє міста. Через десять днів велике, міліонове місто, тисячі жінок, дітей і мирної людности заглядали смерти в очи. Через десять днів люди сходили з ума, сидючи в пивницях і закамарках, через десять днів торошили мури Київа стрільна тяжкої большевицької артилерії. Одночасно з тим робітнича людність, розагітована большевиками, підняла повстанє проти Центр. Ради в середині міста. Українська залога, зложена з кількох полків та з Січових Стрільців, найвірнійшого війська Центр. Ради, через десять днів мусіла відбивати большевицькі наступи з усіх боків. Перші большевицькі розрухи в місті вдало ся здавити без більшого напруження. Та небавом при шаленій агітації деякі відділи, вірні правительству, почали переходити до большевиків. Се спричинило велике замішанє та скріпило большевицькі сили. Перший перейшов до большевиків полк ім. Шевченка, опісля більшість полку Сагайдачного; найкрасше держав ся найбільш надійний полк ім. Полуботка. В сих тяжких хвилях одинокою підпорою Центр. Ради остали Січові Стрільці під проводом от. Коновальця. Стрілецькі відділи в панцирних самоходах вганяли вулицями, розганяючи большевицькі ватаги. Одночасно з тим розпочали ся грабунки. Большевики кидали ся на мирне населенє, вбивали людей, грабили і нищили. Зарадити всьому було понад сили стрільців. Вони мусіли й відбивати формальні наступи та боронити мирну людність. До помочи стрільцям повернув з під Полтави, закликаний Центр. Радою, С. Петлюра з чорними гайдамаками.

Тяжка ситуація в Київі багато причинила ся то того, що не вдало ся дальше від Київа здержати навали черв. гвардії. В кривавій боротьбі під Крутами згинув за волю України найкрасший цвіт українського народу, студенти висших і середних шкіл. Після повороту Петлюри до Київа бої розгоріли ся наново. Січові стрільці, Петлюровські гайдамаки, вільні козаки і Полуботківці відбили артерію Київа — Хрещатик, Троїцьку площу, арсенал і Поділ та викинули большевиків за Дніпро. Звідси большевики розпочали обстріл Київа гурагановим огнем тяжкої артилерії. Найбільше били на арсенал і собор св. Софії, де стояла українська артилерія. Київ перемінив ся в пекло. В днях 6. і 7. лютого Київ обняла пожежа. Запальні стрільна большевиків всюди спричинювали пожари, люди вмирили сотками. Наступила хвиля, коли вже йшло не про оборону міста, тільки про ратунок від цілковитої руїни. Большевикам безнастанно надходила поміч. На залізничих лінях з'явили ся большевицькі панцирні поїзди. Українське правительство постановило пощадити місто перед неминуючою руїною. В ночі 8. лютого українське військо, українське пра-

вительство та члени Центральної Ради покинули Київ. Січові Стрільці опустили столицю яко охорона Ц. Ради, що в самоходах з усіми актами й документами виїхала в напрямі Житомира. Петлюра з рештою українських військ останній опустив Київ.

Від 8. лютого почало ся большевицьке панованє в Києві. Артилерийська канонада вправді затихла, але зате на вулицях лунали крісові стріли. Се переможці в упоюючій триюмфі біля давнього царського двірця і в Маріїнськім, парку сотками розстрілювали ворогів „пролетарської влади“. Сі дні триюмфу забрали більше жертв, як 10-ти денні бої в Києві і біля Київа. Дня 11. лютого появил ся наказ Марайова, в котрім повідомляло ся про перехід влади до рук „народного секретарияту“. Два дні перед тим воєнно-революційний комітет видав постанову про закритє рос. націоналістичного „Кієвлянин-а“. В друкарні сеї газети розпочав ся друк „Извѣсті-й кієвскаго совѣта рабочихъ и салдатскихъ депутатовъ“. Друкарню Центр. Ради і ціле майно Української Народної Республіки пе-

Перші українські кредитові білети.

ребрано на власність совіта. В найялизші села вислано 70 агітаторів, щоб ті переконували селян про конечність привозу поживи, яка потрібна для робітників, а не для „буржуазії“. Городській управі наказано під карою 100 тисяч карб. до 24 годин спрятати трупи з вулиць Київа. Укр. гроші, випущені Центр. Радою, кредитові білети по 100 карб., уневажнено. Циркуляром з 10 лютого скасовано Центральну Раду і Генеральний Секретарият, зглядно Раду народних міністрів. Українських міністрів визнано державними злочинцями і розписано за ними стежні листи. До Київа пересилились з Харкова всі українсько-большевицькі секретарства з центральним виконавчим комітетом на чолі.

Після втрати Київа, в котрім загнуздили ся большевики, Українська Центральна Рада пішла на мандрівку. Вкінці опинила ся вона під охороною вірних військ в Жвтомірі. Звідси вислала Центр. Рада іскровим шляхом поклик до культурного сьвіта, в котрім малює грозу і руїнництво большевицького заливу. „До всіх!“ — так називаєть ся відозва українського правительства. „Ще перед двома місяцями — кажеть ся там —

говорили всі в Росії про Україну яко про оазу в російській пустині. В нашім краю був розмірно порядок. Радість, гордість і повага огортали нас перед нашим першим народним парламентом, Центр. Радою, яку вибрав сам народ. Ми старали ся не нищити, але відбудувати собі самі на руїнах війни наш край. Большевики в Петрограді, Москві й інших російських містах з заздростю і ненавистю дивили ся на поступ Українців. Та се була мала причина. Головною причиною їх заздроси було природне багатство України на збіже, цукор і все инше, що наш рідний край видав з себе. Се стара історична звичка захланного, ненаситного московського народу, нас грабити й висисати. Носителі большевицьких ідей не ріжняють ся нічим від царських посіпак і визискувачів; вони топчуть колишні права й вольности неросійських країв бувшої російської імперії, продовжують грабіжи царату. Чому большевики граблять лише саме в нас на Україні? Чому напр. не в Донеччині, де також є багато запасів збіжа, а по большевицькому розуміню зібрали ся там самі контр-революціонери? Се-ж ясно: Донська область заселена в більшій часті Москалями, тому її щадять, будь вона революційна, чи реакційна. А укр. територія се українська земля, заселена українським народом, тому треба її визискувати, хоч вона зорганізувала ся яко соціяльна й демократична республіка. Ви, чужинці, які до тепер нас не знали й до яких сьогодні наш голос тільки тяжко доходить, розумійте нас! Тепер бачите ви правдивий характер большевиків. У Харкові, Полтаві, Катеринославі й Київі тепер убивають і палять. Кожного Українця, який брав участь у соціальной революції, щоб підперти нову волю нашого краю, переслідує, витягає з хат і розстрілює червона гвардія... Чужинці, що живете вільно на землі своїх батьків, вислухайте та зрозумійте нас! І ми боремо ся за нашу соціальну вільність, за ратунок наших жінок і дітей і за право нашого самоозначеня, яке вони хочуть вирвати нам з рук“.

Ось такими словами відзивав ся український нарід через Центр. Раду до всіх культурних народів сьвіта, представляючи їм большевицьку небезпеку. Та від сього не полегчало на Україні. Положенє з кождим днем ставало гірше. Української армії в повнім того слова значіню не було; були лише окремі відділи, котрі самостійно і нескоординовано вели бої з большевиками. Супроти добре платної, добре зодягненої, добре озброєної червоної гвардії, під одною командою не могли вони вдержатись. Крім того большевики вмели майстерно послугувати ся ще й другою армією, армією добре вишколених агітаторів, що оперували на цілій Україні. Український уряд не мав іще як слід зорганізованої адміністрації, сплоченої довкруги своєї назвисшої влади — Укр. Центр. Ради — щоб могла успішно протиділати тій безпардонній агітації. До того-ж треба додати, що рука українського уряду була дуже легка, Центр. Рада своїм лагідним поступованєм тільки осьмілювала большевиків до нових бешкетів. Вистане згадати, що в часі кривавих боїв на вулицях Київа, коли Січові Стрільці віддавали полонених большевиків до розпорядимости Центр. Ради, то там списувано з ними протоколи і... пущано їх на волю. Сі і тим подібні обставини стояли в причиновій звязи з дальшими подіями. А хвиля була надто бурхлива, основа великого перевороту надто хитна, громадська думка, отуманена чарівним словом: воля — настроєва.

По великих підйомах, по казочних скоках в формованю українського державного житя — її творець, Центр. Рада, найшла ся далеко поза столицею, розсилаючи розпучливі поклики „до всіх“. Треба було ратувати край перед неминуючою руїною, державну думку перед смертию. Тому українська мирова делегация, що по підписаню мирового договору, все ще сиділа в Берестю, звернула ся 12. II. через нім. правительсто з по-

кликом до німецького народу. Без сумніву сей крок не був дуже доцільний, але іншого виходу не було. З того поклику дійсно пробивався голос розпуки. „...Ворог нашої свободи вдерся до нашого Рідного Краю, щоб ще раз так само, як перед 254 літами, огнем і мечем поневолити український народ. Російські большевики, які перед місяцем розігнали загально-російські Установчі Збори в Петрограді, що склалися майже виключно з соціялістів, розпочали тепер, як вони кажуть, „св'яту“ війну проти соціялістів України. З півночі вриваються в наш край наємні банди червоної гвардії. Вони об'єднують з російськими салдатами, що втікають з фронту та з увільненими злочинцями. Під умілим проводом бувших поліцаїв і жандармів нападають вони на наші міста, розстрілюють мужів довіря та провідників публичної думки й накладають на населення контрибуції. Вони лишають знищені й палаючі в пожежі міста, щоб іти далі шукати нової поживи. Ця варварська інвазія нашого північного сусіда поставила собі ще раз за ціль, як се було вже колись у нашій історії, під ніби-то „св'ятими“ приводами знищити самостійність нашої держави. Дійсні і останні причини лежать у неблагогородних замірах і махінаціях тих, які мають інтерес бачити Україну в анархії, як також і тих, що змагаються до повернення старого режиму“. Поклик кінчається отсим зазивом: „У сій тяжкій боротьбі за наше існування ми шукаємо помочи. Ми глибоко переконані в тім, що люблячий спокій і порядок німецький народ не зостанеться байдужим, коли він дізнається про нашу нужду. Німецьке військо, що стоїть з боку нашого північного ворога, має силу, щоб нам допомогти й своїм втрученням охоронити наші північні межі від дальшого вдирання ворога. Се є те, що ми мали сказати в тяжкі години, й ми певні, що наш голос буде почутий“.

Не треба думати, що Україна всеціло хотіла віддати себе під німецьку опіку. Для оборони республіки концентровано на Волині більші українські сили, щоби по переформованню протиставити себе большевикам. Ніде правди діти, ті сили не були зовсім надійні. Вже згадувано, що деморалізація переїла колись черствий і могутний організм цілої російської армії. Українські відділи не могли бути усунені з під того загального впливу. Навіть полки, сформовані на сутоукраїнській основі, переходили на большевицьку сторону або в скрутній хвилі, як що бажали охоронити себе від пятна зрадників, проголошували свій „нейтралітет“. Укр. мірова делегация, жадаючи німецької помочи, була справді переконана, що німецьке військо лиш малими відділами задля моральної піддержки вступить на територію України, а зрештою буде з півночі шакувати большевиків, не дозволяючи їм перекинути більших сил на український фронт. Треба ще тямити, що слава „непоборного германця“ дійшла була тоді до небувалих висот. Українці мали ще й те на увазі, що мирові переговори з большевиками не дали позитивного вислідку, отже Німці формально й на далі були у воєнній стані з Росією. Українська мірова делегация сподівалася при сій нагоді відістати для підкріплення української армії полонених з Німеччини і Австрії. В тій цілі звернула вона з особним представленням до осередних держав, а крім того видала поклики до полонених, закликаючи їх до оборони Рідного Краю.

Осередні держави поспішили на ратунок. Не мали вони на меті ратувати української державности, навпаки дальші події вияснили, що Україна була призначена на роль кольтонію для тих держав. Всеж таки німецькі війська рушили з Ковля на схід. Небавом випущено й менші відділи укр. полонених з Фрайштадту (в Австрії) і Раштату (в Німеччині), що в перших рядах виступили проти большевиків. Німецькі війська, машеруючи спішно, послуговуючись своїми технічними засобами, поступали здовж залізничних ліній. При помочи панцирних поїздів і самоходів в дуже корот-

кім часі очищено Волинь. Вже в перших днях міста: Луцьк, Новгород Волинський, Сарни, Рівне, Дубно, Острог, Кремянець, Шепетівка, Житомир, Бердичів, Козятин, Річиця і ин. найшли ся в руках української влади. Всюди вичишувано большевиків і привертано лад. В Новгороді Волинським і Житомері українські війська, що були окружені большевиками, злучили ся з німецькими. Идучи в двох напрямках укр. німецькі війська на півночі до кінця лютого наблизили ся до Гомеля, на полудні до Київа.

Також Австро-Угорщина, хоч її ніхто офіціяльно не просив о підмогу, постановила взяти участь в увільненю України від большевиків, а властиво в окупації частини України. Дня 25. лютого явив ся в команді 54-ої австро-угорської дивізії комісар подільської губернії др. Степура з штабовим офіциром Николаївим з просьбою о поміч. Др. Степура зазначив, що він, не маючи змоги получитьи ся із своїм правительством, на власну руку прийшов в імени українського населеня просити о поміч проти насильств, злочинів і розбоїв большевиків. Опираючись на просьбі сього комісаря австро-

угорські війська вступили на українську територію. В групі сих військ найшли ся й Укр. Січові Стрільці. Посуваючись в полудневім напрямі Австрийці зайняли Хотин, Камянець Подільський і Проскурів.

Козаки „Синої дивізії“.

Покликане німецько-австрійських військ на Україну було, як вже згадано, конечно. Та треба було рахувати ся й з тим, що ті війська не будуть прийняті з надзвичайними симпатіями. Раз тому, що взагалі ніде й ніколи не приймаєть ся на своїй території у о р у ж е н и х чужинців з отвертими руками, а по друге тому, що якраз в бувшій Росії через увесь час війни вела ся неймовірна пропаганда проти „германців“. А тут той самий уоружений германець приходив на українську землю як спаситель і оборонець в боротьбі з большевицьким заливом. Сю переміну в настроях і загальнім положеню та новім укладі відносин треба було вяснити. І ось 23. лютого 1918. Рада народних міністрів відносить ся до людности Української Народної Республіки з відповідним поясненем. Тодішні керманічі української держави були справді глибоко переконані, що німецькі війська мають на меті лише допомогу Українцям. „Вони йдуть на Україну, — писало ся в міністерськім поясненю, — щоб знищити нелад та безладе і завести спокій та добрий лад на нашій землі, для того, щоб дати змогу Раді народних міністрів творити велике діло — будувати самостійну Українську Народну Республіку, державу всього працюючого люду України. Вони будуть тільки допомагати тим нашим козакам, котрі завзято боронять нашу державу, землю і волю на Україні від збройного нападу російського правительства, совета народних комісарів, котрі так само, як і за царів, хотять, щоб Україна опинила ся під владою московських капіталістів, щоб Московщина живила ся працею та багатствами українського народу. Сі війська дружні нам, будуть бити ся з ворогами Української

Народної Республіки під проводом Полевого Штабу нашої армії. Допомагаючи Українському Урядови в його боротьбі з насильниками та грабіжниками, ці війська не мають ніяких ворожих нам намірів, бо Німеччина й Австро-Угорщина також мають велику потребу, щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця трудящого люду“.

Такі сподівання українського уряду були лише сподіваннями. З хвилиною, як відпливали мутні буруни большевицької повени, на Україну сунула грізна хмара голодних, гордих і хапчивих Німців та Австрійців. Україна стала ареною боротьби двох ріжних сил: большевиків з ліва і реакціоністів з права. Одні і другі мали лише одну мету: на свій лад піддержувати хаос на Україні, не допустити до сконсолідованя громадських сил, поставити український уряд і український народ в становище невільника своїх замислів та грабувати українську землю.

Німецькі й австрійські війська, несучи „допомогу“, скорим походом йшли вперед. Поважних перепон не було, бо й большевики вміли тоді бороти ся тільки з мирним населенням — „буржуями“; перед зорганізованою силою вони втікали або ховали ся в мишачі діри. Лиш в трикутнику: Бердичів—Коростень—Київ, де зібрало ся коло 30 тисяч большевиків, прийшло до більшого бою. Тут з'єдинені українсько-німецькі сили, щоб оминати обстрілу Бердичева, обійшли його. Большевиків розбито або розігнано, так що Київ взято без вистрілу.

Останні дні большевицької влади в Києві зазначили ся безконечними грабунками. В Мариївськім парку все ще лунали вистріли; се „чрезвичайка“ розправляла ся з Українцями, себ-то в офіціяльній большевицькій термінології з „буржуями“. Кожда ніч переходила серед безсонниці. „Защитники пролетарияту“ грабили помешканя, рабували гроші, накладали своєрідні контрибуції. Зі склепів і магазинів вивожено всяке добро. З державного банку забрано всі гроші, навіть українські кредитки по 100 карбованців на суму 20 мільонів. Все се вивожено в совітську республіку. В останних днях лютого повтікали всі большевицькі уряди, а за ними й „народні комісари“. Дня 28. лютого з телефонічної стації прийшла звістка до міського голови, що Петлюра з чорними гайдамаками вже кілька верств від Києва. Столиця приготвила ся на сьвяточне прийняте визвольних військ. Дня 1. марта передні відділи українського війська були вже на окраїнах міста. Вулиці заповнили ся народом. На другий день о год. 9. рано прийшли до площі сьв. Софії перші частини українських військ з отаманом Петлюрою на чолі. В склад сих військ входили: чорний курінь гайдамаків і курінь Слобідської України та Січові Стрільці отамана Коновальця. З другого боку увійшли відділи отамана Присовського, — а саме: Запорожський загін, запорожський курінь, Богданівці, Дорошенківці, полк Гордієнка. Німецькі війська, зложені з Саксонців, аж на другий день увійшли в столицю України. Рівнорядно з очищенням Києва йшло очищуване полудневої України. І тут большевики не ставали до отвертого бою за винятком Одеси й Миколаєва, де матроси відбивали ся з воєнних кораблів. Одеса теж перейшла трівожні дні. Совет народних комісарів накладав контрибуції, Муравйов дав приказ переколоти „буржуазію“, забираючі дорогоцінності і інші вартісні річи. Перед приходом Німців і Австрійців большевики перейшли з міста на кораблі, на котрих відплили до Севастополя. На кораблях чинено розправу з „буржуями“, скидаючи їх в море.

Ось так одна повінь спадала, а друга заливала Україну. На місце червоної орди з півночі прийшли фалянги голодних, ласих на наживу Австро-Німців. Замість безшабашної господарки большевиків наступила однозгідна, рівномірна і скропулятна господарка Австро-Німців, котрої

кінцевим словом було все: „дай“! І на сім тлі, на розбіжних потребах, зараз на вступі розбила ся українсько-німецька приязнь.

Та заки докладнійше згадаємо се, годить не поминути мовчанкою деяких фактів українсько-політичного життя. Хочемо хоч кількома словами згадати про діяльність Укр. Центр. Ради. На мандрівці Центральна Рада, дожидаючи увільнення з тяжкої опресії, зайняла ся досить живо законодавною діяльністю. Дня 31. січня 1918. ухвалено тимчасовий земельний закон згідно із змістом четвертого універсалу, приймаючи за основу соціалізацію землі, дня 7. лютого ухвалено закон про восьмигодинний робочий день. Україна перша із всіх держав законодавною дорогою пішла на зустріч робітничим домаганням. Взагалі в часі загальної розпряжності більшу увагу звернено на те, щоб розгромлене українське жите обняти правними рамками. До важніших законів, ухвалених У. Ц. Р. належить теж закон про громадянство Української Народної Республіки. Через неунормоване справи українського громадянства звичайним з'явищем було таке, що всі чужинці, (головно військові залоги) по містах, брали участь у виборах до всяких установ на некористь Українців та впливали на напрям і розвій подій на Україні зі шкодою для української державности. Тепер се мало скінчити ся.

По увільненню Київа, коли до наладження державної машини після большевицького нападу і розстрою треба було людей-спеціалістів, наступила реконструкція Ради народних міністрів. Український уряд залишив шлях агітаційно-організаційної роботи і намагав ся перейти на діловий курс політичної творчости. Національна струя, що перед тим ярко виступала більше в парадних виступах і маніфестаціях, увійшла тепер в повноту життя республіки. Провід Ради народних міністрів і теку заграничних справ задержав В. Голубович; управителем міністерства закордонних справ став М. Любинський; М. Ткаченко, бувший мін. судівництва, обняв теку міністра внутрішніх справ; М. Ковалевський, бувший харчовий міністер, став міністром хліборобства; ресорт судівництва опинив ся в руках Шелухина, високого судового урядника і визначного правника. Теку міністра війни й маринарки обняв Жуковський, висший офіцер генерального штабу; на міністра комунікації покликано інжиніра Соковича, старшого залізничного урядника; міністром почт і телеграфів став Сидоренко; міністер скарбу Перепелиця лишив ся з старого міністерства; на уряд державного контрольора покликано Лотоцького, відомого старшого укр. діяча; теку міністра оśвіти обняв відомий педагог В. Прокопович; міністром торгу і промислу став знаний дослідник економічного життя України Чопівський; на міністра праці покликано Михайлова, а міністерство проживлення вручено Коліухови, що був предсідником київської харчової управи. По партійній приналежности було в Раді нар. міністрів 5 соц. революціонерів, 3 соц. демократів, 3 соц. федералістів і 2 самостійників. Національні меншости не вислали своїх представників до Ради міністрів. Вони зайняли вичікуюче, а в дійсности вороже становиско супроти нац. політики уряду. Ті самі народи, яких сотками літ живила й збагачувала українська земля, в руках яких найшли ся через трагедию української державности великі земельні простори, промисл, торговля, всі вони станули в поперек змагань народу, що уважкій, кривавій боротьбі закріпляв за собою патент на волю, на повноту життя, на свободу рухів у своїй власній хаті, на витворюване і зужитковуване багатств своєї землі. Ми побачили дивне явище. Хоч як немилі були російській реакції большевицькі гасла і їх пристосоване у дійснім житю, але вона консеквентно попліч з большевиками підкопувала повагу Центр. Ради, надіючись, що большевики довго не вдержать ся і вся власть пе-

рейде в її руки. Поляки, яких невеличкий відсоток, зложений з великих власників та їх служби, залишив ся на Україні з часів бувшої Річипосполитої, не могли погодити ся думкою, що ті земельні простори, які хитростію, підступом і насильством колись давно опинили ся в їх руках, тепер мають вернути до правного їх власника, українського народу. Українська влада, що відбирала землю від поміщиків, не була по нутру дрібній польській меншости. Жиди, що на зосередженю торгівлі в своїх руках, наживали величезні маєтки, побоювали ся, що велика торгівля перейде до рук українського уряду, здебільшого підпирали російську реакцію, а у великій більшости перейшли під кривавий большевицький прапор. Ось так національні меншости, що — як самі привселюдно зазначували, ніде не могли мати таких прав і свобод, безвпинно кидали колоди під ноги укр. правительству, прискорюючи панованє реакції.

В таких важких умовинах прийшло ся Центр. Раді будувати дальше українську державність. В таких обставинах, коли на Слобідській Україні палили ся ще огні большевицького пожарища, а Правобереже було залите австро-німецькими військами, довелось Центр. Раді сьвяткувати перші роковини свого істнованя. Дня 20. марта 1918. відбуло ся сьвяточне засіданє малої Ради, присьвячене першим роковинам істнованя сього першого парламенету України. Голова Ради Грушевський в своїй промові намітив пройдений шлях. Рік тому зорганізувала ся Центр. Рада з відпоручників усіх культурних і політичних організацій. В цьвітні 1917. перевибрано Центральну Раду. Опісля включено в її склад Раду селянських депутатів, Військовий Генеральний Комітет і Раду робітничих депутатів. В такім складі стала Центр. Рада сурогатом парламенту. Та зважаючи на свій тимчасовий характер, змагала вона до того, щоби передати свої уповноважненя Всеукраїнським Установчим Зборам. Через большевицький залив не могло це все стати ся. Українська Центральна Рада в своїй діяльності мала на увазі лиш інтереси трудящих мас. Без огляду на помилки і невдачі всі співробітники державного будівництва можуть з воленєм оглянути ся на пройдену путь і сказати словами поета:

„Ми не лукавили з тобою,
Ми чесно йшли; у нас нема
зерна неправди за собою...“

Після промови Мала Рада повстанєм з місць вшанувала память Пугача, Зарудного, Бочковського, молодих героїв, що згинули під Крутами, та всіх тих, які наложили своїми головами за долю і волю Рідного Краю.

Большевицька повинь зменшувала ся, відпливаючи в своє московське русло. Та Україна через те не увільнила ся від важкої журби. Із заходу нахлинув на республіку новий залив „побідних і заприятнених“ Німців та Австрійців. Війська осередних держав, вступивши на українські землі, поводитись як завойовники. Розпочало ся від арештів. Підозріне о большевизм було вповні вистарчаючою причиною, щоби сьвідомих Українців, часами найкрасших одиниць з поміж селянства, робітництва й інтелігенції запроторити в тюремні мури. За арештами присвоїли собі Німці право суду, а то й розстрілу. Реквізиції хліба й взагалі поживи переводжено на широкий розмір. Не лише потреби німецького війська мали вповні задоволити українські селяни; німецькі вояки і з власної волі і з наказу старшини пересилали в Німеччину під позором воєнної добичі на большевиках сотки й тисячі вагонів поживи. Україну безвідплатно оголочувано з її багатств і запасів. На сїм тлі виникли початково непорозуміння між людностю й німецьким військом, а опісля між україн-

ською владою і німецькою командою. Заки дійшло до явного розрізу, офіційно між Німеччиною й Україною панувала приязнь. Вистане згадати, що на телеграму голови Ради міністрів В. Голубовича з нагоди увільнення Київа, німецький канцлер відповів дружними словами; наприкінці додав гр. Гертлінг в імени Німеччини отсей уступ: „...маю сьмілість заявити, що як тільки Ви прийдете до переконання, що справа німецьких військ скінчена, негайно буде даний наказ про їх вивід“. Були се звичайні чемности, поза котрими крили ся особливі наміри Німеччини супроти України, наміри, котрі припечатали істнованє Укр. Центр. Ради. Німецька щирість і приязнь виявила ся небавом і у відношеню до українського війська. Позірно Німеччина випускала полонених-Українців, творила з них відділи і висилала на Україну до боротьби з большевиками, одначе в дійсности давалось їм нагоду кидати зброю і йти до хати. Українська військова сила була не на руку Німцям, що бажали самі бути панамі положеня на Вкраїні. Коли укр. дивізія от. Натієва в погоні за большевиками очистила Крим, німецький штаб наказав дивізії покинути кримську область, котру обсаджено німецькими військами. Не красше діялось, як не гірше, в тій полосі Укр. Народ. Республіки, котру обсадили австро-угорські війська. До грабункової господарки долучилось тут іще одно нещастє, національна мішанина австро-угорської армії. Кождий з генералів, полковників чи старшин хотів вести свою окрему політику. Австро-угорські війська виступили в обороні поміщиків проти селянства. „Спасителі“ дуже скоро виступили в привичній ролі гнобителів. Як далеко посунула ся австро-німецька самоволя видно з того, що правительство республіки, те саме, що покликано чужі війська на Вкраїну, не могло довше мовчати. Дня 23. марта міністер внутрішних справ Ткаченко розіслав обіжник до всіх адміністраційних установ, в котрім вказав на аномалію, що в деяких тюрмах приймають і садовлять засуджених німецькими і австрійськими судами мешканців України. Через те міністерство звертає увагу, що ніякі чужі суди не обовязують в республіці. Засуджуванє німецькими і австрійськими судами мешканців України є беззаконним учинком. Тому ніхто з властей республіки не має права допомагати в чім-небудь таким беззаконним чинностям чужих військових судів.

Отсей рішучий виступ української влади проти німецьких безправств, був явним доказом, що український уряд не думає стати мальованою лялькою або мячем в німецьких руках. Знову-ж Німці, ті самі Німці, котрі розторощували одну державу за другою, котрі в побіднім поході перейшли сотки миль, котрі в своїй державі, а тим більше поза її межами, не могли стєрпіти ніякого спротиву, котрі готовили ся на володарів сьвіта, не думали уступити. Україна зрештою їм дуже подобала ся. Вони, голодні і виснажені, зайшли — ще й покликані як „приятелі“ — до країни гарної, розкішної й багатой, котра творила поміст до вимріяного, казочного Сходу, чи схотіли-б вони завернути з обраного шляху? Ні! Бо-ж на се не дозволила-б їх гордість. А до того Україна творила прецінь основу до політики у великім стилю супроти народжених і будучих в стадії народин національних держав. Звідси могли вони черпати не лиш із скарбниці багацтв, але й орієнтувати ся що до дальшого поступованя супроти півночи (Росії), полудня (Балкан) і сходу. Німці не розуміли українського розвитку, не прикладали ваги, щоби зрозуміти українську психіку, вони — муштровані — звернули свої очі на правительство, котре, ніде правди діти, було слабе через соціялістичні експерименти, що не могли мати ніяких основ в укладі українського житя. Через те й виступ міністра внутрішних справ не зробив на грубошкірих Німцях ніякого вражіня. Ясно було тільки те, що завязав ся конфлікт, порішеня котрого не можпа ще було предвидіти.

Наступив стан напруження, котрого слабе укр. правительство не могло розв'язати, зглядно зліквідувати по своїй впадоби. Социальний переворот, започаткований третим універсалом (земельна реформа без викупу), замотаний четвертим універсалом (соціалізація!) в многих місцях понизив повагу Центр. Ради. Соціалізація, сплджена рос. соц. революціонерами, для умовин російського життя („община“), не могла мати ґрунту на Україні. Соціалізація землі се одна з соціалістичних фантазий, котра може бути гарним кличем для далекої будучности, в теперішности є лиш очевидною утопією. Українські соц. революціонери, що свою теорию перебрали від своїх московських побратимів, не розглянувши особливостей українського життя, окремих традицій, відрубної психіки, ріжної і протилежної від російської, переперши незначною більшостію голосів свою небезпечну програму, завдали — се можемо тепер щиро сказати — глибоку і криваву рану справі української державности, котрої найгарячішими пропагаторами були-ж вони самі. Зовсім природно, серед вибуяня капіталістичного устрою, зносити приватну власність на Україні. т. зн. без ніяких практичних підготовань, без досьвіду одним почерком пера, одним універсалом намагати ся замінити в комуністичну череду таких індивідуалістів з кости і крови, якими є Українці, се або болюча фантазмагорія, або божевільна думка. Не є нашою метою подрібно розглядати всі наслідки такого кроку, або спорити на тему можности застосованя соціалізації. Дальші події виказали, як страшно помилили ся глашатаї тої теорії. Позбавленим всяких матеріяльних дібр правительствена партія (укр. соц. рев.) не могла дати того, що їм обіцували большевики; посідаючим відбирано їх власність, те, з чим зжили ся цілі ряди поколінь. До Центр. Ради безнастанно приходили селянські депутації і домагали ся знесеня соціалізації. А коли се нічого не помогло, тоді розпочала ся агітація проти Центр. Ради. Ся агітація впала на пригожий ґрунт. Прецінь большевики, що ще держали ся на північно-східній межі України, вміли піддержувати, особливо серед напливового робітничого елементу і Жидів, ворожий настрій супроти „буржуазийної“ української влади. Поміщики, великі земельні власники, не могли погодити ся із втратою своєї власности, селяни далекі були від соціалізації. Як віднесли ся національні меншости до Української Народної Республіки, ми вже мали нагоду згадувати. Москалі після проголошеня незалежности української держави, під позором оборони моск. культури на Вкраїні, об'єднали ся в „Русській Союзь“, що розпочав безшабашну антиукраїнську агітацію. Представники національних меншостей в Раді тільки підглядали, яку пакість можна-б зробити українському правительству, Перш усього всі вони голосували проти ратифікації миру з осереднили державами (17. марта), безвпинно ставили запити до уряду, доцільно так уложені, щоби скомпромітувати українську владу в очах широких мас, взагалі не щаджено ніяких зусиль, щоби гальмувати закондатну працю Ради. До того всього треба додати недостачу виробленої адміністрації, на котрій можна-б було оперти ся на місцях. По большевицькій руїні наново треба було наладжувати державну машину, а тут кредит правительства впадав все низше. Серед такого напруження, серед поділу громадянства на табори і гурти, ворожі до себе, серед загальної плутанини, серед підриваня довіря до уряду, серед безнастанних виступів національних меншостей проти української державности, серед різкої фінансової кризи, серед недостачі людей, котрі були би так сильні, рішучі і розумні, що зуміли би опанувати ситуацію, появил ся наказ фельдмаршала Айхгорна в справі засіву землі. Начальний німецький полководець на Україні вимагає належного сповнення отсих пунктів: 1. До того, хто засіває землю, належить збір, він одержує гроші готівкою за зібраний

урожай по відповідних цінах, 2. Селянин котрий, візьме скількість ґрунту, яка переходить його сили, й тому не обробить того ґрунту в цілості, зробить на будуче — як українському народови, так також і Українській Державі шкоду, якої й направити не можна, за що буде строго покараний. 3. Там, де селяни не можуть засіяти цілої землі й де є ще поміщики, ті останні повинні зайняти ся засівом ґрунтів, не нарушаючи через те права на законний поділ землі за помочію земельних комітетів. Селяни в тих випадках не повинні перешкоджати поміщикам в засіваню ґрунтів. Для засіву землі і переведеня жнив земельні комітети повинні доставити поміщикам коний, рільничих машин, а також насіння на засів. Збір в таких випадках буде власностию порівну селян і тих, що засіяли землю, 4. Всякі грабіжі й нищенє засобів будуть строго карані.

Німецький генерал присвоїв собі права, які належали тільки законній українській владі. Сим розпорядком німецька команда та німецький посол в Київі гр. Мум пішли на отвертий розріз з українським правительством. Німці, прийшовши на Україну, яко помічна сила українському урядови, хотіли поступати в республиці, як в завойованім краю або підбитій кольонії. Сей поступок німецької команди викликав велике обуренє населеня. Дня 15. цвїтня обговорювано його і на Малій Раді. Всі бесідники згідно вказували на небувалий нетакт Німців, що змагають виконувати на Україні права зверхників. Сей наказ внїс великий заколот в селянство. Міністри земельних справ поручено видати розпорядок про невиконанє наказу ген. Айхгорна. Центр. Рада ще раз своїми ухвалами пригадували Німцям рамки їх діяльности, а саме, що їх покликано на Україну в справі заведеня порядку в межах і напрямі, які зазначить уряд Української Народної Республиці. Ніяке втручанє германської й австро-угорської команд в социяльно-політичне й економічне жите України не є допустиме. Обуренє проти наказу ген. Айхгорна у Центр. Раді було глибоке, щире і справедливе. Та мабуть тільки декотрі з членів Ради були втаємничені в те, що сей перший приказ, як заявив дня 2. мая ген. Гренер, не міг бути несподіванкою для кабінету Голубовича, а особливо для голови Ради міністрів і мін. земельних справ Ковалевського. Розпорядок про засіви уложено на підставі порученя міністерства земельних справ.

Та у висліді станули проти себе два ворожі табори: всесильні Німці і безсильна Центральна Рада. Поступки німецької команди були все таки провокацією. Наказ про засіви видано тоді, коли засіви були на укінченю. Та не о се ходило ген. Айхгорнови. Німецький штаб, уособленє пруських юнкрів, постановив вести свою окрему політику з однородними елементами республиці, т. зн. з поміщиками. Ядром сього круговороту, як вже нераз зазначувано, була земельна справа. На тлі социялізації вибух конфлікт між утопійними замислами правлячої партії і власницькими змаганями селян. Сю прикмету селянства підхопили поміщицькі кола, які й спомагали рух землевласників, себ то заможнійших селян. На численні депутації, що домагали ся знесеня социялізації, не звертали міністри ніякої уваги. Тоді по всій Україні розпочала ся агітація проти Центр. Ради. Безвпинно відбували ся з'їзди і наради поміщиків і землевласників. Йшли також депутації до німецької команди. Німецький штаб скоро зійшов ся з поміщиками, Нічого не помогли ухвали, постанови і заходи українського правительства, щоби припинити німецьку самоволю на Україні. Почала ся тиха, під'їздова боротьба обох таборів. На селі ширило ся невдоволенє з окупаційних військ і невдоволенє з Центр. Ради. Вкраїні, котра переживала стан бурі, о фермент не трудно. Почались ворожі виступи проти німецького війська, в деяких місцях вбито кілька вояків. Тут

і там творили ся таємні організації з метою прогнати Німців з краю. Проти української агітації Німці виставили свій озброєний кулак. Одні і другі вижидали нагоди, щоби від слів і погроз перейти до рішучих чинів. Та в хвилі, коли слабе правительство Голубівича то скаржило ся, то погрожувало, Німці мали вже все приготоване до перевороту. Ждали нагоди, зачіпної точки, щоби звалити Центр. Раду і її правительство.

Крім того через чисельну перевагу партії соціялістів-революціонерів інші українські, навіть соціялістичні партії, остали майже без голосу в справі державного будівництва. Правляча партія ще до певної міри зносила соціальних демократів, але соціялісти-федералісти або самостійники були в дійсности полишені голосу. Партия соціялістів-федералістів, вчорашних членів „Туп-у“ (товариства українських поступовців), що єднала коло себе три четвертини всієї української інтелігенції, була поставлена в безвихідне положенє. Її, що виросла на підкладі ідеології Драгоманова, що мала за собою традицію, що довгі роки двигала на своїх плечах українську справу в Росії, тепер випереджували ті крайніші партії, що засвоїли собі соціал-демократичну ортодоксійну віру, або непридатне для українського ґрунту російське есерство. Без більших зусиль, без відповідного вкладу праці і енергії ці дві партії мали щастє о стільки, що на них сплила слава їх російських товаришів, рос. соц. дем. і рос. соц. рев. Гасла, кидані ними в медових днях революції, перепоєні демагогією, зробили своє. Народ, виведений з нормального стану, захоплений подихом революційних свобод, не спинив ся на границі можливого і неможливого, лиш пішов за тими, що мали сьміливість і відвагу обіцювати більше, розкидати повними пригорщами гарні заклики, розсівати мрії. І народ лавою пішов за тими принадними обіцянками. У виборах до всяких установ соціялісти-федералісти були майже поминені. І от серед таких обставин перед партиєю виникло питанє, чи взагалі брати участь в державнім будівництві. Без сумніву, участь в будівництві була конечно, бо инакше могла наступити можливість недостачі сил. З другого боку через ту участь треба було брати відповідальність за всю роботу, якою кермували люди, що засвоїли собі сьвітогляд, створений на чужих основах. Через отсе роздвоєнє позиція партії була хитка, народ мало цікавив ся соціялістами-федералістами, а всією своєю мнєгомліоновою масою пішов за українськими есерами. Таким чином за соц.-федералістами залишили ся лиш духові сили. Та як довго революція не досягла межі анархії, так довго числено ся з тими силами. Кабінет Винниченка майже вповні відповідав думкам і змаганям соц. федералістів. Та через підзорливість центрального уряду небавом припинила ся широка організаторська праця Секретаріяту. В розвою дальших подій революція дійшла до граничних стовпів. Настав час, коли не пошукували людей, досьвідчених у політичних і громадських справах, тільки людей з революційним темпераментом. Такими „темпераментниками“ стали на Україні соціялісти-революціонери. На соц. фєд. мало хто звертав увагу і мало хто з ними рахував ся. Розпочали ся перегони з большевиками. Мимо того соц. фєдералісти, не зважаючи на всі хиби нового уряду, не відмовляла ся від співробітництва.

З приводу наказу ген. Айхгорна фракція соц.-федералістів виступила проти втручання Німців у внутрішні справи України. Одночасно зазначено, що такі накази викликає бездільність правительства. В справі Установчої Ради фракція заявила ся проти її скликаня ізза незаконности її вибору. Зібранє комітету партії 14. цвітня ухвалило вести різку агітацію проти скликаня старої Установчої Ради, не брати участі в доповнюючих виборах, а навіть відкликати своїх міністрів з кабінету. І справді, дня 27. цвітня, отже на два дні до гетьманського перевороту, головний

комітет партії постановив: „Через те, що досі Уряд не опублікував своєї декларації, значить, не виявив досі певного та ясного пляну й конкретної програми діяльності; через те, що нинішній кабінет міністрів не в силі стати на шлях реальної роботи й не виявляє високої здатності до праці; через те, що міністри, члени партії соціялістів-федералістів, не можуть стати в кабінеті до активної участі та впливу в загальній нашій політиці і тим приймають на себе відповідальність за те, до чого вони не можуть прикласти рук, — головний комітет партії соціялістів-федералістів своїх представників як міністрів, у числі трох, відкликає з теперішнього кабінету, не забороняючи їм разом з тим тимчасово управляти міністерствами без міністерської відповідальности“.

Наступило роздвоєне в лоні самого громадянства. Між двома ворожими таборами станув третій, соціялісти-федералісти, що не рвали ся до гетьманщини та не могли ніяк наладити із соц. революціонерами. Переворот зближав ся. Потрібна нагода трапила ся небавом.

Такою безпосередною нагодою для поваленя Центр. Ради явилось арештоване банкового директора Доброго. Розумієть ся, що колиб сеї нагоди не було, то Німці прийняли-б і кожду иншу. Великий фінансист, Жид Добрий, член фінансової комісії української делегації продав Німцям проти законів республіки велику цукроварню. Був се злочин в розуміню законів української держави. Та українська власть замість легальним шляхом потягнути його до відповідальности, перевела в ночі з 24. на 25. цвѣтня тайне арештоване. Три узброєні мушчини зробили се вправді з припорученя „Комітету ратунку України“, але — як опісля виявило ся — в тім були причастні й українські міністри. В сім факті дошукували ся Німці ворожих намірів супроти них. Тому 25. цвѣтня ген. Айхгорн видав приказ про заведенє на Україні німецьких полєвих судів. День пізнійше в ночі з 26. на 27. цвѣтня німецьке військо роззброїло першу українську дивізію, зложену з бувших полонених. Було ясне, що приготвляєть ся переворот та змагаєть ся до того, щоби усунути всяку силу, котра могла би стати в обороні Центр. Ради. Наступив останний час до діланя, та Центр. Рада радила дальше. Вечером 27. цвѣтня Мала Рада приступила до обговореня останного розпорядку ген. Айхгорна. Голова Ради міністрів Голубович зазначував, що діяльність німецької команди на Україні не покриваєть ся з тенденціями німецького правительства. Одинокий вихід домагати ся відкликаня своєвільних генералів, котрі не розуміють ходу справ на Україні.

На другий день продовжували ся дебати. В салі засідань явили ся майже всі члени Малої Ради крім представників Поляків. З членів правительства були: Жуковський, Любинський, Прокопович, Христюк, Шелухин і Клименко. В президії зайняли місця М. Грушевський і О. Веселовський. Перший забрав голос Порш. Він вказав, що причиною подібних наказів є розвал і безсильність державної власти. Кабінет до сього часу не мав ніякої реальної програми. Кволість правительства осьмілила Німців. Вони посунули ся до того, що поклали свою руку на внутрішнє жите республіки. Сьогодні вийшли два нові накази, якими німецька команда оповістила, що професійні і робітничі спілки, а навіть міністерство внутрішних справ мають просити дозволу у Німців на сьвяткованє 1. мая. Сліпі німецькі генерали, що в своїй державі є підпорою поміщиків, думають, що й на Україні можуть стати на шлях єднаня великих власників і буржуазії проти робочого народу. Відповідю на таке поступованє Німців є припинити виконанє заключених договорів. Другий бесідник Б. Мартос говорив про настрій на селі, який є ворожий Німцям через їх спілку з елементами, ворожими українській державі і започаткованим реформам. Коли Німці не змінять свого поступованя, то

нехай знають, що їм прийде́ть ся держати на Україні не 300 тис. війська а 3 мільйони. Україна воліє бути Бельгією, як приєднаною до Румунії Бессарабією. — Промови були гарні і гарячі. Всі вказували на надходячу небезпеку, завзивали до єднання, навіть Рафес відпекував ся від того, немов би неукраїнські демократичні групи ворожо відносили ся до української держави та закликав до єднання всіх народів України, щоби спільними силами захистити суверенність Укр. Нар. Республіки.

Зараз після промови Рафеса увійшли до салі нарад німецькі жовніри під проводом офіцера. О год. 3:30 по пол. до будинку Центр. Ради підійшов відділ німецького війська з панцирним самоходом і кулеметами. Панцирник уставлено на Володимирській вулиці проти помешканя Центр. Ради, а жовніри з витягненими револьверами і багнетами вдерли ся до середини. Німецький офіцер ставши перед столом президії, закомандував по московськи: „Іменем германскаво правітельства пріказиваю вам всім поднять руки вверх!“ — „Руки вверх!“ — закричали німецькі жовніри, обступаючи салю вздовж стін. Всі члени Центр. Ради, міністри і газетні справоздавці — крім голови Ради М. Грушевського — як школярі підчинили ся приказови маленького німецького офіцера. Цивільна відвага опустила їх зовсім. Офіцер зажадав, щоби йому вказали мін. внутрішних справ Ткаченка, управ. мін. закорд. справ Любинського, військ. мін. Жуковського, дир. департ. внутр. справ Гаєвського і мін. зем. справ Ковалевського. На Раді були лиш Любинський і Гаєвський, яких зараз арештовано і виведено з салі. Потім зроблено загальну ревізію і відібрано зброю.

Дня 29. цвітня для охорони Центр. Ради прибули Січові Стрільці. Рано відбуло ся засіданє фракції соц. рев., коло год. 3. спільне засіданє всіх фракцій, а по 5-ій год. почало ся відкрите засіданє Малої Ради. М. Грушевський, відкриваючи засіданє, заявив, що він запротестував перед німецькими властями проти нечуваного поведеня німецького війська в Центр. Раді та проти трусів і арештів членів Ради. Опісля Мала Рада приступила до розгляду основного закону Української Нар. Республіки. Закон ухвалено. Переведено теж зміну земельного закону, по якому приватна власність до 30 десятин не підлягає вивласненю. Вкінці проф. Мих. Грушевського вибрано президентом Укр. Нар. Республіки.

Був се останний акт Центр. Ради, який, на жаль, не здійснив ся. Українська й неукраїнська буржуазія висунула при німецькій підмозі нових людей і поставила їх при кермі державного житя України. Розпочались переслідуваня й арешти членів Центр. Ради. В ночі 30. цвітня виконано, на щастє, невдалий замах на проф. Грушевського, а опісля й роззброєно одиноке забороло Центр. Ради — Січових Стрільців.

Так перестала істнувати Українська Центральна Рада, організаційний, виконавчий і законодавчий орган відродженої України, носитель української державної думки, бойовник за суверенність українського народу і оборонець трудящих мас. Багато було помилок в діяльності Центр. Ради, на що вказано у відповідних місцях, та її заслуги такі великі й непомірні, що ми, навіть остро критикуючи деякі вчинки й постанови сеї інституції, мусимо схилити голови перед людьми, що в час страшної бурі й світової хуртовини вивели український нарід на широкий шлях світових інтересів.

У. Нова Гетьманщина.

Причини перевороту. Справа Української Установчої Ради. Гетьманський переворот. „Грамота до в'сього Українського Народу“. Гетьманські закони, Павло Скоропадський. Умова з Німцями. Гетьманський табір. „Український Національно-Державний Союз“. Партиї, групи і течії. Реакція. Діяльність гетьманського Уряду. Українсько-російські переговори. Глухий кут укр. державности. Останні дні Гетьманату. Кінець Гетьманщини.

Крім зовнішних впливів, що не могли погодити ся з існуванем Центр. Ради, крім созвучного нахилу Німців до буржуазних кругів, були ще й внутрішні причини, які довели до упадку Українську Центр. Раду. Ми вже вказували на ті причини в попереднім розділі. Ми бачили, до якого замішання на Україні довели правлячі круги (партия укр. соц. рев.) через постанову довести до соціялізації землі, ми знаємо, як різно розуміли соціялізацію автори четвертого універсалу і ті, яких вони хотіли соціялізувати, т. зн. селяни. Селянство зрозуміло гасло соціялізації землі яко поклик до поділу і набутя на власність великої земельної посілости. Коли-ж непорозумінє з часом вияснювало ся, тоді між власницьким інстинктом селян і теоритичними мріями соц. революціонерів наступив різкий конфлікт. Заможнійші селяни, а навіть значна частина біднійших, виступили з протестами проти соціялізації. Розпочали ся паломництва селян до Центр. Ради, котра в своїй більшості легковажила собі сей рух, уважаючи його інтригами „буржуїв“ проти „соціялістичного селянства“. Через те й повага Центр. Ради упала і зникла з дня на день. Ніде правди діти, большевики більше обіцювали пролетариятові, як се могла зробити Центр. Рада. Посідаючі втратили довіре до Ради через соціялізаційні замисли. Ось так усував ся ґрунт, основа існування сього першого передпарляменту України. Розумієть ся, до селян прилучили ся поміщики, котрі взагалі не мали охоти втрачати своїх посіlostий, а що найменше бажали дістати за них добрі гроші, котрих на Україні було в брід.

Як довго на Україні вела ся війна з большевиками, рух проти Центр. Ради не проявляв ся з більшою силою. Та з хвилею приходу Австро-Німців, саме тоді, коли соціялістичне правительство України звязало ся „дружними вузлами“ з німецькими юнкрами і австрійськими клерикалами, отже з неоднородними елементами, той рух зміг ся і скріпив ся. Кождий хто мав очи, бачив, як в пропасть котить ся Центр. Рада. Правда, се бачила й сама Рада. Тому постановила як найскорше скликати Українську Установчу Раду, щоб їй передати свої уповноваження та в її руки зложити дальшу долю державного будівництва. Дня 11. IV. Мала Рада обговорювала справу скликаня Установчої Ради. Вибори до сього законодатного тіла переходили в ненормальних обставинах, серед інших часів і інших кличів. Вибори, що відбули ся з кінцем 1917 року і початком 1918 р. перед большевицьким заливом в п'ятох губерніях, а саме: в Київщині, на Волині, Поділю, в Полтавщині і в Чернігівщині, дали такий вислід, що на 172 вибраних депутатів укр. соц. рев. і „Селянська Спілка“ одержали 120 мандатів, большевики 33, жидівський нац. ком. 8, а інші по кілька мандатів. В інших губерніях, де переведено вибори аж після очищення їх з большевиків, відношенє мандатів було менше-більше таке саме. Таким чином рішаючий голос в будучій Установчій Раді припав соціялістам-революціонерам. Другою зряду що до величини і сили партиєю мали бути большевики. Українські соціяльні-демократи, котрі до недавна двигали українську державність — всі вони остали без голосу. Ось так склад Установчої Ради в нічим не ріжнив ся від складу

Центр. Ради, а коли ріжнив ся, то хиба від'ємно. Одно було певне і на одно годились всі, що так далі бути не може, що мусить наступити якась зміна, мусить прочистити ся душна атмосфера. На се вказували й промовці на засіданню Малої Ради 11. цвітня. Навіть представник соц. рев. Микола Шраг підносив в своїй промові, що через ворожу агітацію, через неможливість перевести в жите земельну й інші реформи, Центр. Рада губить свій авторитет. Те саме підносили й інші бесідники. І так Рафес (представник „Бунду“), згадавши про те, що на суверенність укр. народу зазіхають всі сусіди, а одночасно на ту саму суверенність у нутрі держави мають великі апетити чорносотенці і реакціонери ріжної масти, теж ствердив, що Центр. Рада, як господар української землі, вже не існує. Треба справжнього представництва народу, а не сього сурогату парламента, на який з легкою душею можуть зробити замах розумнійші і справнійші, коли до того ще скасують соціялізацію землі. Проти скликаня Установчої Ради в такім складі, як вона вийшла з виборів, виступив др. Луценко. На його думку, вибори пройшли неправильно, в них брали участь московські салдати, що в той час перебували на Україні, а за те не брали участі українські вояки, що були порозкидані на всіх фронтах та Українці-полонені. Луценко був тої думки, що треба призначити нові вибори до Установчої Ради. Проти негайного скликаня Устан. Ради заявили ся і укр. соц. демократи і соціялісти-федералісти. Та більшістю 28 голосів проти 15 Мала Рада постановила скликати Укр. Уст. Раду на 12. мая.

Все промовляло за тим, що Центр. Рада хилила ся чим раз більше до упадку. Безсильна, знеможена і виснажена, опанована через соц. рев. більшість, без поваги і послуху переживала трагічні дні. Мало хто з нею рахував ся, давнійші надії на Центр. Раду завмирили. Берестейський мир „без анексий і конгрибуций“ — був лиш пустим звуком. Німці і Австрійці рабували Україну, виповнюючи тим зміст договору „без контрибуций“; „без анексий“, — чудова чаруюча фраза, а прецінь Холмщина і далі стогнала з чужинецьким ярмі, а прецінь при тихій підмозі Австро-Угорщини і Німеччини Румунія насильно забрала Бесарабію. Про людське око бесарабський передпарлямеит „Сфатул-Церій“, зложений з довільно покликаних Молдаван та з представників інших народів, перевів голосованє дня 6. цвітня в прияві румунського президента міністрів Маргільоманова. В дійсности одначе була се звичайна комедія, відіграна за румунські гроші при підмозі осередних держав. Коштом Бесарабії заплатила тоді Україна „спростованє“ румунської границі в користь Австро-Угорщини та економічні користи Німеччини. На тім не кінець. Крим, що органічно звязаний з Україною, який армія Натієва увільнила від большевицького терору, лишив ся в руках Німців, які самі постановили уладнати його дальшу будучину. Через соціялізаційні досвідди Центр. Ради Кубанщина не виявляла великої охоти получити ся з матірним пнем.

Невдачі Центр. Ради йшли одна за одною. Та не улягає сумніву, що й така Центр. Рада, якою вона була в останних тижнях свого існування, була-б продержала ся ще якийсь час силою своєї сьвітлої мінувшини, що вже перейшла в традицію, як-би не постановила скликати Українську Установчу Раду на 12. мая. Та сама Установча Рада, що мала бути ратунком кредиту правительства у своїх і чужих, ще до її скликаня стала гробом Центр. Ради з її соц. революційною більшістю. Буржуазні верстви не могли і не хотіли допустити до скликаня Установчої Ради, зложеної з самих соц. революціонерів і большевиків, не хотіли згодити ся на те, щоби соціялізація землі була закріплена сею найвищою інстанцією новоствореної держави. Тому звязали ся з Німцями, і по

довших приготуваннях виступили до отвертого бою з Центр. Радою і її правительством. Справа Доброго і т. зв. сицилійської вечірні була лиш потрібним претекстом для чинного виступу німецької команди, для оголошення німецьких воєнних судів і переведення арештів.

Дня 29. цвітня, саме тоді, коли німецьке військо напало на Центральну Раду, в київськiм цирку відбував ся з'їзд землевласників під охороною німецьких багнетів. Зібрало ся багато селян і поміщиків. З'їзд відкрив селянин Коваленко; витаючи зібраних, нарікав на Центр. Раду і соціялістичне правительство та висловив надію, що може скоро явить ся тверда власть, що очистить від туману неправду та створить лад, а країну доведе до слави і могутности. „Ради ми не признаємо, — говорив він, — земельних комітетів також. Ми просимо (кого?) негайно усунути їх, бо вони працювали не для добра, а на шкоду народови України. Власть повинна бути міцна і ми її створимо“. Також і інші промовці — селяни та поміщики нападали на Центр. Раду, правительство і земельні комітети. Підношено й те, що Установча Рада ніби-то вибирала ся під загрозою штиків і тому вона не може встояти ся. Коло 2. год. явила ся в сїнях цирку нова сторожа, зложена з 500 озброєних російських офіцерів. В годину пізнійше прибув на з'їзд ген. Павло Скоропадський в товаристві офіцерів. В той час, як він займав льожу, Коваленко звернувся з трибуни до з'їзду: „Якої-ж власти нам треба?“ — „Гетьмана!“ — відповіли зібрані в цирку, звертаючись в сторону льожі, де сидів Скоропадський. Саля задріжала від оплесків та окликів. „Нехай живе гетьман!“ — проносилось з одного кінця салі до другого. Тоді Скоропадський опустив льожу і з'явив ся на трибуні. Оклики ще збільшили ся. Він поцілував ся з членами президії з'їзду, а коли в салі трохи заспокоїло ся, промовив: „Панове! Дякую вам за те, що поручаєте мені власть. Не для користи беру я на себе тягар хвилевої власти. Ви самі знаєте, що всюди ширить ся анархія і що тільки тверда власть може завести лад. На вас, хлібороби, й на добре думаючих кругах населеня буду опирати ся. Молю Бога, щоб дав нам силу вратувати Україну“. І знов залунали оклики в честь гетьмана. Його піднесено на руках і обнесено по салі. Зараз після сього він удав ся до собору сьв. Софії, де відправив ся молебень. На Софійській площі еп. Нікодим довершив обряду постриженя й помазаня гетьмана. Саме в той час переїзджав в панцирнім самоході з машинними скорострілами старшина Січ. Стрільців Черник, може найкрасший виразник Січового Стрільцтва. Він не міг зорієнтувати ся в цілій події, бо колиб був знав, що саме дієть ся, був би без наміслу розторищив гетьманське зборище.

Із з'їзду землевласників вийшли хлібороби-демократи, коли дізнали ся, до чого прямує з'їзд. Більш тисячі представників хліборобів удало ся до помешканя київської „Просьвіти“ де одобрено взагалі становиско Центр. Ради. Вони дивували ся з приводу наступивших подій та висказували своє невдоволенє з того, що Німці підтримують князів і графів. Також члени Центр. Ради, ті, що не були ще арештовані і не розбігли ся, відбували наради, готували ся не віддати власти, та се нічого не могло вже в створеній ситуації. Не було на кім оперти ся. По вулицях кружляли німецькі військові відділи в боєвiм поготівлю з маш. крісами на панцирних самоходах.

„Вибір“ гетьмана України був довершеним фактом. На другий день, 30. цвітня, появила ся на мурах Києва „Грамота до всього Українського Народу“, якою скасовано Українську Центр. Раду, попередне правительство і земельні комітети.

Г Р А М О Т А

до всього Українського Народу.

Громадяни України!

Всім вам, козаки та громадяни України, відомі події останнього часу, коли джерелом лила ся кров красших синів України й знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі.

Вратувала ся завдяки могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своему слову, продовжують і по сей час бороти ся за вільність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зродила ся надія, що почнеть ся відбудоване порядку в Державі й економічне жите України увійде врешті в нормальне річище.

Але сі надії не справили ся.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будованя України, бо було зовсім нездатне до сього.

Бешкети і анархія продовжують ся на Україні, економічна руїна і безробітє збільшують ся і розповсюджують ся з кожним днем і врешті перед найбагатшою колись Україною стає грізна мара голоду.

При такім становищи, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населеня, які виступили з категоричним домаганем негайно збудувати таку Державну владу, яка здатна була-б забезпечити населеню спокій, закон і можливість творчої праці.

Яко вірний син України я постановив відкликнути ся на сей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Отсею грамотою я оголошую себе гетьманом всієї України.

Управа Україною буде провадити ся через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтуваню приложених при сім законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна й Мала Рада, а також всі земельні комітети від ниїшного дня розпускають ся. Всі міністри й товариші звільняють ся. Всі інші урядовці, що працюють в державних інституціях, зістають ся на своїх посадах і повинні продовжувати виконанє своїх обовязків.

В найблизший час буде виданий закон, установляючий порядок виборів до Укр. Союму.

До нього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі, буду домагати ся негайного виконаня всіх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючи ся ні перед якими найкрайнішими мірами.

Права приватної власности як фундаменту культури й цивілізації відбудовують ся в повній мірі й всі розпорядки бувшого Українського Уряду, а так само тимчасового російського уряду відміняють ся і касують ся. Відбудовуєть ся повна свобода по розробленю купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з сим будуть прийняті міри по вивласненю земель по дійсній їх вартости від великих вла-

сників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничої класи. Особливу увагу звернеться на поліпшене правового становища й умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

На економічній і фінансовій полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Передбачую всю трудність праці, що стоїть передо мною, і молю Бога дати мені силу, щоб достойно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі й чужі, які-б то не були, власні побудки й головною своєю метою я ставлю користь і добро народу всім дорогої нам України.

В сій свідомості кличу всіх вас, громадян і козаків України — без різниці національності і віроісповідання — допомогти мені й моїм працівникам і співробітникам в нашій загальній великовідповідальній ділі.

Гетьман всієї України *ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ*.

29. цвітня 1918 р. Київ.

Одночасно з оголошенем „Грамоти до всього Українського Народу“ оповіщено й „Закони про тимчасовий держав. устрій України“, а саме:

Тимчасово до вибрання Сойму й відкриття його діяльності державний устрій України й порядок керування оснується на отсих законах:

Про гетьманську владу.

1) Влада управи належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2) Гетьман стверджує закони й без його санкції ніякий закон не може мати сили,

3) Гетьман признає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його в повнім складі на затверджене Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повнім його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в раді, коли для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4) Гетьман є найвисший керувачий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5) Гетьман є верховний воєвода Української Армії та Фльоти.

6) Гетьман оголошує області на військовій, осадній або виключній стані.

7) Гетьманові належить помилуванє засуджених, полегченє кари й загальне прощанє зроблених проступних подій з касованєм проти них переслідування і визволення їх від суду й кари, а також складання державних поборів і дарованя милости в особистих випадках, коли сим не на-рушують ся нічий охоронені законом інтереси та громадянські права.

8) Накази й розпорядки Гетьмана закріплюють ся Отаман-Міністром або відповідним йому Міністром.

Про віру.

9) Передовою в Українській Державі вірою є християнська православна.

10) Всі неприналежні до православної віри громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України користують ся кождий на кождім місці свобідним відправленем їх віри й богослуженем по їх обряду.

Права й обовязки українських козаків і громадян.

11) Умови придбання прав українського козацтва та громадянства, а так само їх утраченя означають ся законом.

12) Захист Рідного Краю се обовязок кожного козака та громадянина Української Держави.

13) Українські козаки та громадяни повинні платити установлені законом податки й мита, а також відбувати повинности згідно з постановою закону.

14) Ніхто не може підлягати переслідуванню за проступне діланє иншим способом, як тільки означеним законом.

15) Ніхто не може бути затриманий під сторожею инакше, як лише у випадках, означених законом.

16) Ніхто не може бути суджений і покараний инакше, як тільки за проступні діланя, передбачені існуючими в час їх здійсненя законами.

17) Оселя кожного непорушна. Робити обшукуванє й арешт в будинку без згоди його господаря можливо не инакше, як у випадках і в порядку, означених законом.

18) Кождий український козак і громадянин має право вільно вибирати мешканє і працю, набувати й продавати майно та без заборони виїжджати за кордон Української Держави.

19) Власність непорушна. Примусове вивласненє нерухомого майна, коли се необхідно для якої-небудь державної чи громадської користи, можливо не инакше, як за відповідну платню.

20) Українські козаки та громадяни мають право робити зібраня в метах, нешкідливих законам, мирно і без зброї.

21) Кождий може в межах, установлених законом, висловлювати й писати свої думки, а так само розпоряджувати їх шляхом друку або иншими засобами.

22) Українські козаки та громадяни мають право гуртувати ся в громади й спілки в межах, непротивних законам.

Про закони.

23) Українська Держава керуєть ся на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.

24) Сила закону без виїмків обовязкова для всіх українських підданих і чужинців, що перебувають в Укр. Державі.

25) Закони, особисто видані для якої-небудь області чи частини населеня, новим загальним законом не усувають ся, коли в нім не постановлено такої відміни.

26) Закони оголошують ся для загального відома в утворенім порядку і перед оголошенем до діла не прикладають ся.

27) Після оголошеня законоти надаєть ся обовязкова сила від часу, призначеного для того в самім законі. В самім виданім законі може бути показане, як виповняти його, як проголосити, як виконати телеграфом або через куриєрів.

28) Закон не може бути скасований инакше, як тільки силою закону. Через те, поки новим законом остаточно не скасовано існуючий закон, він заховує повну свою силу.

29) Ніхто не може відмовляти ся незнанем закону, коли його оголошено існуючим порядком.

30) Закони розробляють ся в кождім Міністерстві по належності й передають ся на загальне обмірковане Раді Міністрів.

31) По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передають ся на затверджене Гетьманови.

32) Закони, які торкають ся деяких секцій, передають ся в Раду Міністрів після обговорення їх зацікавленими Міністерствами.

33) Міністрам даєть ся можливість видавати розпорядки в розвитку й поясненню законів. при чім всі такі розпорядки належать попередньому ухваленю Радою Міністрів.

Про Раду Міністрів і про Міністрів.

34) Напрямок і об'єднане праці окремих секцій по прикметам як законодавства, так і найвисшої Державної Управи складаєть ся на Раду Міністрів.

35) Кероване ділами Ради Міністрів складаєть ся на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

36) Отаман-Міністер і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державної управи. Кождий з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядки.

37) За проступні по посаді діланя Отаман-Міністер і Міністри підлягають громадській і карній відповідальности на основах, в законі означених.

Про Фінансову Раду.

38) Фінансова Рада є найвисша народна інституція для справ державного кредиту і фінансової політики.

39) Фінансова Рада складаєть ся з представників і членів, призначених Гетьманом. Крім того в склад Ради входять на правах членів: Отаман-Міністер, Міністер Фінансів і Державний Контрольор.

40) На Раду складаєть ся: 1) обмірковане часу й умов державних позичок; 2) обмірковане діл, що торкають ся державного кредиту, а також питань обороту коштів і 3) попередний, кождий раз з особистого розпорядку Гетьмана, розгляд діл по фінансовій частині, які належать вирішеню в законодатнім порядку.

41) Обміркованя Ради передають ся на перегляд Гетьмана.

Про Генеральний Суд.

42) Генеральний Суд Української Держави уявляє собою найвисшого хоронителя і захистника закону та Найвисший Суд України для справ судівництва й адміністративних.

43) Генеральний Суд оголошує до загальної відомости всі закони й накази Уряду, слідуючи за законностию їх виданя.

44) Порядкуючий Генеральний Судия та всі Генеральні Судії призначають ся Гетьманом.

Гетьман всієї України *ПАВЛО СКОРОНАДСЬКИЙ*.

Отаман Ради Міністрів *МИКОЛА УСТИМОВИЧ*.

29. цвѣтня 1918 р. Київ.

Таким чином Гетьманат став фактом доконаним. Його приготувано довший час, про що свідчить між иншим те, що Гетьман і його приклонники носили за пазухою готовий „тимчасовий державний устрій України“. Гетьман поручив сформувати перше своє правительство Миколі Устимовичеві, великому київському капіталістові. На жаль, мимо всіх зусиль не вдалось йому створити правительства, котре мало мати чисто український характер — тому, що соціялісти-федералісти відмовилися вступити до міністерства. Не маючи змоги оперти ся на поміркованих українських елементах, гетьман зробив крок на право. Справу створення кабінету взяв на себе 30. цвітня М. Василенко, член партії кадетів (конституційно-демократичної або „партії народної свободи“), український історик, доцент київського університету, бувший товариш міністра народної освіти в кабінеті Керенського. Гетьман заявив Василенкові, що кабінет не може бути правий (реакційний), що реформи необхідні, що земельна реформа мусить бути переведена в напрямі, зазначеним в гетьманській грамоті. Про поворот до минулого не може бути мови. В основу діяльності кабінету повинно бути положене національне відроджене України, одначе без тих крайностей, котрі шкодили би правильному розвитку національного життя і побуджували проти українства широкі круги інших національностей. І Василенко удав ся до соціялістів-федералістів, закликаючи їх увійти в склад нового правительства, бо в противнім разі йому прийде ся зложити кабінет з інших елементів. Соціялісти-федералісти то відмовлялися від участі в правительстві, то давали до пізнання, що треба ще подождати. Тоді Василенко зложив по своїй впадоби ліберальний кабінет з отсих осіб: М. Василенко, тимчасово заступаючий предсідника міністрів, мін. народної освіти і тимчасово виконуючий обовязки мін. загр. справ; Ф. Лизогуб, мін. внутр. справ і тимч. виконуючий обовязки мін. почт і телеграфів; А. Ржепецький, міністер фінансів; С. Гутник, мін. торговлі і промислу; Кіяніцин, міністер хліборобства; Ю. Соколовський, мін. харчових справ; Ю. Вагнер, мін. праці; др. В. Любинський, мін. нар. здоровля; В. Бутенко, мін. шляхів; проф. М. Чубинський, мін. справедливости; проф. Г. Афанасів, держ. контрольор; М. Гіжицький, держ. секретар; полк. ген. штабу А. Слівінський обняв тимчасово управу військового міністерства. Вже в кілька днів після зложення кабінету провід Ради міністрів обняв Ф. Лизогуб, задержуючи й портфель мін. внутрішних справ. Слівінського заступив в управі військ. міністерством отаман Лігнав.

Найвисша власть, військова диктатура з всіми признаками монархічної влади опинила ся в руках Павла Скоропадського, що назвав себе „гетьманом всієї України“. Скоропадський, гетьманський нащадок (в простій лінії від Василя Скоропадського, брата гетьмана Івана), родив ся 1876 р. Освіту одержав в пазькім корпусі. По його скінченню став офіциром в ляйбгвардії кавалергардського полку. Подорожував по Европі, був довший час у Франції, в Італії і в Греції. Інтересував ся культурою старинних народів. В його домі живі були українсько-козацькі традиції. Його приятелем довший час був поміщик Петро Дорошенко, дядько відомого Дмитра Дорошенка, що теж зберігав глибоку пошану до козацької доби з її гетьманами і українським панством. Сю любов і подив до славної минувшини збудив він і в Скоропадськім. „Гетьман всієї України“ був якийсь час царським адютантом. Одначе двірське жите, а особливо двірські інтриги не притягали його; тому вернув до полку. В часі російсько-японської війни перенесено його в забайкальський козацький полк, якого небавом став командантом. В короткім часі став генерал-майором і командантом ляйбгвардії в кавалергардськім полку. На війну в р. 1914. виступив Скоропадський з першою гвардійською бригадою; його підне-

сено до генерал-поручника і віддако команду над першою гвардійською дивізією. По якимсь часі йому доручено команду 34 армійського корпусу, з яким увесь час брав участь в боях, а опісля з'українщив його. Дня

Микола Скоропадський

6. жовтня з'їзд козаків вибрав його військовим отаманом українського козачого війська. В часі большевицького наступу на Україну Скоропадський пропонував свої услуги Центр. Раді, та їх неприято, побоюючись,

щоби не проголосив себе диктатором. — Чи переворот з 29. цвітня був конечний, важко сказати, але що якийсь зворот в державнім будівництві, в соціальній політиці уряду мусів наступити, се певне. Українські партії на спільних нарадах, що відбули ся після перевороту, ствердили, що українська власть сама наближала ся до своєї корінної зміни. Се могло стати ся тим робом, що Центр. Рада розійшла ся би сама і, відігравши свою роль революційного органу, передала би владу новому правительству, побудованому на підставі ділового принципу з представників ріжних політичних партій і громадських груп. Сю свою думку про евентуальну еволюцію влади на Україні подали представники українських соціалістичних партій начальникови штабу ген. Айхгорна — ген. Гренерови. Голова делегації партій С. Єфремов додав до того, що соціалісти взяли-б участь в правительстві при умові безпереривної наслідности влади. Німці мусять числити ся з тим, що в противнім разі вони можуть бути примушені держати на Україні не 6, а 26 корпусів війська. Гренер зазначив, що поворот до Центр. Ради неможливий. Гетьмана признала вже найвисша німецька власть, та се не означає віднову монархічного принципу. Україна повинна лишити ся самостійною республікою, Гетьманови наказано, що його правительство має стояти на ґрунті укр. державности, не орієнтуючись ні в сторону Москви, ні в сторону Польщі.

Після ріжних нарад українські соціалістичні партії відмовили ся від участі в правительстві. Була се без сумніву велика помилка, бо тим самим віддавано владу над Україною елементам в більшості ворожим українській державности. Ось так між иншим з вини українських партій власть перейшла до рук октябристсько-кадетського бльоку. Переворот одних людей загнав в тюрму, других примусив стати на шлях підземної роботи, третих поставив в позицію критикуючих глядачів, а четвертих із забуття висунув на перше місце, в круг сонця влади, впливів і значіння. Коли-б переворот був відбув ся лиш заходами і силами Українців, то се ще з огляду на державне будівництво, не велике лихо. Та велике лихо в тім, що хоч деякі українські круги правого напрямку й були причасні до переворотових подій, то головну й рішачу роль відіграли в перевороті люди чужі — чужими руками, а радше штиками на некористь України. Ясно, що ті круги, яких спомагали Німці, мусіли заключити з німецькою командою якусь умову. Якого змісту — не трудно додумати ся. Знаємо певно те, що в німецькім райхстагу говорило ся про те, що гетьманське правительство обіцяло прискорити довіз поживи до Німеччини, впустити в границі держави німецьких купецьких агентів задля „вільної торгівлі“ та осібно винагородити Німців за прогнанє большевиків і пацифікацію країни. Знову нелегально видаваний орган незалежних українських соціал-демократів „Червоний Прапор“ приніс був такі точки договору гетьмана з німецькою командою: 1) парламент української держави збереть ся тільки тоді, коли се визнає можливим німецька командатура; 2) українська армія буде організувати ся тільки тоді, коли на се згодить ся німецька військова влада на Україні; 3) всі українські війська Німці обеззброюють (що й стало ся за винятком корпусу Натієва, котрий не дав себе обеззброїти); 4) Україна зобов'язуєть ся на протязі 15 літ продавати хліб лише Німцям по дешевій ціні; 5) земельна реформа буде переведена через викуп великої земельної власности і продажу її селянам і 6) на Україні заводить ся вільну торгівлю. — Настали часи диктатури. Диктувалали перш усього Німці з ген. Айхгорном, зглядно начальником його штабу ген. Гренером і німецьким послом в Київі бар. Мумом, а відтак кадети, октябристи, Москалі, тільки не Українці. Офіціальний дикта-

тор України — гетьман Павло Скоропадський став мальованою фігурою без голосу.

Через зміну правительства і державного устрою Україна не увійшла в стан ладу, порядку і спокою. Зовсім природно, проти гетьманського правительства з його арештами, тюрмою, переслідуваннями, підлеглості Німцям і Австрійцям, розпочала ся сильна агітація. Правительство мусіло боронити ся. Дня 10. мая появила ся відозва-заява нового правительства з підписами повного кабінету, в котрій уряд відпекуєть ся від роблених йому замітів. Перш усього зазначаєть ся у заяві, що гетьман не має наміру стати самодержцем. Навпаки, він відновляє і закріплює в народній свідомості думку про історичну вільність України, про народні й козацькі вольности. Не може бути мови про подавлене української національності, її мови, культури й державности. Правительство буде проводити в житє ідею дальшого всестороннього розвитку української національної культури, забезпеченя прав української мови в школі та державних і громадських організаціях і зміцненя української державности. Правительство мусить повернути спокій і лад в краю та довести до повороту умов нормальної і творчої праці. Несправедливі є також обвинуваченя правительства в службі інтересам великих земельних власників і в забутю насущних потреб селянства. Правительство приступить до виробленя пляну земельної реформи. В тім самім дусі висказував ся гетьман і поодинокі члени правительства перед кореспондентами всяких краєвих і заграничних газет. Та слова словами, а діла говорили зовсім що иншого. Дивним дивом в гетьманськїм таборі, на чолі держави й на усіх адміністративних посадах найшли ся люди, що до перевороту не тільки не брали ніякої участі в українськїм русі, але — за малими виїмками — були настроєні ворожо до українського руху взагалі. Більшість гетьманців, се-то міністрів, губерніяльних і повітових старостів, губерніяльних і повітових військових командантів та тих, що піддержували їхню політику, се перш усього російські кадети, октябристи і чорносотенці. Іронія долі привела до такого стану, що оборонці „єдиної і недеїмої“ стали керманічами українського державного житя. Правда, між гетьманцями була й невеличка група Українців. Вистане згадати, що особу гетьмана — в часах, коли він був отаманом вільного козацтва в Білій Церкві, окружав гурток людей, що називали себе тов. „Молода Україна“. Сам гетьман, без сумніву, був і почував себе Українцем. В часах большевицького заливу, коли приходилось йому скривати ся з провідними українськими діячами, в розмові з ними завжди виявляв себе приклонником самостійної України і зазначував, що надто радикальна соціяльна політика укр. соціялістів веде до руїни українську державу. Ставши гетьманом, Скоропадський не перестав виявляти себе українським меценатом і українським патриотом. В гетьманськїй канцелярії панувала українська мова, російським офіцирам, а також всяким урядовцям видано приказ до чотирох місяців вивчити українську мову під загрозою втрати державної посади. Бажанє гетьмана довести до автокефалії української православної церкви теж вказувало на рішучу постанову під кожним оглядом вдержати самостійність України. Одначе багато фактів говорило щось противне. Гетьманське правительство вело свою окрему політику, не оглядаючись на бажаня гетьмана. В українських державних установах засіли бувші російські старорежимні урядовці, „Союзъ русскаго народа“ явно й відкрито вів свою протиукраїнську агітацію. Офіцирські товариства, що ставили собі метою відбудову єдиної російської монархії, могли свобідно розвивати ся. Привернено теж стару поліцію, в столиці й на провінції йшли безнастанні масові арешти української інтелігенції, селян і робітників. Російсько-кадетські замисли найшли собі широку основу для діяльности

на Україні та здобули повну свободу рухів — саме тоді, коли український політичний рух переслідувано й нищено. На с'їм місці годить ся згадати про з'їзд кадетської партії на Україні, який відбув ся в днях 8—11 мая. Партія, три представники котрої засідали в гетьманському правительстві, ігноруючо-негативно ставила ся до України і української державности. Над всім, що говорило ся там, панувала всесильна об'єднательна думка. Серед кадетських промов і дискусій можна була почути такі дивоглядні вислови, як: „...я сообственно не знаю, что панімають под терміном „Україна“. Основною метою партії являеть ся: „...взстановленіє єдінства Расії і обезпеченіє вазможности єя палетическаво і хазяйственнаво развітія“. Навіть гетьманський міністер Гутник в промові висловив ся, що він не знає, що таке гетьманська власть. Бувший член Центр. Ради Крупнов називав попередню українську владу „хищніческою“ і „насільственною“. Тільки Василенко і Ржепецький, теж члени гетьм. кабінету, тоді не так ярко протиставили ся українській державній думці. А треба мати на увазі, що кадети не зачисляли себе до правих (реакційних) партій, Щож думати про інші партії, котрі через якусь химерну насмішку долі найшли ся в гетьм. коаліції? В дальшій розвою подій ми бачили такі аномальности, що Україна стала прибіжищем чорної сотні. В столиці України найшли ся провідники російських кадетів — Мілюков і Вінавер, котрі Київ намагали ся зробити своєю операційною базою.

Слідом за з'їздом кадетів відбув ся в Києві в днях 15.—18. мая з'їзд представників промисловости, торгу, фінансів та сільського господарства на Україні. Метою з'їзду було перш усього обговоренє господарських справ, одначе й політичний момент був досить виразно зазначений. Багато говорило ся про любов до України, про оборону культури, та головним їх змаганєм було прикласти усі сили задля того, щоб землю залишено в їх руках. Все-ж таки промисловці і великі власники в справі української державности пішли крок далі, як кадети. Майже всі промовці (здебільшого про людське око!) стояли на ґрунті української самостійної державности. За журбою про вдержанє і, розуміеть ся, побільшенє своїх материяльних дібр — вони розгубили свою мрію про „єдїную, недеїлімую“.

Спираючись на такі групи і верстви становиско гетьмана аж до останних його днів було досить невиразне. На початку Гетьманату можна було допускати дві можливости: 1) що гетьман щиро бажає самостійности України, але через те, що ніяка справжня українська партія не годилась вести реакційної політики гетьмана, й ні одна сутоукраїнська група не могла зважитись безпощадно запродувати економічні інтереси України німецьким капіталістам і імперіялістам, тому був він приневолений оперти ся на німецькій командатурі та на поміщиках і капіталістах України, зложених з чужих Україні елементів; 2) курсувала й друга думка, що політика гетьманського уряду се курс на відбудову одної, неподільної Росії, привернення рос. монархії, що задля сього роблять ся всі можливі приготування, на всі відповідальні посади спроваджуєть ся відомих петербурських старорежимців. Під позірною українізацією держ. життя вела ся явна русифікація. Через те гетьманська політика не найшла ніде симпатії, крім поміщиків, та й то не всіх, Цікаво, що на Лівобережю заснував ся був союз українських поміщиків, котрі гостро критикували політику гетьмана, уважаючи насаджуваний ним політичний курс убійчим для української держави.

Проти одностайного фронту „гетьманців“ виступив „Український Национально-Державний Союз“. В сій політичній організації об'єднали ся чотири партії: хлібороби-демократи, соціялісти самостійники, соція-

лісти-федералісти і українські трудовики, а крім того всеукраїнська спілка залізничників, всеукраїнська поштово-телеграфічна спілка, опозиційні військові круги, а частинно ще й земства, кооперативи й українські фінансові інституції. Головна мета союзу: укріплене і збережене за всяку ціну самостійної української держави і утворенє таких соціальних відносин, при котрих могла би істнувати сильна українська держава. Союз постановив оперти ся на середне селянство й трудову інтелігенцію. Союз ставши на республіканськїм становиску, намагав ся найти вихід з Гетьманату тим робом, щоб гетьман був президентом республіки. В програмі союзу видне місце займала земельна справа. Велика земельна власність має бути знесена шляхом парцеляції, зглядно націоналізації за викупом. Союз обстоював всі здобутки революції та конституцію Центр. Ради з деякими поправками. Боротьба проти всяких спроб віднови єдиної, неділимої Росії — се начальне гасло союзу. Змагаючи до наміченої мети, союз розпочав переговори з гетьманом і начальником німецького штабу ген. Гренером. Дня 24. мая депутація союзу вручила гетьманови меморіал, в котрім піднесено дивоглядну політику гетьманського уряду. Там вказано між иншим на те, що гетьманський кабінет є неукраїнський по своїм складі і політичній орієнтації. В кабінет міністрів не увійшли представники українських партій і українських громадських груп, тільки російські кадети, октябристи та представники тих громадських неукраїнських груп, котрі завжди ворожо ставились до українського руху й української державности. Сї партії і групи вславились на Україні своєю обрусительною антидемократичною діяльністю і покликанє їх до власти збуджує серед мас недовіре до гетьманського уряду. На Україні поширив свою протидержавну й протіукраїнську діяльність „Рускій Союз“, що мобілізує всі темні сили для віднови „єдиної, неділимої“. Заборона з'їздів земств, міст, а особливо робітничого і селянського з'їздів — тоді, як дозволяється на з'їзди представників капіталу, торгівлі і великої земельної власности, тільки дратує широкі працюючі маси. Зміна комісарів і командантів, вязнення і слідства, настановлюванє нових урядовців з бувших жандармів і поліцейських приставів, котрі — замість бороти ся з анархією, борються з українськими інституціями, — дальше розвязуванє демократичних органів самоуправи й настановлюванє на їх місце цензових дум і земств, — все те до краю обурює всі верстви українського народу, а особливо селян. Державний лад захитаний. Єдиний вихід із сеї безвихідної ситуації створенє українського кабінету на національно-демократичній основі, з осіб української орієнтації, що мали-б повне довіре широких мас. Рівночасно із заходами у гетьмана, „Український Нац.-Держ. Союз“, дня 30. мая звернув ся осібною відозвою до німецького народу, вказуючи на важке лихоліте українського народу. Ледви український нарід скинув з себе віковічне ярмо, московський нарід своїми варварськими ордами залив територію України. Сї орди, руйнуючи Україну й вирізаючи його інтелігенцію, виразно шадили московську та жидівську колонізацію на Україні. З уступленєм московської повени і приходом німецько-австрійських — почала зростати у тих, що ненавиділи ідею Української Держави, ненависть до українського народу. Москва лі не могли переболіти втрати свого панованя над Українцями, жидівська буржуазія, що по мові зовсім засимілювала ся з Москвзями, у відокремленю від Росії бачила звуженє і скороченє своєї торговельно-промислової діяльності; в національнім і культурнім відродженю і розвитку українського народу добачували Жиди загрозу для свого визиску. Польська шляхта, маючи величезні маєтки на Україні й побоюючись їх втрати в користь українського народу, теж неприхильно поставилась до українського відродженя. Отсі три чинники хотіли-б припинити

дальший розвиток українського народу і для досягнення своїх цілей уживають різних підступів і провокацій. Згадавши Центр. Раду, її лівий характер та опісля природну реакцію в українському народі проти утопічних і шкідливих захоплень та переворот 29. цвітня, що при німецькій помочі віддав владу в державі чужинцям, союз закликав німецький народ вплинути на свою владу, щоб та не перепиняла Україні зорганізувати ся на національній основі.

Також тодішній голова київської губернської земської управи й голова управи Всеукраїнського Земського Союзу Симон Петлюра звернув ся до німецького й австро-угорського послів в Києві з представленням про нечувані вчинки військ осередних держав на Україні. В звязку з державним переворотом скрізь на Україні почались арешти й замикання в тюрму без суду та слідства українських діячів. Арештують земських гласних, членів земської управи, а є й випадки, що закривають земські інституції. Ті арешти виконують ся німецьким військом. „Я повинен заявити вам, — писалось в листі — п. Ексцеленціє, що мене дуже хвилюють сі явища і я не жду від них нічого доброго не тільки, п. Ексцеленціє, для України, але й для тої держави, висшим представником влади на Україні котрої являетесь ви“.

Всі отсі заходи не мали успіхів. Гетьман запевнював, що й кадетсько-октябристський кабінет веде національно-державну політику, німецька командатура взагалі не думала йти на ніякі уступки і з впертостію зарозумілого осла піддержувала своїх російських пупілів. Петлюра, що виступив проти арештів українських громадян, сам опинив ся в тюрмі.

Тепер слід нам приглянутись виглядови і змістови поодиноких партій, що входили в склад „Укр. Нац.-Держ. Союзу“. Найправійша і найбільш поміркована з них се українська партія хліборобів-демократів. Її програма: утворенє сильної середно-селянської власности та національно-державна політика. На чолі партії станув відомий харківський адвокат Міхновський і поміщик Шемет. Близько до партії стояли дипломатичний заступник у Відні Вяч. Липинський і відомий публіцист др. Дм. Донцов. В партії єднало ся заможнійше селянство Лівобережя і кількадесят українських поміщиків-патриотів та горстка інтелігенції. Не велика се партія. Її малочисельність пояснюєть ся тим, що більшість поміщиків і багатого, але малосвідомого селянства піддержували реакційну, а з національного боку невиразну політику гетьмана і його уряду. З другого боку більшість селянства наслідком революційного підйому придержувалась таки „Селянської Спілки“, що була під політичним проводом українських соціялістів-революціонерів. Всеж таки хлібороби-демократи вдали були добути собі сякий-такий вплив на політику гетьманського уряду.

Друга союзницька партія — соціялісти-федералісти — се чисто інтелігентська партія, зложена з поміркованої української інтелігенції. В Центр. Раді була вона представлена дуже слабо і через увесь час вела помірковану політику так в справі національній, як і соціальной. Вона все рішучо виступала проти есерівських експериментів, довгий час держала ся антангської орієнтації та була проти сепаратизму від Росії, Відомі її провідники: Єфремов, Ніковський, Шульгин, Дм. Дорошенко, Чопівський, Шелухин, Саліковський, а з молодших Корчинський і Кушнір. Після перевороту партія основно змінила ся. Від соціалізму і федералізму партії мало що лишило ся. На останнім з'їзді, що відбув ся в днях 10—12. мая, партія виразно станула на самостійницькім становищу, а також стала трохи більше радикальною в тактиці. Після перевороту гетьман предкладав партії вступити в кабінет, але партія заборонила своїм членам брати участь в гетьманському правительстві. Дм. До-

рошенка, що прийняв пост управителя міністерством закордонних справ, виключено з партії. Пізніше, як ми бачили, партія хотіла вже вступити до кабінету, та Німці на се не згоджували ся. Мета партії: створенє сильної буржуазно-демократичної укр. держави й націоналізація великої земельної власности.

Трета партія „Укр. Нац.-Держ. Союзу“ — соціялісти-самостійники. Се найбільш радикальна партія з нац.-держ. союзу. Вона складаєть ся виключно з інтелігенції і національно сьвідомого українського офіцирства. Її вплив розтягаєть ся теж на почтових і залізничних урядовців. Провідником партії був одеський лікар др. Луценко, (що пізніше згинув в бою з більшовиками). До видних і провідних членів партії зачисляють ся проф. Тимченко, Маєвський, бувший товариш військ. міністра, а опісля начальний командант галицької армії ген. Греків і Олекс. Степаненко. Се партія національно-демократичного радикалізму, по своїй психіці найбільше зближена до молодшого покоління Галичан. Вона займає найбільш непримириме становиско проти Московщини. Мета партії: сильна українська держава, піднесенє національно-революційного ентузіазму в масах і широкі соціальні реформи, котрі забезпечили би внутрішню силу укр. державі.

Четверта партія — українські трудовики, найменша що до числа, складаєть ся з горстки інтелігенції, головно з поміж кооператорів, — займає середне місце між соц. фєд. і самостійниками. Її становиско теж самостійницьке. Взагалі ріжницї між сими чотирма партіями невеликі. Довший час сподівали ся, що сї партії зіллють ся в одну національно-демократичну, партію дрібно буржуазного національного радикалізму і самостійної української державности та утворять чисто національний кабінет. Так не стало ся на велику шкоду України через невиразне становиско гетьмана, відмовну поставу Німців і ворожу акцію земельних і промислово-торговельних капіталістів.

Поза „Укр. Нац.-Держ. Союзом“ довший час стояли дві другі групи, що творять окремі течії двох українських соціялістичних партій, соціялістів-революціонерів і соціал-демократів. Переворот завдав їм найбільший удар і довів до найострійшої внутрішньої кризи, через що обі партії фактично порозпадали ся на кілька окремих груп. Найбільше потерпіли соціялісти-революціонери. Ніде правди діти, ся партія перша піднесла клич української республіки і українських суверенних установчих зборів, вона довела до проголошеня самостійности України, вона (розумієть ся при привичній у соц. партій демагогії) провела до Всеросійських Установчих Зборів 95, а до Всеукраїнської Установчої Ради 150 депутатів (70 прц. всіх депутатів з України. а 95 прц. з поміж українських депутатів), ся партія заключила берестейський мир і закликала Німців на Україну, вона гуртувала в собі значну скількість сьвідомої української інтелігенції та майже всю селянську масу. Соц.-революціонери мали абсолютну більшість у всіх земствах України. Удар на партію впав рівночасно з кількох сторін. Гетьманський уряд переслідував і арештував членів партії, партії національно-державного союзу обвинувачували її в більшовизмі та доказували, зовсім слушно, що соц. рев. привели Україну до руїни, російські партії на Україні закидували їй буржуазний сепаратизм і шовінізм, укр. соц. демократи дрібнобуржуазність. Та найбільше підірвала партію внутрішня криза. У. П. С. Р., се наймолодша українська партія, що фактично повстала на початку революції 1917 р. Основним ядром партії були гуртки української соціялістичної молоді, що виростали під впливом ідеології російського народництва. В перших трох місяцях революції вступила в ряди партії маса самостійницької молоді, що держала ся головно національно-політичної ідеології Дон-

цова, далі організатори українського селянства і вкінці велике число бу-
ших членів рос. партії соц. революціонерів, що на початку революції
стали почувати себе Українцями. І тому власне партія не могла бути су-
цільна, вона творила конгломерат ріжних відтінків і течій. Об'єднук чим
звеном партії треба вважати два гасла: переданє всієї землі в руки се-
лянства і національне вїзволенє України. Аграрний і національний ради-
калізм були тою силою, що держала в купі розбіжних людей, переважно
вихованих на чужім ідейнім підкладі. Але ті гасла були занадто широкі,
щоб надати виразну фізіономію партії, котра вправді мала спільну
програму, але не мала спільної ідеології, ні одної тактики, ні спільного
настрою. Для зрозуміння тої розбіжності годить ся згадати, що до дру-
гого партійного з'їзду, котрий відбув ся в липні 1917 р. і на яким оста-
точно усталено програму, в партії зарисували ся три головні течії: Лі-
вобережці-інтернаціоналісти, Конфедералісти і група
„Селянської Спільки“. Перші стояли більше під впливом російсь-
кого соціалізму, були прихильниками чисто клясової політики, ставили
ся негативно до всякої спільки з іншими українськими партіями, обстою-
вали соціалізацію на російський зразок, відносили ся байдужно або
навіть ворожо до самостійности й ідеї української державности, вірили,
що сучасна революція може знищити владу буржуазії, всі свої надії по-
кладали на всесвітню революцію та завзято обстоювали автономію і фе-
дерацію, поборюючи буржуазне самостійництво. Лівобережцями називали
їх тому, що їх погляди піддержували організації Харківщини і Полтав-
щини. Ядро сеї течії творили люди, що складали ся з учасників таємних
дореволюційних організацій, переважно молоді студенти та гімназисти.
Конфедералісти приписували велику вагу національному моментови, ста-
вили ся негативно до автономії і весь час підносили гасло федерації
суверенних республік та ідею українських установчих зборів і клали ве-
лику вагу на організацію українського війська. Групу „Селянської Спільки“
творили переважно старші члени партії. В національнім питаню визна-
чала ся ця група опортунізмом, дальше автономії не йшла, в земельнім
питаню обстоювала вона українську соціалізацію, рід націоналізації,
що на якийсь час зберігала дрібну індивідуальну власність і не відкидала
категорично викупу. — Боротьба між сими течіями виповнювала головний
зміст внутрішньої боротьби в партії до липневого з'їзду. Гострі непоро-
зуміння виникали головно в справі аграрній і національній. Конфедералі-
сти обстоювали федерацію в міжнародному розмірі, дві другі течії ува-
жали конфедералізм буржуазною справою. В земельнім питаню Лівобе-
режці змагали до соціалізації на російський зразок (спількове землево-
лодіне, зрівнюючий принцип, трудова норма і безвикупна конфіската
всіх земель та знищенє власности взагалі), а дві другі течії обстоювали
соціалізацію, як рід націоналізації. На другім з'їзді мимо гострих ріж-
ниць з'їзд прийняв національну програму конфедералістів і соціальну
програму Лівобережців. Таким чином партія стала носителькою аграр-
ного і національного радикалізму. Се одначе не припинило розбіжности
в партії. Для прикладу згадаю, що третя істнували й далі, а саме: на
військових з'їздах одна частина партії обстоювала потребу організації
сильної армії, тоді як друга (Лівоб.) стояла на антимилітаристичнім прин-
ципі; на селянськім з'їзді більша частина прийняла більше помірковану
земельну програму, тоді як Лівобережці обстоювали чисту соціалізацію;
підчас першої угоди з російським тимч. урядом Лівобережці і „Селян-
ська Спілька“ голосували за угодою, а конфедералісти були проти угоди;
в справі участі до Всерос. устан. зборів одна частина Центр. Комітету
партії була за бойкотом виборів, друга за участію у виборах, третя за
участію в самих зборах; одна частина обстоювала розділ компетенції

між Українськими і Всеросійськими Устан. Зборами, друга всю суверенність признавала Укр. Устан. Зборам; одна частина була за прийнятем інструкції тимч. правительства Ген. Секретариятови, друга проти; підчас боротьби з большевиками одні обстоювали радикальну боротьбу, другі змагали до згоди, одні висловлювали ся категорично проти совітської влади, другі (Лівоб.) по части піддержували її; одна частина партії була проти проголошеня самостійности, та більшість заявила ся за самостійностию; одні були проти берестейського миру, другі заключили його; за кабінету Голубовича, коли Центр. Комітет партії властиво був Центр. Радою, одні уважали політику того міністерства реакційною, другі правильною, а треті були за деякими уступками в земельній справі. Сі розбіжності підкопували дисципліну і моральний авторитет партії, але страх втратити вплив і фактичну силу доводив до того, що всякі непорозуміння вирішали ся у нутрі партії. В такім стані компромітациї своєї здатности управляти державою застав партію гетьманський переворот.

Зараз після перевороту відбув ся четвертий з'їзд партії нелегально в лісі за Києвом. На з'їзді було 80 делегатів, хоч до Київа приїхало 300. Інші не могли потрапити на місце сходин. Тепер зарисували ся дві виразні групи: українські соц. рев. і Лівобережці-інтернаціоналісти. Сі останні остро критикували політику Центр. Комітету, як: сапаратний мир, покликанє Німців і боротьбу з большевиками.. Через те партія фактично розколола ся. Одна й друга група вибрала свої окремі Центр. Комітети. За Лівобережцями, сими перелицьованими лівими російськими есерами, з деструктивним російським способом думаня, заявили ся деякі організації Харківщини, Полтавщини і Чернігівщини. Більшість організацій тих губерній і всі організації Київщини, Волині, Поділя, Херсонщини, Таврії й Катеринославщини остали при українській течії. Проти Лівобережців виступила також „Селянська Спілка“. Центр і праве крило, що після розбитя зорганізували ся наново, постановили: 1) вести боротьбу за збереженє самостійної української республіки, відкидаючи категорично анархістичні елементи із світогляду партії, 2) відносячись ворожо до німецької політики на Україні, задержати західну орієнтацію, уважаючи з'єдиненє Росії з Україною найбільшим лихом, 3) держати ся демократичного парламентаризму, негуючи совітську владу, 4) не підносити гасла соціальної революції, 5) відкинути думку Лівобережців про терор і змагати лише до всенародного зорганізованого повстаня для здобутя демократичної республіки, 6) звернути головну увагу на освідомленє мас, 7) задержати принцип соціалізації, але радикальних поглядів тримати ся тільки відносно великої земельної власности і 8) змагати до створеня буржуазно-демократичного кабінету і об'єднаня всіх демократично-національних сил для боротьби проти віднови поміщицько-кадетської гегемонії і об'єдинительних змагань з Росією. — Опісля партія приступила до нац. держ. союзу.

Українська соціал-демократична робітничка партія (У. С. Д. Р. П.) з виробленою й усталеною програмою, з виробленими й досвідними людьми, що від початку революції до кабінету Голубовича делегувала своїх членів на найвидніші місця, що досить зручно й самопевно (за виїмком початкового недоцінюваня большевицької небезпеки) кермувала державним житєм України — занадто відома, щоб довше спиняти ся над нею. Партія, збудована на принципі клясової боротьби, початково не змагала до зрвання всіх вузлів з російським пролетариятом, довго вагала ся в справі повної суверенности України, але — ставши раз на обранім шляху — консеквентно піддержувала й боролася за незалежність укр. республіки. Партія рішучо відкинула думку про нагайну владу пролетарияту, признала за революцією на Україні важність національного мо-

менту, станула на точці єднання всіх демократичних сил. Переворот завдав партії важкий удар, одначе не так дуже болючий, як укр. соц. революціонерам. Партія ніколи не думала переходити на нелегальне становиско, навпаки в половині мая відбув ся в Київі пятый конгрес, який побіч резолюцій, звязаних з робітничою політикою, ухвалив отсі резолюції в справі державної самостійности України :

„Зважаючи на те, що 1) інтереси розвитку продукційних сил на Україні та звязаного з сим розвитку клясової боротьби пролетарияту перебувають в непримиримім противорічю з імперіялістичними тенденціями російської буржуазії; 2) що боротьба російських большевиків з українською демократією показала, що й російський пролетарият не зміг ще й досі увільнити ся від впливів імперіялізму російської буржуазії і в своїм поході на Україну був лише сліпим знарядом в її руках; 3) що таким чином в сучасній Росії немає жадної кляси, на допомогу котрої в боротьбі за національно-політичну волю міг би сподівати ся український пролетарият і ціла українська демократія; 4) що при даних умовинах гасло федерації підносить ся передовсім яко шлях до реставрації „єдиної, неділимої Росії“ і найбільше в тім заінтересованими поміщицькими і буржуазними колами, — V. конгрес У. С. Д. Р. П. уважає, що необхідним при сучасних умовинах, які складали ся на Україні та в Росії, провадити рішучу боротьбу з гаслом федерації з Росією, яко з гаслом, направленим проти української революції й проти інтересів укр. пролетарияту“.

Для повноти картини треба згадати, що в днях 13. і 14. мая відбув ся в Київі Всеукраїнський територіяльний робітничий з'їзд, предметом нарад котрого були дві точки: 1) біжучий політичний момент і 2) утворенє організаційного всеукраїнського центру. Були там заступлені: укр. соц. дем., укр. соц. рев. (з „Селянською Спільною“ включно), рос. меншевики і большевики, жид. „Бунд“ і „Поалей-Ціон“. Постановлено бороти ся проти гетьманської реакції, а за 1) українською незалежною республікою (ся ухвала не вийшла щирою від усіх партій), 2) за Укр. Устан. Збори, 3) за передачу землі без викупу в руки трудового народу, 4) за широку законодавчу охорону праці, за державну контролю над виробом і восьмигодинний робочий день, 5) за повну волю коаліцій, страйків, зборів, слова та друку, 6) за непорушність демократичних органів місцевої самоуправи та усіх вольностей, проголошених третим і четвертим універсалами У. Ц. Ради і 7) за повну рівноправність національностей і нац.-персональну автономію.

В короткім представленю намітили ми головні українські партії та групи, на котрі поділило ся громадянство України. Наше представленє не вичерпує всіх напрямів і деталів. Тут знову зарисували ся два великі табори з ріжними посередними переходами. З одного боку гетьман із своїми реакціонерами і русифікаторами, зглядно „Малоросами“ за виїмком Дм. Дорошенка, Василенка і Бутенка, по другім боці український соціалістичний табір. В середині стояв початково Нац. Держ. Союз, будучи в опозиції до гетьманського режиму і змагаючи до захоплення керми в свої руки. Ніякі змаганя до компромісу між вчорашнім і нинішнім не повели ся. Україну залягла ніч чорної реакції. Тоді, як з великих вогнів революції, насталена свідомим почутєм, виходила українська нація, Україна офіціяльно дійшла до стану держави без нації. В тім сумнім і скрутнім періоді найновішої доби української історії вельми потішаючим явищем був незвичайний зріст національної свідомости серед широких народних мас. Рівнорядно з урядово-українською русифікацією йшла неурядова українська українізація. Українська газета й українська книжка найшли небувалий попит і величезне поширенє. На

цілім просторі України повстали самочинно десятки найрізноманітніших видавництв, сотки українських книгарень, що стали розсадниками української культури, укр. мови й, розуміється, українського слова. Саме тоді, коли горіли українські села, палені втихомирителями, що багнетами, й тюрмами приводили до „обиклого послушення підданих“ ясновельможного пана гетьмана, — вогонь, що відбивався луною пожежі на зорянім небі України, був одночасно тим вогнем, що прожирав скорупу темноти й безпросвітності українського народу. Се була єдина користь, спричинена переворотом.

Серед тих противних течій, напрямків, струй, все таки гетьманська влада звільна находила деяке право горожанства. Правда, становиско сутоукраїнських партій до гетьмана і його уряду відбилось в деяких місцях на селах активними виступами селянства, що гуртувалось в „Селянській Спілці“. Походжене гетьманської влади було широким народним масам, хоч вони й не захоплювались Ц. Радою в останній фазі її існування — переважно чуже. Треба було часу, щоб народ примирити з доконаним фактом.

Перед гетьманською владою станули важкі завдання: скріпити основи української державности через створення державно-адміністративного апарату, через утворення достаточної і карної армії, через упорядкування фінансової політики, через заключення миру з Росією, через нав'язання добросусідських зносин із сумежними державами, через переведення земельної реформи, через піднесення культурного рівня народу, через притягнення до державного будівництва всіх творчих елементів в державі, через заведення ладу і спокою та через відзискання втрачених або призначених на втрату земель.

Заки однак намітимо коротко дальшу діяльність гетьмана і його уряду треба зазначити політику містерій, ведену Німцями на Україні на спілку з глашатаями „єдиної, неділимої Росії“. „Спомагаючи“ українську державність, Німці одночасно почали думати й про велику Росію, котру забагли взяти в свою аренду. Щоб про се переконати ся, досить згадати про деякі справи. І так Крим, сю нерозривно зв'язану з Україною країну, постановлено „самоопреділити“, т. зн. всіма силами змагати до того, щоб Крим не належав до України. Друга справа, се справа чорноморської фльоти, котру нищено, рабовано, забирали і розбирали, щоб тільки Україна остала в найбільшій залежності від Німеччини і її аліянтів. Третя справа — справа Кубанщини, що, заселена Українцями, змагала до з'єднання з матірнім пнем. Але в головах деяких політиків, що були в порозумінні з Німеччиною, повсталала думка „юго-восточного союзу“, зложена з Донщини, Астраханщини, Ставропільщини і Кубанщини, котру силоміць впили до того союзу. До тогож саме тоді Кубанщина була в руках большевиків. Для її визволення справлено туди Алексеївців, котрі, створивши „юго-восточний союз“, мали зачати відбудову Росії. Україну, котра фактично втратила вже Бессарабію і тратила Холмщину, обмотувано різними інтригами, обмежувано її з усіх сторін, щоб тільки не допустити до її зросту і могутності. Серед таких обставин не тільки не могло бути мови про відзискання втрачених земель, але заходила небезпека дальших втрат. В зв'язку з тим поширились чутки про зречення гетьмана настоювати на створення окремої української провінції в Австрії. Як опісля виявилось, на заяву австрійського посла гр. Форґача, що Австро-Угорщина зборонюється виконати пункти тайного договору (додатку до берестейського миру), гетьман мав заявити протест з додатком, що Україна не має сили переперти свої права.

Через союз з чужими силами, без опертя на свідомий помочи і участі народу ціла українська політика безнастанно хитала ся. У внутрі

девжави кипіло. Українські кола умисно поставлено поза рамки державного будівництва, „скріплене державних основ“ продовжувало ся через насаджуване чорносотенців на найбільш відповідальних місцях. Роз'юшуване цілих партій допроваджувано до краю через неймовірні скандали. Таким політичним скандалом європейської слави був процес бувшого мін. військових справ Жуковського і тов. Гетьманська влада, видаючи німецькому воєнному судови українських горожан, не мала почуття власної гідності, ні трохи не шанувала достоїнства Рідного Краю. — Українська валюта зайшла в якийсь глухий кут. Україну засипувано керенками, совітською валютою, обвантажувано її мільярдами рублів, гроші поховано в найтайніші скритки, вкінці забракло вимінних знаків. Вистане згадати, що залізничники довший час сповняли службу, не одержуючи ніякої плати. Центр. Рада пильнійше дбала про українську валюту, прийняла запропоновану проф. Грушевським гривню за грошеву одиницю і вислала окрему комісію до Берліна для друку грошевих знаків. Гетьманське правительство, в котрім засідали самі спеціялісти, „ділові люди“, не мало іншого діла, як боротьбу з революцією і українством. Про армію йшли дуже живі балачки, але армії не творено, крім сердюцької дивізії при гетьмані, зложеної з 5.000 людей, синів багатих селян — дуків. Гетьман мав іше свої наємні відділи, складені з російських офіцирів. В міністерсстві війни йшли нарада, розроблювано пляни, розміщувано корпуси по Україні, та ані кроком не поступлено в напрямі реалізації тих плянів аж до упадку Гетьманату.

Одним прислужив ся гетьман в деякій мірі, а саме створенем двох українських університетів: в Київі й Кам'янці. Дня 5. серпня рада міністрів ухвалила перетворити український народний університет в Київі на державний з чотирма факультетами, задержуючи одночасно російський університет. Тоді наступила й постанова що до заснованя кам'янецького університету. Отворенє київського університету відбуло ся 6. жовтня, а кам'янецького 23. жовтня. Крім того полтавське товариство „Просьвіта“ постановило створити в Полтаві фільольогічний університеський виділ, що мав бути завязком третого українського університету. З припорученя правительства розпочато теж праці коло заснованя української академії наук в Київі.

На всім протязі істнованя Гетьманату вели ся мирові переговори з російською совітською республікою без жадного позитивного висліду. На основі 6-тої статі німецько-російського мирового договору (а властиво диктату), підписаного в Берестю 3. марта, Московщина зобов'язалася негайно заключити мир з Україною. В 6. статі писало ся: „Росія обов'язуєть ся негайно заключити мир з Українською Народною Республікою і признати мировий договір між сею державою та державами почвірного союзу. Українську територію негайно очистить ся від російських військ і російської червоної гвардії. Росія припиняє всяку агітацію чи пропаганду проти правительства чи публичних установ Української Нар. Республіки“. Притиснені до муру большевики 3. цьвітня звернули ся до українського правительства з мировими пропозиціями. Дня 17. цьвітня Рада народних міністрів постановила прийняти проєкт большевиків в справі мирових переговорів. Місцем переговорів запропоновано з української сторони місто Курськ. Одночасно запропоновано большевикам до переговорів: залишити переслідуване Українців на території совітської республіки, признати тимчасовими українськими консулями осіб, вибраних українськими кольоніями, дозволити Українцям переїзд на Україну і не заборонювати друку українських газет і книжок. Російська мирова делегация прибула до Курська, дожидаючи прибуття української делегациї. Тимчасом в Київі відбув ся переворот. Большевицька делегация, не ді-

ждавшись української, прибула до Київа в супроводі німецьких офіцерів. Не заставши Центр. Ради, російська делегация вступила на шлях переговорів з гетьманським правительством. Як делегати російської совітської республіки прибули Хр. Раковський (бувний провідник румунських соціялістів) і Д. Мануїльський, з українського боку генер. судія С. Шелухин. В склад української делегации входили ще Кистяківський, проф. Айхельман, Барановський, Свіцин, Лінниченко і Слівінський. Переговори почали ся 23. мая в салі засідань Малої Ради. На першу чергу прийшла справа уповноваження, опісля справа демаркаційної лінії та повернення вагонів і паровозів, забраних большевиками з України. справа переговорів відразу прийняла затяжний характер. Вкінці 12. червня підписано тимчасовий договір при спиненні боєвої акції і поворот своїх горожан до матірнього краю. Переговори затягали ся в безконечність. Большевицькі делегати придержували ся тут тої самої тактики, що Троцький в Берестю. Для внутрішньої консолідації Україні потрібні були межі і мир. Большевики, не тратячи надії на всесвітну революцію, тягли переговори в нескінченість, що їм і вдало ся. Для розмежованя України від Росії українська мирова делегация поставила етнографічний принцип з поправками, яких вимагають державні, економічні, адміністративні, географічні і національно-культурні умови. Російська делегация обстоювала принцип самоозначеня в своїм особлившій розуміню, а коли й прийняла опісля етнографічну засаду, то запропонувала таку межу, на основі котрої до совітської республіки повинні були відійти 4 повіти Волині, частина Чернигівщини, Харківщини й Катеринославщини. По сій межі до Росії відходив величезний шмат Дон. басейну, з 2 пів міль. української людности з усіми копальнями антрациту й камяного вугля. Так ішло в політичній комісії. В двох других комісіях, а саме фінансовій і економічній ставили большевики ще більш дивоглядні пропозиції. Вимоги російської делегации, щоб Україна перебрала на себе відповідальність за керенки і інші гроші, друковані совітським урядом, дальше, щоб Україна заплатила Росії втрати, які та має через повстанє незалежної української держави — тільки зводили в нівець всякі переговори. Крім того від української делегации вимагано, щоб всякі спірні питання передати до вирішеня Гагському трибуналові, що відсувало би заключенє дефінітивного миру на десятки літ, бо ні Україна ні совітська республіка покищо не є членами того трибуналу. Через се все кожного дня ставало ясно, що мирові переговори з большевиками не доведуть до ніякої мети. О се зрештою й ходило большевицьким делегатам, котрі вкінці на укр. ультимат перервали переговори і виїхали в Московщину, щоб опісля з'явити ся в Київі в характері „українських“ совіт. комісарів.

При таких внутрішніх і зовнішніх умовах відносини в державі не могла сконсолідувати ся. Єднали ся партії, але державне будівництво ні трохи не поступило вперед. Найважнійша для широких мас справа земельної реформи застрягла на мертвій точці. Зрештою, по правді гетьманське правительство не бажало собі ніякої реформи, що найбільше могло попірати добровільну парцеляцію через селянський (крестянський) банк. Засаду самостійности української держави почато нарушувати не лиш реакційно-монархічними колами, але й членами правительства. Такі факти, як богослуженя за царя Миколу II., вбитого большевиками — були ще дрібничкою супроти того, що в часі, коли гетьман при кожній нагоді деклямував про самостійність, незалежність і суверенність української держави, голова його уряду Ф. Лизогуб в часі своєї поїздки до Берліна заговорив про федерацію. А тут наступали важливі події. Велика війна двох світових бльоків — антанти і почвірного союзу — зближала ся до свого трагічного закінченя. Гетьман не знав, як поставить

ся до Сходу Європи побідна антанта, а бажав за всяку ціну вдержати ся при влади. Тому хитав ся то в один бік, то в другий.

Український Національно-Державний Союз, зложений початково із чотирох дрібнобуржуазних партій, в дальшій своїй розвою збільшився і поширив ся через вступленє в його склад соц. революціонерів і соц. демократів, так що поза ним остали лише відлѳмки крайних лівих. На його чолі станув популярний президент бувшого Секретаряту В. Винниченко. В союзі об'єднали ся не тільки партії, але й всякі культурні та професіональні організації. Таким чином союз став силою, котра при всіх бурях і поворотах колеса історії могла відіграти рішачу роль. Гетьман раз конферував з національним союзом, другий раз зносив ся з представниками „єдиної, неділимої“. В жовтні гетьман звернув ся до голови ради міністрів з листом, в котрім поручив йому приступити до розробленя закону про державний сойм, значить: гетьман бажав вступити на шлях парламентаризму. Кождий день приносив нові несподіванки. Гетьманський кабінет нащупував ґрунт під ногами, котрий був дуже хиткий. Примара монархічної Росії з'явила ся перед очима гетьманських міністрів. В половині жовтня відбує ся в Києві з'їзд чотирох дум під знаком об'єднаня всіх російських елементів для відбудованя з'єдиненої Росії в формі конституційної монархії. Група гетьманських міністрів, що станула на становиску ухвал того з'їзду, подала гетьманови записку про заграничну політику, котру підписали міністри: Василенко, Ржепецький, Гербель, Гутник, Романов, Зінківський, Колокольцов, Вагнер, держ. контр. Афанасів та держ. секр. Завадський. В записці сказано, що на передодні мирової конференції стоїть перед Україною велике завданє. В імя своєї будуччини Україна повинна явитись на конференцію з ясною програмою бажаних для неї відносин до інших держав, особливо до тих, що повстали після розпаду Росії, а з окрема до Великоросії. На думку авторів записки, до сього можна змагати двома шляхами: або будувати і зміцнювати українську державу, користуючись занепадом та безладєм в Росії — або допомогти їй стати на ноги, увійшовши в спілку з новими державами, що повстали на руїнах Росії, задля утвореня нової Росії. Записка стверджує, що екон. і всякі інші відносини вимагають обєднаня „руських держав“, частина міністрів, гетьманського кабінету радить гетьманови в напрямі обєднаня провадити зовнішню політику. Записка кінчить ся страхітями, що мовляв, як Україна стояти-ме з боку і байдужно в боротьбі з большевиками, то придбає довкола себе лютих ворогів, котрі мститись-муть на ній за те, що не допомогла руським людям повалити совітську республіку; в противнім випадку, як-що допоможе їм зібрати руські землі, може бути певна вибаченя за ту самостійницьку політику, яку вела досі. Ось так десять членів українського правительства зайняло становиско, що з погляду державного права є нічим иншим, як тільки державною зрадою. Проти сього виступила меншість кабінету, а саме: голова ради мін. Лизогуб, мін. вн. справ Кістяківський, мін. загр. справ Д. Дорошенко, мін. шляхів Бутенко і мін. здоровля Любинський. Прийшло до кризи, котра покінчила ся димісією цілого кабінету. Ф. Лизогуб одержав місію створити новий кабінет, в котрий мало увійти більше осіб певної української орієнтації. Дня 24. жовтня гетьман затвердив новий кабінет у такім складі: голова Ради мін. — Ф. Лизогуб, управляючий мін. внутр. справ — В. Рейнбот, мін. військ. справ — А. Рогоза, мін. закорд. справ — Д. Дорошенко, мін. народ. осьвіти — П. Стебницький, мін. праці — М. Славинський, мін. суд. справ — А. Вязлов, мін. ісповідань — А. Лотоцький, мін. залізниць — Б. Бутенко, мін. нар. здоровля — В. Любинський, мін. фінансів — А. Ржепецький, мін. харчових справ — С. Гербель, мін. земельних справ — В. Леонтович, мін. торг.

і промислу — С. Мерінг, держ. контрольор — Петров, держ. секр. — Завадський. З поміж членів старого кабінету остали між иншим Ржепецький і Гербель, — автори записки про „єдиную, неділимую“ на домаганє німецької команди. В рядах Нац. Союзу зродили ся нові надії, а саме, що так довго відволікана земельна реформа тепер найде свою остаточну розвязку; що скінчить ся безконтрольне панованє земельних власників і „протофісу“ (організація капіталістів); що до голосу прийде демократичний сойм, котрий дасть конституцію українській державі, згідну з духом часу; що українські діячі, заарештовані попереднім урядом, будуть випущені на волю; що українські селяни і робітники, забрані силою до Німеччини на примусові роботи за свою неблагонадійність, вернуть до Рідного Краю; що для захисту і зміцнення держави буде створена українська армія; що настане повна воля, свобода слова і друку та загалом всі громадянські свободи будуть шановані і перестерігані. Так не стало ся. Міністри Українці були майоризовані в гетьманськiм правительстві. Сам гетьман, позірно піддержуючи національно-українську струю і дальше стоячи на ґрунті державної незалежности, одночасно навязував зносини з донським отаманом Красновим і ген. добровольчеської армії Денікіном. На початку падолиста гетьман мав побаченя з Красновим. Сей останний виголосив промову до гетьмана, з котрої виразно пробивала ся дальша мета діяльности гетьмана. „Вам, ваша сьвітлосте, припав тяжкий шлях, але славний“ — говорив він. — Той славний і тяжкий шлях — се-ж ніщо инше, як збиране „руських земель“, віднова єдиної й неділимої Росії.

Всі надії завели. Національному Союзови, вичерпавши всі засоби мирних заходів задля того, щоб Україна була справді українською, не було иншого виходу, як збройно виступити до боротьби з ненависним Гетьманатом. До своєї розпорядимости мав Союз Січових Стрільців, що — зорганізувавшись наново на твердій дисципліні, тимчасом стояли в Білій Церкві. За Союзом стояли великі маси селянства із зброєю, перехованою з часів демобілізації, готові до активного виступу. Крім того організовано цілий корпус, позірно для допомоги Українцям в Галичині, а в дійсности до боротьби з реакцією. На 17. падолиста скликав Нац. Союз до Київа Український Національний Конґрес для обговореня сучасного міжнародного становиска і перспектив на будуче. Конґрес мав бути зложений на дуже широкій основі — так, щоб міг виявити справдішну думку України. Не лише державна Україна, але й Галичина, Донщина, Холмщина, Бесарабія, Чорноморщина, Кубань і Крим — мали мати своїх представників на Конґресі. Та серед найгарячіших підготовань до Конґресу, мін. внутр. справ Рейнбот відмовив дозволу на скликанє Конґресу. Тоді Національний Союз почав півявно приготовлятись до активного виступу. Дня 13. падолиста в „Українськiм клубі“ відбуло ся політичне засіданє, в котрім взяло участь багато політичних діячів та бувші члени Центр. Ради. Головні бесідники, Винниченко і Петлюра (вже випущений з тюрми), закликали українські групи проявити більшу діяльність. Разом з тим почали ся переговори української демократії з демократією инших національностей задля спільного виступу. Гетьмансько реакційний табор теж організував ся. Збирали ся наємні російські офіцери, на східній межі України стояв Денікін із своєю добровольчеською армією, на організацію котрої гетьманський уряд виасигнував 200 міл. карбованців. Реакція піднесла голову. Вже не треба було числити ся з державною незалежністю України. Прецінь у сьвітовій війні побідила антанта, союзником котрої була Росія. Сподіючись, що вже в найблизших днях повстане велика Росія, гетьман 15. падолиста усунув недавно створений кабінет, а покликав новий, зложений з самих Москалів. Одно-

часно появила ся гетьманська грамота, якою Україну злучено з Росією. У відповідь на се Национальний Союз покликав нарід до зброї. На цілій Україні загорілось повстанє проти Гетьманату. За Нац. Союзом станули Січ. Стрільці, до котрих прилучила ся сердюцька дивізія, частина бувшої бригади Натієва і залізнодорожна охорона. Нач. отаманом укр. військ став Петлюра. Республиканські укр. війська занимали міста на Правобережу, проголошуючи всюди гетьманську власть скасованою. На Лівобережу вів акцію ген. Болбочан. Тільки в Києві держав ся іще до половини грудня добровольчеський корпус, найнятий Скоропадським, під нач. командою кн. Долгорукого. Німці, зі страху перед пімстою за свої лиходійства, держали ся неутрально. В половині грудня розбито добровольчеський корпус, а гетьман і його правительство втікли за кордон.

Так ганебно закінчила ся нова Гетьманщина, одна страшна дія з великої драми „Відродженє України“.

VI. Наддністрянська Україна.

Галичина в часі війни. Австро-Угорщина і Галичина. Австрія перед упадком. Дві розвязки української справи в Галичині. Укр. Национальні Збори. Польська Ліквідаційна Комісія і Галичина. День 1. падолиста у Львові. Відозва до Українського Народу. Львів тереном боротьби. Вихід укр. військ зі Львова. Стаиславів — новий осідок укр. правительства. Організація держави. З'єдиненє українських земель.

Війна, що вибухла в серпні 1914 р., отворила перед Українцями, а головно перед Українцями австро-угорської монархії дивно оптимістичні перспективи. Сучасне покоління, що не бачило й не переживало війни, не допускало навіть в найбільш фантастичних снах, що українському народови Австро-Угорщини доведеть ся відразу вступити на довгий і тернистий шлях, засіяний кістками і сплочений кровю, закиданий згарищами і руїнами, осьвічений луною пожеж. Одночасно з тим, мало хто здогадував ся, що сій маленькій країні, Галичині, прийдець ся відіграти на протязі війни таку імпозантну роль у винесеню української справи на міжнародний політичний ринок і у твореню основ української державности. Живемо в часах найбільших політичних і соціальних потрясень, чуємо на своїм тілі і на своїй душі важкий тягар щоденних болів і турбот, живемо хвилевими вражіннями, а вухом ловимо кождий стукіт; се все не є пригоже задля зрозуміння величі, сили, імпозантности і широкої скалі переживань нашого покоління. А прецінь за пять з половиною літ пережили ми мпоговажну, ще не закінчену дробу радощів і смутків, ясної, наївної й захоплюючої віри й надії — та пригнічуючої, вбійчої знеохоти і зневіри. Гомоніли серед нас звуки бадьорих пісень про щасливу будуччину й понуро-зловіщо поносились напиви похоронних співів.

Пригадаймо в коротенькім реєстрі деякі факти: Початок війни застає Українців двоєдиної монархії з сильною вірою в центральні держави. Можна сміло сказати, що поза жмінкою тзв. москвофілів всі укр. партії заявили ся за центральними державами. Се явище було зовсім природне, бо-ж в царській імперії Українцям нічого було шукати. І в той час, коли Українці, обовязково і з власних побудів (Українські Січові Стрільці) спішили під австрійські прапори, вороги українського народу задумали пекольне діло: вигубити українську інтелігенцію, щоби з хлопською масою, позбавленою проводу, поступити по своїй вподобі. Наступила російська інвазія, котра мала свої лихі й добрі сторони. Російський уряд сотки української інтелігенції загнав в далеку Сибір, тисячі запроторив в тюрми; з другого боку Галичина, як осередок українського культурного й політичного руху, мала великий вплив на розбудженє нацио-

нальної свідомості серед російських Українців. Галицька еміграція в західно-австрійських краях, а головню у Відні, переніши переслідуваня, взяла ся за пропаганду української справи серед чужинців. В сім напрямі валичезну ролю відіграли українські публіцисти й письменники та „Союз визволеня України“ Українська воєнно-політична плятформа загально відома: український коронний край в межах Австрії та створене осібної державної одиниці із українських земель, видертих Росії. Вже тоді наші політики, у видвиганю на перше місце своєї льяольности, поповнили непростиму помилку, спираючись на роз'єднюючій засаді, між тим, коли на першім місці все і всюди мусить бути видвигане змагане до з'єднання українських земель.

Мимо сеї найбільш льяольної програми австрійське правительство ні разу не стало на шлях реалізації хоч-би частини українських домагань. Навпаки, всі обіцянки кабінету гр. Штірка служили тільки для миленя очий українських політиків, а разом з тим і українського громадянства. По російській інвазії розпочала ся друга серія арештів. Заповнили ся Талергофи, Гмінди й інші арештантсько-концентраційні табори. Адміністрація краю, ворожа українському народови, спираючись на воєнний стан, здвоєними зусиллями продовжала давню ворожу лінію супроти Українців. Одночасно видушувано від українського населеня останний гріш на ведене війни, останні запаси поживи для запровіянтованя армії. Переходячі і фронтіві війська нищили й руйнували добро населеня, цілі села зникали з лица землі, стрілецькі рови поперетинали урожайні поля. Всякі хороби і пошести, а особливо полові недуги, занесені військом, вдерли ся в здоровий організм населеня.

Серед такого, більше як нужденного, вегетованя позиція наших політичних представників була незвичайно утруднена, коли взяти на увагу ще й ту обставину, що Українці із своєю територією були завжди призначені на торг, на заплату комусь иншому. Серед таких невідрадних обставин з'явив ся 4. падолиста 1916. тзв. акт 5. падолиста, яким осередні держави проклямували утворене незалежної Польщі, а крім того Австрія проголосила відокремлене Галичини. Що до першого, то український нарід, котрий століттями змагав до свободи, повитав повстане польської держави із симпатиєю. Відокремлене Галичини було нічим иншим, як ударом в скервавлені груди українського народу. І тепер українська політика, замісь змагати до поширеня прав українського народу, була приневолена всю свою енергію звернути на відбите вимірених в нас ударів. Падолистовий акт довів до перегрупованя українського політичного представництва. Довголітний політичний провідник австрійських Українців, др. К. Левицький, відійшов в сутінь. До проводу прийшли нові люди з др. Евг. Петрушевичем на чолі. Ся переміна в нічим не змінила положеня українського народу. „Українська Парляментарна Репрезентация“ не змінила ні політичного напрямю, ні тактики. Все остало по старому — за виїмком внутрішної боротьби в лоні найбільшої галицько-української партії — національно-демократичної. Українські надії зросли значно з вибухом великої російської революції, прибираючи на змісті по заключеню берестейського миру. На основі додаткових умов між Австро-Угорщиною і Українською Народною Республікою Галичина, як невдатний твір, що повстав через споєне двох окремих частин: Великого Краківського Князівства з Князівствами Осьвенцімським і Заторським та Королівства Галичини, — мала бути поділена на свої складові частини: на польське Краківське Князівство і українське Королівство Галичини. До кінця червня 1918. мав бути переведений поділ Галичини, та австрійське правительство, як вже стільки разів, так і тепер обмануло український нарід. Австро-угорський посол в Київі гр. Форгач намовляв

гетьмана, щоб той відступив від додаткового договору, а коли се не повело ся, привичним способом австро-угорської дипломатії в короткій дорозі заявив, що Австрія не виконає прийнятого обов'язку, а своє правительство повідомив, немов-то гетьман сам не настає на виконанє.

Хоч як прикро діткнуло се український загал, одначе ніхто не попадав в чорну зневіру. Всі бачили наглядно, що Австро-Угорщина хилить ся до неминучого упадку, та що с'як чи так перед українською Галичиною стоїть красша будуччина.

Австро-Угорщина, штучно склеєна держава, як великодержава повстала з дробів ріжних народів, котрі хоронили ся під омофором австрійської династії задля оборони перед турецькою навалою. З тих національних дробів, до котрих опісля влучено деякі території по поділах Польщі, повстала велика наддунайська монархія. В новітніх часах, при змінених умовах, коли давна загроза перестала істнувати, а сучасна війна на перший плян видвигнула права народів, національні аспірації мусіли звести в нівець всякі династичні амбіції. Права народів, видвигнуті великою російською революцією — мусіли найти свою розвязку в розсадженю тих ріжнонаціональних держав, де були народи-пани і народи-раби. Мрії перетворювали ся в дійсність, зближав ся новий порядок сьвіта, опертий на відомій дефініції прав народів Вільсона, президента З'єдинених Держав. Підставою нового порядку є право самоозначеня народів. Національна територія або заселена через більшість членів даної нації має свобідно постановляти про свою долю, про свою державну приналежність. Національні меншости тої території мають мати забезпеченє своїх національних, культурних і політичних прав. Індивідуальність кожного народу мусить бути в повній пошанована. „Народи і провінції не можуть бути перекидані, як предмети або кости до гри, зпід влади одної держави під власть другої, хоч-би ходило о велику гру рівноваги сил, здискредитованої тепер по всі часи“. Зближуючий ся мир мусить бути побудований на справедливости, всякі привілеї є виключені, рівні права для всіх народів. — Ясне, що при реалізації отсих засад не могли вдержати ся при істнованю ріжнонаціональні держави. а в першій мірі Росія, Австро-Угорщина і Туреччина.

Осередні держави, як ми се вже бачили в берестейських дискусиях, обстоювали забезпеченє прав народів в рамках поодиноких держав парламентарним шляхом. Одначе таке становиско, підкріплене оружною силою почвірного союзу, захитало ся з хвилею, коли воєнне положенє змінило ся на некористь австро-німецького бльоку. Під кінець вересня англійські війська вдерли ся до Болгарії, болгарське правительство звернуло ся до антант з просьбою о завішенє зброї. Зближала ся ліквідація мілітарної могутности осередних держав. Треба було ратувати перед неминуючою катастрофою, що тільки далось би вратувати. І ось дня 1-го жовтня 1918. австрійський президент міністрів бар. Гуссарек заговорив в парламенті про автономію австрійських народів. Та се уступство правительства нікого вже не вдоволило. Кождий нарід змагав тепер вже не до куцої автономії, тільки до державности.

Австрія все ще сподівала ся тзв. австро-польської розвязки. намагаючись прилучити до польського королівства Холмщину, Підляше і Сх. Галичину. Проти торгу українськ. землями зірвав ся в Галичині однодушний протест українського народу. По всіх усядах, в містах, місточках і селах відбували ся протестуючі віча. Австрійське правительство втратило в очах Українців всякий кредит. Дійшло до того, що в Австрії вже ніхто не оглядав ся на Австрію. Не оглядав ся на неї й український нарід. Тільки частина українських політиків вірила, що прецінь побідна антанта

при умовах миру так страшно не скривдить Австрії, тому й держала ся навіть тепер тзв. австрійської орієнтації. З огляду на неясний політичний момент і такий погляд, хоч минав ся він із змаганнями укр. загалу, був в деякій мірі оправданий. В Австрії, яка, обкороєна, не могла би вже загрозувати нашому національному й соціальному розвитку, думали ті політики — з огляду на слабкість української держави — найти захист перед імперіялістичним напором найблизших сусідів. Спираючись на Вільзонівські принципи Польська Регенційна Рада дня 8. жовтня проголосила незалежну Польщу, а вже на другий день (9. X.) віденське польське коло ухвалило домаганє: „злучити (в польській державі) землі, на яких польський нарід історично й культурно має домінуюче становиско“. Такі польські домаганя не сприяли безпосередньому порозуміню між Українцями й Поляками. Порозумінє було можливе тільки під тою умовою, коли-б Поляки згодили ся на переговори на тему, як забезпечити права національних меншостей по обох боках лінії Сяну.

Остаточно в жовтні скристалізували ся думки між українським громадянством про дальшу долю Української Галичини, Буковини й північної (української) Угорщини. Як вже згадано, частина українських політиків та значний відсоток членів національно-демократичної і радикальної партій були за утворенєм з тих областей окремої самостійної держави, котра — приновлюючись до дальшого розвитку подій — увійде в склад Великої України або в федеративну звязь з новою Австрією. Друга, значно більша частина українського громадянства, а саме: укр. соц. демократична партія, більшість радикальної партії (селянство), частина нац. демократичної партії, Українські Січові Стрільці і студентство заявило ся за з'єдиненєм всіх українських земель в одній великій українській державі без застережень. За такою розвязкою української справи виступав в австрійськй парламенті пос. Семен Вітик. Українське студентство на своїм зібраню дня 13. жовтня ухвалило таку резолюцію: „Українське студентство, стоячи на ґрунті самоозначеня народів, ставить одиноко оправдане, доцільне, невідкличне і справедливе домаганє з'єдиненя всіх українських земель, заселених українським народом, в одну державну цілість, у від нікого незалежну, демократичну українську державу“. Одночасно зібранє „з великим вдоволенєм витає проклямацію незалежної Польщі, зложеної з безусловно польських земель, то значить: етнографічно польських просторів, і має повну надію, що незалежна Польща жити ме в добрих сусідських відносинах з незалежною Україною“.

На сім становиску станула теж Головна Рада галицьких, буковинських і угорських Українців в Києві, домагаючись з'єдиненя всіх українських земель в одну суверенну державу.

Тимчасом в державі відбували ся переміни, про які передтим важко було-б і подумати. Дня 16. жовтня появил ся цісарський маніфест, котрим заповідало ся перетворенє Австрії (без Угорщини!) в союз національних держав. „Австрія по волі своїх народів має стати ся союзною державою, в якій кожде племя, на области, котру воно заселює, творить свій власний державний організм“. Тимчасове заступство інтересів поодиноких народів передано в руки Національних Рад, створених з послів до державної ради кожної нації. По думці австр. правительства мали бути створені чотири національні держави: німецько-австрійська, чеська, іллірійська (полуднево-славянська) і українська. Полякам полишено свободу рішень (з огляду на 13 точку Вільзона), Трієст мав творити окреме державне тіло. Справа Босні й Герцеговини, а також румунське питанє мали стояти отверті з огляду на Угорщину, якій запо-

ручено інтегральність. Ся останна спроба ратунку Австрії не повела ся, а то тому, 1) що народи мали вже більші аспірації і засадничо самі бажали вирішувати свою долю і 2) що дня 19. жовтня австро-угорське правительство одержало відповідь Вільзона на ноту з 4. жовтня, в котрій то відповіді Вільзон відступає від автономії для народів Австро-Угорщини і в руки Чехо Словаків і Південних Славян віддає рішене про істноване наддунайської монархії. А те рішене випало некорисно для істнованя монархії.

Серед такого багатства подій збиралась Українські Национальні Збори у Львові дня 19. жовтня 1918. В передодень зборів відбула ся нарада українських парламентарних послів з Галичинн і Буковини, бувших українських соймових послів з Галичини, соймових послів з Буковини, українських членів палати панів, по трох відпоручників укр. партий і представників українською студентства, котрі утворили Українську Национальну Раду, щоби порішити правно державну будучність укр. земель Австро-Угорщини. По основній дискусії, в котрій зазначили ся дві основні, згадані нами, струї, ухвалено: „Стоячи на становищі самоозначеня народів. Українська Национальна Рада, як конституанта, постановляє:

I. Ціла етнографічна українська область в Австро Угорщині, — а з окрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученем Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини, — творять одноцільну українську територію.

II. Ся українська національна територія уконституовуєть ся отсим як українська держава. Постановляєть ся поробити приготовні заходи, щоби се рішене перевести в жите.

III. Взиваєть ся всі національні меншости на сій українській області, — причім Жидів признаєть ся за окрему національність, — щоб уконституовали ся і негайно вислали своїх представників до Української Национальної Ради в скількості, відповідаючій їх числу населеня.

IV. Українська Национальна Рада виготовить конституцію для утвореної сим способом держави на основах: загального, рівного, тайного і безпосередного права голосованя з пропорциональним заступством з правом національно-культурної автономії та з правом заступства при правительстві для національних меншостей.

V. Українська Национальна Рада жадає, щоб зорганізована отсе в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

VI. Теперішному австро-угорському міністрови заграничних справ гр. Бурянови відмовляєть ся права пересправляти іменем сеї української території“.

На другий день з'їхали ся до Львова тисячі селян, робітників і інтелігенції. Велика саля „Народного Дому“ виповнила ся тисячами делегатів. На всіх коридорах, сходах і на подвірю панував великий стиск. Довшу політичну промову виголосив президент Української Национальної Ради Евген Петрушевич. Він представив ті перепони, які в сучасній хвилі не ведуть до з'єднаня українських земель та подав ті причини, ізза яких Укр. Нац. Рада постановила поки-що проголосити окрему українську державу із земель Австро-Угорщини. Творці такої розвязки все ще вірили, що вдержить ся наддунайська монархія та що її істноване буде піддержувати побідна антанта.

Проголошене української держави прийнято з великим захопленем, одначе компромісова політична лінія українських провідних мужів, те завішуване в повітря малої держави, не стрінуло ся з радісним

прийнятем. Чуло ся наріканя із всіх сторін з такого обороту справи. Не погодились із залишенем думки про негайне злученє українських земель Австро-Угорщини з Великою Україною ні Українські Січові Стрільці, ні українське студентство, ні українська соціал-демократична партія. Вже на самім з'їзді речник тої партії Микола Ганкевич (котрого присутні стрінули холодно ізза того, що він через увесь час був більше польським, як українським соціалістом) зложив окрему заяву, що починала ся отсим уступом: „У великій історичній хвилині, коли влять ся основи старого сьвіта і на його руїнах зростає нове жите вольних, самостійних народів, що самі рішають про свою долю і будучність — Национальні Збори Українців австро-угорської держави проголошують торжественно перед цілим сьвітом, що домаганєм і цілю усіх Українців є з'єдиненє усіх українських земель, — між иншими українських земель австро-угорської держави в одну державу, що цілю наших національних змагань є — з'єдинена, вольна, самостійна українська республіка“. Того самого дня під вечір відбули ся в салі залізничників збори У. С. Д. П. На збори прибули теж націонал-демократи, радикали й представники студентства. Всі бесідники, головно селяни й робітники, рішучо обстоювали з'єдиненє українських земель. Вкінці постановлено: 1) закладати всюди „Комітети з'єднання українських земель“, 2) вибрати депутацію, зложену із заступників усіх партій та вислати до Києва із заявою злуки всіх українських земель і 3) вислати письма до всіх соціал-демократичних партій антанти і осередних держав з представленєм справи про злуку укр. земель.

Українське громадянство розколело ся на два табори. Заповідала ся гостра боротьба, котру припинили випадки, що розіграли ся в державі і в Галичині. Чехо-Словаки і Південні Славяни проголосили свої національні держави. Одночасно з тим поодинокі Национальні Ради збирали ся відкликати з фронту військо своїх територій. Італійський фронт почав хитати ся. Двоєдина монархія наближувала ся до остаточного упадку.

Польські політики, проголосивши приєднанє до Польщі тих земель, на котрих „польська культура здобула собі домінуюче становиско“, почали самочинно, не питаючи згоди українського народу на те, проводити свої пляни і на території, заселеній в переважаючій більшості укр. народом, наобласти, на котрій згідно із загально прийнятим правом самоозначеня і цісарським маніфестом була вже проголошена українська держава. Почалось з того, що Поляки постановили, також без згоди Українців, завести на всіх галицьких залізницях — замість дотепер обов'язуючої німецької мови, польську урядову мову. В тиждень по українській конституанті, дня 28. жовтня, відбули ся в Кракові наради польських послів. Там завязано Польську Ліквідаційну Комісію, якої власть мала розтягати ся теж на цілу Галичину. Таким чином польські політики, а разом з ними і велика більшість польського громадянства зігнорували факт існування Української Национальної Ради та факт проголошеня української держави. Між становиском Українців і Поляків заходила і заходить велика ріжниця. Бо коли Українці візвали національні меншости, а між ними і Поляків, до участи в новім державнім будівництві, то ті останні заперечуючи право самоозначеня народів, самі уважали себе єдино управненими рішати долю і Східної Галичини.

Наближав ся конфлікт, який мав рішити про те, хто буде господарем в українській Галичині. Обі сторони проговляли ся до активного виступу. По обох сторонах йшла жива організаційна робота. Українська Национальна Рада, зглядно її львівська делегация, змагала до того, щоби стати на шлях державного будівництва. Дня 29. жовтня утворено У к р а -

їнський Харчовий Уряд. Того-ж самого дня Укр. Нац. Рада ухвалила устав і інструкції для повітових, сільських та міських організацій У. Н. Р. На другий день У. Н. Р. рішила з огляду на становиско Польськ. Лікв. Комісії, котра візвала всі державні, краєві і громадські уряди і на українській території підлягати її влади — як органи польської держави, видати до всіх урядів в області новоутвореної української держави розпорядок, звиваючи ті уряди уважати всі зарядженя Польської Ліквідацийної Комісії за позбавлені всякої правної сили і не виконувати їх під відповідальністю перед У. Н. Радою. Поруч з тим Легіон Січових Стрільців признано за основу і завязок національної оружно́ї сили укр. держави. Всі українські полки, що оставали у звязи ц. і к. армії піддано під розпорядки Наказному Отаманови У. Н. Ради. Австрійське ліквідацийне правительство проф. Ляммаша (створене по уступленю Гуссарека) і начальну команду австр. армії візвано негайно віддати всі укр. полки до розпорядимости У. Н. Ради.

В межичасї появил ся згаданий вже обіжник Польської Ліквідацийної Комісії „до всіх урядів державних, краєвих і громадських в Галичині, Вел. Князівстві Краківськїм і на Шлеску“, в яким говорило ся про приналежність вичислених земель до Польщі і візвано їх урядувати в імени польської держави. Рівночасно повідомлено австр. правительство, намісника гр. Гуйна, всі державні уряди та правительства новоутворених національних держав про перейняте влади в Галичині Польською Лікв. Комісією. Для Галичини мав бути призначений з рамени варшавського правительства комісар в особі кн. Витовта Чарториського.

Супроти отсих кроків Польської Лікв. Комісії президия У. Н. Р. залишила шлях ухвав і постанов і намагала ся вступити на шлях фактичного перебраня влади на українській території. Під проводом др. Костя Левицького удала ся до намісника гр. Гуйна делегация У. Н. Ради, жадаючи від нього переданя влади. Сей відмовив ся, заслонюючись браком інструкцій. Таке саме становиско зайняв військовий ком. Львова ген. Пфєффер. Коли отся вістка розійшла ся у Львові офіцири Січ. Стрільців та офіцири-Українці австр. армії, що тоді перебували у Львові (на відпустці або на студиях) повідомили У. Н. Раду, що вони допоможуть Раді захопити власть у свої руки. В четвер 31. жовтня, в пізних вечірних годинах відбуло ся засіданє У. Н. Ради, на котрім назначено отамана Дмитра Вітовського командантом українських військ. Дня 1. падолиста о год. 3. рано українські офіцири удали ся до касарень 15. полку піх., 19. п. стрільців, 30. бат. стрільців і 41. зап. баталіону. Воякам подано до відома, що на українських землях Австро-Угорщини утворила ся українська держава з тимчасовою верховною владою — Укр. Нац. Радою, приказам котрої від нинішного дня вони мають повинувати ся. Офіцирів-чужинців усунено, а на їх місце назначено Українців. Відділи військ з рамени У. Н. Р. обсадили намісництво, команду міста, почту, телеграф, залізничі двірці. Намісника інтерновано, так само ген. Пфєффера. Сьому останньому опісля віддано провід над чужонаціональними відділами на території укр. держави до хвилі їх ліквідациї.

Укр. Нац. Рада, спираючись на праві самоозначеня народів і цісарським маніфєстї, змагала до перейнятя влади мирним і легальним шляхом. Коли одначе показало ся се неможливим, то наступило перебранє влади революційним способом через усуненє австрійської адміністрації. При тім ніяким чином не нарушено прав польської меншости, у Львові не інтерновано ані не арештовано ні одного Поляка; на провінції в деяких місцях відбули ся поодинокі інтернованя адміністративних урядників, та не тому, що вони здебільшого були Поляками, тільки тому, що вони являли ся представниками старої австрійської

власти, ворожій українському народові. Ніхто не допускав можливості, щоби польський нарід, котрий сам так довго боровся за свою свободу, наставляв на волю українського народу.

Дня 1. падолиста появилася отся відозва Української Національної Ради:

Український Народе!

Голосимо Тобі вість про Твоє визволене з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Укр. Держави.

Дня 19. жовтня Твоєю волею утворилася на українських землях бувшої Австро-Угорської монархії Українська Держава і її найвисша власть Укр. Нац. Рада.

З нинішнім днем Укр. Нац. Рада обняла власть в столичнім місті Львові і на цілій території Укр. Держави.

Український Народе!

Доля Української держави в Твоїх руках. Ти станеш як непобідимий мур при Українській Національній Раді і відіпреш всі ворожі замахы на Українську Державу.

Заки будуть установлені органи державної власти в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні, краєві і громадські уряди і в імени Укр. Нац. Ради виконувати власть.

Де сього ще не зроблено, дотеперішні неприхильні Укр. Державі уряди мають бути усунені.

Всі жовніри української народности підлягають від нині виключно Укр. Нац. Раді і приказам установлених нею військових властей Української Держави. Всі вони мають стати на її оборону. Українських жовнірів з фронтів відкликається отсим до рідного краю на оборону Укр. Держави.

Все здібне до оружя українське населенє має утворити боеві відділи, які або ввійдуть в склад української армії, або на місцях оберігати муть спокій і порядок, особливо мають бути оберігані залізниця, почта й телеграф.

Всім горожанам Української Держави без ріжниць народности і віроісповіданя запоручається горожанську, національну і віроісповідну рівноправність.

Національні меншости Української Держави — Поляки, Жиди і Німці — мають вислати своїх відпоручників до Української Нац. Ради.

Аж до виданя законів Української Держави обовязують дотеперішні закони, на скільки вони не стоять в противенстві до основ Укр. Держави.

Як тільки буде забезпечене і укріплене істнованє Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосередного і тайного виборчого права Установчі Збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави.

Склад утвореного Українською Національною Радою кабінету і його програму оголосить ся.

Український Народе!

Всі свої сили, все посвяти, щоб укріпити Українську Державу.

Львів 1. падолиста 1918.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА.

Осібною відозвою повідомлено населенє столиці про обняте власти.

Захопленє власти в столиці Укр. Нац. Радою випередило на кілька годин Поляків, котрі готували ся зробити те саме. Гр. Скарбек, член президиї Польської Лікв. Комісії, пізно вечером дня 31. жовтня телефонічно повідомив намісника, щоб той не важив ся передавати урядованє Українцям. До перебраня власти, на його думку, є управнена виключно польська держава, зглядно її органи. В суботу, дня 2. падолиста, явить ся у Львові генер. комісар польського правительства, котрий перейме власть в імени польської держави. По обнятю власти в столиці Українською Нац. Радою деякі польські круги виявили охоту до згоди. Дня 1. падолиста о год. 5. попол. явила ся в салі нарад У. Н. Р. депутация Краєвого Виділу під проводом маршалка Незабітовського. Провідник депутації заявив, що його обовязком було прийти тут, щоби дійти до порозуміння між українською більшостію і польською меншостію. Член депутації Домбський признав в повні по правне поступованє нової влади, зазначив, що всюди збережено лад, нїде не було виступів проти членів польської нації. З польської сторони запропоновано, щоби відбути наради в справі наладження нормального житя. Всі члени Ради заявили ся за порозумінєм. Особливо др. М. Лозинський ствердив, що Українці в останних подїях льояльно віднесли ся до Поляків, що Укр. Нац. Рада змагає до забезпеченя прав польської меншости. Плятформою всяких переговорів може бути тільки право самоозначеня народів, а з окрема право самоозначеня українського народу на українських областях бувшої Австро-Угорщини. З того часу вели ся переговори між Поляками і Українцями в льокальних справах, тому, що польська сторона уважала себе некомпетентною стати на широких основах.

Українська Нац. Рада, як вже зазначено, перебрала власть у укр. Галичині зовсім лєгально, спраючись на праві самоозначеня і на маніфесті монарха розпадаючої ся Австрії. Також що до Східної Галичини австр. правительство тоді, як не мало жадної власти, стануло на правильній точці погляду. На домаганє Польщі передати їй цілу Галичину, австр. рада міністрів дня 31. жовтня (ся вістка дійшла до Львова аж 4. падолиста) відповіла, що не піднімає нїяких замітів проти того, щоби польські області Австрії, по думці ідеї злуки польських просторів, вже тепер перейшли під польську управу, одначе невідмінною умовою сього є, що діяльність польської власти не буде розтягати ся на українські простори. Правительство признає українській нації рівне право утворити самостійний державний організм.

Слідом за Львовом пішли інші міста й місточка Східної Галичини. Українські вояки для 1. падолиста обняли у власть У. Н. Р. Коломию, Снятин, Станиславів, Жовкву, Раву руську, Золочів, Тернопіль. Опісля стихійно поширювала ся українська власть на цілій території української Галичини. Тільки в нафтовій області Борислава, скупчені нафтові робітники із західної Галичини і Польського Королівства створили військові озброєні відділи для перепиненя Українцям обняти там власть. Та по кількох днях ізза недостачі поживи польський озброєний відділ

покинув Борислав і відійшов на захід. Найтяжша доля судила ся Перемишлеви, що — положений на окраїнах української етнографічної території — міг кожної хвилі улягти польській перевазі. Командант твердирі ген. Пухальський (Поляк) хотів віддати Перемишль польським властям, та загрожений 9. полком, що стояв в Журавиці, занехав сю думку. Дальший розвій подій в Перемишлі, по представленням польської преси („*Wiek Nowy*“ з 27. падолиста) представляв ся так: Дня 2. падолиста заключено угоду між українськими і польськими представниками, котра упорядковувала взаємовідносини в місті на основі рівноуправлення. Та польські легіоністи мимо того зайняли військові об'єкти. Ген. Пухальський зберіг нейтральне становище, за те полк. Сікорський розпочав широку організаційну акцію. Українці поводити ся спокійно, одначе супроти зломання угоди противною стороною дня 5. падолиста зайняли Перемишль в своє посіданє. Ген. Пухальський попав в полон, полк. Сікорського арештовано, та йому пощастило видістатися на Засяне. Звідси висилає він письмо до Укр. Нац. Ради, в котрім протестує проти мнимого зривання умови Українцями, жадає випущення з полону польських офіцерів і жовнірів та пропонує вдержанє лінії Сяну — як демаркаційної лінії. Ген. Пухальський взиває полк. Сікорського віддати Засяне, зложити зброю і ждати дальших приказів. Сього приказу не виконано. Мимо того Українці не зійшли з дороги переговорів і мирного поладнання конфлікту. Відбула ся спільна українсько-польська конференція, виміняно заложників і заключено розєм. Полк. Сікорський подав ся на захід. В Кракові розпочала ся організація підмоги для Перемишля. Після того панцирний поїзд з артилерією під проводом Стахевича йде на Перемишль. Українцям ставить ся ультимат, а коли ті не дають відповіді, польська сила вдаряє на місто і бере його. Угоді Українці, котрі в сподіваню мирної розв'язки навіть не висадили мостів на Сяні, а саме: др. Т. Кормош, др. В. Загайкевич, проф. Сабат і ин. мандрують в польський полон, а опісля до Домб'я.

Така сама доля стрінула і Чернівці з боку Румунів. Початково Делегация У. Н. Р. в Чернівцях погодилась була з буковинсько-румунською Нац. Радою під проводом пос. Ончула що-до розмежованя Буковини згідно з етнографічним принципом. На тій основі Черновецька Делегация У. Н. Р. перейняла під свою владу Чернівці та українські повіти Буковини. Згодом між буковинськими Румунами взяла верх ворожа Українцям, імперіялістична партия Фльондора, котра покликала на Буковину державно-румунські війська. Всякий спротив сим анексіоністичним забаганкам був неможливий, бо частини 41. і 24. піх. полків чужинецькі команди тих формаций перш усього скермували на грабунок військового майна, а опісля вже здеморалізованих розпустили домів. Румунські війська обсадили цілу Буковину і назначили свою адміністрацію. В обсаді Чернівців Румунами брали участь також польські легіонери. Румунська окупація Буковини триває до нинішнього дня.

Тимчасом у Львові настав воєнний стан. День 1. падолиста минув розмірно спокійно. На другий день в деяких сторонах міста залунали крісові вистріли. В околицях головного двірця з'явили ся польські озброєні відділи, зложені з легіонерів і цивільних осіб. Супроти того отаман Вітовський оголосив у Львові стан облоги. Також з вікон поодиноких домів і з дахів падали стріли на українське військо. Житє у Львові замерло, вулицями снували ся тільки військові патрулі, населенє поховало ся в хатах. Український відділ уступив з головного двірця. Польські відділи поширили свій операційний терен. По кількох днях усталила ся в середині міста формальна боєва лінія. Польські відділи зайняли західну часть міста, українські середмістє і східну частину. Львів став тереном

завзятої боротьби. До крісових і машинових стрілів прибула небавом і артилерія.

Всякі змаганя припинити воєнні діланя не довели до бажаного успіху. Започатковані переговори між інтересованими сторонами проволікали ся в безконечність. Польські делегати безнастанно змінювали умови мирної полагоди конфлікту, висуваючи все нові домаганя, метою котрих було звести в нівець українську державність. В дійсности польські делегати з розмислом протягали переговори, дожидаючи підмоги із заходу. Укр. Нац. Рада візвала нарід до вступлення у військові ряди. Управа укр. соц. дем. партії апелювала до робітників Львова, щоби не дала ся звести зі шляху пролетарської думки. Та инакше говорили провідники польських соціялістів, котрі не могли навіть допустити думки про зміну відносин в бувшій „краю“. Також Укр. Нац. Рада звернула ся окремою відозвою до польських горожан, апелюючи до їх національного сумління, щоби не ставали поперек змагань українського народу до волі і свободи. Всі ці голоси проминали безслідно. В центрі міста і на його окраїнах шалів завзятий бій. Днями і ночами лунали крісові сальви, важкі артилерійські стрільна торощили міцні мури. Колись спокійне місто перемінило ся в пекло. Лила ся кров, боротьба коштувала багато жертв. Голод розпаношив ся у Львові, а особливо на боєвій лінії. З гуманітарних зглядів для 18. падолиста заключено завішене оружя на 48 годин, опісля продовжене ще на один день. Саме в тім часі Поляки одержали сильну підмогу із заходу. По зайняттю Перемишля польські панцирні поїзди сформували слабо обсажену залізничу лінію Перемишль—Львів і дня 21. падолиста приступили до бою у Львові. Українські сили, змаргані тритижневою виснажуючою боротьбою в непривичних умовах боротьби, були за слабі, щоби оперти ся свіжим боєвим формациям при ворожій поставі польського населеня міста. Українському військови грозило окружене. Тому в ночі з 21. на 22. падолиста українські формации вийшли зі Львова в східнім і північнім напрямі. У Львові вся власть перейшла до Поляків, котрі створили тут „Польський Правлячий Комітет“, котрого власть мала розтягати ся на цілу Східну Галичину, а фактично розтягала ся на місто Львів.

З днем 1. падолиста Укр. Нац. Рада фактично і урядово перебрала власть в Східній Галичині. Урядовий акт передачі влади підписав в імени ц. к. правительства віцепрезидент намісництва Володимир Децикевич, в руки котрого кілька годин передше зложив свою власть інтернований намісник. Так само наступила урядова передача влади з боку ген. Пфєффера, президента поліції і інших представників австрійського уряду. Таким чином У. Н. Рада і правно і фактично стала спадкоємцем бувшого суверена українських областей Австрії. Проголошена дня 19. жовтня 1918. р. Українська Держава стала тепер державою в розуміню міжнародного права, посідаючи простір (близше означений законом з 13. падолиста), населене і фактичну (та правну) власть.

Львівська доба діяльности У. Н. Ради обнимає головним чином ті справи, що їх вимагала біжуча хвиля, отже організація тимчасової адміністрації, організація війська, проживні справи, нотифікація національним державам про створене Української Держави на українських областях Австро-Угорщини.

Через воєнну акцію у Львові здержало ся початково утворене уряду. Початково У. Н. Р. була заразом і законодавчим і виконуючим органом. Розумієть ся, се досить утруднювало державне будівництво. Взагалі недостачу езекутиви від 1. падолиста, треба уважати значною помилкою з боку У. Н. Р. і її президії. Аж значно пізніше голова Ради др. Кость Левицький одержав припоручене створити правительство під

назвою Тимчасового Державного Секретаряту Західно-Української Держави, відповідального перед Українською Національною Радою. В склад уряду зложеного 9. падолиста увійшли; голова і секретар фінансових справ — др. Кость Левицький, секретар внутрішніх справ — др. Льонгин Цегельський, секр. заграничних справ — др. Василь Панейко, секр. торгівлі і промислу — Ярослав Литвинович, секр. віроісповідань і завідуючий секр. освіти — Олександр Барвінський, секр. суспільного здоровля — др. Іван Куровець, секр. військ. справ — полк. Дмитро Вітовський, секр. праці і суспільної опіки — Антін Чернецький, секр. публичних робіт — др. Іван Макух, секр. земельних справ — др. Степан Баран, секр. судівництва — др. Сидір Голубович, секр. шляхів — Іван Мирон, секр. почт і телеграфів — Олександр Пісецький. В склад Державного Секретаряту входив іще голова Українського Харчового Уряду.

На другий день о год. 10. рано перед зложенем приреченя Державним Секретарятом повна Укр. Нац. Рада змагаючи до здійсненя ідеалу цілої нації, прийняла одноголосно отсе внесене д-ра Ром. Перфецького: „Українська Національна Рада, як найвисша власть українських земель бувшої австро-угорської монархії в змаганю до здійсненя національного ідеалу всього українського народу, поручає Державному Секретарятові поробити потрібні заходи для з'єдиненя всіх українських земель в одну державу“. Ось так те важене слово, котре мало бути сказане перед цілим сьвітом дня 19. жовтня, вийшло як однодушна постанова дня 10. падолиста. Після ухваленя наведеного в горі внесеня в передавдиєнциональній салі намісництва відбуло ся запряжене Держ. Секретаряту.

Законодатна діяльність Укр. Нац. Ради розпочала ся ухваленем тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії.*) Другим з ряду законом був

*) Ухвалений дня 13. падолиста закон звучить:

Артикул I.

Назва.

Держава проголошена на підставі права самоозначеня народів Українською Національною Радою дня 14. жовтня 1918 р., обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву: **Західно-українська Народна Республіка.**

Артикул II.

Границі.

Простір Західно-української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковиною, та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спіш, Шаріш, Земпін, Уг, Белег, Угоча і Марамарош, — як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга (Etnographische Karte des österreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k. k. Direktion der administrativen Statistik, Wien 1855, Maasstab 1:864000).

Артикул III.

Державна суверенність.

Отся державна територія творить самостійну Західно-українську Народну Республіку.

Артикул IV.

Державне заступництво.

Права влади іменем Західно-української Народної Республіки виконує весь її нарід через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього, тайного і пропорціонального права голосованя без ріжницї пола. На сій самій

„тимчасовий закон про адміністрацію Західно-української Народної Республіки“, ухвалений 16. листопада. Під кінець львівського періоду Укр. Нац. Ради ухвалено закон про судівництво, якого однак вже не можна було оголосити. З днем 21. листопада перестала функціонувати Укр. Нац. Рада аж до 3. січня 1919 р., коли вона зібрала ся в новім тимчасовім державнім центрі — Станиславові.

По виході із столиці українських військ настали у Львові важкі часи, а невимовно важкі для укр. населення столиці.

Державна організація на ширшу скалю почала ся після перенесення осідку правительства. Державний Секретаріят з більшістю членів У. Н. Р. удав ся початково до Тернополя, а опісля переніс ся до Станиславова, котре то місто з огляду на своє центральне положенє, на важний залізничий вузол і свою чисто українську околицю більше надавало ся на тимчасовий осідок. Аж тепер Державний Секретаріят, далеко від воєнного гуку, міг зайняти ся організацією держави. Праця уряду була звернена перш усього на створенє сильної і карної армії. І треба сказати, що мимо невимовно важких обставин, мимо того, що через територію держави день в день перетягали залізницями і битими шляхами тисячі й тисячі чужонаціональних вояків (з України) та українських і російських полонених (з Угорщини, Австрії і Німеччини), мимо несприятливих відносин у нутрі держави, мимо ворожої агітації, мимо неналадженної державної машини і недостачі фінансових засобів — утворено 100-тисячну армію, що з великою посвятою, скупю зодягнена — через сім місяців героїськи боролася на західнім і большевицьким фронтах, а тепер стоїть у нерівній боротьбі з добровольчеською армією.

Другим завданєм Державного Секретаріату було створенє держ. адміністрації. Ся задача теж була незвичайно важка з огляду, що попередня адміністрація була в чужих руках. Вже-ж таки завдяки енергії секр. внутр. справ др. Івана Макуха скоро наладжено адміністраційну машину. Пізнійше утворено також всі інші інстанції для поодиноких державних ділів. Досить тяжко йшло упорядкованє фінансових справ, однак й на сім полі давали собі раду.

Українська преса скількостево зросла і поширила ся. Майже в кождім місті появляла ся українська газета. Крім питань, що їх видвигала хвиля, одно з перших місць зайняла справа злуки всіх українських земель. Дня 3. січня 1919. перший раз в Станиславові зійшла ся Укр. Нац. Рада, передпарламент Західно-української Народної Республіки. Там явив ся дійсний голова Ради др. Євген Петрушевич. На засіданю Ради през. Петрушевич зреферував справу з'єдиненя обох українських республік. Справу віддано заграничній комісії, котра прийшла з внесенєм невідкличної злуки. Референт С. Вітик предложив резолюцію комісії з тим, що з огляду на окремі культурні й економічні відносини та ріжну минувшину західна область мусить одержати територіяльну автономію. Закон про злуку ухвалено одноголосно. Після того заявив през. Петрушевич: „Ухвалений закон полишить ся в нашій історії одною з найкрасших карт. По лінії з'єдиненя не було між нами двох гадок. Сьогоднішній

основі мають бути вибрані Установчі Збори Західно-української Народної Республіки. До часу зібраня Установчих Зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріят.

Артикул V.

Герб і прапор.

Гербом Західно-української Народної Республіки є: Золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. Державна печать має довкола гербу напись: Західно-українська Народна Республіка.

крок піднесе нашого духа і скріпить наші сили. Від сьогоднішнього дня існує лише одна Українська Народна Республіка. Нехай вона живе!”

По доконаній ухвалі витав Укр. Нац. Раду в імені Наддніпрянської України Р. Трохименко. Велика радість панує всюди, що по довгих століттях розлуки наступила злука. „...ми є одно тіло, одна душа, ваша перемога є наша, а ваша туга і біль — є наша туга і біль, наша історична судьба мусить бути вашою, а ваша нашою“. Також явилися заступники Закарпатської України. Один з них говорив про біль і терпіння українського закарпатського народу: „Ми ваші братя, що були під пануванням ворога, прийшли сюди, щоб ви дали нам раду. І ми дістали свободу і хочемо збудувати славу будучину. Одноголосно ми голосили, щоби українські квіти леліли на Карпатах, щоби кождий Українець жив

По ухвалі з'єднання. — Перед гот. „Австрія“ осідком У. Н. Р. в Станиславові.

славно під одною з'єдиненою Україною. Наше серце тягне до України. Поможіть нам! Вам братню руку подаємо. Нехай живе одна одностайна Україна!” Сього голосу послушали галицькі Українці і вислали кілька військових відділів для обсади Закарпатської України, та через імперіялістичні замисли Чехів і Румунів не довелось привести до успішного кінця приєднане Закарпаття.

Державний Секретаріят, створений у Львові з днем опущення Львова здекомплетовано, бо кількох секретарів остало у Львові. Пізніше уступив і през. Секретаріату др. Кость Левицький. Тимчасове заступство по ній обняв др. Сидір Голубович. На першій сесії Укр. Н. Ради в Станиславові вибрано новий міністеріяльний кабінет в такім складі: мін. през. і мін. фінансів: др. Сидір Голубович, мін. внутр. справ: др. Ів. Макух, мін. освіти і віроісп.: др. Артимович, мін. шляхів: інж. Ів. Мирон, мін. почт і телегр.: інж. Казанович, мін. земельн. справ: др. Степан Баран (опісля Мих. Мартинець), мін. військових справ: Дм. Вітовський (опісля шеф ген. штабу Курманович). Завданем сього міністерства було практичне перевдене з'єднання обох республік, а зрештою воно фунгувало як

уряд автономної частини Укр. Нар. Республіки. Ся західна частина України одержала офіційну назву: Західна Область Української Народної Республіки. Від хвилі з'єдинена, проголошеного небавом сьвяточно в Києві, дальша доля західних українських земель вяжеть з долею цілої України.

VII. Закарпатська Україна.

З минулого Закарпатської України. Пробуджене. Перші домаганя. „Руська Країна“. Закарпатська Україна бажає з'єдиненя з Великою Україною. Чехи і Закарпатська Україна. Проклямація ген. Еннока. Дві струї на Закарпатю. Депутація у през. Масарика. Автономія в Чехо-Словаччині.

На Закарпатській Україні живе до 600 тисяч Українців, званих Руснаками, що творять частину великого українського народу. До XVI. ст. жили закарпатські Українці в північній Угорщині вільними людьми, мали значну автономію, доступали великих почестий на королівськїм дворі. В XVI. почали Мадяри витискати всі немадярські народности, а між ними головно Українців, з важнійших урядів. Згодом почали ся переслідуваня Українців ізза їх православної віри. Нічого не помогла й церковна унія. Латинські єпископи безнастанно вмїшували ся в діла української церкви, а правительство постійно переслідувало українське населенє. Сей стан змінив ся значно на ліпше за володїня Марії Тереси і Йосифа II. Перша причинила ся до встановленя самостійної Мукачівської єпархії, заснувала теологічний музей, подарувала поєзуїтський монастир на катедральний собор та зрівнала українське духовенство з латинським. В р. 1774. засновано у Відні генеральну гр. кат. духовну семинарію, в котрій Закарпатським Українцям признано 12 місць. Таким чином Українці одержали можність черпати знанє в центрі держави. Около р. 1750. засновано в Мукачеві богословську школу, де вчено по славяно-руськи. Між тодішними угорськими Українцями розпочав ся живий науковий рух. Вони не тільки мали відповідні сили для вихованя своєї молодї, але достарчували їх і для Галичини, а навіть для Росії. В історії російського шкільництва і російської науки значне місце займають такі імена, як: Балудянський, Венелін, Гуца, Орлай, Іван Земанчик, Петро Лодій. Крім віденської, угорські Українці виховували ся і у львівській семинарії, в котрій бували навіть ректорами. Здавало ся, що Закарпатська Україна буде значним культурним осередком. Із заснованєм мадярської Академії Наук в Пешті 1825 р., почали Мадяри виробляти свою народну мову та вводити її в уряди. Від тоді датують ся мадярські змаганя до політичної відрубности, від тоді почала ся теж на добре мадяризация. В році 1844. мадярський сойм ухвалив закон, на основі котрого введено мадярську мову у всіх краях угорської корони, отже і на Закарпатській Україні.

В році 1848. вибухла мадярська революція. Більшість Українців стала по стороні австрійського уряду. По здавленю революції австрійський уряд почав прихильнійше ставитись до Українців. Дня 19. жовтня 1849 р. депутація угорських Українців вручила цісареві петицію з домаганями, щоби 1) введено в жите австрійську конституцію з 4. марта 1849 р., 2) признано угорським Українцям відрубну політичну територію, 3) розмежовано адміністраційні округи на етнографічні округи без огляду на попередний поділ Угорщини на комітати, 4) основано українські народні школи, гімназії, українську правничу академію в Унгварі і перемінено львівський університет на український, 5) узгляднювано Українців при обсаді урядів та не допускано до урядів в українських околицях та-

ких урядників, що не знають української мови, 6) видавано українську уряд. газету, 7) щоби вільно було друкувати книжки кирилицею, 8) зрівнано українських урядників, священників, учителів з особами того-ж стану інших національностей, 9) узгляднено Українців при авансі в армії та обсаджено Українцями деякі посади при головнім правительстві у Відні і 10) заведено українських духовників при укр. полках.

Невеличка частина тих домагань була сповнена. В многих місцевостях заведено двоклясові народні школи з українською викладовою мовою, а також недільні школи для дорослих. В інших місцевостях заведено парохіяльні школи, де знов добрими вчителями були дяки. Уряд іменував Адольфа Добрянського, що передтим був військовим комісаром при російській армії, наджупаном чотирох українських комітетів з осідком в Унгварі. Сей завів в урядах українську мову, обсадив багато урядів українськими семинаристами, в гімназіях почато викладати деякі предмети по українськи. Його організаторський талан привів то життя цілу Закарпатську Україну, що й зовні прийняла український вигляд. Та небавом через свої русофільські погляди слав він урядови невігідний. Настали часи ери Байста, з Мадярами замирено, наступив дуалізм. Мадяри взяли під ноги всіх своїх противників з 1848 р., а головно Українців, на котрих зганяли всю свою ненависть до Москалів. Почало ся плянове і бруталне нищенє українського елементу. Народ попав в руїну і темноту. Мадярський уряд деморалізував і вкінці довів до цілковитого етичного здичня угро-українську інтелігенцію, а в першій мірі духовенство. Мадяризаційний похід не перебирав в ніяких середниках. Уряд створив окремий фонд на цілі мадяризації, з котрого виплачувало ся „нагороди“ перевертням і мадяронам. В церквах загомонила мадярська мова, котрої народ не розумів, в шлолах заведено теж мадярську мову. Назви сіл і місточок, а навіть імена й назвиска осіб українського походження перемінено на дивоглядну мадярщину. В українські села наслано мадярську гвардію, угорських Жидів, що економічно, культурно й етично нищили українського селянина, доводячи його до жебрачої тсрби або до стану худоби. Наслідком сього була застрашаюча еміграція до Америки, де знов угро-українські робітники підпадали під вплив російсько-православних місій.

Не було ніякого виходу з сього безпросьвітнього положення. Кожде змаганє до сьвітла безпощадно здавлював угорський уряд. З найновіших часів годить ся пригадати процес в Марамарошськїм Сиготї, де мучено і суджено нещасних селян ніби-то за російсько-православну пропаганду. Тимчасом пізнійше виявило ся, що страшні книжки, котрі мали поширювати російський вплив, були творами Квітки, Стороженка, Шевченка і т. п.

Війна застала Закарпатську Україну в глибокій знемозі. Обдерта, зруйнована, ограблена із всіх признаков національного життя — коротала важкі дні. Одначе кожда стріча з новими людьми (напр. з Січов. Стрільцями, що перебували там якийсь час) викликала в тамошнім населеню відрухи пробудження. Мадярський уряд дуже пильно стежив за тим, щоби відсепарувати Закарпатську Україну від всяких впливів. Не допускало ся ні одной української газети, навіть літературної, людей, що бажали започаткувати просьвітну роботу, арештовано або висилано за границі держави. За те уряд за свої гроші аранжував ріжні зібраня, на котрих проголошувало ся, що Руснаки мають одно бажанє: як найскорше стати Мадярами.

Почутє своєї національної окремішности і звязку з цілим українським народом не заникало там ніколи. На Національні Збори у Львові, дня 19. жовтня 1918 р., угорські Українці прислали розпучливе письмо,

в котрім між иншим писало ся таке: „Ви самі добре знаєте, які ми пригнічені. Забрали від нас все: календар, азбуку, школи, газети та ще й мову. В народних школах від 6 літ учать по малярськи. В середних школах і учительських семінаріях ні сліду української мови. А навіть і в духовних семінаріях не вчать нічого по руськи. Сьвященники не знають ні говорити, ні читати по руськи. Лише між старими сьвящениками найдуть ся ще щиро-руські, котрі оплакують свій нарід, що так пропадає... Значить, що ви, наші рідні братя, повинні стати за нами і з'єднати з собою. Наш нарід дожидає того спасеня, щоби раз вже висвободити ся від ярма другого народу“.

Розвал Австрії, а за нею й Угорщини, розвязав уста більш, як півмільйонній масі закарпатських Українців. Дня 8. падолиста завязала ся в Пряшеві „Руська Народна Рада“, яка дня 19. падолиста відбула збори, виставляючи отсі політичні домаганя: 1) домагаєть ся в етнографічних границях права свобідного самоозначеня, 2) відповідно демократичним часам домагаєть ся повної національної свободи та хоче участи в тій самій долі, яку осягнуть инші народи Угорщини, 3) протестує проти евентуального розриву національної території, зглядно прилученя проти волі до чужих народів і 4) домагаєть ся репрезентації на мировій конференції. Таке становиско зайняли Руснаки з др. Бескидом на чолі.

На Закарпатську Україну подали ся з Лемківщини москвофільські агітатори з відомим др. Гасаєм. Вони темному народови почали обіцувати всякі достатки і спасенє в з'єдиненю з Росією, так що в одній місцевости руснацькі збори ухвалили злуку з Росією. Крім того великі апетити на Закарпатську Україну зродили ся у Чехів, що думали через Закарпатську Україну здобути безпосередне полученє з Україною, евентуально з Росією — в разі відбудови Великої Росії. През. чеської республіки в другій половині грудня в своїм посланю до чеських національних Зборів підніс, що тзв. Карпаторуси через своїх представників в Америці заявили свою готовість до злуки з чесько-словацькою республікою. Масарик надієть ся, що руський народ на Угорщині без сумніву виявить ся за сим предложенєм. Також і Мадяри не захотіли втратити сеї малої країни. В другій половині грудня угорське правительство Кароліого проголосило закон про автономію угорських Українців. З комітатів: Марамарош, Угоча, Берг і Уг має бути створена автономна країна під назв.: „Руська Країна“. Що до приналежности частин комітатів земплінського, шароського, абауйського і спишського, заселених Українцями, рішить мировий конгрес. Спільними з Угорщиною справами будуть справи: заграничні, військові, фінансові, державне горожанство, цивільне і правно-державне судівництво, господарські відносини та соціяльно-політичні справи. Законодатним органом для автономних справ буде Укр. Народна Рада, а для спільних справ міродатним чинником буде угорський сойм. Правительственным органом буде губернія, підчинена міністерству. Осідком губернатора буде Мукачів. Угорське правительство іменувало міністром для українських справ др. Ернеста Сабова, віцеміністром освіти др. Гіядора Стрипського а губернатором Августина Штефана, одначе на загал не спішило ся, щоби перевести в жите заповіджену автономію.

Мимо того серед закарпатських Українців не зникала, а навпаки змагала ся думка про злуку з Україною. Як вже було згадано в попереднім розділі, делегати закарпатських Українців були в Станиславові підчас ухваленя злуки всіх українських земель в одну республіку. І вони просили, щоби їх прилучити до себе. Дня 17. січня през. Укр. Нац. Ради др. Евген Петрушевич повідомив чехо-словацьку республіку, що українські війська обсаджать Закарпатську Україну. Тимчасом дня 21. січня 1919.

в Густі відбуло ся велике зібранє. Прибуло понад 1.500 делегатів, навіть з околиць окупованих вже Чехами, зглядно Румунами. Зібрані не хотіли нічого чути про „Руську Країну“, відмовили ся теж від злуки з Чехами, а одноголосно заявили свою волю приєднати ся до Великої України. На зборах порушувано багато справ, котрі належать до компетенції законодавною тіла. Вкінці вибрано Национальну Раду на цілу українську територію Угорщини, до котрої увійшли: як предсідник — адвокат др. Юлій Бращайко, заступники — О. Невицький, Евген Пуза і Іван Волощук, секретарі — Юлій Чучка і Василь Джумінрак, скарбник — др. Мих. Бращайко, контрольори — Юрій Такач і Василь Тенчик. Посатновлено вислати окремі делегації до Київа і Парижа, щоби заявити київському правительству і парижській конференції волю закарпатських Українців. Галицькі українські відділи в двох напрямках вступили були на територію Закарпатської України, покликані тамешним населенєм. На жаль, не повелось їм трівало прилучити ту частину української території до Української Республіки. Румуни зі сходу, а Чехи із заходу вдарили на невеличкі українські відділи, приневолюючи їх відступити до Галичини.

Найбільшу увагу на Закарпатську Україну звернули Чехи. Вони розпочали агітацію серед населеня за злукою з Чехо-Словаччиною. Агітація мала успіхи. Коли під кінець 1918 р. заносило ся на окупацію Угорщини коаліційними військами, до чеського представника в Будапешті прибула депутация з жаданєм обсади Закарпатської України чеськими військами. З сього скористали Чехи. Ставши раз на українській території, не думали її опустити, — тим більше, що Закарпатська Україна творить поміст між Чехо-Словаччиною і славянським Сходом, Чеська агітація поширила ся також між закарпатськими Українцями в Америці. Їх організація „Национальна Рада“ під проводом др. Жатковича (призначеного на голову автономного правительства Закарпатської України) перевела голосованє що до порішення долі своєї країни в Старім Сьвіті. При голосованю — коли вірити чеським звісткам — 60 прц. голосів віддано за автономією в границях чехо-словацької республіки, 20 прц. за з'єдиненєм з Україною, 3 прц. за повною незалежністю, 1 прц. за з'єдиненєм з Росією. Де поділо ся 16 прц. голосів, чеські газети не говорять. Коли вислід сього американського голосованя дійшов до Праги, чеські законодавні збори ухвалили засаду автономії в границях чеської республіки для Закарпатської України. Мирова конференція в Парижі затвердила отсе рішенє, зазначуючи з свого боку границі автономії.

Дня 19. серпня в Кошицях появила ся проклямація воєнного директора для Закарпатської України і східної Словаччини, французького ген. Еннока, проголошуюча автономію:

„Горожани Карпатської України! Чехо-словацька республіка сповняє нині свою обіцянку. Нашим бажанєм було дати вам самоуправу, що уможливила би вам поворот до нормального житя, та дала змогу задержати свою народну окремішність. Скоро на се дозволили відносини, республіка віддала цивільну адміністрацію Закарпатської України в руки др. Брейхи. Ся номінація дає вам гваранцію, що в границях чехо-словацької республіки зможете свобідно розвивати свою окремішність, свою народність, віру, мову і народні звичаї. Імя др. Брейхи означає послуп і волю. Горожани Карпатської України! Минуло вже 5 літ страшної нужди, викликаної сею війною. Тепер можете лічити сьвіжі рани і жити спокійно та працювати. Чехо-словацька республіка, що вірно держить свої благородні принципи, подає вам отсим братну руку. Спішіть-же до праці спокійно і в ладі для добра молодого народу!“

Губернатором Закарпатської України став др. Брейха, людина поступова, з великими організаційними спосібностями. Розпочалась організація забутої країни. „Ранений брат“ розплющив очі. Вправді не з'єднався з своєю великою Батьківщиною, та все таки серед бурі і пожежі на українських землях він перший по століттях неволі одержав змогу сякого-такого життя. На жаль, вже на самому початку свого відродження Закарпатська Україна стала тереном боротьби двох струй: народно-української і москвофільської. З Лемківщини хлинула на Закарпаття ціла фаланга москвофільських агітаторів. Вони найшли собі приклонників серед бувших мадяронів і розпочали боротьбу проти українства, намагаючись штучним способом заціпити там великоруську ірреденду. Др. Брейха зберіг нейтральність в тій боротьбі, однак його перший секретар др. Досталь чинно спомагає москвофільську пропаганду. Як давніше мадярський уряд виплачував „нагороди“ за мадярські проповіді в церквах, так само тепер в урядовім будинку губернатора виплачується платні агітаторам, що між уніятськими Українцями агітують в користь православя і великоруської ідеї. Москвофільська газета „Русская Земля“ одержує субсидії з адміністраційних фондів. Всі уряди обсаджено москвофільськими втікачами з Галичини, котрі намагаються до шкіл і урядів увести російську мову.

Отся русофільська агітація, попирана чеським урядом, примусила закарпатських Українців вислати депутацію до през. Масарика. Дня 1-го жовтня прибула до Праги депутація, в якій склад входили: голова „Нар. Ради“ о. Волошин, б. парл. посол Яцко Остапчук, др. Гядор Стрипський, др. Пак, др. Бескид, др. Мерван, др. Брашайко і ин. Депутація — крім протесту проти відірвання українських земель в земплінській, шарошській і спишській жупах — предложила президентови такі домаганя: а) затвердження Директорії, як місцевої автономної влади, котра до хвилі скликання народного сойму має взяти в свої руки адміністрацію краю і організацію шкільництва, б) пороблення заходів в напрямі справлення українсько-румунської границі, в) припинення підпирання русофільської агітації в боку місцевих властей, і г) організації шкільництва на народних основах. Пр. Масарик прихильно поставився до українських домагань та заявив, що організація шкільництва буде передана „Центральній Народній Раді“ в Ужгороді та що викладовою мовою у всіх школах буде тільки народна мова. На заступника інтересів Карпатської України десигнула делегація др. Брашайка, адвоката з Гушту, відомого українського патріота.

Доля Закарпатської України через ряд обставин, через слабкість Української Народної Республіки — не стала спільною з великим українським світом. Поки-що приєднано її до чужої держави. Та все таки „ранений брат“ найшов аж тепер можливість двигнути ся з вікового занепаду, відродити свою культуру, поправити і перетворити своє жите-буте. Поки-що будемо вдоволені, коли Закарпатська Україна створить і збереже культурну єдність з своїми братами з над Дністра, Дніпра і Дону.

VIII. Директорият.

Повстанє проти Гетьманату. Директорият. Завданя правительства. Трудовий Конгрес. Директорият і большевики. Друга війна з большевиками Симон Петлюра. Українське совітське правительство. Боротьба на заході. Пробл зампреня. Обсада Галичини польськими військами. Україна і Денікін. Тяжкі перспективи.

Причини повстаня проти Гетьманату нам відомі. Знаємо, як Скоропадський хитав ся на всі боки, як вкінці перемогла русофільська струя

і як гетьман задумав реставрувати царську імперію. Заборона Українського Конгресу дала почин до повстання. Президія „Українського Національного Союзу“ виїхала з Київа до Білої Церкви, де стояв полк галицьких Січових Стрільців. До Білої Церкви поїхали й інші визначні українські діячі, як Петлюра, Порш, полк. Капкан, що недавно вийшли з тюрми. До Січових Стрільців пристали інші українські військові формуції. До першої сутички між українсько-національними і гетьманськими військами прийшло під Фастовом і Бояркою. Гетьманські війська розбито. По сих неповідженнях гетьман звільнив з начальної команди ген. Клебера, і командантом всіх озброєних сил, оперуючих на Україні іменував кн. Долгорукого. Територію України проголосив він театром воєнних подій.

Начальний отаман українсько-національних військ Симон Петлюра по перших побідах видав відозву до населення України, в котрій повідомляється про утворенє республіканського правительства. Всі вірні Україні полки перейшли під його владу. Гетьманське правительство зносить ся, а також установлених при нім генералів і дідичів. Касується всі права і зарядження, видані гетьманським урядом, і привертається обов'язуючу силу законам, котрі проголосила Укр. Центр. Рада.

Повстанє поширювало ся. Під українсько-національні прапори з усіх сторін напливали селяни, котрим дало ся в знаки гетьманське правительство. На цілім Правобережжю йшли успішно бої з наємниками Скоропадського. Республіканські війська зайняли Миколаїв і Одесу. Ген. Болбочан вступив до Харкова. Головні сили під командою Петлюри підійшли під Київ і оточили його. Гетьман оголосив загальну мобілізацію. В Київі запанував голод. Командант гетьманських військ кн. Долгорукий втік з Київа. В суботу, дня 14. грудня 1918 о год. 4 поп. війська Петлюри увійшли до Київа. На мурах міста появили ся відозви, що завзивали до береження спокою і ладу. Говорило ся теж про переведенє земельної реформи. Німців візвано, щоби до 15. січня опустнили територію України.

Гетьман Скоропадський ще перед своїм упадком, бажаючи з'єднати собі побідну антанту, поширював про провідників народного постання і Директорію неймовірні брехні. Він закидував Директорії большевицькі затії. Спроваджений до Одеси французський консуль Ено йшов на руку Скоропадському. Одначе й се нічого не допомгло. Народ побідив. Повстанє було наскрізь живлове. Селянські маси, гноблені й переслідувані, зірвали ся до бою. По перших триумфах стануло перед провідниками важке завданє: створити владу, покласти запору невідповідальним вчинкам, скермувати запал народу на одно велике діло: державне будівництво. Не була се легка задача, коли зважити, що за час гетьмансько-опричниківського хозяйнування поглибили ся клясові антагонізми, даючи підклад для комуністичної агітації большевиків. В звязи з сею агітацією між військом голошено, щоби не допустити до в'їзду Петлюри і Директорії до Київа. Директорія, перше повстанче правительство, зложено з таких осіб: В. Винниченко, С. Петлюра, проф. Швець, Андрієвський і Макаренко, — проголосила, що влада в Українській Народній Республіці належати ме працюючому народови, на 19-го січня заповіджено скликанє „Трудового Конгресу“, зложеного з представників селян, робітників і трудової інтелігенції, що тимчасово має полагодити питанє влади і невідкличних соціяльних реформ до часу остаточного поладнання тих справ через конституанту. Думку про диктатуру пролетаріяту відкинено з усею рішучістю. По триумфальнім в'їзді Директорії в столицю України виринула думка залишити Директорію, яко найвисшу власть республіки, а яко езекутиву створити окремий міністеріяльний кабінет. Часи Директорії ярко відрізняли ся від

часів Центральної Ради. Тоді Українці переживали мрійливий політичний ренесанс, пригортали до себе всіх і вся, наділювали національній меншості заслуженими і незаслуженими привілеями, які — настроєні русофільсько і централістично — бачучи до того, як з ними панькають ся, робили все можливе, щоб здержати українське державне будівництво. Тепер часи змінили ся. За Гетьманату переслідуване українство зросло, утвердило ся, поглибило ся, увійшло в народне ядро. До того-ж і повстане переведено під національними гаслами. Супроти великих задач не було часу панькати ся з національними меншостями. Треба було виждати й переконати ся, як поставлять ся вони до української державности та чи схочуть працювати в її користь. Нове міністерство зложено виключно з українських соціял-демократів, соціялістів-революціонерів і соціялістів самостійників. Партия соціялістів-федералістів не взяла участи в кабінеті. Створений під проводом Чеховського уряд рішучо застеріг ся проти всяких большевицьких експериментів. Також президент Директорії В. Винниченко в розмові з представниками преси зазначив, що на Україні не може бути пристосований большевизм. В будові своєї державности і громадських установ український нарід хоче брати зразки з Заходу, взоруючись на революційнім русі західної Європи. Україна під оглядом історично-національних і міжнаціональних відносин ярко виріжнюєть ся від Росії. Тому й форми суспільної еволюції мусять різнити ся. Україна йти-ме з тими державами, яких інтереси будуть рівнобіжні з українськими, а виступить проти тих, що наставати-муть на волю і самостійність України. Одним з найважніших питань нового уряду являєть ся земельне питанє. Директорія тимчасово управилила земельне питанє через покликанє до житя земельних комітетів для тимчасової управи земельними посілостями. Дрібні селянські господарства залишено за їх власниками. Новий уряд відступив від засади соціялізації, проголошеної Центр. Радою в четвертім універсалі. Громадам поручено перевести докладний спис інвентаря в більших посілостях. Разом з тим заповіджено націоналізацію цукрового промислу на Україні.

Найбільше лиха для України і її працюючого народу натворила буржуазія, в 90 прц. чужа тому народови. Велику ролю в новітній Гетьманщині відгравав тзв. „Протофіс“, організація великих зем. власників, потентатів-купців, можновладців-фінансістів і промисловців. „Протофіс“ визначував правительства гетьманови і тряс цілою державною будівлею. Невий уряд наложив на „Протофіс“ 500 мільонів контрибуції. Чужонаціональні елементи ще не погодили ся вповні з думкою нового ладу на Україні, тому якийсь час треба їх держати осторонь державного житя. Тільки Жиди (як все і всюди) пристосували ся до зміненої ситуації, тому й уряд пішов їм на стрічу, іменуючи міністра для жидівських справ. До Поляків уряд відносив ся зглядно — мимо того, що польська буржуазія дозволила собі на такі нечувані поступки, як висилка депутації до Варшави з домаганєм заступництва в соймі „od Rusi“, — мимо того, що польські війська непокоїли границі республіки. Москалі ворожо відносили ся до української держави і тому уряд був приневолений припинити розгін російської преси на Україні. Се було причиною застановленя більшости російсько-буржуазийної преси. Зате буйно розросла ся й поширила ся українська преса. Крім щоденників, що вже появляли ся передтим, почали виходити такі органи: „Боротьба“ і „Трудова Громада“ (органи двох соц. рев. напрямків), великий денник „Трибуна“, військовий орган „Українська Ставка“ і замісь „Відродження“ — великий щоденник „Україна“.

По перших кроках нового уряду здавало ся, що в республиці настане лад і спокій, що Україна розцвіте ся новим житєм по днях бурі і заверухи. Та вже тоді назрівав неминучий конфлікт з Московщиною, що довів Україну до страшного базталання і лихолітя. Українські соціял-демократи, як при першій большевицькій заливі, так і тепер не сподівались удару з боку большевиків. Мимо того, що большевицькі війська на півночі ладили ся до наступу, през. міністрів і мін. загр. справ Чеховський дуже оптимістично задивляв ся на ситуацію. Україна буде зберігати повну неутральність в евентуальній боротьбі антанти проти большевиків. Також з совітською владою Україна жити-ме в мирі. Правда, на границі вибухають дрібні сутички, та се дієть ся тільки тому, що совітські надграницні відділи відмовляють ся виконувати прикази своєї центральної влади. Відносини з державами порозуміння (антанти) укладають ся корисно. З метою кристалізації тих відносин вислано до Одеси окрему місію. Вислана місія не мала ніяких успіхів, бо коаліція, а передовсім Франція, не мала ще ніяких плянів що до України. Одно, що можна було почути від представників коаліції з усіх усюдів, то закриванє до боротьби з большевиками.

Саме тоді, коли совітський уряд був в останній фазі приготовань до другої війни з Україною, відбула ся важна подія в історії Соборної України. Українська Национальна Рада в Станиславові ухвалила з'єдиненє Західно-української Народної Республіки з Великою Україною. Акт з'єдинення відбув ся дуже сьвяточно в Київі дня 22. січня 1919 р. на Софійській площі. При великій здвизі народу і війська, в присутности заступників чужих держав висланці західної України обміняли ся одвітними грамотами з верховною владою Республіки. Директорият повідомив про сю велику подію горожан з'єдиненої України отсим універсалом:

„В імени Української Народної Республіки проголошує Директорият цілому Українському Народови велику подію в історії нашої української землі.

Дня 3. січня 1919 року в місті Станиславові Українська Национальна Рада Західно української Народної Республіки, як представниця волі всіх Українців бувшої Австро-Угорщини і як найвисший законодавний їх орган, сьвяточно проголосила з'єдиненє Західно-української Народної Республіки з Українською Придніпрянською Нар. Республікою в одну суверенну Народну Республіку.

Витаючи з великою радості сей історичний крок наших західних братів, Директорият Української Народної Республіки рішив прийняти до відома се з'єдиненє і ввести його в жите згідно з умовами, які означено в ухвалі Укр. Нац. Ради з дня 3. січня 1919 р.

Від нині зливають ся в одно віками відділені одна від другої частини України, Галичини, Буковини, Угорщини і Придніпрянська Україна в одну Велику Україну. Сповнили ся відвічні мрії, для яких жили і за які вмирали найліпші сини України. Від нині є тільки одна независима Українська Народна Республіка. Від нині український народ, увільнений могучим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єднати всі старання своїх синів для утворення нероздільної, независимої української держави на добро і щастє робочого народу.

Голова Директорияту: *В. Винниченко.*

Члени Директорияту: *Андрієвський, С. Петлюра, Швець, Макаренко.*

На основі довершеного з'єдинення на Трудовім Конгресі, що радив в Київі в днях 22—28. січня 1919. взяли участь й делегати Га-

личини, Буковини та Угорської України в числі 65. Скликуючи Трудовий Конгрес, Директорят дав право вибору лише працюючому людови, т. є. тим, що власною працею заробляють на прожиток і нікого не визи-сують. Конгрес складаєть з 527 депутатів, котрих окремо вибирають: трудове селянство 278, робітники 88, трудова інтелігенція 33. Наради сього нового передпарляменту України були присьвячені перш усього біжучій хвилі. Дня 22. січня було національне сьвято з приводу проголошеня з'єдиненя України. На другий день наступило відкрите Конгресу в салі міського театру. В льожах засіли міністри, представники чужих держав, члени Академії Наук і представними університету. Місця на галериях зайняла публика. На партері засіли депутати, між ними в першій ряді проф. М. Грушевський. О год. 5-тій на сцені з'явив ся Директорят. В. Винниченко відкриває Конгрес. Після того відбули ся вибори президії, до котрої увійшли Дмитро Ордин (соц. рев.), Семен Вітик (соц. дем.), Тимотей Старух (б'лок галицьких партій). До секретарияту Конгресу увійшли: С. Бачинський (соц. рев.), В. Золотчанський (соц. дем.), Іван Бісак (рос. соц. дем.) і Воропай (соц. самост.). Іменем президії витає Конгрес С. Вітик, після чого від галицьких делегатів забрав голос др. Ст. Витвицький і оповістив грамоту Української Нац. Ради про з'єдиненє. Секр. Кангресу Золотчанський у відповідь на се відчитав універсал Директорияту про з'єдиненє України. Обох держ. актів вислухали депутати стоячи. З привітами виступили др. Лев Бачинський і М. Любинський. Перший витаючи з'єдиненє, вказав на те, що до багатої Придніпрянщини приєднуєть ся невеликий і бідний край. Одначе й Наддністрянщина має великий скарб, котрий становить наше селянство, сьвідоме, заправлене у важкій боротьбі і тяжкім труді. Любинський незвичайно гарячо відкликнув ся на сі слова. „Нині сьвяткуємо, — говорив він, — два сьвята відразу: Самостійности України і Її Соборности. Я думаю, що від сеї хвилини всі вже кораблі спалено і воротя назад не може бути, воно було би вчинком Каїна. На нашім прапорі повинно бути написано: „Самостійна, Соборна, Невтральна і Трудова Республіка“. Окремо говорив іще провідник галицької селянської депутації Т. Старух. Він згадав борців, що наложили буйними головами за волю і долю Рідного Краю. „Нехай земля буде ім легкою і нехай ті могили, що зазеленіють говорять про їх память. І кров їх нехай буде росю, що нас оживить. Нехай вони спокійно спочивають, бо їхньою ідеєю була Україна і воля свого народу“. В голосованю прийнято одноголосно акт злуки обох українських республік в одну суверенну Українську Нар. Республіку. Дальші наради Трудового Конгресу обертали ся довкола земельної реформи та форми влади. Депутати на Конгрес були переважно членами соціялістичних партій. Тут знову повторило ся те саме, що було за Центральної Ради. Через однобічний склад законодатного тіла захитано суспільну рівновагу, підірвано основу еволюції в напрямі демократичних реформ. Селянські депутати з Галичини не прилучили ся до вже утворених клубів, тільки створили окремий селянський клуб. Вони постановили теж заснувати на території Соборної України „Селянське демократичне сторонництво“ та випрацювали свою окрему програму в земельній справі. Їх домаганєм ненарушимість власности 50-моргового (35-десятинного) господарства. Сесию Трудового Конгресу покінчено дуже скоро через наступ большевиків на Україну. Ще в часі приготовань до повстаня представники совітської Росії, Раковський і Мануїльський, звернули ся до українських соціялістичних партій в справі переговорів задля порозуміня. Українські соціялісти, як се представив Винниченко на Трудовім Конгресі, виставили такі умови, при яких можливе було порозумінє: 1) признанє самостійної Укр. Нар. Республіки,

2) признанє демократичного (не совітського) ладу на Україні, 3) право вільного істнованя на Україні партії комуністів, але без захопленя нею влади, 4) товарообмін України з совітською Росією і 5) повна і цілковита неутральність України (розумієть ся в боротьбі між антантою і большевиками). Довівши до кінця таку угоду, укр. соц. партії в боротьбі проти Гетьманату не одержали від комуністів ніякої підмоги. Мануїльський заявив, що вони зрештою й не можуть поспішити з ніякою підмогою, а можуть робити хиба деякі демонстрації на кордонах. В дальшій розвитку подій наступило утворенє Директоріяту. Скоро тільки приступлено до широких соціяльних реформ з Одеси, де резидував висланник Франції Ено, почули ся погрози на адресу Директоріяту. Також з Дону від Денікіна надходили грізні слова. І в той саме час, коли реакція спрягла ся задля одностайного виступу проти України, большевики займають Гомель, наступають на Чернігівщину і Харківщину. В Харкові появив ся сьмішний большевицький маніфест (Пягаков і Ауссен) в котрім заслугу поваленя Гетьманату большевики приписують собі. Розважнійші представники совітської влади, як Мануїльський і Раковський годили ся на Директоріят і демократичний лад на Україні та пропонували союз для оборони й наступу проти антанти. Директоріят відмовив ся від сього. Тоді большевики розпочали перш усього агітацію проти української влади, розкинєно відозви, в котрих говорило ся ніби-то Директоріят заключив союз з антантою проти большевиків. Україна не хоче ангажувати ся в боротьбу ні проти антанти, ні проти большевиків, бажаючи зберігти повну неутральність. Зрештою, хоч-би на Україні була найбільш демократична і „найбільш совітська“ влада, то большевики все одно підуть війною на Україну, щоб грабувати добро українського народу, щоб вивозити хліб, цукор і інші багацтва.

В часі нарад Трудового Конгресу прийшли звістки, що большевики скорим походом йдуть на Київ. Конгрес не міг вже спокійно працювати. Тому на борзі дня 28. січня 1919. ухвалив закон про тимчасову форму української влади і розійшов ся. В законі про владу всю власть віддаєть ся Директорії, перед котрою на час відсутности Конгресу є відповідальний виконавчий орган — рада міністрів. Конгрес рішучо висловив ся проти організації робітничої диктатури. Вкінці видано

Універсал Трудового Конгресу України до
Українського Народу і до всіх народів сьвіта

такого змісту:

Переживши тяжкі муки й наруги за час семимісячного гетьманського поневоленя — Український Народ, який скинув ненависне панське ярмо, повинен знати, що добута кровю його свобода є в небезпеці, з усіх сторін загрожують Українській Нар. Республіці сильні держави. Щоби не повторило ся наше давне горе, неволя під власттю чужих народів, Трудовий Конгрес взиває всіх синів трудового селянства і робітників на боротьбу за землю і волю. Нехай знають усі сили, які на нас наступають, що Український Народ уміє не тільки скинути катів та тиранів, але також зуміє влаштувати устрій Республіки, зможе цілою своєю силою неустрашимо обороняти свої права і розпоряджати ся самим собою.

Народе Український!

Стань на сторожі свого права. Проти Тебе воюють не лиш імперіялістичні, контрреволюційні вороги, але й совітська

Росія, яка неслухно називає себе соціялістичною і також посилає своїх наймитів, Китайців і Лотишів, проти Твоєї незалежності.

Конгрес Трудового Народу України зазначає, що займанщина московськими большевицькими військами української землі може потягнути за собою прихід нових чужинців, які лиш ждуть нагоди, коли на Україні запанує большевицьке безладє, щоби напасти на зруйновану, розграблену Україну.

Конгрес Трудового Народу України заявляє перед цілим світом, що Український Народ бажає жити в мирі з усіма народами світа та не має наміру підчиняти своїй власті чужих земель.

Але він не допустить, щоби хтось посягав на його добро, на його незалежність та самостійність.

Український Народ не знесе над собою насильства й неправди. Конгрес Трудового Народу України, обстоюючи самостійність Народної Республіки за добуте землі і волі, кличе всіх вірних синів України стати під стягами славного Війська Директорії Укр. Нар. Республіки.

Президія Конгресу Трудового Народу України: *Семен Вітик*, голова, *Сергій Бачинський*, секретар.

Україна, що все була битим шляхом між сходом і заходом, через цілу свою історію становила терен завзятої боротьби між можливими сусідами. Через своє положенє тяжко було Україні утворити сильний державний організм. Одначе всі сумежні держави, до котрих в ріжних периодах своєї історії була приналежна Україна, були сильні, багаті й могутні. Чи се була литовсько-руська держава, чи Польська Річпосполита, чи Росія — всі вони росли, могутніли й жили соками України. Та треба пам'ятати, що й г р о б о м могутности тих держав все була Україна, доведена до краю розбійничою політикою правлячих верств. І тепер тільки-що здвигнена з попелища віків Україна найшла ся між молотом і кувалом. З одної сторони побідна антанта із своїми капіталістичними правительствами змагала до з'єдинення бувшої Росії, щоби відбити свої вклади — та знищити большевицьку ідею, котра почала загрожувати антантським кольоніям і тзв. сферам впливів. Знову большевики змагали не лише до вдержання влади в своїх руках, до включення в склад своєї республіки сумежних народів, що відчахнули ся від Росії, але й леліяли думку про викликанє всесвітньої революції і диктатури пролетаріяту в цілім світі. Україна найшла ся на межі двох противних, взаємно себе виключаючих сил. І тут треба було скоро й певно рішати ся, на котрий шлях ступити, щоби при сутичці двох противностей не потрапити в страшне лихолітє. На жаль, члени Директоріяту, а в першій мірі великий письменник Винниченко, думали, що найдеть ся дорога до компромісу. Вони бажали миру, щоби відбудувати знищену країну, реставрувати державу, вони мріяли про український ренесанс в хвилі, коли на всіх границях республіки стелили ся Каїнові дими. Директоріят і Трудовий Конгрес проголосили нейтральність, — та одночасно з огляду на розпочатє воєнних кроків Росією були приневолені поставити ультимат совітській республіці. Провідники російських большевиків, котрі ф о р м а л ь н о все застерігають ся проти всяких насильств над народами, відповіли, що вони не ведуть ніякої війни з Українською Народною Республікою. Проти Директоріяту виступають „українські“ комуністи, супроти котрих український уряд може поступити по своїй впадоби. Поруч з отсим становиском російський совітський уряд утворив в Харкові „українське“ совітське правительство під

проводом Християна Раковського, що передтим був головою російської мирової делегації в Києві. І справді, позірно воєнну акцію вів харківський совіт, котрий опісля звернув ся о поміч до російського уряду. Таким чином російське правительство совітів не вело безпосередно війни з Україною, воно тільки прийшло з підмогою побратимчому совітови.

По перших пораженнях Директорият і його правительство найшли ся в скрутній ситуації. Червоні війська йшли на Київ, Польща окупувала західні області України (Холмщину, Підляше і йшла на Волинь, а в Галичині шаліла найбільш завзята війна), Румунія зайняла Бесарабію, Буковину і скравок Закарпатської України, Чехи обсадили ціле Закарпатє. Повстанча армія, зложена головно з селян, з хвилею, коли з'явили ся невдачі, почала розлазитись — так що з часом одиноким поважним мілітарним чинником лишила ся тільки галицька армія.

В звязи з большевицьким наступом уступив през. Директорияту Винниченко з двох причин: через натиск антанти і свою компромісову поставу до большевиків. Разом з ним уступив і міністерияльний кабінет, зложений з социял-демократів і социял-революционерів. На його місце прийшов новий „діловий“ і переходовий кабінет, зложений з отсих осіб: през. міністрів Сергій Остапенко, мін. війни: Олександр Шаповал, мін. загр. справ: Г. Чижевський, мін. скарбу: др. Степан Федак (не прийняв портфелю), мін. державного господарства: Ів. Чопівський, мін. рільництва: Евген Архипенко, мін. внутр. справ: Мацієвич, мін. осьвіти: Огієнко, мін. праці: Леонід Михайлів, мін. віроісповдань: др. Іван. Липа, мін. почт і телегр. Степан Демянович, мін. преси: др. Осип Назарук, мін. жидівських справ: Авраам Ревуцький. На порядку діяльности сього кабінету стояло перш усього змаганє оборонити республіку перед хапчивими ворогами та захистити її перед рвіною. По уступленю Винниченка головство Секретарияту обняв начальний отаман Симон Петлюра, в особі котрого через з'єдиненє найвисшої власти в державі і проводу армією з'явив ся перед нами диктатор з назвою „народного лицаря“, якою наділили його селянські маси.

Зараз після того, як вибухло повстанє проти Гетьманату селяни хотіли „вибрати гетьманом“ Петлюру, що на протязі революції здобув собі найбільшу популярність з усіх провідних індивідуальностей. Петлюра належить до середушого покоління українського громадянства. По скінченю духовної семинарії і університету віддав ся він публіцистиці. Ще як студент був членом Р. У. П. (Рев. Укр. Партиї), до котрої в своїм часі належали майже всі визначніші сучасні діячі, як: Винниченко, Донцов, Степанківський, Вол. Дорошенко, Жук, Меленевський, Скоропис-Йолтуховський і ин. По ліквідації партиї, з котрої опісля витворили ся різні напрями й струї українського політичного житя, Петлюра належав до основників укр. соц. дем. робітн. партиї, що на початку революції відіграла таку велику ролю на Україні. Довший час був співробітником київської „Ради“, як також інших українських видань, опісля став редактором „Украинск-ої Жизн-ї“ що появляла ся в Москві в російській мові. На сім становиску застала його війна. Згодом покликано його до армії, де дослужив ся офіцерського степеня. Вибух революції будить нові надії, повстає Центр. Рада, а опісля Секретарият. В боротьбі з правительством Керенського реорганізуєть ся Секретарият, в котрім Петлюра стає секретарем військових справ. В першій війні з большевиками обнимає Петлюра провід над гайдамаками. По гетьманськїм перевороті перекидаєть ся він на поле громадянської діяльности. Його популярність вже тоді була така велика, так поширена, що київське земство вибирає його своїм головою, а трохи згодом з'їзд українських земств вибирає його головою

Союзу земств. З того часу відомі є два письма Петлюри до німецького й австро-угорського послів в справі арештовань громадських діячів. Від

Петлюра

вибуху повстання аж до тепер стоїть він в перших рядах борців за волю народу, за самостійність України.

Особа Петлюри поволи перетворюється в якусь легендарну постать. Народ говорить про нього як про невміруючого лицаря, про новітнього

характерника, нового Вернигору. Сей спосіб трактованя його особи звільна переносить ся і до преси. Можна читати, що раз він згинув, другий раз попав в большевицьку неволю, третій раз вилетів в повітре враз з поїздом, четвертий раз ледви спас ся перед ворожою погонею і тепер перебуває десь в якімсь чарівнім замку, дожидаючи зазиву народу до боротьби проти неправди і неволі.

Петлюра є, як сказано, членом соц. дем. партії, одначе має на стільки елястичний ум, що є далекий від нагального переводженя соц. демократичної програми. Він знає одно: земля мусить належати народови в формі приватної власности, бо без того не може бути вповні незалежної України. Денационалізована Україна мусить прибрати виразний український характер. Права робітників і трудової інтелігенції мусять бути вповні забезпечені. Одночасно є він, в противенстві до деяких членів своєї партії, невблаганим ворогом большевиків, що довели Україну до того стану руїни, в якій вона тепер находиться ся. Таке саме є його становище до Росії взагалі, будь вона большевицька чи Колчаківсько-Денікінівська, скоро та Росія має тільки імперіялістичні забаганки супроти України. А прецінь, як довго Росія є Росією, інших змагань мати вона не може. Тому Росія є найбільшим ворогом України.

Коли такі переміни діяли ся в загальній ситуації на Україні і в лоні українського уряду, большевики були вже в Києві. Добувши столицю, большевики опанували більшу частину України. Сей другий большевицький наступ нічим не ріжнив ся від першого. Так само повторили ся розстріли визначних Українців, так само українське збіже, цукор і вуголь вивожено в Московщину, так само граблено і руйновано. На чолі совітського уряду в Києві став Хр. Раковський. В склад уряду увійшли крім українських комуністів, російські большевики, незалежні українські соціалісти, ліві укр. соц. революціонери (Лівобережці-інтернаціоналісти), жидівський „Бунд“ і жид. організація „Серп“. Зараз на самім початку виринуло в совітськім уряді питанє про полігичну самостійність. Міжтим коли українські і жидівські партії станули на становиску незалежності республіки, російські комуністи оборонювали федерацію. Сей свій погляд могли вони поперти аргументом сили, — армією, зложеною в переважаній більшості з Москалів, Лотишів і Китайців. Тому українські і жидівські члени совітського уряду виступили з кабінету, так що „українська“ совітська влада прийняла обличє звичайної окупаційної власти.

Ся нова влада над українським народом проголосила небавом злуку з совітською Росією. Червоні війська з кождим днем при підмозі сильної агітації, множества гармат і штиків поширювали совітську владу на українській території. Антантський (французський) десант в Одесі, призначений для диктату на Україні, був приневолений відступити на кораблі і покинути вже приготовану операційну базу.

Український уряд найшов ся в невимовно прикрім положеню. Втративши столицю, розпочав мандрівку по Правобережній Україні. Осідком правительства стала Винниця, опісля Проскурів, Камянець, Рівне. Армія, зможена в безнастанних боях, примушена відступати перед величезними большевицьки силами, не могла встояти ся перед деморалізаційними впливами. В її рядах вели агітацію і притаєні большевики, і Денікінівсккі емісарі і інші елементи, ворожі українській державности. Серед такої суматохи не могло нічого зробити найбільш ідеальне правительство, а не то таке, яке складало ся тільки з людей, що в даний момент мали очайдушну відвагу взяти на себе відповідальність за долю державного корабля. Кожде правительство проводило свою діяльність у важкій боротьбі, полишене цілим сьвітом на власну долю. Через те й зміни правительства не були рідкі. По уряді Остапенка прийшло пра-

вительство Бориса Мартоса. Здавало ся, що се вже останнє українське правительство, бо большевики зближали ся до Збруча. Тільки Західна Область республіки була ще вільна від большевицької інвазії. Одначе й тут умови державного житя не складали ся корисно.

Комуністичні гасла обняли більшу половину Європи. З особливою силою проявили ся вони активно там, де по програній війні нужда й безробітє обхопили великі маси. На такім ґрунті кличі нового устрою сьвіта находили щире, неофітське прийнятє. В Німеччині розшаліла ся горожанська війна між Спартаківцями (комуністами) і визнавцями еволюційною соціалізму. На Угорщині комуністи захопили власть у свої руки. Совітська Росія постановила для піддержаня комуністичного руху в осередній Європі подати помічну руку своїм угорським товаришам. Тільки невеличка українська територія ділила російських комуністів від угорських. Українська армія здержала похід червоних військ на захід.

Опираючись большевицькій навалі, українська армія була ще втягнена в зтяжний бій на заході. Дня 22. лютого коаліція визвала український уряд, щоби припинив воєнні кроки проти Поляків. Наступили переговори в справі завішеня зброї під проводом французького ген. Бартлемі. Українці і Поляки не могли дійти до згоди між собою. Бо коли перші пропонували демаркаційну лінію згідно з етнографічним принципом, т. є. лінію Сяну, другі виставили пропозиції, котрі дались би погодити тільки з засадами імперіялізму. Супроти того коаліційна місія запропонувала від себе лінію Буг—Стрий, котра теж не була згідна ані з етнографічним принципом, ані навіть не відповідала тодішньому воєнному положеню. Розгоріла ся дальша війна з всіми болючими і страшними наслідками. Український уряд заложив протест проти сторонничости місії ген. Бартлемі, домагаючись висланя нової місії, здатної до об'єктивного розгляду української точки погляду.

На фронті продовжувались бої. На військо треба було грошевих засобів. Почали давати ся відчувати браки в зодягненю і озброєню війська. Недоставало муніції. В таких обставинах наддніпрянські полки, що з'явили ся на галицькім фронті, надихані партийностию, перепоєні суматохою кличів, які нуртували через два роки в Наддніпрянщині, внесли бацилі розпряжности в галицьку армію. Так діяло ся не лише в армії, але і в громадянстві. Піднесенє Станиславова до ряду найбільших українських центрів відбило ся на політичнім житю галицько-української суспільности деякими перемінами. Вже давнійше заснований В. Гадзінським і його приклонниками тижневник „Републіканець“, без ясної праграми, заповнений відірваними фразами, загонистий в назріваючих суспільних реформах, — ставши на границі дрібно-буржуазности і ужиткового соціалізму, почав проповідувати об'єднанє селян і робітників. В деякі круги пущено незаокруглені кличі, котрі — позбавлені своєї змістовости, тільки викликували непотрібний фермент серед маловироблених одиниць. Сей фермент ще збільшив ся, коли в Станиславові опинили ся деякі провідники соц.-революціонерів. Їх орган розпочав кампанію проти уряду, що й так серед маси трудностей кермував державою. Ніде правди діти, галицький уряд, як і центральний український, не був взірцевий, одначе робив все, що серед даних обставин можна було зробити. Були похибки в адміністрації, військовій і горожанській, не все був добрий, підхожий добір людей, не всі ті люди здавали собі справу зі своїх поступків, з своєї історичної відповідальности, але все таки була державна машина, котра була в руху, була поважна і геройська армія, що серед великих браків не відступала ані пяди землі. Загалом було безпеченство м а й н а і ж и т я, т. зн. ті добра, які, зберігані в таких переворотових і переломо-

вих хвилях, можуть дати добре свідощтво державному урядови і рівневи загальної культури.

Змаганя антанти полагодити польсько-український конфлікт, а тим самим порішити долю Східної Галичини та взагалі західно-українських земель, не вийшли поза інформативні кроки. Кожде намаганє довести до припиненя воєнної акції між Поляками і Українцями застрягало в півдорозі. По невдатній спробі ген. Бартлемі заходами українських представників в Парижі повелось знову навязати переговори про завішенє збройних ділань. Зложено комісію під проводом англійського ген. Боти, до котрої увійшли теж представники воюючих сторін. Ген. Бота запропонував нову демаркаційну лінію, на основі котрої Львів мав остати до остаточного порішення під польською владою, а бориславський нафтовий басен під українською. Одночасно з тою пропозицією розпочала ся польська офензива сьвіжими військами ген. Галлера. Сю армію перетранспортовано заходами Франції для оборони західних границь Польщі перед Німцями, та вона мабуть проти волі антанти знайшла ся на східнім фронті в боротьбі проти Українців. Українська армія, позбавлена запасів муніції, була приневолена відступити. З полудневої сторони з'явили ся на Покутю румунські війська. Галицька армія найшла ся таким чином в кліщах. Наступив поспішний відворот на схід. В межичасі Польща одержала від французького през. міністрів Клемансо мандат завести в українській Галичині цивільну адміністрацію. Ся постанова в нічим не рішала про політичну долю Галичини. Державний Секретарят подав ся на схід враз з армією. В Заліщиках проклямовано диктатуру, а диктатором назначено през. Української Нац. Ради др. Евгена Петрушевича. В звязи з сим відступом уступив теж начальний вожд галицької армії ген. Павленко. Після його уступленя повірено начальну команду гал. армії спосібному організаторови і визначному полководцеви ген. Грекові. В кількох днях переорганізував він армію, з ріжних роздвоєних частий створив карні боєві формації. Добувши на большевиках трохи муніції, пішов з військом до бою. В кількох днях українські війська, випираючи противника крок за кроком, дійшли до лінії Гнилої Липи. Та тут знов надступив відворот. Всі запаси муніції вичерпали ся. Вояки лиш своїми грудьми загороджували переважаючим силам противника дорогу на схід. З почутєм гіркого болю, з раною в серці і на душі опускав український жовнір рідну землю.

І тепер перший раз від кількох місяців частина галицького війська пішла на відпочинок в околиці Камянця. Друга частина разом з Наддніпрянською армією пішла в бій проти большевиків, щоби розширити свій терен посіданя, щоби на малім просторі не задихнути ся, не улягти ворожій навалі, не погребати великої ідеї народу: справи незалежности своєї Батьківщини.

Від того часу Камянець стає осередком українського політичного життя, осідком всіх українських властей і резиденцією голови Директоряту і начального вождя С. Петлюри та диктатора Західної Области республіки д-ра Е. Петрушевича. Лише малий скравок української території остав в українських руках. Осередну Україну займала червона армія, східно-полуднева Україна найшла ся в посіданю добровольчеської армії Денікіна, що спомаганий Англією з під Підкавказя і Дону розпочав похід для „собиранія руських земель“. Західно-українські області окупували польські війська, а Бесарабію і Буковину зайняла Румунія. Легальний український уряд виконував власть тільки над частиною Поділя. Здавало ся, що надійшла страшна хвиля заглади. Одначе й тут зєдинена українська армія, гола і боса, забута цілим сьвітом, без амуніції надлюдським

зусилем пішла до удару проти большевиків. Карний галицький вояк і ентузіастичний Наддніпрянець власними грудьми, при байдужности цілої Європи, розбивали червоний мур багнетів. До успіхів української армії причинилися повстання, що вибухали на цілім просторі України проти влади совітів. Потворилися повстанчі відділи в числі по кілька тисяч людей під проводом атаманів, як Зелений, Григоріїв, Ангел, Соколовський, Махно і ин. Вони виповіли війну червоній армії, нищили телефонічні і телеграфічні полуненя, залізницї, висаджували мости, зносили цілі відділи совітського війська. Українське селянство, що початково досить байдужно ставилося до зміни влади, дуже скоро прийшло до переконання, що лиш щиро-українська влада зможе дати йому землю і волю. Большевиків не могли вони терпіти ізза їх централістичних змагань, русифікаційної політики і своєрідних соціальних реформ, противних українському світоглядові. Сї повстання у великій мірі причинилися до побід українських військ над большевиками. В липні большевики почали відступати крок за кроком, в серпні область українських військ поширилася в двоє, а дня 30. серпня війська Директоріяту увійшли в столицю України — Київ. Та через нечайний і підступний наступ Денікіна не могли українські війська вдержати столиці в своїх руках. Денікін, користаючи з українських побід, замість йти на північ проти большевиків, звернув значні сили проти Українців. Військо Директоріяту, не маючи сил для боротьби з большевиками і добровольчеською армією, було приневолене податися взад і знову звунити великими жертвами добути область.

Українське правительство намагалося мирно полагодити конфлікт з Денікіном і звернулося до антанти, щоб та визначила демаркаційну лінію між українською і Денікінівською армією. Та Денікін відклонився від антанських вказівок. Тоді Директоріят проголосив війну проти Денікіна. Окремою відозвою звернулося правительство Мазепи (коаліційне правительство всіх українських партій) до Українського Народу, вказуючи на ті причини, які примусили уряд виступити до боротьби проти добровольчеської армії. Ще до зайнятя Київа українська команда вислала до Денікіна військову делегацию в справі встановлення взаємовідносин між військами, що боряться проти большевиків. Команда добровольчеської армії заявила, що вона всі війська, що бються під проводом отамана Петлюри, вважає большевиками. Тому не лишалося ніщо инше, як війна з Денікіном. Задля успішнішого ведення війни з добровольчеською армією український уряд увійшов в приятні відносини з Румунією. Також повсталала думка замирити з Польщею, щоби всі свої сили звернути проти Денікіна. Вислана до Варшави під проводом бувшого міністра Леоніда Михайлова місія не успіла довести поки-що до ніяких позитивних результатів справи українсько-польського порозуміння. Польський уряд не сходить з свого імперіялістичного становиска, не передбачуючи, що повстаюча реакційна Росія загрожує всім народам, що стогнали в царськїм ярмі.

Добровольчеська армія зробила значні поступи на українськїм фронті. Разом з тим почалися деякі переслідування Українців. Зачинено українські школи, знесено українську Академію Наук, закрито київський університет, в церквах заборонено відправляти богослуження з українською вимовою і українськими проповідями, пресу придавлено. Над Україною зависло знов царське опричниківство. Та потішаючим з'явищем в тім лихолітї є зростаюча свідомість найширших верств, є те глибоке переконанє, що Денікін несе з собою неволю українському народові, загладу українськїй культурі, кнут свобідній думці. Те зрозуміне виявилося рядом селянських повстань на цілій території України. Як передтим

проти большевиків, так тепер проти Денікіна проголосили українські селяни робітники боротьбу на жите і смерть.

* * *

Ось так перейшли ми важніші етапи боротьби Українського Народу за волю і незалежність. Ми бачили, як зростала, розвивала ся, поширювала ся і міцніла українська державна думка та як вона увійшла в кість і кров українського національного організму. Перед нашими очима — в деяких розділах докладнійше, в інших (з різних причин) лише побіжно пересунули ся картини сучасної величі і слави, долі і не-долі, терпіня і упадок і знову надлюдські змагання на вершини, до красшого, до ліпшого, до здійснення великого ідеалу: одна з'єдинена, суверенна, самостійна, від нікого незалежна Українська Народна Республіка. Великі жертви понесено за здійснене того ідеалу, надмірний податок крові і майна, життя і смерти складає Український Народ і на полях битв, і в тюрмах, і в тисячних переслідуваннях, і на кождім кроці, одначе віра в провідну зорю наших змагань мимо всього ніколи не була така велика і сильна, як власне тепер. Колеса історії ніхто не заверне, жаден Денікін не зможе його повернути в інший бік. Тільки засліплені і обмежені духово люди можуть думати, що здобутки революції можуть піти на марне. Ні! Ані один розумний клич французької революції, а змістом всіх тодішніх кличів було право одиниці, людини — не затратив ся, не зійшов з порядку дій так довго, аж поки не воплотив ся в діло. В сто літ пізнійше виставлене і вповні дозріле, в глибинах кожної нації зроджене Право Народу мусить теж найти свою позитивну розв'язку. Нема сили, котра могла би усунути його з порядку сучасної історії, а ті, що зброєю, переслідуванем, тюрмами, терором і середовічною інквізицією, депривацією слабих характерів здержують воплочене сеї новітньої ідеї — вправді можуть на якийсь час відсунути здійснене сього ідеалу, одначе не можуть його убити, знищити, викинути з наболілих душ і скервавлеваних сердець.

Український Народ, що на протязі двох останних літ — з низин етнографічної маси — дійшов до вершин новітньої Нациї, що найбільше крові проляв за право самоозначеня, що найбільші жертви приніс за свою волю і незалежність, не може бути виключений від природного закону — користати на рівні з іншими народами з усіх тих прав, які видвигнула сучасна війна і виборола революція.

Перед Українським Народом стоїть ще важка, затяжна і виснажуюча боротьба. Наше покоління мусить перейти через горнило всіх іспитів, щоби дійти до обіцяної землі — власної державности — та щоби сповнили ся слова поета: „В своїй хаті своя правда і сила і воля“.

Львів, 16. листопада 1919.

Рай і загибля Брацлавщини.

За Д-ром Л. Жубалею переповіс Мих. Якуб.

Північна і середня части Брацлавщини була ще перед 1648 р. дуже густо заселена, як видно се на тодішніх географічних картах Бопляна і Валька. Селянин був тут маючий і як поселенець заживав більшої свободи, ніж де инде. В міру як пустошіла Волинь і північна Київщина, було тут чим раз люднійше і гамірнійше. Манила урожайність землі і легкий збут рільничих середників. Численні і могучі кріпости і відомі криївки по непереповнених лісах хоронили населенє перед загонами Татарви. Через те всі давнійші осади перемінили ся в твердинні городи і таким чином було тут в 1654 р. між Бугом і Дністром 270 міст. Недоставало вже землі — Козаки зачали корчувати ліси. Безпека була тут більша, тому Брацлавщина помірно найменше потерпіла.

Серединою того роїща ішов торговельний шлях перворядного значіня, від коли дороги, що лучили Київ з Вильном (на Овруч і Чорнобиль) і Київ зі Львовом (Старе путище, Смоляний гостинець) наслідком домашньої війни поросли травною.

Сей шлях вів з Рашкова над Дністром до Гуманя, а відси на Лисянку і Богуслав до Київа. В Лисянці лучив ся з дорогою до Чигирина.

Переїздив туди антиохійський патріярх Макарій в червни 1654 р., в три місяці по останнім поході Станіслава Потоцького, по яким ледви сліди сапи остали в розрушенім роїщи.

Товариш патріярха, архидіакон Павло з Алепо, описав ту подорож*). Переповнений любовю для Хмельницького і Козаків, як защитників східної Церкви, глядів одушевлений на той багатий і людний край, навіяний горячим подихом весни, на муравлину працю по полях, водах і лісах. Видів міста, села і людий, що прибули зі всіх усюдів в святочній ноші на привіт голови православної церкви.

Було що оглядати. Земля тут така урожайна, що коли-б зазнала мира, ніодна части Європи не була би багатша. З буйної трави ледви роги волів виглядали, а було їх стілько, що гетьман Конєцпольскі мав 4.000 штук річно поголовщини. В осадах стрічало ся токи зі 40—60 стирт всякого зерна. Дивна міць запаху всюди, повно воску і меду в улях, деревах і зілю. На необмеженім тлі зелени блистїли сьвічада ставів повні риби і водного птаства. Млинів і водних фабрик безліч. Доки зором сягнеш, бачив ти величаві діброви, блистїли хрестами церкви і монастирі з зеленими і голубими кришами. Близько міст, окружених валами і засїками, по ярах та байраках, при загачених ставах з вербами на греблях, безліч цвитучих садів і нових хат з червоними вікнами. Повно люда, домашніх звірят і золотом брєнєючих пчїл. Земля, воздух, вода тремтіли переповнені житєм і вся країна палала в соняшній повени волї, а коли в зоряну ніч замеркотїли сьвітла в козацьких вікнах, ти не знав, де кінчить ся небо, а де починаєть ся земля.

Коли наші подорожні перебули Дністер, станули в брацлавськїм воєводстві, в Рашкові — місто отверте з деревляною кріпостю, пристань

*) The travels of Macarius patriarch of Antioch, written by his attendand archdeacon Paul of Alepo in Arabic translated by T. C. Belfour. London 1829. — Два томи. Опис подорожі через Україну і Брацлавщину обіймає 107 сторін.

на Дністрі, стація грецьких купців, привіз східних товарів і волоської соли, вивіз середників з України, наєм перевозу, торговельний рух великий. В останніх днях марта, мимо наїзду польських військ, стояло тут 3.000 козацьких маж, що їхали по сіль на Волощину, перед якими господар Стефан казав заперти границю. Місто мало сім церков, але як всюди на Україні, без лавок. Попи стоять непорушно як скелі і співають одним голосом, а їх пісня могуча, злучена з голосом малих дітей, потрясає до глибини і оймає подивом. Всі навчені співати і жінки і дівчата. Сироти ходять на вечірну науку до церкви, а в неділі і свята прохають милостині. Їх спів чути з далека, мешканці дають гроші і поживу. Найбільше вражінє в часі нашої подорожі робили ті співаючі діти з таким захопленєм і силою, що серце хотіло вискочити з груди.

Дві милі від Рашкова лежало твердинне і людне місто Дмитрашівка з сімома церквами; далі Горачківка і кріпосна Марківка з двома церквами. Тут стояло 12.000 мужа в обозі під проводом полковника Михайла, занятих працею над фортифікаціями в сім і попереднім місті.

Дальша дорога до міста Жабокрич з деревляною цитаделю вела через високорослий ліс, що достарчав ранше дерева на доми, церкви і кріпости в тій околиці. Але коли Козаки розділили землю між себе, корчували ліси. Всюди повно народа, а дітей стілько, що трави. Всі вміють читати, навіть сироти. Населенє живо росте, бо женять ся за молоду. В кождім місті захоронки для убогих і сиріт. Стоять на кінчинах мостів, часом посеред міста, а пізнати їх по малюнках на внішних стінах. Мимо того цілий край переповнений каліками. В часі торгів і відпустів тисячі людей в найстрашнійшій виді кличе помочи.

За Жабокричем блистіло, як широка ріка, кілька великих ставів. Над ними хати і цвітисті сади. Тут можна було подивляти греблі, гаті, лотоки, фабрики салітри і водні праці Козаків. Всюди млини, а стави і ріки повні чечуг, вирозубів, подуст, лящів, карпів, чопів, рисенів, скубнів.

Дві милі від Жабокрича лежала Ободівка, місто більше і красше від попередніх, з двома великими церквами: Успенія і св. Михайла.

Тут і по інших місцях бачили ми церкви літні побіч зимових — великі, просторі і повні отвертих вікон.

Минувши милю серед безлічи огорудів і ставів по обох боках таланів збіжа за-вбільшки хлопа, широких та довгих як великі озера, побачили розлоге місто Баланівку*), окружене подвійним парканом, з великим деревляним замком. Милю дальше над берегом Бога побіч себе три місточка окружені частоколом і фосою, звані Самівка**). Над дверима кожної церкви висить зелізний перстень. Хто не прийде на всеночне, носить той перстень цілий день.

Коли перебули Бог близько причалу для суден, станули в Саволочці, зложеній з двох міст над ставами, окружених фосою й остроколом, з двома високими замками. В однім церков Спаса, в другім дві величаві св. Миколи і св. Михайла.

У віддалі одної милі стояв оборонний город Мочілка з двома високими церквами: Богоявлення і св. Михайла, а миля відси Степанівка, зложена з трьох городів, знищена через польські війська в часі Великодня. Три гарні церкви, Матери Божої, св. Михайла і св. Миколи в части спалені. Тут побіч лежало оборонне місто Важне***) з гарною церквою св. Миколи, а в близині друга твердиня Янів.

*) Нині село; числять 2.000 душ.

***) Самівки нині нема.

***) Нині мале село.

На тлі погідного неба, зелених піль та згір і темних борів, скупаних сяйвом сонця, виринали в далині ліворуч і праворуч шляху, в гушавині дерев і повени цвѣтів, численні міста, замки і твердинні двори польської шляхти з банями і колюмадами.

Майже кожде місто окружене потрійною обороною: перехресні палі, подвійні вали з фосою в середині, на валах могучі заборолі зі стрільницями, а врешті замок, де вразі потреби могли жителі знайти захист. Більшу частку тих твердинь збудовано за польських часів проти Татар. Кожда частку міста, коли значнійша віддаль ділила одну від другої, була з окрема укріплена. Відси отже так часто тут і далі на Україні можна стрінути подвійні і потрійні міста.

Замки і двори шляхти стоять пустками й очікують повороту властителів. Пси і безроги вганяють по комнатах, плюгавлять і риють в долівках. По містах гарні доми, склепи і магазини Жидів та Вірмен поглядають сумно розбитими вікнами і служать захистом диким звірятам.

Милу від Янова лежить містечко Талалаївка, окружене ставами і млинами, з гарною церквою св. Кузьми і Дамяна. Воно також підпало тій долі, що і Степанівка враз з чотирма сумежними містами. У великий тиждень спалено цитаделю і міські твердині. Мешканці схоронили ся до Яківця, де висічено 3—4 тисячі людей. Удержала ся велика церква св. Миколи з п'яти банями, скінчена в сім році, якою горділо місто.

Дві милі від Талалаївки лежав Умань, славний з багатств ще за часів гетьмана Конєцпольського. Зложений з трьох твердинних міст, зі Старого, Нового і Горішного міста, з могучим деревляним замком, з потрійними валами і потрійним суходолом. Внутр замку майдан на кілька тисяч мужа. Цей замок саме тепер почали укріплювати Козаки. Підіймили довкола насипи, великанські вали; на углах чотири квадратів башти обсадили гарматами. Замкова церква величава, ціла покрита малюнками. Зелена бляха на банях, множество срібних свічників з зеленими свічами, понад хором великанські колюми з галеріями для співаків. Співають з нот. Пісня схожа до грому.

Місто має 9 величавих церков: Воскресеня, Вознесеня, Успенія, Пресв. Тройці, Рождества Пресв. Діви, св. Михаїла, св. Миколая, Чесного Хреста і Великодня. Богослуженє над міру томляче, бо нема де сісти, а молитвам і співам не має кінця. Підчас молитви відповідають співаки на хорі 17 разів „Господи помилуй“, а кожду відповідь повторяють по кілька разів.

В гористих вулицях стояли доми високі і прикрашені польської шляхти, з красковими шибамі і гарними мальовилами понад вікнами. Простокутний призем прикрашений пілястрами, поверх круглий зі стобпами і банею. Всі пусті, служать домівкою павукам. Менші міські двірці з грубих брусів кладені в зруб, з рундуками і червоними вікнами, при них колодязі, овочеві сади, баштани. За містом поля неперероджені. Всюди взірцева чистота.

Мужчини острих черт, з високими вірлиними носами, з довгою худою шиєю, кінчастим вибритим підбородєм, з довгими звішеними вусами, носили довгі свити, баранячі шапки і палиці в руках. Жінки багато убрані шнурували ся під грудьми.

Святочні торги і відпусти стягали до міст, а передовсім до Уманя багато людей і купців з далеких сторін, грецьких з Румунії і Карамамії з перлами, шовком, шалями, перськими коврами. Продавали оливу, міддали, фіги, мароканські шкіри, шафран, бавовняні вироби, в гарних і багато ставлених крамах. Громади люду тягнули вулицями з музикою.

Під містом в обозі стояло кільканайцять тисяч козацького війська під проводом полковника Симеона.

Від сходу і від півдня міста підіймали ся півколесом проти Татар численні земні городища з високими валами. Виглядали як великі могили. Внутр вижолоблений майдан, в середині високої копець для стражника, а з 3 сторін окопу тягнули ся потрійні низькі вали, з поза яких витало ся надходячого неприятеля.

З Уманя на Красопіль прибули до дуже розлогого міста, Соколівки, з трьома кріпостями і трьома лініями оборони. Чотири великі стави в близині. Між будинками кілька величавих домів, котрі колись належали до Жидів і Вірмен і чотири великі церкви: Богоявлення, св. Михаїла, Покрови і св. Миколая.

Відділений від міста рікою і довгим ставом стояв на згірю замок Каліновського. Можна було видіти його здалека. Окружений широкою і глибокою фосою, палісадою і квадратними вежами, мав величезне подвіре, в глибині підіймала ся палата гетьмана, з трамів дерева гартованого в огни, з чотирох сторін гладжених і полірованих і зложених так докладно, що ціла будівля виглядала як вирубана з одного кусня дерева. Довжина одного траму тесаного в чотироугольник виносила 50 пядий, ширина 4 пяди, се є два лікті. Побіч палати містилися по обох сторонах кількаповерхові будинки на підрубах, в них на долі пивниці, свірні, магазини, а на поверхах мешканя, за ними возівні і стайні. Печі і комини величезні з широкими рурами здовж повал. Над глибокою віздною брамою підіймала ся літня кількоповерхова палата. Вели до неї величаві сходи з подвіря. Весь покритий різьбою і малюнками мав довкола вікна, з яких вид на віддаль одного дня дороги на всі сторони.

Все те стояло пусткою, як домівка язви. Перед отвертою віздною брамою стояли великанські моздірі запхані землею. Крізь розбиті вікна й отверті двері падькував вітер над давними властителами.

В місті, напроти замку, підіймав ся найбільший і найвеличавійший в Брацлавщині костел св. Миколая обернений в церкву. В нутрі балюстрада в виді хреста, бічні рамена для сьвященників і хористів, в середині чотири колюмни з банею як на Вавелю. Тут давнійше стояв головний вівтар. Повисше органів галерії для сьпіваків. Хористи і сьпіваки ті самі, що за часів Каліновського. Бічні каплиці з багатими вівтарями, іконостас з царськими воротами пишно різьблений і мальований, символон нове. Ціле нутро, хори, галерії, колюмни, балюстради різьблені і мальовані на золоті. На площу вели широкі сходи; широкий вал окружав її довкола, а на валі земля і повно цьвітів.

У віддалі кількох миль від Соколівки межі двома горами лежало твердинне місто Буки з трьома церквами: Успенія, св. Михаїла і св. Ілії і замком на стоці згіря. Тикич, який пливе тут серед стрімких скель обнятий в кількох місцях греблями, достарчав води численним млинам і порушав чотири скомбіновані фабрики. Великі зубаті водні колеса обертали млинні камені, товкли коноплі, овес і ячмінь, а давнійше за польських часів валкували сукно.

По великім лісі, який Козаки поділили між себе та корчували день і ніч і випалювали коріє, прибули подорожні до Лисянки, великого і твердинного міста, погного води й огородів над Гнилим Кильшем. Місто мало 5 церков: Богоявленія, Пресв. Діви, св. Михаїла, св. Миколая і Пресв. Тройці. На передмістю стояв монастир Пресв. Тройці, осмотровий окопами і гарматами, в нім гарна церква св. Ігнатія. „В церкві Пресв. Тройці виділи ми образ Покрови, як укоронованої возлюбленниці, підчас коли всюди була вона представлена як Пречиста діва з зарумяненім обличем“.

Київські малярі оставали під впливом західної штуки, яка йшла через Львів, Варшаву і Вильно. Не мали вони соперників в чужинцях,

мали багато замовлень на Руси, в Молдавії і на Волощині. Малювали портрети і церковні образи, які будили подив у подорожних, як пр. іконостас у Прилуці, мальований коштом 1.500 дукатів (дар царя Алексея) і образ Покрови над іконостасом в церкві св. Антонія і Теодозія в Василькові. „Видів я — пише архідіакон — багато образів в Азії, в Константинополі, в Болгарії, в Молдавії і в Москві, але рівно гарного як у Василькові не видав“.

З Лисянки вела бічна дорога на полудневий схід до Чигирина через глухі ліси, серед голих піль і померклих ярів. Поля повні старих земних городищ, в лісах повних журавлів безліч фос, засіків, перекопів, укритих ровів, лісні брами і деревами завалені дороги. Від тої дороги аж до Чорного шляху цілий простір належав до татарського полку, який становив гвардію Хмельницького.

Головний шлях вів до Київа. Милю за Лисянкою лежало твердинне місто Медвина з фосою недавно покінченою і з 3 церквами: Богородиці, св. Миколая і св. Юрія.

Відси двомілева дорога вузка і томляча через великий ліс між двома горами. З одного і другого боку засіки, що боронять переправи, на згірях яких 300 двориків з голубниками, з садами, з огороженем сливових дерев і черешень. Ця місцевість звана Ісаїки, мала дві церкви. Річка Репях плила долиною і творила 10 ставів оден по другім, повних жовтих і білих гребенів. При греблях млини, окружені вербами, повно курий, качок, гусий, фазанів і годованих куропатов з червоними ніжками — але людей не було. Всі пішли в ліси, ділили викорчувані поля і робили оплітки. У вікнах запертих двориків повно білих діточих голівок. Можна би подумати, що козацькі жінки два, три рази родять що року по кількоро дітей. Окрім коний, коров, кіз та полових овець, годовано пси і безроги найріжноріднійшої краски і виду. В огородах капуста, пастернак, ріпа, лочуга.

Милю відси лежав над Росю Богуслав, місто велике і твердинне, з трьома церквами: Покрови, Пресв. Тройці і св. Параскеви. Міщани варили від давна мід, пиво і горівку: мали важницю, воскобийню, бровари, солодівні, ожниці, торгували пшоном і волами.

Замок стояв на згірю, відділений мостом, який вів до самої брами. Над деревляною брамою замку простора сьвітлиця, внутр замку церква, яку патріярх дозволив посьвятити й уживати і три будинки, з тих головний на чотири великі сьвітлиці. Довкола замку подвійні вали з дубовим частоколом, десять бийниць або башт і глибока фоса.

Тут в Богуславі 11 червня, отже в 2 місяці по останній виправі Потоцького, приймав Хмельницький антиохійського патріярха.

Стояв він тоді табором під Богуславом. Стягнув духовенство з б міст і вислав на повитанє патріярха відділ війська з гетьманським прапором з чорно-жовтої матерії, насіяної хрестами.

Вели гостя врочисто до церкви Покрови. — де замість павука висіла многоголова зьвірюка з палаючим сьвітлом в кожній голові — а опісля до гостинниці при вулиці Замковій.

„Ледви вийшли ми до мешканя, дали знати, що гетьман надходить. Патріярх вийшов на вулицю. Побачили ми при міській брамі численний почот їздних, але не можна було відріжнити гетьмана, всі були вбрані стрійно і багато, він тільки один куцо і бідно, а його оруже не представляло жадної вартости.

„Побачивши нас, зіскочили з коний, гетьман укляк, поцілував раз і другий рубець киреї, опісля хрест і праву руку патріярха, потім взяв його під рамя і вів крок за кроком до замку.

„Ми були тронуті поведенєм гетьмана, його спокоєм, покорою і людськостію. „Слава Богу“ — мовив він зі сльозами в очах — „що позволив мені перед смертю видіти Ваше Преосвященство“.

„Патріярх поцілував його в чоло.

„Опісля внесено наші дари: камінець з Голгофти з кровю Христа, посуду зі сьвятим олієм*), мило з Алепа, каву, за якою гетьман пропадав, брескинї і виноград в чищенім цукрі і багатий перський килим.

„При столі напроти патріярха сидів гетьман зі своїм везиром Виговським. Коло него секретар і 10 полковників.

„Гетьман старий чоловік, посідає всі прикмети начальника люду, а передовсім найважнійшу: дар тайни. Ідуть за ним на осліп. Нема справи, в яку не вглянув би. Його слава розійшла ся по цілім світі, а в краю Франків, як нам казали, виходять похвальні гимни на його честь. Веде тепер 18 полковників, з яких кождий володіє що найменше 20 містами і стациями, і проводить численною армією. В обозі стоїть яких 100.000 війська. Не беруть льону, але кождий з них може управляти стілько землі, скілько хоче, не платячи ніяких даний і податків. В тих самих условинах находить ся вся хліборобська людність. Його доходи плинуть з мит на границях краю і з акцизи пива, меду і горівки, в сумі 100.000 денарів річно. Його край багатий і повно твердинь, але від Польщі відділив ся широкою границею, спаливши много міст; жителів витяв, або запродав в неволю.

„Внесли на стіл кілька збанів з горячою варенухою, перед гетьманом стояла срібна чарка окремої горівки. Подали солену рибу й иншу страву на глиняних мисках, бо на воєнній виправі не вільно уживати срібної застави, хоч кождий з його слуг має того дома подостатком.

„Патріярха відіслав до господи однокінним візком і йшов при нїм пішки поза браму замку, але що почав падати дощ закинув білий плащ на рамена, попрощав нас і відїхав до обозу, відки післав гроші на дорогу, приказ достави підвод і всякої живности, а також лист до царя і путивельського воєводи.

„Коли виїхали з Богуслава, патріярх вступив до обозу, запрошений до гетьмана, який доносив, що ожидає гостя і відложив виправу. Переражені окликом непроглядних здвигів, що тиснули ся до повозу, з трудом добили ся до малого і бідного шатра вожда. Вийшов назустріч, укляк, патріярх читав над його головою молитву о битву і побіду і взивав благословеня божого для него і для війська, потім гетьман обіймив його в половину і вів до шатра, застеного рогожею. Саме що засїв був до обїду, на столі стояла миска вареного кропу“.

Хмельницький злучив ся з московським царем, Польша з татарським ханом.

Осінний вихор сїяв трівогою на цілі просторони від Рашкова до Уманя. Тисячі мужицтва з жінками і дітьми шукали по незброджених лісах між Богом а Дністром своїх звичайних криївок; тисячі инших з цілим добутком ладили ся на мандрівку в Дикі поля, на південь від Савранї; відважнійші хватали за оруже і втікали до городів.

Зачали ся кроваві змаганя зі змінним успіхом для обох сторін.

Трагедия зачала ся під Бушею. Вулиці стїкали кровію. Цїлу ніч горіло те людне місто; 16.000 мужчин, жінок і дітей згинуло під мечем і зелізом.

*) Сей дарунок міг мати політичне значіне: коронаційній олії сьвятїли тільки патріярхи.

В Ободівці, Баланівці, в Бершаді згинув кількатисячний хлопський табор, в місті Демківці одного дня 5.000, на другий серед різні впало 6.000 людей.

В Димівці, Голдаківці, Куницях, Голзаківці та інших місточках в однім тижни числили трупа 20.000.

Настали смертельні морози, аж в грудях віддиху, а в руках гаківниці додержати не було можна. Тіло пухло, на руках і ногах ставали міхурі. На памятку того морозу те місце Дрожиподем, подем морозу назвали. На охматівських полях з вечера гармати з обох сторін потрясали повітрем, в ночи затихли, тільки ручна пальба і крики 100.000 люда значили місце юрбової боротьби в млі людського віддиху.

Битва тревала від 29. січня до 2. лютого. Москалі стратили 9.000 люда, з Поляків згинули 4 полковники, 4 намісники, 13 хорунжих, понад 200 іншої старшини і безліч піхотинців від меча і морозу. Польща мимо надлюдських зусиль не віднесла побіди.

Татари за свою поміч зажадали заплати. Польний, коронний гетьман Лянцкоронський віддав 10.000 люда в татарську неволю. Здобув замок в Ліщинові і віддав ясир Татарам. Поступив до Бога, зніс пять таборів мужицтва і віддав їх орді.

В Бершаді врешті видав мурзам яких 10.000 люда і товару на прощанє.

Не досить було їм ясиру з трьох міст і пяти таборів, ще по дорозі розпускали загони і забрали кількадесять тисяч людей, „що леда Татарин мав на 30 душ. Дітий по самих дорогах і кріпостях подушених остало на 10.000. „Казав я попам хоронити їх і в одну яму кинуло ся 270, останків понехали хоронити. Не було старшого між ними над один рік, бо старших забирала орда“. А довкола стояла огненна заграва.

Начальний вожд Калга татарським звичаєм не квапив ся до бою. Прийшов не на війну, але по ясир і не думав стіснити ся супроти слабого союзника.

Візвав зараз польного гетьмана і старшину до себе, а на повитанє жадав, щоби його всі цілували в руки.

Стануло на тім, що мав зимувати над Богом до 24 цвітня, Поляки віддали йому на постій 25 міст, а 30 лишили для королівського війська. Опісля зажадав Калга для себе ще 10 міст.

Зруйвованих церков, — писав регіментар Тишкевич, — було до тисяч. Татари сиділи так чотири тижні, рвучи землю, як дикі звірята, що чекають на добич. Нагло, як би на даний знак, кинули ся на свої постої, зрабували 35 міст до тла і все населенє забрали в ясир.

Регіментар просив, щоби додержали речинця до 24. цвітня й обіцював „контентанції“... Відповіли йому: Беги, аги і мурзи вже „уконтентовані“, бо вибрали собі ясир з назначених міст, але є ще такі, яких треба „уконтентувати“, а передовсім султана, його двір, везира, підскарбного, конюшого, маршалка, хорунжих і двірських.

Регіментар мав ще при собі тільки 5.000 людей і не міг спротивити ся Татарам.

„Де знало ся про хлопів, давало ся асигнації. Одні контентні, інші мало що взяли, треті ніщо і налягали знов. Я говорив: нема—вони: дай конечно — і за султанськими асигнациями насильством, де напали, брали навіть військову челядь. Лишив ся султан і Котлушмурза. Я тратив голову, що почати з ними. Коли збував їх, султан сказав:

„Нас тут не треба. Ти велів прийти гарматам і людам? Добувай Дмитрашівки і Рашкова, тим заспокоїш нас.

„В Дмитрашівці вийшли селяни назустріч і просили милосердя. Я хотів оборонити їх. Склонював ся Калга, але коли побачив таке мно-

жество людей, прийшло йому на гадку, щоби до Рашкова не ходити, а тих селян забрати. Я мусів казати гарматам і піхоті наступити, два штурми втратили ми, заки присягли на ясир. Коли вертав я до Брацлава, 26. марта догонив мене Котлушмурза і з гуком упоминав ся ясиру. „Не відступлю тебе, аж даш мені його. Ідь до Рашкова і до Куницького, що тільки знайдеш, те даш“...

„Останний Нурадин султан в кількадесять тисяч орди, спалив і здобував Чечельник та 28. марта уступив з Брацлавщини“.

Вертала орда і гнала великанський ясир товару і людей — як рухоме торговище, мандрівка українського народу на відпуст до Криму.

З бесагів при сідлах ординців виглядали діточі головки, на переді що красші молодиці. На підручних конях великі клунки з добичею, ліхтарі, монстранції, церковні чаші. Жінота заводила, чоловіки з одурілим зором, дівчора вистрашена сьпівала акафисти, парубки і юродиві попи з шаленою козацькою піснею на устах:

В пеклі бути, в пеклі бути,
Вічно жити, вічно жити,
На віки, на віки...

Парубки йдуть сьпівуючи,
А дівчата ридаючи,
А молоді молодиці
Старого Хмеля проклинаючи...

.

Брацлавщина станула пустою. Коли в лютім 1655 по відході Менглігерая, як подав в звіті польний гетьман Лянцкоронський, 50 міст і 1.000 церков лягло в руїні і попелі й яких 100.000 люда загнано в Крим, то в марті що найменше 60 міст спалено, зрабовано й яких 200.000 забрано в ясир, не числячи задавлених немовлят і тих, котрі від польського оружя полягли в Буші, Ободівці, Баланівці, Бершаді, Демківці, Голдаківці, Куницях, Голзаківці і по численних містах, слободах і селах — яких 100.000, ані тих, котрі у вступнім бою згинули з голоду і в огни.

З тої землі, з того молоком і медом текучого раю, втекло давне соняшне житє. З під весняних розтопів і болота в р. 1655 видніли згарища і непоховані тіла; з криївок в глухих борах виглядав голод і пошесть, кликав їх пугач, величезний птах, лиховісне страхіте будуччини... а ціла країна повита невтуленим смутком, як широкою, безмежною млою.

В кілька місяців пізнійше той багатий край запав в руїну з останками давної питомої культури і зі своїм оригінальним суспільним устроєм. З літами і те, що остало, пожерла земля. Населене вигублене, деревляні замки, міста і городи спалені, слободи нагі, як дорога, цілий край, як пусті ятки. Ниви перейшли в степи, степ мертвів відлогом...

„Бачив я“, — пише Величко в кількадесять літ по смерти Хмельницького, „багато городів і замків безлюдних і пустих, прибіжище диких звівірят; видів я поля і розлогі долини, ліси, сади, ріки і стави запущені, зарослі мохом і травою; видів по ріжних місцях людські кости сухі і голі. Хто вгадає, чиї вони?... Та земля замінила ся в пустиню, а наші славні предки забуті“...

Нині даром глядіти слідів минувшини. Навіть земля змінила свій вигляд під впливом нівеляційної праці атмосферилів: леду, води, повітря, не кажучи про зміни викликані управою. Ріки змінили русла, стави, ліси, згіря, сліди багатьох міст згинули. Народне оповіданє мовчить під заораною могилою, розвіяло ся в пустім полію.

Н. В.

Українська Республіканська Капеля.

Побіч всяких дипломатичних місій з політичним, торговельним і просвітним характером український уряд вислав в західні краї Європи також артистичну місію під назвою: Українська Республіканська Капеля — під управою відомого київського композитора і незрівнаного диригента Кошиця. Республіканська Капеля се першорядний мішаний хор, зложений з пів сотні співаків, прегарно вишколених з чисто українським репертуаром. Зміст репертуару становлять канти (старі духові пісні), народні колядки, щедрівки, опісля думи, світські народні пісні різного

Українська Республіканська Капеля.

характеру з цілою скалею того невичерпаного звукового багатства, що його криє в своїм ядрі збірна душа народу.

Директорія, доручуючи Кошицьови організацію і артистичний провід Капелі, не могла зробити красшого вибору. Діригент Кошиць довгі літа посьвячував ся студиям над українською піснею, заложив в Київі великий хор, зложений з студентів і студенток і довів артистичний рівень того хору до небувалих вершин. Кождий, хто мав нагоду слухати хору Кошиця, набирал переконання, що йому доводилось бути в якійсь новій надземській країні.

Взяте на себе завданє виконала Капеля понад всякі сподіваня. Побувши якийсь час в Закідній Области У. Н. Р., Капеля виїхала до Чехо-Словаччини. Яке вражіне викликав український спів в чехо-словацькій республиці, можуть засвідчити два голоси, які тут коротко для прикладу подаємо. І так чеський публіцист Яромір Нечас з приводу концертів

Капелі присвятив багато уваги і українській справі взагалі. Він згадав важку боротьбу українського народу за волю в минулім і сучаснім, вказав на давніше ігнорантне відношенє Чехів до України. Три роки тому слово „Українець“ не істнувало в чеській пресі, українство уважали Чехи, довіряючи злобним підшептам, за австрійсько-німецьку інтригу, за рух, викликаний ворогами славянства для розбиття славянської єдності. Нині відносини змінили ся аж до самого коріння. Чехи під сучасну хвилю се одинокий славянський нарід, що симпатично ставить ся до України. Чеські соціял-демократичні органи, реалісти і значна більшість органів чеських народних соціялістів без застережень стоять по українській стороні, оборонюючи право української нації до повної незалежности. Часописи аграрної й народно-демократичної (молодо-чеської) партії або стоять по українській стороні, або що найменше рівнорядно трактують Українців і об'єдинителів (русофілів).

Для викликаня прихильних Україні настроїв, для виявленя багатства української народної культури, для виказаня, що Українці не є вчешними безбатченками, тільки що се стара нація з великою традицією, для чесько-українського зближеня — Українська Республіканська Капеля мала велике значінє. „Сей хор — пише Нечас — з людей, в більшости далеких від політики, завоював серед Чехів симпатії до України всюди, де тільки він виступав. Похід Капелі по Чехії (в Празі, на провінції й Моравії) був дійсно триумфальним походом. Сердечність, щирість і любов, що всюди зустрічали Українців, вказують на спорідненість народів: чеського і українського, вказують на те, що треба було лиш іскри, щоби запалити вогонь симпатії з обох сторін“. Рецензії в часописах усіх напрямків про концерти Капелі однозгідно підносили незвичайно високо красу й силу української пісні.

Другий голос се відзив професора пражського університету З. Неєдлі-го. І він говорить про минуле і сучасне України, про здорову силу українського народу, що не дала йому вмерти в ярмі брутальних сусідів, про любов до Рідного Краю і до волі, про велику боротьбу за право до житя. Як велика є різниця між Москалями і Українцями, яка здорова сила дримає в українськім народнім організмі видно хоч-би з того, що коли після розламу Росії в Московщині нігілізм виливав ся в руйнуючий все большевизм, Україна почала жваво будувати господарське й культурне жите на основах своїх кооперативних організацій.

„Мистецтво Української Республіканської Капелі — говорить проф. Неєдлі — так глибоко народне, що з нього безпосередно промовляє до нас своєрідна чиста душа Українського Народу. В сьпіві Капелі звучить здорова житева енергія, яка виявляєть ся в бадьорім, скорійше веселім, як сумнім його музичнім характері. Не песимізм, але здоровий житевий оптимізм заховав в собі сей нарід, не зважаючи на лихолітя рабства“.

Кождий, хто пережив і відчув сї прекрасні сьпіви укр. народу, не може не полюбити України всею душею.

Під кінець вересня Українська Республіканська Капеля виїхала до Відня, а опісля до Інсбруку. І тут наступило незвичайно радісне прийняте Капелі, подив для української пісні і того народу, що з глибин своєї страждучої душі вичарував сї прегарні звуки, сї щирі, проймаючі слова.

В половині жовтня Капеля виїхала до Швайцарії. Чехія й Австрія се области, на яких славянська музика займає домінуюче або все таки значне становиско. Швайцарія се країна далека від славянського сьвіта, а тим більше далека з музичного погляду від України. Одначе і тут виступи Капелі стрінули ся з великою симпатією. Швайцарські часописи,

так німецькі, як і французські містили теж прихильні рецензії. Для прикладу наведемо кілька відзивів. І так: „Basler Nachrichten“ (з 12. жовтня 1919.) пише між иншим: „Описи по нашим розмірам не можуть нам представити сути сього народного мистецтва, бо перед нами, західними народами, стає новий, незнаний нам сьвіт, що спочиває на цілком инших основах і побудований на цілком инших підвалинах. І тому ми не можемо силкувати ся представити суть та істоту сього своєрідного для нас явища. Що торкаєть ся чисто музикальної сторони, то треба, опираючись на нашій західно-європейській точці погляду, видвигнути те, чим відзначаєть ся воно від нашого мистецтва. Перодовсім треба звернути увагу на культуру голосів в Українців. Незвичайна сила голосів не оказує найменшого втомленя втомленя і дає доказ великої фізичної сили, яка дримає у сьому, так довго гнобленому народі. Притишені, чисті у найтонших деталях тонації у своїй звуковій красі є для нас насолодою у своїй

Українська Республіканська Капеля (в народних строях).

незрівнаній тонкості є доказом великої співачкої культури“. З технічного боку підносить рецензент дисципліну хору і вмільсть дірігента панувати над хором. Про прикмети пісенного репертуару згадує рецензент, що він відтворює душу українського народу. „Старе й нове, ліричне і драматичне у пестрій ріжноманітності. Із найстарших часів купальної ночі пісні з релігійним підкладом. У сьвітських піснях з'являєть ся характер народу у якійсь нестриманості“. „Bernner Tagblatt“ висказуєть ся ось так: „Можна навести паралелю зі скрипкою і сказати: сей а capella мішаний хор Українців є чистий мов квінтовий стрій. Бо таку незрівнану чистоту серед хорів можна подибати тільки дуже рідко... В поясненнях, доданих до програми, зазначено, що у сих піснях відбиваєть ся вся душа народу і що український народ осьпівує найменші явища природи. І се можна справді вичути із сих пісень. Я не знаю ні одного приміру в наших швайцарських хорах, який наближав ся би до тих технічно викінчених продукцій і який вмів би так плястично представити саму ідею тексту“. Знову-ж французський часопись „La Feuille“ пише таке: „Чудовий вечір українського „Фолькльору“. Голоси незвичайно чисті і гнучкі.

Нюанси незрівнано тонкі. Дирігент Кошиць тримає хор своєю мистецькою рукою і вміє повести його на належний шлях". Обговорюючи програму, рецензент особливо захоплюється народними піснями, з котрих одна красша від другої.

Із Швайцарії Капеля вибирається до Італії, а опісля до Англії і Америки.

До тепер Українська Республіканська Капеля сповнила велике післанництво, відкриваючи перед західною Європою великі, незнані скарби української творчости та тим самим єднаючи симпатії для української справи.

ф. ф.

Ювілей „Дністра“.

Дня 15. вересня 1917 р. минуло 25 літ, як Товариство взаїмних обезпечень „Дністер“ у Львові розпочало свою діяльність. Роля сього товариства в економічнім та культурнім піддвигненню і розвитку така велика і важна, просто: епохальна, що не можемо поминути мовчанкою недавнього ювілею сеї інституції. В отсім коротенькім нарисі про історію передвступних заходів, заснованя і розвитку товариства будемо спирати ся на „ювілейну книгу“, видану управою „Дністра“ в 1918 р., а зладженою головно Василем Лукичем.

Вже в 70-тих роках минулого столітя з'явила ся серед галицьких Українців думка — заснувати своє асекураційне товариство. Перший підніс сю гадку в часописі „Письмо до Громади“ Северин Шехович. Також „Слово“ поширювало в менших замітках потребу власного асекураційного товариства.

На більш реальний ґрунт увійшла справа основаня товариства з кінцем 1880 року, коли Іван Ом. Левицький, відомий автор „Галицько-руської бібліографії“, виготовив перший статут „руського“ товариства обезпечень на основі взаїмности. Товариство мало називати ся „Русь“, відтак змінено назву на „Бескид“, а вкінці на „Дністер“.

В маю 1881 р. внесено поданє о уділенє концесії. Одначе ся перша спроба не увінчала ся ніякими успіхами. Вороги економічного розвитку нашого народу розпочали підїздову війну проти українського товариства, котре мало оснувати ся. Появили ся закиди, немов-то Українці тільки на те заснують своє товариство, щоби на асекураційне поле перенести і зацепити племінну і національну боротьбу. До того іще в тім самім часі наступили події, (процес Ольги Грабар і тов.), котрі в австрійсько-бюрократичних кругах зродили підозріє, немов-то Українці тяготіють до Росії. Мабуть і вислід сього процесу вплинув на те, що в 1884 році основники одержали відмовну відповідь від австрійського уряду. Та раз зроджена думка не завмерла, бо ще того самого року бере справу в свої руки тодішній редактор „Батьківщини“ Василь Нагірний і поручає Іванови Ом. Левицькому уложити новий статут. Новоуложений статут не відповідав як слід законним постановам. Справа віддтягається на якийсь час. В пять літ пізнійше виринає вона знову. Василь Нагірний звертається тепер до фаховця Йосифа Ярембецького, котрий при видатній співучасті адвоката др. Стефана Федака укладає статут асекураційного товариства, вповні відповідаючий усім законним вимогам. По вичерпуючім передискутованю змісту статута підписали його як основники визначнійші громадяни — а саме: Василь Нагірний, др. Дамян Савчак,

Олександр Огоновський, др. Стефан Федак, Теофіль Бережницький, Юліян Романчук, о. Олексій Торонський, о. Євген Дуткевич, Павло Ільницький, Йосиф Онишкевич, Теодор Стахевич, др. Володимир Лучаківський, др. Іван Яхно, Кость Телішевський і Льонгин Рожанковський. З кінцем мая 1890 р. предложено поданє із статутом тодішньому намісникови Галичиии гр. Казимирови Баденьому з просьбою о поперте перед центральним правительством. Нема що й згадувати, що галицькі верховоди ворожо ставили ся до українського асекураційного товариства. Тому то й намісник вправді предложив статут правительству, але без свого осуду. Міністерство звернуло статут намісництву до доповнення потрібними датами. В падолисті 1890 р. намісництво відіслало статут до Відня з потрібними доповненнями і неприхильним осудом. Коли на другий рік повторила ся та сама історія, гр. Бадені кінець-кінців заявив, що не противить ся основаню товариства „Дністер“. Як опісля виявило ся, те непротивлене наступило тільки уому, що гр. Бадені був глибоко пересьвідчений, що Українцям не вдасть ся зібрати потрібного основного капіталу, а колиб навіть повело ся, то „Дністер“ не видержить і трьох літ і збанкрує.

В межичасі польська преса своєю підіздовою війною намагаєть ся утруднити, а то й унеможливити одержанє концесії. Вкінці в грудни 1891 р. наспіла відповідь міністерства через намісництво. Концесию уділено з тим, що до кінця червня 1882 р. має бути зібраний основний капітал і товариство має уконституувати ся.

Всі стараня Комітету основників від сеї хвилі були звернені на зібране потрібного капіталу у висоті 100.000 К. Щиро українські газети в горячих покличах завзивали до складаня основного капіталу, та москвофільська преса безнастанно цькувала проти Комітету основників, що, мовляв, на чоло інституції висувають ся незнані люди, що треба побоювати ся за складані гроші і т. п. При тім приводжено для прикладу ганебний кінець злопамятного „Банку влосьцяньського“ та „Общого рольничо-кредитового заведенія“, котре роздрапали москвофільські ватажки. До того-ж іще й деякі відомі патриоти замість грошей пересилали, як се звичайно у нас водить ся, різні поради і „науки“. Одначе треба піднести, що думка заснувати власне асекураційне товариство все таки стрінула ся із загальною симпатією громадянства. Мимо всіх трудностей, які треба було побороти, вже дня 19. червня 1892 р. був зібраний основний капітал, а дня 29. червня 1892 р. відбули ся в сали „Народного Дому“ перші конститууючі збори. Почесним президентом товариства взаїмних обезпечень „Дністер“ вибрано митрополита Сильвестра Сембратовича, а до Надзірної Ради увійшли: Теофіль Бережницький, Анатоль Вахнянин, др. Кость Левицький, др. Євген Олесницький, Льонгин Рожанковський, Олексій Торонський, др. Стефан Федак, Василь Нагірний, о. Мирон Подолинський, о. Лев Туркевич, др. Михайло Король, Йосип Гуриф, Йосиф Онишкевич, др. Дамян Савчак, Володимир Шухевич, Теодор Стахевич, о. Семен Ткачунік і др. Теопіль Кормаш. Заступниками членів Надзірної Ради вибрано: др. Йосифа Олеськова, др. Омеляна Калитовського, др. Щасного Сельського, Осипа Ганінчака і о. Євгена Гузара. До Дирекції вибрано зпоміж членів Надзірної др. Ст. Федака і др. Д. Савчака. Завідуючим директором іменувала Надз. Рада др. Антона Горбачевського, та він відмовив ся від сього уряду.

Вибрана Дирекція при помочи досьвідного фаховця Йосифа Ярембецького негайно приступила до властивої організації товариства. Греко-кат. єпископат дуже прихильно відніс ся до справи заснованя „Дністра“ і в своїх органах горячо піддержав нову інституцію. Дня 15. вересня 1892 р. розпочало діяльність перше українське асекураційне товариство. Від самого початку свого істнованя „Дністер“ своєю солідностию станув

Управа Тов. взаїмних обезп. „Дністер“.

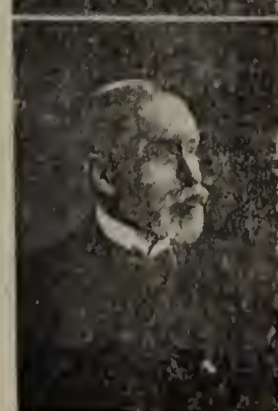
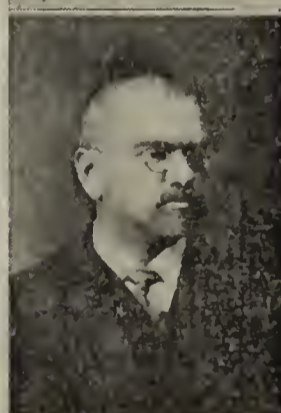
Почесні президенти:

Митр. Кардинал Сильв. Сембратович (1892—1898)	Експ. Митр. А. гр. Шептицький (1901—до тепер)
---	---

Предсїдники Надзїрної Ради:

По лївій сторонї: Теофіль Бережницький (1892—1895), Григорій Кузьма (1898—1911); по серединї: Василь Нагірний (1895—1898); по правій сторонї: Олександр Торонський (1898—1899) і Йос. Овишкевич (1911—1919)

Члени Дирекції:

По лївій сторонї: др. Ярослав Кулачковський (1893—1909), др. Евген Олесницький (1909—1917), Григорій Пежанський (1917—до тепер); по серединї: др. Стефан Федак (з рамени Ради: 1892—1909., зав. дир.: 1910—до тепер), Вол. Шухевич (1905—1906 і 1908—1915); по правій сторонї: др. Дамян Савчак (1892—1905), др. Володимир Охримович (дир. з рамени Ради: 1906—1908, заст. зав. дир.: 1903 до теп.) і С. Британ (заст. дир.).

на твердій основі. Не диво що й вислід першого ділового року був надсподівано вдоволяючий, бо на протязі одного року було в товаристві обзпеченого капіталу на поверх 20 мільонів корон, Годить ся згадати, що фахові часописи з великим признанем обговорювали перший білянс „Дністра“, називаючи його вислід „приємною несподіванкою“; дальше підношено, що „рахункове замкненє не заключає в собі ніяких фраз, так звичайних у молодих товариств, лише цифри і факти“.

З року на рік зростало і міцніло товариство, з року на рік зростали обезпеченя, поширював ся круг і простір діяльности „Дністра“. Вистане згадати, що на протязі першого року товариство видало 14.337 поліс і 154.519 корон премії; в десятім році піднесло ся товариство на 113.389 поліс і 1,042.253 корон премії. З незначного круга діяльности „Дністер“ поширив ся на цілу Східну Галичину і Буковину, а саме мав обезпеченя в 3.461 громадах, положених у 62 повітах Галичини і 8 повітах Буковини. Колись найменше з усіх асекураційних товариств бувшої австро-угорської монархії в 10-тім році істнованя перевисшило 11 інших що до суми річної премії, виплатило 3,187.258 корон відшкодовань, сплатило в цілости основний фонд, кошти заснованя і організації і відложило 871.750 корон з власних фондів.

В дальших роках товариство безвпинно зростало, хоч не раз доводилось переживати і тяжші хвилини, як от в р. 1904, котрий був найтяжшим роком за ціле 25-літє істнованя „Дністра“ з огляду на великі пожежі що живлово нищили цілі міста і села. Одначе в найскрутнійших хвилях товариство все виходило оборонною рукою, спираючись на твердих основах, на довірю суспільности і збережених фондах.

Сьвітова буря важким тягаром лягла на товариство, віднявши йому спромогу діяльности. Російські окупаційні власти арештували і вивезли в глибину Росії директорів „Дністра“, закрили товариство і переслідували його на кождім кроці; знову-ж Австрія забрала агентів „Дністра“ через покликанє на війну або до таборів інтернованих. Мимо всього живучість товариства не дала ся пригнітити ані вбити ніякими заборонами і переслідуваннями.

Для перегляду, як зростав і кріпшав „Дністер“, варта навести декілька цифр, які найкрасше засьвідчать про його розвій. І так за перше п'ятилітє (1892—1897) товариство видало 158.000 важних поліс на суму 184,000.000 корон обезпеченої вартости; за друге п'ятилітє (1898—1902) 439.000 поліс на 457,000.000 корон; за третє п'ятилітє (1903—1907) 921.000 поліс на 915,009.000 корон; за четвєрте п'ятилітє (1908—1912) 1,241.000 поліс на 1,347,000.000 корон; за п'ятє п'ятилітє (1913—1917) 1,156.000 поліс на 1,449,000.000 корон. За ті обезпеченя побрало товариство від своїх членів премій: за I. п'ятилітє 1,526.000 К.; за II. п'ятилітє 4,001.000 К.; за III. п'ятилітє 8,888.000 К.; за IV. п'ятилітє 12,180.000 К.; за V. п'ятилітє 13,896.000 К.

Своїм членам виплатило товариство за погорівші будинки й інші предмети отсі суми; в I. п'ятиліттю за 1.963 шкід 860.000 К.; в II. п'ятиліттю за 4.389 шкід 2,237.000 Л.; в III. п'ятиліттю за 9.787 шкід 5,505.000 К.; в IV. п'ятиліттю за 11.783 шкід 6,953.000 К.; в V. п'ятиліттю за 8.347 шкід 5,003.000 К.

Фонди товариства виносили: з кінцем 1897 р. 354.000 К., з кінцем 1902 р. 839.000 К., з кінцем 1907 р. 1,965.000 К., з кінцем 1912 р. 3,910.000 К., а з кінцем 1917 р. 8,526.000 К.

* * *

Товариство взаїмних обезпечень „Дністер“ в міру свого розвою творило або спомагало інші інституції, стаючись осередком економіч-

ного життя нашого народу в Галичині. Вже по першій році існування товариства Надзирна Рада на засіданні 12. липня 1894 р. постановила заснувати кредитове товариство під назвою: Товариство взаємного кредиту „Дністер“ у Львові. З днем 1. липня 1895 р. розпочало свою діяльність новозасноване товариство. Мета товариства — уділювати кредиту своїм членам. Початково уділювано позички на короткий речинець, однак згодом товариство стало під тим оглядом на рівні з великими інституціями в краю.

Розвій Товариства взаємного кредиту „Дністер“ був теж дуже корисний і постійний, про що свідчать отсі цифри, вийняті з касових звітів. І так: З кінцем першого ділового року виносили вкладки 124.000 К., позички 132.000 К., уділи 19.000 К., резервові фонди 1.000 К.; з кінцем п'ятого року виносили; вкладки 807.000 К., позички 764.000 К., уділи 73.000 К., резервові фонди 8.000 К.; з кінцем десятого року: вкладки 2,073.000 К., позички 2,043.000 К., уділи 162.000 К., резервові фонди 27.000 К.; з кінцем п'ятнадцятого року: вкладки 3,154.000 К., позички 3,810.000 К., уділи 313.000 К., резервові 76.000 К.; а кінцем двадцятого року: вкладки 4,725.000 К., позички 4,850.000 К., уділи 477.000 К., резервові фонди 137.000 К.

Другим з ряду товариством, котре взяло свій початок за ініціативою членів Надзирної Ради „Дністра“ — є Краєвий Союз кредитовий у Львові. На засіданні Надз. Ради дня 25. вересня 1896 р. постановлено на внесення др. Теофіля Кормоша поручити Дирекції, щоби взялась за організацію „Союза задаткових товариств“. Реалізація цього внесення наступила аж в р. 1898., коли то представники ествуючих задаткових товариств рішили оснувати Краєвий Союз кредитовий, як центральну господарсько-кредитових товариств. Товариство вз. кред. „Дністер“ приступило до новозаснованого товариства з 10 уділами по 50 К. Нині Краєвий Союз кредитовий становить могутню інституцію, має поверх 1 мільон корон уділового капіталу та об'єднує сотки товариств в краю.

Також до оснування товариства „Руська Щадниця“ в Перемишлі не мало причинився „Дністер“. „Руська Щадниця“, заснована в 1906 р. вповні сповнила покладані в ній надії, зібравши в значній мірі українські популярні капітали.

В р. 1908. постановили визначні українські діячі оснувати „Земельний Банк Гіпотечний“ у Львові, першу українську акційну спілку. Бажаючи можливо скоро зібрати вимаганий акційний капітал у висоті 1 мільона корон, Тов. вз. кред. „Дністер“ зайнялось субскрипцією акцій банку. Із своїх фондів субскрибував „Дністер“ (вз. кред.) при першій емісії 100 акцій на 100.000 К., а при другій знов 100 акцій на 100.000 К. Тов. вз. обесп. „Дністер“ льокувало свої резервові фонди в заставних листах Земельного Банку Гіпотечного. Чим є нині Земельний Банк, знає добре ціле українське громадянство: великою, сильною інституцією, на міцних, непохитних основах.

В р. 1916. Тов. вз. кред. „Дністер“ взяло участь разом з іншими нашими інституціями в оснуванні „Східно-австрійської будівельної спілки з обмеженою поручкою у Львові“, метою котрої поставлено відбудову краю. Тов. вз. кред. „Дністер“ приступило до сеї спілки з уділом 150.000 К. На жаль, через продовжене війни сеї спілки не вдалося ще розпочати своєї діяльності.

Опісля „Дністер“ взяв ще участь в оснуванні „Спілки українських кооператив Галичини для товарової обміни з Україною“ та постановив причинитись до зібрання акційного капіталу для нової акційної спілки „Українського Банку“.

Як бачимо, Товариство взаїмних обезпечень „Дністер“ враз з Тов. вз. кред. „Дністер“ відіграло дуже велику і важну ролю в економічному піддвигненню українського народу.

* * *

Людиною, що усі свої сили, велике знанє, небуденну роботящість і залізну енергію віддала на службу народови — був директор „Дністра“ др. Ярослав Кулачковський. Уродив ся він в Пишатинцях, борщівського повіту. До народної школи і низшої гімназії ходив в Бучачи; висшу гімназію покінчив у Львові, де й зложив іспит зрілости. На правничий виділ ходив у Львові, де належав до провідників університетської молодіжи. В р. 1887 одержав на львівськїм університетї ступінь доктора прав. До адвокатської канцелярії вступив у др. Павлінського в Самборі, а відтак у др. Белінського у Львові. Будучи у Львові, належав до виділу „Бесіди“ — як референт для справ українського театру.

В марті 1893 р. обняв др. Кулачковський місце технічного директора Тов. вз. обезп. „Дністер“. Його заслугою є угрунтованє товариства. Працював за десятьох, днями і ночами, не знав ніяких урядових годин, ніякого відпочинку, був все на місци, знав кожду, хоч би найменшу справу, не спускав з ока ні одной цифрової позиції. Віддавшись всеціло інституції, ставив такі домаганя й до других, головно до урядників, що часами було причиною конфліктів. Крім „Дністра“ віддавав своє знанє і працьовитість також і иншим інституціям, в заснованю котрих брав визначну участь.

Тяжка праця виснажила його організм. Часто западав на здоровлю. По довшій хоробі помер дня 7. вересня 1909. у Львові. Його похорони прибрали величавий характер. Се-ж хоронено одного з найбільших культурних робітників Галицької Землі.

На його місце іменувала Надзїрна Рада на засіданю 6. падолиста 1909 р. технічним директором „Дністра“ др. Стефана Федака, котрий від самого початку був директором товариства з рамени Надзїрної Ради. Др. Стефан Федак, один з найвизначнїйших громадських діячів, повний посьвяти для народної справи, повний запалу для любимой інституції, меткий, енергїчний, а при тїм, як рїдко, гуманний при співділаню другого визначного громадянина д-ра Володимира Охримовича проводить інституції до нинїшного дня. Мимо важких переходів, мимо несприятливих умов, мимо вітрів, що піском і попелом раді би засипати кожду нашу народну інституцію, гордо знімаєть ся будинок „Дністра“ в княжїм городї Львові.

Слїдуючий ювілей прийдець ся нам певно сьвяткувати серед красших умов та гїдно вшанувати людей, що з посьвятою серед бурї й негоди стоять на становисках, визначених їм народною волею і почутєм власного, внутрішного обовязку.

Народний помяник.

Вол. Дорошенко.

Іван Нечуй Левицький.

Дня 2. цвітня 1918 р. помер у Києві на 80 році життя знаменитий наш повістяр Іван Левицький, що виступив на літературне поле п'ятьдесять літ тому під прибраним імям Іван Нечуй.

До самої смерти трудився покійний на ниві українського письменства і полишив по собі велику й славу спадщину і як повістяр і як публіцист і як популяризатор — автор багатьох книжочок для народного читання, що виходили свого часу і в нас накладом тов. „Просвіта“, як от: „Історія Руси від перших князів аж до нападу татарського“, „Історія Руси від нападу татарського до пановання польського“ й ин.

Та найбільше таки вславився Нечуй своїми прегарними повістями й оповіданнями з життя народу й інтелігенції. Вже й перед ним українська література могла похвалитися гарними образками з життя нашого народу, бо-ж ще Квітка Основ'яненко, а за ним Марко Вовчок (Марковичева) і Ганна Барвінок (Кулішева) і инші, менші письменники торкалися цього життя в своїх творах, але ніхто з них так широко і яскраво не змалював цілу картину народного горя і радості, як саме Нечуй-Левицький.

Він не вдоволився, як попередники, представити простого чоловіка, селянина, мужика людиною вартою нашого спочуття і симпатії, а увійшов у саму глибину нашого народного й національного життя, дав нам перший вірну й правдиву, реальну картину цього життя, далеку від романтичної ідеалізації й сантиментальності,

Великі заслуги поклали його попередники, виступаючи в обороні рідного народу, як от Квітка, що — сам буди паном — показував сучасній собі інтелігенції, наскрізь тоді ще панській, що й під сірою свитою б'ється людська душа, чула й гарна, що й простий мужик уміє відчувати, терпіти й радіти, як і благородний пан, його дідич, що отже не можна дивитися на простолюда як на якусь худобу, або Марко Вовчок, що пішла ще далше і в своїх повістках боролася за визволення людей з неволі, з тяжкої панщини, боролася за право кріпаків на волю, свободу від панських пут.

Але ніхто так глибоко не торкнувся самих основ того ладу, під якими жив і терпів наш народ, як саме Нечуй-Левицький, ніхто так виразно не малював досі його побуту, його соціального й національного поневолення, як він.

Панщина знесена, народ став свободний, але все-ж життя його не веселе, не привабливе — тяжка праця за кусок насущного і безпросвітна темрява — в низах народних і відчуженість від народу, відступність національна і визиск — в горішніх верствах, ось теми повістей і оповідань Левицького.

Кликав він своїми творами нашу інтелігенцію до національної самосвідомості й до боротьби з народним лихом. Бачив він безодню між народом і інтелігенцією й взивав красних людей з поміж неї до праці, великої й невисипущої праці, щоб „засипати, як сам писав, ту пропасть, почату Ляхами, скінчену Москалями, щоб звязати те, що порвала наша недбайливість та стидка українська байдужність та лежача недобачливість.“

І не марне було гаряче й образове слово письменника. Він дійсно примушував сучасників застановляти ся над існуючим ладом та його направою. Його твори будили приспану національну думку й велико причинили ся до поступу нашого національного й громадського руху. Бо Нечуй-Левицький не був лише народолобець, не був лише демократ, а й гарячий патріот-Українець, що на все дивив ся і все оцінював із національного українського погляду. Малюючи недолю нашого народу, його поневіряне, його тяжку працю, визиск його всякими чужинецькими п'явками, доводив він потребу не тільки соціального, а й національного визволення.

І не потрібує він для сього якоїсь умисної пропаганди, ні—він ділає на нас самими образами, самими малюнками. Саме твори, позбавлені всякої зовнішньої тенденції, у Нечуя вийшли найкрасшими, найживішими, що ніколи не зістаріють. Такі його малюнки московської салдаччини й її лихих впливів на село у першій його оповіданню „Дві Московки“, або прегарний образок злиденного життя — пролетара-чиншовика в оповіданню „Рибалка Панас Круть“, або сумна картина сільського життя в „Кайдашевії сімї“, де представлений тяжкий моральний стан нашого села на ґрунті неспинної боротьби за існування, і т. д. і т. д. Та найкрасшою серед усіх цих його річий є велика повість „Бурлачка“ в котрій талановитою рукою змальоване життя сільських робітників на цукроварнях.

Крім життя селян і робітників спинив ся Левицький також і на життю нашої інтелігенції — перший з поміж українських письменників зачепивши сю тему. Се повісті: „Причеп“, „Хмари“, „Поміж ворогами“, „Над Чорним Морем“ і ин. В них представлена відірваність української інтелігенції від народу під впливом чи то московським чи то польським, ціла шкода від того і для неї і для люду й виведені — також у перше — свідомі народолобці-Українці.

І хоч позитивні, додатні типи й не вдали ся авторови, то негативні, заперечні вийшли дуже опукло й виразно. Картина денационалізації й разом із тим деморалізації вийшла дуже яскраво.

Крім повістей і оповідань написав Левицький ще історичну повість „Гетьман Іван Виговський“, оперету „Маруся Богуславка“ й дві комедії „Голодному й опеньки мясо“ та „На Кожум'яках“ — обидві з міщанського життя. Послідна відома в перерібіці М. Старицького для сцени під назвою „За двома зайцями“. Тут вивів і висміяв Левицький цілу бридоту москалізації серед нашого міщанства.

По за тим пробував пера покійник, як згадано вже вище, також на полі народо-просвітної літератури й публіцистики, а при кінці життя цікавив ся язиковими справами й писав про сучасну нашу літературну мову та зладив „Українську граматичку“, але були се вже старечі твори, що не збільшили слави письменника.

З публіцистичних праць Нечуя-Левицького варто згадати про статтю „Свогочасне літературне прямування“ (1878 р.), де він вложив засади, якими керував ся в своїх белетристичних творах, і брошуру „Українство на літературних позвах з Московщиною“ (1890 р., під псевдонімом

І. Баштовий), в якій торкнув ся між иншим національної нетерпимости Москалів.

Варто тепер пригадати, що повів про них наш письменник: „В Європі тільки латинська раса може прикласти до себе приказку: живи сам і другим давай жити! Про Австрію та про Прусню можна сказати, що там вже инший девіз: живи сам і другим трошечки давай жити! В Росії панує такий девіз: живи сам і нікому иншому не давай жити! Руйнуванє національности, руйнуванє хапливе йде на сході Європи, а найбільше в Росії з великою хапливістю і навіть з любовію, навіть з смаком, наче сим хочуть зробити якийсь історичний великий добровчинок иншим народам“.

Правду сих слів покійного письменника дуже тяжко досвідчив на собі саме наш народ та й досі досвідчує і від большевиків і від їх противників, Денікіна з його чорносотенною братією.

По сім коротенькім огляді письменницької діяльности Нечуя-Левицького спинимо ся побіжно на його біографії. Тихе й скромне було жите письменника і не багате на зовнішні факти. Було се спокійне й трудяще жите кабінетного робітника.

Народив ся Левицький 13. падолиста 1838 р. в старій попівській родині в місточку Стеблеві на Київщині. Вже під рідною стріхою запали в душу Левицького перші зерна діяльної любови до Рідного Краю й народу, бо родина його була щироукраїнська й народолюбна. Не мало причинив ся до сього й вплив Шевченкових поезий і життя. Стеблів був усього яких 20 кільометрів від Кирилівки, то й вплив сей був майже безпосередний. Вірші великого Кобзаря, що ходили з рук до рук, діставали ся і в тиху оселю Левицьких. В дома-ж читав хлопець і укр. книжки, які були в батька, — історію Бантиш-Каменського й Маркевича, Літопис Самовидця, Гребінчину „Ластівку“, де була надрукована Шевченкова „Причинна“, котру він вивчив на память.

Це все охоронило будучого письменника від москалізаторського впливу казенної школи, куди віддали його батькі на науку, а навпаки причинило ся разом із иншими, позашкільними впливами до збудженя національної свідомости, а вкінці й охоти працювати для української літератури.

Яко син священника попав Нечуй в духовну школу і вчив ся спочатку в духовнім училищі в Богуславі, а потім в духовній семінарії і духовній академії в Києві.

Академічні роки Нечуя (1861—1865 рр.) припали саме на славетні 60-ті роки, добу загального оживленя й „великих реформ у Росії“. Віджила тоді й Україна по кирило-методиївським антракті і не диво, що серед студентів академії прокинув ся жвавий національний рух — адже-ж були це здебільшого поповичі, що силою обставин близько стояли до села й знали та любили його. Певний вплив на розбудженє національного почуваня в Українців мала й та обставина, що серед студентів Академії було багато чужинців — Сербів, Болгар і Греків, які, оповідаючи про національний рух у себе, примушували наших земляків задумувати ся і над гіркою долею українського народу. Про се виразно згадує нам письменник в „Хмарах“.

Ще бувши в академії задумав Левицький писати українські оповіданя для „Основи“, але „Основа“ животіла надовго й довело ся йому свої заміри на якийсь час відложити. Аж пізнійше, вже по скінченю науки, діставши посаду учителя духовної семінарії в Полтаві, пише Левицький оповіданє „Дві Московки“ (1865 р.), яке за два роки появило ся в львівській „Правді“, де взагалі друкували ся перші твори письменника.

В Полтаві одначе Левицький був дуже коротко й, здавши іспит на учителя гімназії, дістав посаду в мужеській гімназії в Каліші, звідки за рік перенесено його до Сідльця в жіночу греко-католицьку гімназію. Тут жив Левицький шість років і в сім часі познайомив ся з Кулішем та Білозерським, які тоді служили у Варшаві. На сей час припадає і його подорож за границю, спочатку до Відня, де стрінув ся з Кулішем, який працював тут над перекладом Євангелія, а з Відня на пораду Куліша до Швайцарії.

Вкінці перейшов Левицький до Кишенева, де викладав в мужеській гімназії російську та церковно-славянську мову й логіку. Літні вакації звичайно проводив в рідній Київщині, дома в Стеблеві у брата або у сестри коло Білої Церкви.

Прослуживши 12 літ у Кишеневі, мусів звідси тікати, бо схопив бе-сарабську пропасницю, яка мучила його аж два роки. Лікарі радили змі-нити місце побуту. Левицький кинув службу й переїхав у Київ, де й жив постійно з маленької пенсії аж до смерти.

До сих буденних фактів можна додати хиба одну урочисту хвилю в життю письменника — святковане українським громадянством його 35-ти-літнього ювілею в 1905 р., коли дружно й тепло витала повістяра ціла Со-борна Україна,

В Києві жив Левицький весь час на однім і тім самім мешканю, тихо і скромно, і лише большевицька інвазія викинула його з насидже-ного гнізда. Помер він — сором сказати — в заведеню для убогих — Дегтя-рівської богадільні на Лукіянівці.

Останні літа перед смертю Левицький загалом досить бідував; бо невеличкої учительської пенсії було за мало при київській воєнній до-рожні. Схаменули ся правда наші люди, та за пізно: за день перед смер-тю письменника Центральна Рада ухвалила йому щорічну доживотну пенсію.

Поховано Левицького на постанову Центральної Ради коштом держави.

Олександр Барвінський.

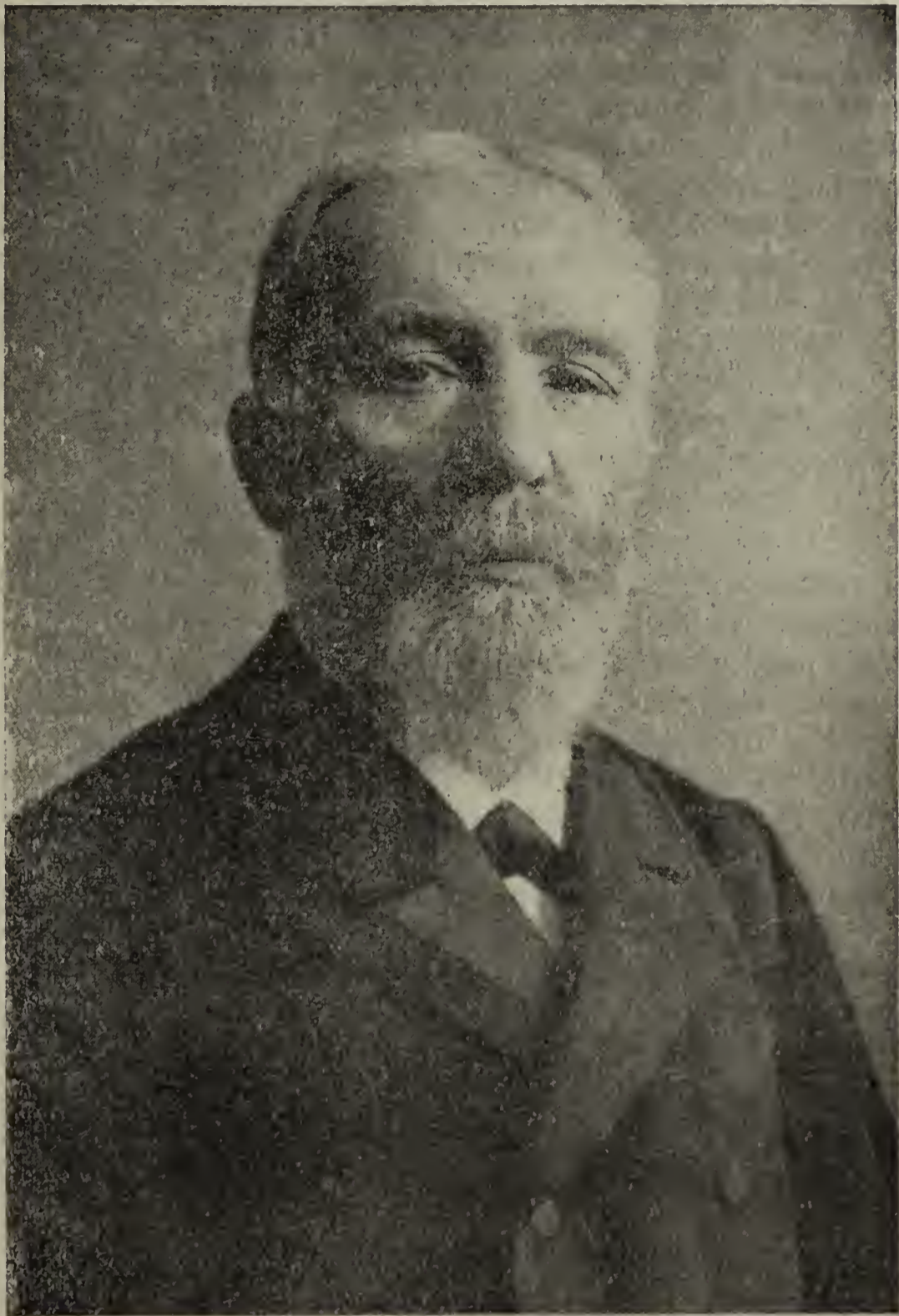
Др. Іван Пулюй.

Рік 1918-тий сумно записав ся в нашій народній літописи значи-ми втратами, які невмолима смерть нанесла українському народови. Між тими визначними діячами і народолюбцями, що зійшли з сего сьвіта, перше неперечно місце займає І в а н П у л ю й яко народолюбець, пись-менник, громадянин і учений сьвітової слави.

Походив він з маломіщанської родини в Грималові, в Скалатщині (галицької України, родив ся 2. лютря 1845 р.). Гімназійні науки скінчив в 60-тих роках у Тернополі, в тих роках, коли народне жите почало бити сильнішим живчиком. Голосна слава, що після смерти Шевченка поне-слась по всій Україні і залунала по Галичині, викликала особливо поміж шкільною молодіжю велике одушевленє та розбудила між нею ясну на-ціональну сьвідомість. Українська гімназіяльна молодіж в Тернополі оснувала саме тоді за прикладом закордонної України г р о м а д у, а між першими і найвизначнішими її членами був І в а н П у л ю й. Невеличка се була громада, не доходила навіть до трийцятки членів, але однодушна і перенята до глибини серця українською народною ідеєю. В ній заправ-ляли ся молоді ученики до ревної і невсипучої праці і посвяти для на-роду, а по виході з гімназії розійшли ся в сьвіт апостолами сеї ідеї.

Основна наука мала витворити сі підвалини, на котрих молоді ісповідники української ідеї мали розвести свою роботу для відродження українського народу з його темноти і занепаду. Іван Пулюй вступив по скінченню гімназії (1865) до духовної семинарії у Відні, де крім богословських наук користувався викладами з природописи (фізики) і математики і з тих предметів зложив гімназійний іспит. Одначе хоч приспособився тим способом на гімназійного професора, не вступив до шкільної служби, а остав далше у Відні і займався науковими дослідками у фізикальнім кабінеті університету. Небавом став він асистентом для фізики і математики в маринарській (мореплавній) академії в Реці і заступав там професора. Міністерство просвіти, оцінюючи його незвичайну пильність і здібности, уділило йому підмоги на дальші науки в німецькім університеті в Штрасбурзі. Звідтам вернув він по осягненню академічного степеня доктора філософії до Відня, був там довгий час асистентом фізикального кабінету в університеті і там став доцентом експериментальної (досьвідної) фізики (від 1877—1883 року).

Звідтам покликано його до Праги на професуру фізики в німецькій техніці (1884), де він з великим успіхом і признанем учительював повних трицять літ і здобув собі в кругах професорських і в науковім сьвіті велике признане так, що визначено його найвисшим достоїнством академічним, ви-

бираючи його ректором техніки (1888/89). Окрім того осягнув він високі відзначення монарші, орден залізної корони та командорський хрест Франц Йосифа і перейшов на вислуженину (емеритуру).

Іван Пулюй здобув собі одначе визначне становище не тільки як учений професор найвисшої технічної школи, але полишив незатерті сліди невсипучої праці на полі українського письменства, забезпечив собі в сьвіті голосне імя науковими дослідками і розвідками на ниві природописи (фізики і найновійшої її тепер так важної царини — електротехніки) і заслужився українському народови як щирий і ревний громадянський діяч.

Зараз після скінчення богословських наук зладив він перший молитвенник українською мовою, щоби дати молодіжи і народови спромогу молити ся в рідній мові замість незрозумілої церковщини. Одначе тодішні власти духовні віднесли ся неприхильно до видання Молитвенника в народній мові. Львівська консисторія заходами архіпресвитера Михайла Малиновського відкинула щирий труд Пулюя, дарма, що кождий нарід християнський, окрім українського, мав спромогу молити ся в своїй рідній мові. Але Пулюй не знеохотив ся сим, а зладив новий молитвенник в народній мові Кулішевою правописиою і передав рукопись сего молитвенника тодішньому митрополитови Йосифови Сембратовичеви з просьбою о архієрейське одобренє. Митрополит віддав сю рукопись до оцінки львівській консисторії, котра ухвалила „уничтожити“ (знищити) сей молитвенник. Тоді др. Пулюй напечатав „Лист без коверти“ (відкрите письмо, Відень 1871., стор. 15.) яко відповідь Впр. Крилошанину Малиновському, котрим напаятував недостойне і несправедливе поступованє львівської консисторії і видав сей молитвенник у Відні (1871). Щирий сей труд д-ра Пулюя не остав без наслідків і мав переломове значінє в релігійнім житю українського народу, бо вже наслідник Йосифа Сембратовича, митрополит і кардинал др. Сильвестер Сембратович поручив зладити молитвенник в народній мові і видав його з своїм одобренєм, а з того часу український нарід і українська молодіж мають спромогу заносити свої молитви перед престіл Всевишнього в своїй рідній мові.

Сим однак не закінчив др. Пулюй своєї діяльности на сій царині. В тім часі познакомив ся він з найвизначнішим тоді українським письменником і провідником укр. народу, Панталеймоном Кулішем, членом колишнього Кирило-Методиївського Братства київського, памятного в розвитку нашого народу. Куліш і всі члени того Братства були переняті тою думкою, що для подвигнення народу з занепаду потреба людей чистих серцем і праведної осьвіти. Тим-то вони всі добре знали і з великою шаною читали сьв. Письмо. Длятого то Куліш поклав головною метою свого житя, дати укр. народови сьв. Письмо в перекладі рідною його мовою. З тим наміром виїхав Куліш з України до Відня і там в спілці з Пулюєм трудив ся над перекладом сьв. Письма. З того часу стали вони щирими приятелями. Значну частину сеї роботи взяв на себе Пулюй, а крім того догляд над печатанєм і виданєм сьв. Письма. Майже сорок літ з перервами трудили ся оба вони над перекладом, одначе Кулішеви не довело ся діждати викінчення і повного видання перекладу сьв. Письма, бо останну частину по його смерті зладив укр. письменник Іван Левицький (Нечуй), так що повний переклад сьв. Письма українською мовою появил ся накладом британського біблійного товариства*) у Відні 1905 році. Окрім того др. Пулюй видав свій переклад „Псалтиря“ укр. мовою у Відні (1905 р. і новим накладом 1913 р.)

Попри се дбав др. Пулюй, щоби із своїх наукових дослідів подати дещо також для осьвідомлення ширших верств народних в природних науках, як пр. „Непропаща сила“ (Львів 1879, виданє тов. „Просьвіта“), „Нові і перемінні зьвізди“, (Відень 1881, виданє редакції „Сьвіт“), „Про радіометер або сьвітляний млинок“ („Правда“ 1877), „Про тепло і роботу“ („Правда“ 1879), а коли проти його довголітного приятеля і співробітника П. Куліша появили ся різкі напади, виступив він з обороною п. з. „Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок“, яко додаток до 3-го доповненого видання його розвідки „Нові і перемінні

*) Бритийське і заграпичне біблійне товариство заложене в 1804 р., а його діль розширювати слово Боже на всіх мовах сьвіта (доси на 400 мовах).

зв'язки" у Відні 1905 р., де різко виступив проти д-ра І. Франка і його суду про Куліша та проти критики д-ра Івана Франка на переклад сьв. Письма.

Голосне ім'я в широкому науковому світі здобув собі Пулюя не тільки викладами фізики й електротехніки у висшій технічній школі в Празі протягом тридцяти літ, але й науковими дослідженнями і розвідками, головним чином в німецькій мові в різних наукових виданнях. Він зладив сигнальний прилад для телефону, електричну лампу безпечности, одержав патент на винайдений ним спосіб карбонізованя угляних ниток до електричних жарових ламп та лучене вугляних ниток з платиновими дротами в жарових лампах, а також на нову зміну у вироблюваню вугляних прутків до лукових ламп. Сими дослідженнями і участю в електричній виставі у Відні звернув Пулюя на себе увагу визначних фабрик, між ними фабрики озброєння в Штайрі. Там запрошено його на технічного дорадника сеї фабрики і на директора улаженої ним в Штайрі фабрики, в котрій вироблювано його жарові лампи. Окрім того за два нові прилади на всесвітній виставі в Парижі в 1878 і 1881 р. дістав Пулюя срібну медаль і диплом за кооперацію.

В лікарській науці в досліджуваню людського організму має незвичайне значіння відкриття промінів зроблених Рентгеном (Рентгенівське освітлюванє). Др. Пулюя причинив ся до видосконаленя сего винайдєня, бо зладив лампу, котрою можна витворити дуже сильні Рентгенівські проміння.

Під кінець трудолюбивого життя захопила Пулюю страшна всесвітня війна. Багато українських виселенців, що наслідком війни були приневолєні покинути рідний край, опинило ся в Празі. Тут найшли наші виселенці ширий притулок і видатну поміч у своїм невідраднім положєнню в помічній комітеті, на чолі котрого стояли наші земляки Др. Пулюя і міністер др. І. Горбачевський. Виселенці діставали не тільки прожиток і материяльну поміч, але подбано також про їх релігійні і просвітні потреби та про плеканє між ними патріотичних почувань. Тим способом злагоджєно гірку долю наших виселенців, спричинєну світовою війною, і всі з щирою вдякою згадують про діяльність наших земляків у Празі, а передовсім д-ра Пулюю. Крім того опікував ся др. Пулюя вельми щиро українською молодіжю, щоби їй дати спомогу до висшої освіти і на ту ціль зібрав був значні фонди, котрими, як і власними жертвами, пособляв у тих змаганях нашої молодєжи. Хоч пів віку по виході із свого рідного краю проживав на чужині, зберіг щире і горяче серце для свого поневоленого і занедбаного народу, не тільки не забув і не відцурав ся своєї рідної мови, але навпаки плекав її і полишив своєму народови незатерті сліди своєї невсипучої праці в українській мові, котру довів до наукового розвитку в своїм обсягу. Широкому світовому науковому давав кількадесять розвідок в німецькій мові, котрими розкрив і пояснив не одну тайну сил природи і тим зложив доказ, що й український нарід має спосібности до найвисшої освіти та право своєю працею зайняти почесне місце серед інших освічених народів.

Тяжка недуга підкосила вичерпаний довголітною невсипучою працею організм і 31. січня 1918 р. не стало д-ра Івана Пулюю. Дожив він ще щасливої хвилі проголошеня самостійної Укр. Держави, про яку ледви міг мріти в молодих своїх літах. Дня 5. лютого відпроваджєно тлінні останки д-ра Пулюю на кладовище „Мальвасинка“ в Празі при численній участі наукових кругів, а над домовиною виголосив товариш покійника, проф. др. Баш прощальну промову: „На прощанє з Тобою іменем приятелів і товаришів, іменем високої школи, котра тебе в 1888/9 році наділила найвисшим достоїнством академічним (ректора), бажав би

я — говорив проф. Баш — передовсім згадати про Тебе яку мужа, котрий часто твердою непохитністю, рішучо і свідомо прямував до своєї мети, яку вважав усе відповідною. Кому лише було суджено глибше заглянути в Твоє душевне жите, сей міг впевнити ся, що Ти був мужем не тільки кріпкого духа і самостійної вдачі, але й умів також додержати вірності тим, котрі вспіли тебе зрозуміти, вірності передовсім народови, з посеред котрого Ти вийшов. Бож нема ціннішої вірності, як вірність власному народови“.

„Події світової війни зворушили могутно і Твоє горяче серце. По страшній боротьбі в наших днях сподівав ся Ти підему свого народу, котрому Ти перекладом Нового Завіта і Псалтиря українською мовою і довершенем під Твою кермою видання першої повної укр. Біблії полишив дорогоцінну спадщину“.

„Тобі було суджено дожити сходу зірниць свободи з воєнної темряви для Твого народу, котрий Ти любив до останного тху, а її перше соняшне проміне озолотило кінець Твого трудолюбивого житя. Прощай в останне в сій розлучній хвилі, в котрій товаришать Тобі спомини Твоїх учеників, що стоять делеко у важкій боротьбі за волю і вітчину, в котрій товаришать Тобі вдячність Твоїх приятелів, що збережуть з почесністю тямку про Тебе, поки буде їм суджено ще трудити ся на научнім полі, товаришать горяче співчуте Твого народу, що числив Тебе до своїх найкрасших синів“.

„Бажаня і почуваня тих, що лучили ся і близько стояли в житю з Тобою, товаришать Тобі у ті безконечні простори, котрих недослідимі загадки так живо займали Твого дослідного духа. Прощай, др. Пулюй!“

Покійник др. Іван Пулюй осиротив жену і шестеро дітей, три доньки, з котрих найстарша замужна за директором Музичного Інституту ім. Лисенка, Василем Барвінським, і трох синів у шкільнім віці, котрі переселили ся на сталий побут до Львова.

Др. Кирило Студинський.

Юліян Недзведзкий.

Др. Юліян Недзведзкий уродив ся дня 18. жовтня 1845 р. в Перемишлі, де його отець Григорій був магістратським урядником, що не крив ся зі своїми народними пересвідченнями, брав живу участь в тодішнім житю перемиських Українців та тішив ся між ними незвичайним поважанем. З дому отця виніс Юліян свідомість національної приналежности і почуте великої характерности. Коли умер його отець (5. V. 1874 р.), цілий Перемишль, без ріжниць народности, взяв участь в його похоронах, а жиди вийшли зі свічками і торою, яку несли на цвинтар. Характерність батька перейшла на сина Юліяна. В Перемишлі скінчив Юліян гімназію в липні 1864 р. і тут брав живу участь в житю тодішньої студентської громади, яка розвивала ся за почином і під проводом Анатоля Вахнянина. Па університеті у Відні студював він зразу богослове (1864—6), але замиловане до природописних наук веліло йому перейти на філософічний виділ, де він слухав викладів великих учених природників *Suess* і *Tshermak*, які були для него не тільки професорами, але й щирими приятелями у дальшій житю. Основні студії природописних наук не спиняли Юліяна від участі в житю віденської „Січи“. Хоча Юліян зложив вже в р. 1869 р. учительський іспит з історії природи на цілу, а з математики і фізики на нисшу гімназію, викладів своїх професорів слухав він аж по 1872/3 р. та залюбки віддавав ся він

дослідам на поли мінеральогії і геольогії. В році 1870. іменовано його практикантом у віденській державній геольогічній інституті, де його ждало в будуччині гарне становище. Мимо сего відбув він в р. 1872/3 пробну учительську практику у віденській гімназії при Landstrasse, щоби міг вернути до краю на посаду учителя, Одначе ненадійно для него самого покликала його в р. 1873. львівська політехніка на становище звичайного професора мінеральогії та геольогії. Сим покликанєм був Юліян пригломшений і він довго надумував ся, чи має його прийняти, бо професура виривала його із затишної праці в багато вивінованім геольогічній інституті, а вклала на него нові обовязки серед молодежи. Остаточо прийняв він катедру, на якій ждала його мозольна праця. Музея ніякого тут не застав. Зі стриху знесено йому дві невеличкі скринки камінів. Серед таких відносин тяжко було викладати. І треба було залізної волі та значних, власних грошевих жертв, щоби довести катедру до розцвіту. Професор Юліян відгородив ся від світа, працював по цілих днях у своїм габінеті і довів до сего, що по 35-літах служби лишив свому наслідникови кількадесять тисяч оказів, що містилися в шести просторах салях. Признав ся раз мені проф. Ю., що при скупім, державнім вивінованю, вложив у музей політехніки з власних грошей понад сто тисяч корон. Треба було великого замилованя до предмету і щирої любови для молодежи, щоби здобути ся на таку жертву. Можна тільки жалувати, що сей музей не став власностию української наукової інституції. Може інші, європейські університети мають багатші збірки, одначе, як впевняє мене наслідник професора Ю. на катедрі, ні один з них не має музею, улаженного з таким зрозумінєм, систематичностию та провідною думкою. Рівнож своїми грошеви ми засобами видав він наукові підручники побіч незвичайно поважних 50 наукових студий та цілого ряду дрібніших заміток, які з'єднали йому почетне місце серед європейських геольогів. Для розвитку галицьких копалень соли має він неоцінене значінє. В Величці веліли віденські геольоги шукати за покладами соли побіч найбільшого шибу св. Єлисавети. Проф. Юліян Н. вказав на основі дуже совісних і обережних дослідів, що в тім місци, за яким промовляли учені геольоги з Відня, нема ані сліду соли, а за те находить ся вона о кілька кілометрів дальше в глибині двіста метрів. Вказівки проф. Н. здійснили ся як найточнійше, а німецькі учені були зневолені признати триумф учену Українцеву. На техніці відзначено його працю в сей спосіб, що чотири рази вибрано його деканом хемічно-технічного виділу, а тричі ректором. Виключно завдяки науковій праці іменовано його членом краківської академії наук, наукового товариства ім. Шевченка, петроградського „геологическ-ого общества“ і почетним членом тов. ім. Коперника. Австрійський уряд відзначив його ордером залізної корони III кляси (1898 р.), титулом і характером радника двору (1902 р.), комтуровим хрестом ордеру Франц-Йосифа (1908 р.), а румунська держава пошанувала його наукові

заслуги орденом командора. Свою дбалість про молодіж виявив він у щорічних, численних наукових прогуляках то у наші Карпати, то на Поділе, де накликавав студентів, щоби любили і досліджували нашу багатими скарбами вивіновану землю і природу. Рік річно виїздив він в часі ферій в далекі краї (Німеччину, Росію, Швайцарию, Румунію, Англію, Італію, Францію), рідше для власного випочинку, а майже все на наукові досліді. Коли настала світова війна, проф. Юліян, що вже від р. 1908. був на емеритурі, виїхав останнім поїздом до Бадену, звідки що дня доїздив до Відня, щоби викінчити останну свою студию про воду. Як чоловік відчував він потребу вказати, де треба шукати за водою для тих мільонів жовнірів, що серед спеки стояли в поли. Проф. др. Фріц Древерман з Франкфурту висловив ся про сю працю проф. Н. з великим признанєм та вказав на її дуже значну практичну вартість для людей, що з геологією не мали багато спільного, а які в короткій, звязкій формі могли найти все, що геологічні досліді відкрили науковому світови про воду. В році 1887 покликавав його львівський університет на катедру мінералогії, але він її не прийняв. Одначе, мабуть, се покликанє склонило його, що він в р. 1896 зложив докторат філософії на німецькім університеті в Празі, якого титулу на техніці не потребував. В р. 1912 іменувала його львівська політехніка почетним технічним доктором, а що при уступленю з катедри став він почетним професором школи, на якій трийцять пять літ служив, тому рішив ся він в р. 1916 викладати, щоби прийти в поміч своїм товаришам, з яких деякі служили в поли, або були в полоні. Та проф. Юліян перецінив вже свої сили. Викладати не міг, а через те попав у тяжку неврастенію, з якоївилічив ся, одначе вернути до творчої праці вже не міг. Свій нарід любив горячо і завіщав, по при значні легати для родини, поверх 150 тисяч корон на бурси, школи і стипендії. Українська молодіж була все для него дорога. Для неї жертвував багато, і то не дрібними квотами, за житя, їй оставив ціле своє, ошадним житєм збережене майно після смерти. Роздачу майна поручив головному віділови товариства „Просьвіта“, у якім за часів дра Ом. Огоновського був заступником голови. Українським політичним житєм дуже цікавив ся, а хоть сам в нім участі не брав, то спомагав грішми політичну роботу і серцем був все при українськім народі, бажав йому сили та вірив у його будучину. Кому з людей відкрив своє благородне серце, для того умів бути вірним і печаливим другом. Своєю скромностию, ідейностию, людяностию, характерностию, жертволюбивостию, безкорисностию та працею визначував ся він на кождім кроці і у сім напрямі був він світлим, ясним та чистим як слеза представником галицьких шестидесятників. Він міг нераз за геологічні досліді жадати десятки тисяч корон, а вдоволяв ся зворотом коштів дороги. Великі зарібки лишав він своїм ученикам, а сам тішив ся вислідами своєї величної наукової праці. Умер по кількадевній недузї на запаленє легких дня 7. січня 1918 р. на перший день Різдвяних свят у Львові в 73 році праведного, трудящого і заслуженого житя.

У Львові, дня 25. X. 1918 р.

Олександр Барвінський.

Володислав Федорович.

Не покінчила ся ще страшна світова війна, що стілько жертв забрала в людях, майні і культурних придбанях українського народу, а сегодня не можна ще навіть приблизно оцінити безмежних втрат і розвідати ся про долю, яка постигла серед воєнного заколоту і розладу неод-

ного з наших народолобців. Між визначними представниками нашого народу постигла сумна доля також колишнього голову Товариства „Прогресивіта“ Володислава Федоровича, власника Вікна, в Скалатщині. Довго кружляли про остатні хвилі покійника всякі поговори, котрі годі було перевірити, аж недавно повело ся мені від зятя його, проф. Миколи Малицького з Тернополя, дістати певні вісти про пригоди, яких зазнав Володислав Федорович в часі світової війни і про його смерть. Отсі вісти подаю тут до відома українського суспільства з висловом подяки Вп. проф. Малицькому за їх передачу для прилюдного вихіснування.

В часі відвороту Москалів з Галичини після перелому під Зборовом в р. 1917-ім, проживав бл. п. Федорович в своїй палаті у Вікні, забезпеченій проги можливого влому зелізними дверми з вертгаймівськими замками і закратованими вікнами, і нікого не допускав до себе, ані нігде з дому не вихиляв ся. Таким побитом московські салдати не могли дістати ся до двора, в котрім находила ся багата бібліотека, вельми цінний і взірцево упорядкований архів, велика збірка старинних килимів і інших старинних памяток (оружя ітп.), галерія образів визначних живописців (між ними Гротгера, Похвальського, Макаревича, Труша, Устияновича і ин.). Окрім взірцевого і вельми багатого господарського статку була в дворі також колишня славна на весь світ своїми взірцевими виробами килимарська школа з варшгатами. Коли-ж у Вікні явили ся московські офіцири, велів Федорович відчинити їм свою палату в тій думці, що в тих офіцирах висшого степеня найде охорону і захист перед роззвіреним большевицьким салдатством. Сих офіцирів прийняв покійник яко своїх гостей, вечеряв з ними і оповідав їм про всякі справи і пригоди. Тимчасом за офіцирами втиснули ся до палати також салдати та почали грабованє. Покійний Федорович просив офіцирів, щоби захистили перед грабованєм бодай багату його бібліотеку і дорогоцінний архів. Офіцири почали вговорювати салдатів і випирати їх з палати на подвірє. Одначе один з салдатів не дав ся переконати вговорюванєм офіцирів і виносив далі старинні книги та грамоти, щоби ними розпалити огонь на подвірю. Коли-ж один старший офіцир звернув увагу сего салдата на негідну його роботу, стрінув ся з докором, що вступає ся за „памещіка“ та що він сам певно такий самий. Офіцир виняв револьвер і положив трупом зухвалого салдата (перед двома днями тоді якраз привернено в російськїм війську кару смерти). Ся подія доляла оливи до огню. Большевицькі салдати почали громадити ся, розярені смертю свого „товарища“, кричали і відгрожували ся. Офіцири повтікали з палати і поховали ся. Хгось поміж згромаджених большевиків кинув вістку, що се „памещік“ застрілив чи велів офіцирам застрілити того салдата. Се було покликом до пімсти на „памещіку“. Тоді то все салдатство кинуло ся рабувати і нищити. Двері, котрі Федорович не успів зачинити за втікаючими офіцирами, виломано і розбіго. Роззвірене салдатство гляділо за Федоровичем і найшло його в постелі, де покійник схоронив ся. Зараз викинули його салдати з постелі на подвірє крізь розбиту стіну і виважене з кратами вікно та рабували дальше. Серед незвичайного заколоту дістав ся Федорович до килимарні і там на борзі передяг ся за селянина. Се помогло йому до втечі, бо салдати гляділи спершу за грішми, а відтак знов прийшли під вікно, крізь котре викинули „памещіка“, щоби його повісити. Переодітий за селянина Федорович передістав ся поміж салдатами до села і так переховував ся у селян два тижні. Салдати, не найшовши Федоровича, постановили все пустити з огнем і знищити. Дня

27-ого липня 1917 р. підпалили двір, котрий горів цілий тижень і згорів з нащадком, а тим способом упали жертвою пожежі неоцінені культурні придбання і скарби, громаджені протягом цілого столітя покійним вітцем Іваном і його сином Володиславом Федоровичем, незвичайно багата і цінна бібліотека, архів, образи і т. и. Що не упало жертвою огню, розкрадено.

З взірцево уладжених господарських будинків не остало буквально нічого. Дня 6-ого серпня 1917 р. виїхав бл. п. Федорович з Вікна із знакомим московським офіцером, проживав якийсь час у Скалаті, вилтак виїхав до Київа, а звідтам до Петербурга. В Петербурзі не довго він пробував і наслідком заворушень вернув знов до Київа. Там почував ся мимо тих страшних переживань і вражінь доволі добре, аж в грудни 1917-го занедужав на запаленє легких, та хоч мав старанну лікарську опіку (Д-ра Страженка), 22. н. ст. грудня 1917 р. упоко в ся в Київі, в улиці Прорізній ч. 27. і там похоронений тимчасово, поки піля упорядкованя народних відносин буде спроможно тлінні його останки спровадити до Вікна.

Із смертю Володислава Федоровича не стало між нами мужа, що цілим своїм єством, високою культурою, многосторонним і оснвним образованєм та значним майном вирізняв ся посеред українського освіченого суспільства. Протягом усього свого трудлюбивого життя борнув ся він до нашого народу, одначе в цілости до него не пристав, а на се зложили ся ріжні обставини і условини та розвиток нашого народного життя, що українське суспільство не встигло його належно зрозуміти й оцінити та приєднати вповні в хосен культурного підєму нашого народу.

Володислав Валентий Федорович уродив ся 26-го мая 1845 р. в Білянцї, в Тернопільщині. Був він сином одинаком заможного й освіченого шляхтича Івана з Вікна. Крім глибокої любови і пошани для вітця, якою дишуть всі його печатно оповіщені твори, переняв він по вітцю намір йти його слїдами в горожанськїм житю і щирю народолюбивість, якою визначав ся його отець, якнебудь звичайно послугував ся польською мовою, як мало що не всі наші народолюбці в першій половині ХІХ-го столітя. Сю щирю любов до поневоленого українського народу виявив отець Володислава в голосній свого часу пісні: „По марніла наша доля“, закінченій рефреном: „А вже-ж преці прийде час, лучшой долі і для нас“, підложеній під музику пок. А. Вахнянином, а з таким незвичайним успіхом виконуваній на наших концертах славним українським митцем-співаком Мишугою, що викликувало незвичайне одушевленє між слухачами. Перенятий сею надїєю „красшої долі і для нас“, пок. Іван Федорович подбав про таке вихованє і таку освіту свого сина Володислава, щоби він серед українського суспільства, прибитого злиднями, міг зайняти провідне становище і кувати сю красшу долю для свого народу. Гімназійні науки скінчив Володислав у Тернополі під доглядом і домашньою опікою толішнього директора о. Василя Ільницького в р. 1864 ім. Під впливом директора Ільницького, відомого історика, вже замолоду переняв ся він залюбованєм до філософічно-історичних наук і мистецтва. Подорожи по скінченю гімназії під проводом о. директора Ільницького по європейських столицях, особливо до огнища мистецтва, Дрезна, підіймали в гору духа жадного висшої освіти молодця. Два роки після сеї подорожи вчашав молодий Володислав на університет у Відні яко питомець Терезиянської Академії і там мав нагоду не тільки поглибити і поширити своє знанє і підготувити ся до діяльности серед українського суспільства, але навязати знакомства і дружні взаємини з товаришами з Академії, котрі опісля вибили ся на становища визначних державників (між иншими б. міністер-предсїдник др. Кербер, міністер

маркіз Бакеген і ин.). По дволітнім побуті у Відні виїхав Володислав до Парижа і там два роки вчашав на виклади в Сорбоні і французькій колегії (Collège de France). Опісля подорожував по Англії, Франції, Італії, Швайцарії, Німеччині і Росії, а вражіння з тих подорожий списав і видав п. з. „*Studia artystyczne, literackie i społeczne*“. В р. 1871-ім по смерті вітця став Володимир Федорович спадкоємцем значної, гарно і добре загосподарованої земської посілости і всюди впровадив взірцеву управу. До унаслідованого по вітцю Вікна докупив Володислав сусідні маєтності Товсте, Клекотів, Кут і Перекалець, а пійнійше ще Чернихівці в Збаражчині і Шляхтинці, Лозову та Курники в Тернопільщині.

Помноживши тим способом втрое унаслідоване по вітцю майно, Володислав независимим становищем та значною засібністю мав спромогу і жадобу, коли не на чолі, то хоч у першій ряді стати до діла серед осьвіченого українського суспільства. Хоч образований головню в німецькій і французькій язиці, в товариській житю звичайно послуговував ся польщиною, як у тих часах деяка ще частина нашого суспільства, не цурав ся Володислав і своєї рідної мови. Він не тільки знав українську мову, але й у так відсяглих часах оповістив у „Правді“ (1879 р. IV.) займаву філософічну розвідку п. з.: „Емпірична і утилітарна тенденція теперішньої науки“.

В тім часі робив Володислав Федорович пильні заходи, щоби підготовити написанє історії свого роду, заповідливо збирав по ріжних архівах потрібні до того записки, а в своїм осідку, у Вікні, згромадив з великим накладом родинний архів, взірцево і уміло уладжений, до котрого вже його отець і дід почали збирати багату переписку та всякі грамоти.

Вислід тих заходів оповістив він у розвідці: „*Wiadomość o Fedorowiczach. Część pierwsza. Lwów 1880.*“, вельми основно і сумлінно написаній.

Володислав Федорович полишив окрім наведених в горі писань цінну літературну спадщину в українськїм, польськїм, німецькїм і французькїм язиці. Видав він писаня свого вітця Івана п. з.: „Ивана Федоровича афоризми“ (1882) і то саме по польськи: „*Aforyzmy Jana Fedorowicza*“ (1882), а відтак свою розвідку „*Szkolnictwo w Anglii*“ (1873), „*Sto aforyzmów*“ (1874), „*Aforyzmy*“ (1875), „*Z teki szlachcica wiejskiego*“ (1878), „*Gorzelnictwo*“ (1879), відтак в „Зорі“ (1886) „Афоризми, Народность, Славянство, Русь“.

По смерті віцемаршалка галицького сойму Юліяна Лаврівського, котрий був також (другим з черги*) від заснованя 1868 р.) головою Товариства „Просьвіта“, звернуло осьвічене українське суспільство бачність на молодого, независимого і жадного народної роботи Володислава Федоровича і в р. 1873-ім вибрано його головою товариства. Обіймаючи становище голови і провід в молодім товаристві просьвітнім, виголосив Федорович на зборах памятну програмову промову про ціль товариства і дороги до її осягнення. Ся промова, напечатана опісля в „Правді“, не втратила й до нині великого свого значіння, хоч з того часу минуло майже пів столітя, а ще й сьогодні можна-би покористувати ся тими бистрим гадками і широким поглядом, який у сій промові розкрив нововибраний голова на задачі просьвітного товариства. Товариство „Просьвіта“ видавало вже тоді окрім поучних книжок для народу також учебники українською мовою для гімназій, а галицький сойм перед тим уже заходами Юліяна Лаврівського, віцемаршалка і тодішнього голови „Просьвіти“,

*) Першим головою Товариства „Просьвіта“ був Анатоль Вахнянин.

давав підмоги з краєвих фондів на печатанє тих учебників. Діяльність „Просьвіти“ — розширюванє грамотности й науки в широких верствах народних та видаванє шкільних учебників українською мовою стало сілю в оці польських загорільців і тоді посол з Сокальщини, Полянорський, виступив у соїмі з напастливою промовою проти товариства „Просьвіта“. Наслідком того виділ Товариства постановив не прийняти ухваленої мимо напасти п. Полянорського підмоги на печатанє шкільних українських учебників. До сеї постанови причинив ся головно Володислав Федорович, добачивши в промові Полянорського обиду для товариства, котрого він був головою і жертвував із своїх засобів 10.000 гульденів для Товариства „Просьвіта“, щоби воно мало спромогу дальше займатися видавництвом українських учебників. Сим щедрим даром положив Володислав Федорович певні підвалини до широкого розвитку і незалежного єствованя товариства „Просьвіта“, а з того часу пішло за прикладом Федоровича багато інших народолюбців (як Качала, Залуцький, Новосад і ин.), котрі своїми щедрими жертвами допомогли до нинішного розвитку і розцьвіту сего „вельми хосенного товариства“, як про него висловив ся підчас побуту у Львові в 1880-ім році бл. п. цісар Франц Йосиф I.

Щедрою рукою допоміг також В. Федорович прсф. Шараневичеві перевести розкопи старокняжої столиці Галича і оповістити пороблені досліди широкому науковому сьвітови, а крім того устроїти у Львові археольогічну виставу.

На дворі Федоровича проживали довший час і дізнавали щедрої помочі ріжні учені, митці і письменники (між иншими поет і живописець Корнило Устиянович, др. Іван Франко і ин.). Він перший заопікував ся щиро й уміло нашим домашним промислом, особливо-ж килимарством, котре доходило вже до краю затрати, занедбаня і споганеня чужими взірцями і зберіг перед затратою рідкі і дорогоцінні мистецькі покази українських килимів (його палата у Вікні була справдішним народним музейом з вельми багатою бібліотекою і дорогоцінним архівом) і оснував там килимарську школу, де вироблювано найкрасші і найтривкійші килими після чисто народних взорів, крашені ростиными, а не аніліновими красками (як се роблять в инших витворнях), а звідтам розповсюдили ся ті вироби по ріжних місцевинах краю і загралицею. (Про килимарство і заслуги В. Федоровича на сім полі появила ся окрема розвідка німецькою мовою.)

В році 1887-ім вибрав ся тодішний австрійський наслідник престола архікнязь Рудольф на обїздку Галичини і Буковини і мав у переїзді задержати ся у Тернополі. Коли весь край готовив ся достойно і величаво повитати високого гостя, не хотїла і столиця Поділя, Тернопіль, остати поза иншими містами і йшла на взаводи з иншими містами краю в тих приготованях. В Тернополі утворив ся комітет, в котрім головне слово мав В. Федорович. Постановлено уладити в честь архікнязя Рудольфа етнографічну виставу українську, котра мала дати наглядний образ населеня східної Галичини, його ноші, звичаїв, способу житя, а в звязи з тим чотири селянські хати: подільської, наддністрянської, надбужанської і гуцульської з обійстями, а все те мали доповнити ріжні предмети українського домашнього промислу. Окрім того спроваджено з 45 повітів східної Галичини на виставу живі групи селян і міщан в народних одягах, а для оживленя всеї вистави і наглядного зображеня народних звичаїв виведено перед архікнязем обжинковий похід сільського люду з обрядовими сьпівами і танцями при грі народної сільської музики. На передодні оглядин вистави, устроєно архікнязеву гарну серенаду. Хор селян, зложений з сотки сьпіваків під управою о. Йосифа

Витошинського з Денисова і о. Амврозія Крушельницького з Білої відспівав кантату, уложену на ту ціль А. Вахнянином, австрійський гімн і мно-
гая літа, а перед виїздом архієпископа на виставу представили ся йому від-
поручники „Руської Бурси“, „Руської Бесіди“ і „Фондації кн. К. Острож-
ського“.

Приготовленнями до всего того кермував В. Федорович з великою
запопадливістю й умілістю, зібрав по цілім краю, а особливо на Гуцуль-
щині, чимало витворів народного промислу, а на памятку жертвував архі-
єпископи альбом живих груп етнографічних в дорогоцінній Скрибляків-
ській скрині. Один примірник такого альбома набула також „Просьвіта“
від тернопільського фотографа Сількевича. Писець сих стрічок був ши-
рим помічником і наочним свідком того труду незвичайного, вложеного
В. Федоровичем з нагоди гостини архієпископа Рудольфа в Тернополі, а все
те чимало причинило ся до розбудження і освідомлення українського
населення на Поділю і міщанства в Тернополі.

У 80-их роках минулого століття бажав Володислав Федорович
також на політичну ниву перенести свою діяльність для українського
народу, перенятий ідеєю федеративного устрою Габсбурської монархії
і осягнув в тій цілі посольський мандат до державної ради в сільських
окрузі Жовква-Рава-Сокаль. А що не згоджував ся в політичних погля-
дах з тодішніми москвофільськими послами, що йшли рука в руку з ні-
мецькими централістами, отже не вступив до їх клубу, але до польського
кола, подібно, як свого часу також о. Степан Качала. Одначе протягом
короткого часу впевнив ся, як і пок. Качала, що посол українського на-
роду в польських колі має звязані руки і не може при найліпшій волі
щонебудь придбати для свого народу, зложив мандат та усунув ся з по-
літичного поля.

Коли я з початком сего століття наклонював В. Федоровича, щоби
яко незалежний, заможний і високо освічений політично муж взяв участь
у політичних змаганнях українського народу, відписав мені, що не має до
того відповідного титулу, а міг би хіба на тім полі розвинути якусь
діяльність, наколи-б його цісар покликав до палати вельмож. Тоді був
міністром-предсідником колишній товариш Федоровича з Терезіанської
Академії, др. Ернест Кербер, котрому я представив сю справу і вказав
на великі заслуги В. Федоровича около розвитку нашого домашнього
промислу та народного господарства, Др. Кербер радо згодив ся на мою
предлогу і тоді покликано В. Федоровича на досмертного члена палати
вельмож австрійської державної ради. Засідали тоді вже в палаті вель-
мож митрополит граф Шептицький і перемиський єпископ К. Чехович,
а також проф. др. Іван Горбачевський став її членом. Одначе хоч Вол.
Федорович одушевив ся був сим новим становищем і в розмовах зі мною.
п. Романчуком і д-ром Е. Гладишовським щиро заявив, що бажає тепер
вихіснувати се становище в користь українського народу, наше суспіль-
ство відносило ся до його личности холодно, вважаючи його аристокра-
том, а також виділ Н. Товариства ім. Шевченка не узгляднив моєї ради,
щоби його іменовано почесним членом і тим способом приєднати його
для пособлювання змаганням товариства, дарма, що й голова проф. Гру-
шевський був сій справі прихильний.

Сі обставини, а крім того і тодішні відносини в палаті вельмож
і австрійським правительстві, знеохотили В. Федоровича так, що не брав
участи в засіданнях палати вельмож і заняв ся своїми господарськими
справами та науковою роботою.

Від довшого часу збирав він матеріяли до великої історичної
праці про 1809-ий рік і видав її перший об'ємистий том у французькій
мсьві. В. Федорович задумав був в останних часах забрати ся також до

об'ємистого наукового видання (в роді напечатаного перед війною в Росії збірника: „Українській народъ въ его прошломъ і настоящемъ“) українською мовою, котре мало обнимати географію, етнографію, історію, культуру і т. п. До сего мали бути покликані заводові українські письменники й учені. Весь плян сего видання обговорив він з писцем сих стрічок і д-ром Богданом Барвінським, покликъвши нас обох на нараду в сій справі до Вікна. Одначе намір сей розвіяв ся наслідком вельми лихого добутку жнив того року.

В порозуміню з Й. Е. митрополитом гр. Шептицьким робив я заходи у покійника, щоби він багату свою збірницю образів, килимів і інших дорогоцінностей умістив в Национальнім Музею, одначе саме тоді занепав був В. Федорович на тяжку інфлюенцу і відповів, що наслідком недуги не має спромоги сеї справи уладити, до чого потребував би ще правної поради адвоката.

Тимчасом на європейським овиді збирали ся грізні хмари, котрі довели до страшної сьвітової війни. З початком 1914-го року причував і предвиджував се В. Федорович і паписав до мене між иншим отсі знаменні і памятні слова: „Війна нині більше як колинебудь неминуча; моє майно піде на перший огонь“).

Тривожне се прочутє сповнило ся, знищило його маєток, заповдіяло йому величезні втрати, а з огнем злочиних рук пропали безповоротно неоцінені скарби і придбаня культурні, громаджені і з великою печаливо-стю та умілостю бережені його вітцем і ним самим. Все те підкосило його сили.

Колиж по всяких воєнних злигоднях захопила його в Київі тяжка недуга, не міг супроти неї при всій печаливості лікарів оперти ся знесилений організм, а смерть перетяла пасмо його трудолюбивого життя в 73. році життя.

Покійник полишив одну доньку, віддану за проф. Миколу Малицького, котрій дав вельми гарне образование. Можемо повну мати надію, що яко спадкоємниця Володіслава Федоровича буде леліяти ті висококультурні і їй в спадщині вітцем переказані ідеї і змаганя і в спілці із своїм ідейним мужем переведе в дійсність не один з благородних намірів вельми заслуженого покійника, котрих йому не було суджено виконати нераз задля неумілости відповідного поводження нашого суспільства з осібником такої вдачі і міри, як був покійник і задля недостатчі пособлюваня йому стати для нашого народу тим, чим міг і бажав бути, дарма, що вложив чимало труду в розвиток і підєм українського народу і тим записав ся незатертими буквами в нашій народній літописи.

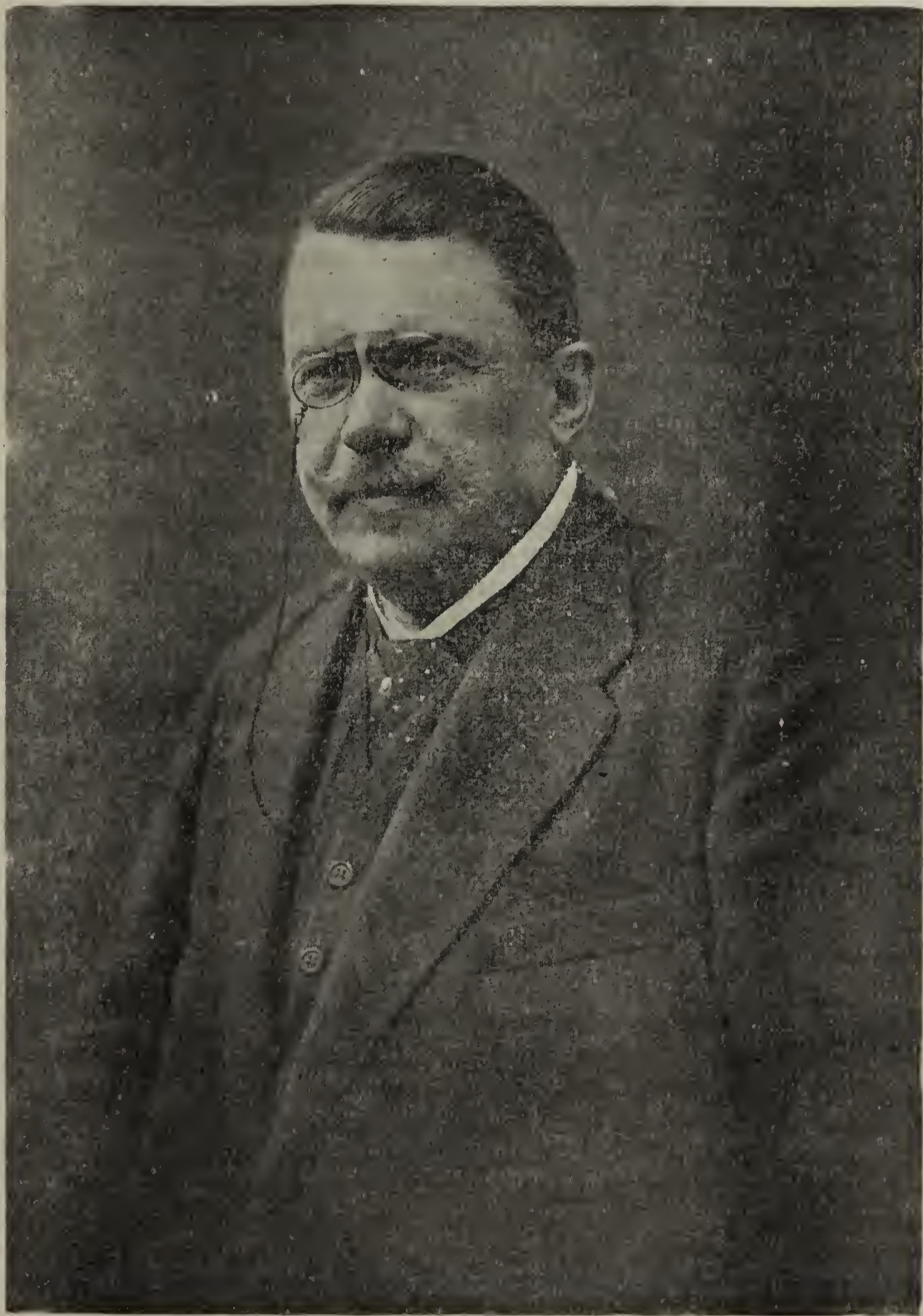
Ф. Федорців.

Евген Олесницький.

До незаступимих втрат, понесених нашим громадянством в часі війни, мабуть найтяжше далась нам відчутти смерть визначного політика, зразкового громадянина, культурної людини, виростаючої понад голови своїх сучасників, Евгена Олесницького. Родив ся він в Говиліві великім (1860 р.) на Поділю. Його рід виводить ся від знаного в польсько-українській історії канцлера і кардинала Збігнєва Олесницького. До сільської

*) Збережену в моім родянім архіві переписку по: В. Федоровича вихісную принагідно в „Споминах з мого життя“, котрі веду дальше серед воєнного неспокою.
Ол. Б.

школи ходив в Говиліві, а покінчив її в Теробовлі, де вперше стрінув ся з польською атмосферою. Почував себе тут чужо. Зовсім інші горизонти відкрили ся для нього в Тернополі, куди перейшов до гімназії. Зразу кинув ся читати книжки, полюбив друковане слово, горнув ся до світла і сонця. Розвивав ся дуже скоро. В 70-тих роках зростаючої національної свідомости серед молодого, а красше кажучи наймолодшого покоління —

горячкував в своїй хлопячій головці про українського короля, котрий підписував ся би фонетикою. Вже в IV. клясі став членом тернопільської „Громади“, до котрої належали лиш ученики висшої гімназії, а від V. кл. був головою кружка. Під кінець його гімназійного навчання проносять ся перші кличі нової евангелії, соціялізму, — думки таємничі і неясні, які набрали більш реального, ядерного змісту на нашім ґрунті доперва після процесу Франка, Павлика і тов. в 1878 р. На університеті належить Евг.

Олесницький до передових представників тодішньої молодіжи. На вічу членів „Лихваря“ (народовецького) й „Акад. Круга“ (москвофільського) Олесницький виступає речником першого проти Михайла Короля, речника другого. На тім вічу піддав Олесницький острій критиці поступованє старих лідерів, репрезентантів тодішньої галицької Руси. Король відмовляв йому всякого права критикувати старших. Отсей епізод приводжу мимоходом для характеристики тодішніх опозиційних поглядів Олесницького. В р. 1881. Евг. Олесницький став головою „Дружнього Лихваря“. За його головства почав живійше проявляти себе „Лихвар“. Розпочали ся відчити, товариські сходини, постановлено видати „Антольоґію“ в пам'ять 10-літньої річниці основаня товариства. Авторів предложив Олесницький. Одночасно з Олесницьким проявляють себе в тодішнім студентським життю між иншим ще й отсі одиниці, що опісля виступили на ширшу громадську арену: Ілля Кокорудз, Северин Данилович, Андрій Чайківський, Василь Білецький, В. Коцовський, Кость Левицький.

З природи обдарований тугістю ума, спрямований до народної праці молодечими поривами і блогородною романтикою ученицьких громад, ще красше практично заправдений в університетським життю, повний запалу і віри, із засобом солідно набутого знаня, з присягою, зложеною на провесні свого життя в міщанській stodolі тернопільського передмістя — увійшов він на широке поле громадської діяльности, вступив в підземеле нашої країни, щоб разом з незрячими братами простувати на красшій шлях, щоб бути їм другом і братом, порадником і оборонцем, провідником і товаришем, робітником і наставником. Незвичайно ріжноманітна й багата його діяльність, та всюди пробивала ся його небуденна інтеліґенція, великий ум, блогородність, відданість, гаряча любов до свого, стверджена безвпинною працею і — характерність. Молодечу присягу він справді сповнив до найменших подробиць.

По скінченю університетських студій через 13 літ пробував у Львові, займаючись правничими студіями — практично і научно. віддаючись публіцистиці та видавничій діяльності. Працював в „Батьківщині“, заснованій Ю. Романчуком, в „Правді“, „Ділі“, редагував „Зеркало“ (що в тім часі досягло вершин своєї вартости й поширення), „Часопись правничу“ та видавав (1884—1886) „Русько-українську Бібліотеку“. Дуже багато уваги присвячував Евг. Олесницький театрові. Ще в гімназії зробив на нього театр велике вражінє, головно з тої хвилі, коли в „Назарі Stodolі“ побачив „живого Українця“ — Марка Кропивницького. В рр. 1887—1891, будучи театральним референтом у віділі „Руської Бесіди“, увійшов у близші зносини з театром, наділюючи театральний репертуар своїми перекладами. Крім перекладу лібретта „Циганського барона“, придбав він театрові цілий ряд перекладів, як: „Дівчина з чужини“, „В сіти судьби“, „За звіриною“, „Донька Фабріці“. „Лєна“, „Пан Бенет“, „Свояки“, — які з успіхом виставляли ся за дирекції Гриневецького — Біберовича. Заінтересованє театром, — добою його розвитку і упадку, було живе в нього через ціле житє.

Після 13 літнього побуту у Львові переніс ся Олесн. до Стрия і там отворив адвокатську кацелярию. В Стрию розпочав організацію нашого життя. Не шукав слави поза межами свого округа. В кількох літах темна, забита і закацапшена Стрийщина стає зразком просьвітної й політичної організації. Читальні „Просьвіти“, райфаїзенки, а відтак молочарські спілки і инші товариства обхоплюють густою сітю більшу частину великого округа. В самім Стрию станула тепер досить сильна кредитова інституція „Каса задаткова“, що побіч „Товариства залічкового“ і невеличкої каси „Народний Дім“ стала осередком фінансово-економічної організації. Наглядною картиною, немов персоніфікацією його діяльности,

національної гордості, народного достоїнства є величавий будинок „Народного Дому“, що самітно підносить ся понад дахи польсько-жидівських камениць.

Ось так віддаючи свій труд для народу, не залишає він і своєї праці по званю. З невеличкого містечка широко лунає слава знаменитого адвоката. Першорядний правник, він вскорі стає між найкрасшими оборонцями в справах карних в Галичині. Не було лави присяглих, котра не піддалась би переконуючій силі його аргументації, не було судів, котрі з запертим віддихом не прислухувались би його виводам, не захоплювались чаром його прегарних, суцільних і викінчених бесід. В процесах за рільні страйки брав дуже активну участь як оборонець, взагалі ніколи не хибувало його оборони в політичних процесах (як напр. процес Трильовський — Бойчук за обиду маєстату). Той чар його бесіди приковував до нього сотки і тисячі людей, що готові були довгими годинами — як загіпнотизовані — ловити кожде його слово, вслухуватись в кождий звук його мови, слідити принадні рухи його величної постаті, що як сильна колюмна вистрілювала в гору понад голови окруження. Се був справдішній оратор, один з тих, що мали власть над юрбою, що мали силу корити її підносити, запалювати і розпромінювати, кликати з низин на вершини, закликати до праці і організації, єдності — але також і втикати оружє в руки. Як парламентський бесідник з правила забирав голос в найважнійшій (бюджетовій) дебаті. У своїх промовах використовував всі можливі дані. Кожде надужите, подане йому устно чи письменно, або що донесло ся до нього, кожде хоч найдрібніше безправе, нотоване пресою, найшло свій вислів в його бесіді. Основною темою промов Олесн. — се оборона хлопа-хлібороба, визискуваного шляхтою, пригніченого податками, довгами, обкутаного темнотою — а окричаного бунтарем „проти ладу і порядку“, скоро тільки гноблений підніс слово протесту. Між ним і народом ніколи не було прогалини, а навпаки повна гармонія. Назва, якою його наділено, — народний трибун — справді була найбільш підходяча і почесна для нього.

Добувши славу знаменитого адвоката і оратора, являєть ся він в соймі в р. 1900. Слідуючого року стає головою соймового представництва. Часи його послованя і головства в соймовім представництві були критичною добою нашого національно-політичного життя. Коли зариси „нової ери“ чимраз дальше ховали ся в сутінні, коли завдяки широко закровоній акції самого Олесн. відбували ся її похорони, Поляки — не могучи по доброму взяти нас в свої цупкі обійми — взялись до роботи беззглядно і брутально. Не буду наводити тут наприклад „lex Sala“, не буду говорити про замах польської більшости, закнсервувати законно польський характер українських громад, і т. д. — все се річи і справи загально відомі. Одним словом: польські можновладці силою пари, перебоєм йшли на наш нарід і на нашу країну. В тій боротьбі стояла не лиш соймова більшість проти горстки українських представників, але й велика бюрократична машина (гуртована під стягом найбільш польсько-імперіялістичного „Słowa polsk-ogo“), але й економічна сила, польсько-жидівська фінансова могутність і австрійський уряд. Кождий підйом народної маси означав ся бунтом, гайдамаччиною, і проти тої маси звертано блискучі люфн жовнірських крісів. А діялось се в добі політичного народництва. Великий хлопський страйк залив цілу країну, поніс ся клич: хліба і волі, — студентство виставляє постулят українського університету. Підчинаєть ся майже революційний фермент. Рух був могутний, нестримний, маса дістала душу, набрала сильного віддиху. Між народ йде багато агітаторів, сиплють ся пламенні кличі, тисячі заповнюють гнилі вязниці цілого краю, та немає голови, сильної голови, щоб могла дати собі раду з тими всіми

проявами. Правда, тоді повстає на згарищах і руїнах Драгоманівського радикалізму сильна національно демократична партія; в тім великім підйомі переживає вона свій лицарський епос. І хоч з українських партій—перша соціально-демократична організує страйковий рух, висилаючи в маси свого найспосібнішого агітатора, запального і бунтарського бесідника, Семена Вітика (котрий до того ще видає свою брошуру „Як треба страйкувати?“), хоч на Поділю організують хлопські маси на соціялістичній програмі найінтелігентніші селяни: Яцко Остапчук і Андрій Шмігельський, а в бучацько-чортківській полосі розвивають свою діяльність др. А. Мозлер і Осип Назарук зі своїм органом „Двірська служба“, — то всеж таки той могучий, стихійний рух капіталізує національна демократія.

На канві таких бременних подіями процесів і глибоких перемін стає перед нами особа пок. др. Евг. Олесницького, як провідника соймового представництва. В тім часі, розпоряджуючи в соймі лиш кількома послами, мусів почувати себе безрадным. Підчас сесії безнастанно заступав справи свого народу, працював днями і ночами, забирав голос в кожній дебаті, представляв, вияснював, переконував, грозив та остаточно виходив з салі засідань з гірким почутєм безсильности і хорими, кровю обкипілими грудьми. — Безплідности його соймової діяльности треба дошукувати ся: в малім чисельно і слабім представництві, в недостатчі могучої політичної організації, в браку сильної економічної організації.

Не маючи сильної основи для своєї політичної діяльности, постановив створити фундамент добробуту і тому віддав усі свої сили, підтоптані великою працею і житєвими невзгодинами, економічній діяльности. І тут знову явив ся він народним трибуном. Свою увагу звернув на потреби селянства. Сьвідомий своїх прав і обовязків, осьвідомлений політично і національно, забезпечений економічно хлоп-хлібороб, ось його ідеал, ось та основа, на котрій зросте независима і успішна національна політика.

Олесницький, один з творців національно демократичної партії, належав враз з др. Охримовичем до найбільш симпатичних і найбільш цінених постатей в ряді її передових представників. Тип ліберала європейського покою, що намагав ся помістити в рамках своєї партії всі первні її інтереси, котрі можуть проявити ся в житю в природнім розвою суспільних сил.—В партії займав Олесн. одно з найвизначніших місць—навіть тоді, коли сидів на провінції. Мав всі дані на провідника у великім стилю. Серед галєрії передових людей належав до тих немногих, що мають засади в протиставленю до показного гурту тих численних, що мають тільки упередження. Все йшов з духом часу, вчив ся до смерти, був безперечно типовим поступовцем. Не був засклеплений в собі, ані в душній атмосфері галицького загумінка. Живо інтересувався долею закордонної України, навязував зносини з тамошними діячами, співробітничав в „Українск-ій Жизн-і“, в найтяжчий час для українства перед війною (р. 1912) сильно агітував за піддержанєм київської „Ради“, добувши їй тут до 500 передплатників. Вірив у воскресенє народу, в післанництво великої нації, замуваної в царськім льоху—майже в осередку Європи,—вірив в зрив народної маси.

Під кінець життя пережив він багато прикрих хвиль. Фізична знемога кинула його обезсиленого на смертну постіль. До того долучив ся ще тодішний незavidний стан української справи, туга за рідною країною, біль за тисячами безмилосерно татованих, великі й до глибини потрясаючі трагедії та вівісекції. Помер на чужині (у Відні) дня 26. жовтня 1917. Його похорони відбули ся в Стрию при великім здвизі народу. Се-ж Наддністрянська Україна ховала свого великого громадянина.

Б. Данчицький.

Полк Дмитро Вітовський.

Пок. Дмитро Вітовський без сумніву був героєм, краще кажучи: поетом-героєм, людиною активною, глибоко ідейною, скорий до посвяти, до самовідречення, переповнений ліричним сантиментом, з великою дозою рефлексивності. Був він таким, яких в більшості видвигали майже всі національно-революційні рухи.

Уродився він в Медусі, станиславівського повіту, як син убогого селянина-шляхтича. Гімназійну науку кінчив в польській гімназії в Станиславові. В низших класах проживав в москвофільській бурсі сьв. Николая, у висшій гімназії, як багато українських гімназистів, жив заробітком з лекцій. Був одним з найкращих учеників, з великим жаром займався новітною європейською літературою. Також сам писав глибоко настроєві вірші й нариси. Довгий час був головою тайного просвітнього кружка станиславівської молоді. Займався теж аматорськими виставами в Станиславові й околиці.

Після зложення матури записався на правничий відділ львівського університету. За нестачею матеріальних засобів не проживав у Львові, тільки й на далі лишився в Станиславові, де працював в адвокатській канцелярії д-ра Партицького. Тут розвинув він широку діяльність. Заснував читальні „Просвіти“, гімнастично-пожарні товариства „Січ“, займався просвітною та агітаційною роботою. Як студент львівського університету брав участь у відомій демонстрації 1. липня 1910., коли загинув Адам Коцко. Разом з іншими був учасником процесу 101. Його засуджено і видалено з львівського університету. Права покінчив в Кракові.

З особою Дмитра Вітовського вяжуться іще одна важна подія, котра в своїй часі сколихнула була цілим галицьким загалом. Аж тепер стало нам відомим, що він в падолісті 1911 був організатором утечі із станиславівської тюрми, званій „Дуброва“, Мирослава Січинського.

З початком війни Вітовський був організатором Українських Січових Стрільців. З вродженої скромності відмовився тоді від команди куріня, передавши її сотн. Василеві Дідушкови. Сам він задержав команду сотні. Цілу карпатську кампанію перебув на фронті в перших рядах. Був незвичайно люблений стрільцями і товаришами-офіцерами. Ніколи не розлучався із своєю сотнею, все боровся, спав і їв, переносив долю і недолю із своїми коханими стрільцями. Се здобуло йому незвичайну популярність з початку серед стрілецтва, а згодом й серед інших українських полків австрійської армії, де лише дійшли звістки про пок. сотника. В стрілецтві належав до тих, що не годилися з тодішньою офіційальною австрофільською орієнтацією. В супереч всяким заявам — він безвпинно твердив, що нашим змаганем є реалізація ідеалу цілої нації — самостійна українська держава.

Після великої маєвої офензиви Макензена проти Росіян, в хвилі — коли війська осередних держав сходили з Карпат, Вітовський з своїми стрільцями йшов на самім чолі. Прегарною для него хвилею був вхід

з військом у рідне село Медуху, а опісля прогнане ворога із стародавнього Галича. Добувши колишню княжу столицю, заткнув на ратуші синьо-жовтий прапор. За сей поступок загрожено йому даґрадацією. Небавом ранений в битві на Поділю, покинув фронт і, вилічившись, з початком 1916 р. обняв важну адміністративну чинність на Волині. По воєнній гаморі і суматосі довелось йому тоді перший раз наглядно пізнати жигибуте „увільненого“ волинського селянина. Не міг довго дивитись на муки і дантейські терпіння українських селян. Помагав їм, як міг, робив представлення у військово-адміністративних властий, писав меморіяли, та коли побачив, що все те не має найменших успіхів, вернув знову в стрілецькі ряди.

Товариші вижидали його, тужили за ним — тим більше, що зближався кінець мілітарної могутности осередних держав і назрівали нові великі події. Серед стрілецтва, що тоді після повороту з Єлисавету перебувало на Буковині, завязує ся „Військовий Комітет“, на чолі котрого став Вітовський. Дня 29. жовтня 1918. приїздить він до Львова, а в ночі з 31. жовтня на 1. листопада враз з іншими українськими офіцерами, що під той час перебували у Львові, з рамени Української Національної Ради бере столицю в посідане новоутвореної української влади. Львів став тереном боротьби. Вітовський три дні й три ночі не спав. Потім занедужав і команду передав в інші руки. При твореню першого Державного Секретаряту, йому повірено секретарство військових справ. І тут заяснів його талан, проявили ся великі організаційні спосібности. Може в посмертній згадці се й не годить ся, та все таки слід замітити, що Вітовський — менше надавав ся на стратегіка, одначе мало було таких, котрі могли би були дорівнати йому в організації армії. Найкрасшим доказом його організаційної справности являєть ся велике діло — створенє серед найбільше несприяючих умов галицько-української армії, що мимо всіх зусиль ріжних противників ще й нині живе і серед всіх умов і обставин являєть ся живим засвідченєм змагань укр. народу.

Опісля Вітовський уступив з секретарства військових справ, а його місце зайняв штабовий полк. Курманович. В марті 1919 р. Державний Секретарят постановив вислати Вітовського (із тов. секр. заґр. справ др. М. Лозинським) до Парижа для заключеня польсько-українського перемиря. Вітовський не радо виїжджав з Рідного Краю. Бажав остати на місці і удати ся на фронт, та вкінці уляг намовам і виїхав до Парижа.

В Парижі розвинув широку діяльність. Щиро бажав довести до перемиря. З початку все складало ся дуже гарно, та опісля наступили відомі події в Галичині і справа перемиря зійшла з порядку актуальних справ. Перед від'їздом Вільсона з Парижа Вітовський написав до президента З'єдинених Держав лист, в котрім представляв, що український нарід не зможе погодити ся з чужинецьким ярмом. Бездільність в Парижі просто вбивала його. Старав ся о дозвіл на переїзд через Румунію, та побачивши, що справа затагаєть ся в безконечність, дня 7. липня покинув Париж, з наміром як найскорше дістати ся на Україну. Не маючи иншого способу дістати ся до Камянця, постановив літаком відбути таку далеку дорогу. І літак завів. Підстрілений граничною сторожею на польсько-німецькім пограничю, зайняв ся і впав на землю, а з ним і всі пасажири. Чотири роки куля обминала його серед найгарячіших боїв, а дня 4. серпня 1919. поляг траґічною смертю в повітряній їзді до Рідного Краю. Згинув, як личить воякови, при сповнюваню взятих на себе обовязків. Оставив молоду дружину і двоє маленьких дітей, котрі певно будуть гордити ся своїм славним і великим батьком.

Вітовський, се одна з найкрасших постатий, які проявили себе у визвольній боротьбі українського народу; се найбільш (побіч пок. Яро-

слава Весоловського) симпатичний член радикальної партії; се щирий приятель всіх, котрі могли похвалити ся його приятелюванем. Характер — як сльоза, почуте обовязку — переплатив житєм. Його память „не вмере, не загине“, а навпаки становити-ие для грядучих поколінь зразок посьвяти і самовідреченя.

Щиро любив свій нарід, зложив на народнім вівтарі за красше Завтра українського народу своє молоде житє. Поховано його на чужині (в Берліні), а певно згодом спочинуть його тлінні останки на рідній землі.

В часі воєнного походу через Поділе згинув на побоевищи вельми спосібний стрілець Іван Балюк. Вітовський присьвятив йому в „Шляхах“ (за 1915 р.) такий нарис:

Я бачу: Широке, безмежне Поділе — та якесь мов ширше. Віс лагідний вітер — та якийсь лагіднійший. Клонить ся жито, пшениця — та якось низше. Шумить якусь пісню — та веселійшу. Сьвітить ясне сонце — та якось яснійше. Гей! — як на вольній Україні. А доріжкою поміж житами веде за руку батько свого сина, малого хлопчину.

— Куди йдемо тату?

— Ген на могилу...

Клонить ся жито, пшениця, синіють блавати, червоніють маки...

Між морем збіжа сховалась могила. Лиш здалека видно великий хрест дубовий.

— Татусю, що то за могила?

— Читай дитино, он на хресті...

„Тут сплять і мліють плю долю Вкляїни“ — читає хлопчина.

— Татусю, хто тут спить в землі?

— Так, синку, Вони до сну клались і мріяли про долю Рідного Краю. Їх кров річкою плила, молоде житє з вітром улїтало, а Вони клались до вічного сну і всьміхались до мрії — і вона — мрія про волю сповнилась. На Їх могилі зродилась наша воля.

— Татку, то в сій могилі спочиває молоде Січове Військо, що про нього мені мама казала?

— Так, моя дитино. Тут спить їх більше пів сотні, що в однім дні наложили головами.

Я бачу: Сині мов блакит очі хлопчини заходять сльозами. Він здіймає свою капелюшину. Подільський лагідний вітер граєсь його кучериками. Довго-довго дивить ся на хрест, на могилу.

Сині блавати і червоні маки розсипав по могилі, А вони на зеленій мураві грали барвами дорогих каменів.

*

Туга за волею була Твоєю провідною зорею. На кервавім шляху до волі поклав Ти свою буйну голову. Може не марні змаганя, не безуспішні зусиля нашого покоління. І може на Твою могилу, що високо зніматись буде на широкім Поділю серед інших юнацьких могил, таки Твоя Дружина виведе Твого сина, маленького хлопчину і показувати-ме йому і високий дубовий хрест і оповідати, як Ти боров ся і згинув за волю і долю Рідного Краю. А маленький синок-хлопчина розсипле на високій могилі сині блавати і червоні маки і дрібні перлини-сльози за обою.

о. Іван Чапельський

уродив ся 1850 р. в Рибнику, дрогобицького повіту. До гімназії ходив в Дрогобичи, де й зложив іспит зрілості 1869 р. Того-ж самого року переходить на богословські студії до Львова і відразу стає в духовній семінарії членом невеличкого ще тоді гуртка питомців-народовців. Свої народолюбні переконання зазначував він бувало ще в гімназії, подаючи учителеви української мови свої вироби, писані фонетичним правописом. Учитель, ворог фонетики, негодував на се, перечеркував нераз виріб, але характерного молодця не успів приєднати для ортографії. Чапельський писав упрямо й далше фонетикою, а учитель, капітулюючи, клав під виробами за їх гарний зміст відзначаючі ноти. Серед молодих питомців в семінарії здобув собі небавом особлившу симпатію і поважанє, а то навіть й старші народовці стали листуватись з молодим двадцятилітнім семінаристом.

Висвячений 1875 р., стає сотрудником в Галівці і Кропивнику, а відтак (1885—1886) парохом в Попелях, перемиської епархії. На селі з'єднав собі незвичайну любов своїх парохіян за проповіді, виголошувані прекрасною народною мовою і за приступне, незвичайно приязне поведєнє з людьми; серед духовенства знову тішив ся славою молодого філософа і ученого.

Наділений вродженим тонким замилюванєм до природи, не тільки любив її студіювати, а щоби добре пізнати її в самих основах, почав від геології. У глухе підгірське село спроваджує собі поважні німецькі твори з області геології і пильною лектурою поконує з часом навіть ті наукові трудности, до яких не мав академічного підготованя. З того часу стає геологія його наймилішим предметом до кінця життя, а розмови на геологічні теми з фаховими людьми найлюбійшою розривкою.

Як став вдівцем, зробив його перемиський владика префектом студий в духовній семінарії у Львові (1886).

Тут отворило ся для молодого ревного сьвященника-громадянина широке поле до діяльності. І він бере ся до праці: духовної, учительської і громадянської і трудить ся в тих трох напрямках до смерті.

Бувши префектом в духовній семінарії, уділяв рівночасно науки релігії в народних школах у Львові, був душпастирем в закладі інквізитів, а опісля заступником катехита в академічній гімназії. Іменований (1895) крилошанином Митрополичої Капітули, стає парохом катедральної церкви св. Юра і завідателем столових дібр Митрополита, показуючи на тім становищі незвичайну справність і хист господарський і економічний; бо-ж й підніс він доходи зі згаданих дібр майже в десятеро.

А що при кожній діяльності визначували ся незвичайні прикмети його вдачі, тож його поміч була дуже пожадана всюди там, де треба було праці поважної, тревалої і спокійної. Не почестями і достоїнствами його наділювано, - він й не гонив за ними, — але працею його засипувано, і та праця робила його почесним в народі, а йому самому давала найвисше вдоволенє.

„Я рядовик, і як рядовик по зможі працюю“ — казав бувало у своїй скромности. А як коли й відзначували його, — то се було вповні заслужене відзначенє.

З тої громадянської праці треба передусім піднести довголітню працю в виділі „Українського педагогічного Товариства“ на становищі голови, а відтак члена Надзірної Риди. За кільканайцять літ його головуваня в Товаристві зросло число членів з кількох соток на 10.000, число

філії з кількох на 60, основано кільканадцять бурс у Львові і на провінції, отворено много приватних шкіл народних, виділових, учительських семинарій і гімназій, видано десятки тисяч книжок для молодезі і шкільних дідручників, видавано постійно дві часописи, одну для молодезі, другу для учителів, закуплено кілка домів для шкіл і бурс у Львові і по більших містах. Всім членам виділу давав взірцевий примір своєю точністю, одушевленем для справ Товариства і справді молодецькою ініціативою.

Попри те був в ріжних часах занятий в ріжнородних публичних і приватних інституціях: був членом Надзірної Ради „Народної Лічниці“, ординариятським відпоручником до „Української Щадниці“ в Перемишлі, членом „Народного Комітету“, членом Дирекції Галицького Закладу темних у Львові, українським відпоручником на Галичину ювілейного товариства для дітей у Відні, таким-же самим відпоручником для товариства опіки над жовнірами, отемнілими на війні, радним міста Львова протягом одної каденції і членом Ради шкільної краєвої, а при кінці життя членом Надзірної Ради „Краєвого Союзу Кредитового“.

В р. 1899, відзначений орденом залізної Корони III. кляси, а в році 1918. Апостольска Столиця іменує його своїм домовим пралатом.

Незвичайно діяльний мав весь час так виповнений працею, що мимо доброї волі не мав коли писати. Тільки в молодших літах редагує „Господаря і Промисленника“, пізнійше через кілька літ „Учителя“, а в пятьдесяті роковини смерти Маркіяна Шашкевича видає на просьбу „Просьвіти“ вибір творів Шашкевича для народу.

Мимо так многосторонної діяльності публичної був дбайливим і взірцевим батьком своїм дітям і патріархом в родині. Сам незаможний, веде скромне жите, але численним своїм близшим й дальшим своякам все спішить з щедрою підмогою. Для себе гроший ніколи не позичав,

тільки як треба було рідні помогти, то не вагав ся й позичити для других. Не диво тому, що ніяке родинне сьвято не могло обійти ся без прияви о. Чапельського. І при таких нагодах треба було видіти його мудре і щастем внутрішнього вдоволення озарене лице. Се його душа раділа щастем других, тільки мало кому було відомо, о скільки він сам був помічним до осягнення щастя своему родичеви чи родичці.

Про вдачу о. Чапельського взагалі можна за Шевченком сказати, що се був чоловік, у якого не було ні зерна неправди за собою. Ні сліду облуди, ширій, отвертий, правдомовний, для доброї справи все одушевлений, відчував тонко терпіня других, а вже найбільше удари і терпіня свого народу. В таких хвилях тільки одна жива природа могла йому подати розраду. І як тільки засьвітило весняне сонце, відживав о. Іван тілом й душею. Радо розмовляв тоді про Підлюте, куди часто удавав ся на вакації і де построїв був кілька літ тому для себе й для родини віллу. Далекі прогульки в гори були для нього милим відпочинком по цілорічних трудах у Львові.

Гарна його душа шукала все краси в природі і в житю. Звиджував найкрасші гірські околиці в Швайцарії, а пречудні твори архітектури,

малярства і різьби оглядав в Римі, Венеції, Фльоренції і Медиолані. Тож в товаристві мав про що говорити і умів займаючо і поучаючо оповідати. Та прийшла світова війна, яка захопила його в Підлютім. З тяжким трудом удало ся йому в часі російського наїзду дістати ся до Відня, де опісля тяжко занедужав на рожу на голові. З того часу почав трагити пам'ять і сили. А йому так дуже а дуже бажалось бачити вільну, з'єднану, цілком незалежну Україну! Вже на смертній постелі питав ся по кілька разів денно: „яка наша ситуація?“, а як сказано йому яку радісну вість, то його очи сияли, а лице ясніло. Та арештоване його молодшого сина потрясло ним так сильно, що умер несподівано скоро, майже нагло.

Раз, запитаний в розмові, чи чоловік живе більше розумом чи серцем, намагав ся доказувати, що образований чоловік живе розумом. Та не ставало йому наглядних доказів словами, бо власна його діяльність за ціле жите промовляла проти нього; він сам руководив ся в своїй діяльності все більше своїм добрим серцем. І народ і родина болючо відчули недостачу того золотого серця, коли воно перестало бити на віки.

Помер у Львові 31. марта 1919 р. Оставив двох синів: старший, Ілярій, є сотником при українській армії, другий, Микола, залізничний радник, два рази в'язнений у Львові і завішений в урядованю за те, що відмовив присяги польській державі.—Чесний батько виховав чесних синів.

Іван Брик.

о. Теодозий Лежогубський.

„Із трівогою в серці глядить український народ, як один за другим кладуть ся у сиру землянку, щоби спочати по праці тоді саме, коли робучих рук в двоє, в десятеро, в сотеро більше потреба, чим перед тим; кладуть ся на супочинок, не діждавши ясного дня, не побачивши на власні очи здійснення мрій, за які готові були покласти жите своє, не вкусивши овочів з дерева, яке садили, плекали, кервавим потом підливали“.

Так промовив над могилою о. Й. Фолиса о. Лежогубський і тими його словами приходить ся починати отсю посмертну згадку.

Саме тоді, коли найбільше було треба його робучих рук, його світлого ума і чистого характеру, — його в живих не стало. Не стало у хвилі останного але і найтяжшого бою за визволене українського народу, коли потреба як найбільше праці, як найбільше ідейности та чистих, безкорисних і непродажних характерів.

Останній раз був він живий між нами 30. жовтня 1918 р. — відходив зворушений й задуманий, але і з властивим йому усьміхом, що означав віру в побіду справедливої справи.

В час тяжкої визвольної боротьби у Львові о. Лежогубський був від громади відтятий, а відтак, зломаний хоробою, прикований до постелі, з якої не довелось йому більше живому встати.

Воєнні події і звязані з ними марні житеві умовини, сильні душевні зворушення, від ясної радості аж до тяжкого болю й трівоги улегчили еспанці повалити молоде тіло й доконати страшного діла знищення в проріджених рядах чільних українських громадян.

Покійний родився 23. січня 1869 р. в Рибчиках пов. Бережани, як наймолодший син о. Антона і матери Теклі із Сельських. Гімназійні науки покінчив з відзначенем в Бережанах 1887 р., почім вписав ся на богословський факультет у Відні. Тут займав ся поважно студіями богословя, так що належав до найспосібніших питомців. Та не тільки те. У Відні почав він ставити перші кроки своєї громадянської роботи, ставши діяльним членом і виділовим студентського товариства „Січ“. По скінченю

богословя вписав ся 1891 р. на правничий виділ і був членом старшини студентського товариства „Ватра“ у Львові. Смерть батька перебила дальші пляни покійника.

По висвяченю став 1893 р. сотрудником, а опісля завідателем в Заболотцях, у 1894 р. дістав сотрудництво при церкві св. Миколая у Львові. Був катехитом школи на Замарстинові, опісля виділової школи й семинара Українського Педагогічного Товариства, та школи Косцюшка. У 1903 р. іменовано його заступником учителя, а 1908 професором при ІІ. реальній школі у Львові. У 1913 р. покликано його на директора дівочої гімназії Сестер Василянок у Львові. Помер 27. марта 1919 р., покинувши сиротами свою любу ідейну дружину і дві дочки.

Та се лиш сухі дати життя, виповненого не тільки заводовою працею, але й живою, пожиточною, наскрізь ідейною, безкорисною, аж до самопожертвованя і пожертвованя добром своєї родини посуненою громадянською працею. Полишаю на боці оцінку діяльности о. Лежогубського, як незрівняного проповідника й знаменитого богослова. Думаю, що се зробить хто инший і переходжу до оцінки праці покійника як громадянина-Українця.

О. Лежогубський розказує у своїому оповіданю „З під низької стріхи“ (Календар „Просвіти“ на р. 1918) про вгомостевого панича, що зблизив ся до пастушка, показував йому свої книжки, дав німецьку книжку й показав, як читати букви. В першій гімназійній класі панич і пастушок були вже товаришами.

Мені здаєть ся, що той панич, то покійний. Це так живо пристає до його! Освіта народу зайняла його душу так рано, що вона стала початком і кінцем його працьовитого життя.

Перш усього належить піднести, що о. Лежогубський був педагогом „з божої ласки“ на становищі учителя-катехита і директора. Бистрий ум, сьвіжа пам'ять й уява, милозвучний орґан мови, краснорічиве слово, яким приковував увагу молодіжи й умів у молодих умах розбуджувати й удержувати науковий інтерес і цікавість, щирість і любов правди, батьківське відношенє до молодіжи, а передовсім те золоте, ніжне серце, яким захоплював і єднав собі серця других — отсе ті вроджені педагогічні спосібности, котрими виховав цілі генерации мужеського й жіночого покоління. За се збирав довіре, любов, привязанє, вдячність і пошану молодіжи, „що не мала перед ним ніяких тайн“.

До тих влучних і ні трохи не пересадних слів д-ра Макарушки належить докинути ще сей важний момент, що покійний на становищі катехита у польських школах, так у школі, як ще більше поза школою, осьвідомлював молодіж національно і вратував не одну одиницю перед руйнуючим впливом польонізації.

З огляду на сказане стане ясно, що о. Лежогубський став одним із найдіяльнїйших членів виділу „Українського Педагогічного Товариства“. Брав живу участь у працях виділів, секцій, анкет, комісій. Давав ініціативу, захощував, піддержував на дусі, давав цінну раду, щиро заходив ся, не щадячи ні часу ні здоровля коло заснованя української жіночої

виділової школи, приватної жіночої учительської семинарії та дівочих інститутів.

Працював у Товаристві близько дваїцять літ, несучи в жертву не тільки свій час, своє знанє і чисті скарби свого серця — але й матеріальну поміч у формі безплатних годин.

Те саме горяче бажанє праці над освітою свого народу повело його в ряди робітників Товариства „Просьвіта“.

Був членом Головного Виділу від 1896 р. до 1919, сповнюючи обовязки економа, секретаря, референта читалень, референта філій, бібліотекаря, а від 1913 р. заступника голови. Останний раз був на засіданю 8. жовтня 1918 р.

По переведеню реформи Товариства був о. Лежогубський головою Комісії просьвітно-організаційної від 1908—1919 р. Останний раз був на засіданю дня 9. жовтня 1918 р.

Крім сього брав покійний живу участь у нарадах і працях ріжних комісій, секцій, анкет, комітетів будьто як їх провідник, будьто як звичайний член. У сю роботу вкладав о. Лежогубський цілу душу. Не знав ні недостачі часу, ні утоми, служив Товариству і сьвітлою радою і ініціативою і тяжкою муравлиною працею. Скільки-ж то вийшло з під його пера рефератів, скільки обіжників, відозв, скільки списано його рукою протоколів? — Невдячна робота, вона захована в актах Товариства, але як потрібна і спасенна у своїх наслідках!

Та о. Лежогубський працював над просьвітною організацією не тільки пером, але й живим, могутним словом знаменитого бесідника на зборах читалень, філій і загальних зборах Товариства. Кого не зворушило його письмо, того не могло не зворушити його слово.

Коли додамо до того, що о. Лежогубський був членом майже усіх українських товариств і інституцій і всюди вносив свою працю, запал і ідейність, то не подивуємо ся, що ми бачили його членом старшини найповажніших національних організацій та членом громадської ради міста Львова.

Як радний міста покійний стояв на сторожі потоптаних прав українського населеня міста, завзято й відважно боронив тих прав, розумом і серцем бажав пробити мур національного шовінізму й гнету, національної нетерпимости, несправедливости й глупоти своїх противників. Хоч ворожа сторона рідко коли уступала, то всеж таки мала для о. Лежогубського тільки ненависть і пошану.

При тім усім о. Лежогубський вмів найти ще вільний час на працю пером чи то богословську, чи літературну, чи публіцистичну, частю розкинену по ріжних видавництвах, частю збережену ще в рукописах. Та се тільки крихітки його знаня і ідейности, його думок і поглядів, що їх так щедро розкидав покійний живим словом та полишив в актах товариств, в яких працював.

Смерть о. Лежогубського громом поразила усе українське населенє міста Львова, тоді прибите тяжким лихолітем, відтять від свого матірного коріня. Під грім армат і ворожий настрої зійшли ся на похорони тисячі народа. В архикатедральній церкві щирим і зворушуючим словом попрощав покійника митрополит Андрій. Величним, мавіфестаційним походом провели дорогого покійника на личаківський цвинтар.

Понесли ся щирі горячі слова прощаня. Від духовенства промовив о. кан. Л. Куницький, від „Просьвіти“ др. І. Брик, від Українського Т-ва Педагогічного др. О. Макарушка, від учениць Г. Полянська.

Як по отсій побіжній посмертній згадці прийде згодом певно ширша і точніша житєпись і оцінка, так ще певно зійдеть ся великою

громадою на могилі о. Лежогубського вдячний йому народ і вільними устами помяне його імя.

Старий культурний, а у своїх почуваннях ніжний український народ культурно оцінить працю великого чистого серцем і ділами громадянина.

Ф. Ф.

Іван Левинський.

В особі пок. Івана Левинського втратило українське громадянство перш усього прегарну в повнім того слова значіню людину, відтак найвизначнішого архитекта та піонера промислу на терені Східної Галичини.

Іван Левинський уродив ся 6. липня 1851 р. в Долині, де його батько був директором народної школи. Важке було житє сімї культурно-просвітного робітника, та ще важке стало воно по смерті батька Івана. Малий хлопчина в 7-мім році житя остав сиротою. Його мати жила з мініатурної вдовичої платні, що тоді виносила 14 К місячно з додатком по 3 К на кожду дитину. Все-ж таки мимо найтяжших житєвих умов власною працею боролася з нуждою, стараючись виховати діти, довести їх до путя та дати їм якийсь запас знаня на житєву дорогу. Мати пок. Івана Левинського була з роду Німкою (з Баварії). Незвичайно любили її вчасно осиротілі діти за її посв'яту і материнську любов. З енергією, розвиненою і вишколеною в германській расі, кинулась вона до праці, щоби тільки діти вивести в люди.

Малого Івана віддала вона до середної школи в Стрию, де серед нужди і боротьби з житєвими перепонами покінчив він четверту класу. На дальшу науку не можна було ніяк стягнути ся. Тоді малий Іван пішов помагати дячкови в церкві. Мав гарний голос і се відчиняло перед ним перспективи дяківської кар'єри. Та охота до дальшої науки перемогла. Доля кинула його на львівський брук. Щастє хотіло, що Іван мав брата, котрий був фельдфеблем при війську у Львові (в касарні при Курковій вулиці). Старший Іванів брат тихцем відпустив одного з жовнірів на довшу відпустку, а Івана взяв на його місце до касарні.

Освоївшись і розглянувшись у Львові, пок. Іван Левинський дальше кінчив середну школу, заробляючи лекціями. У великій нужді покінчив він і політехніку. Після покінчення студий отворив з початку маленьке архітектонічне бюро при Личаківській вулиці, яке згодом переніс на Капітульну площу (ч. 7). Доробившись важким трудом і надмірним вкладом енергії деяких фінансових засобів, закупив на спілку з проф. Захарясевичем тзв. Кастелівку, великий незабудований простір, де нині простягаєть ся довга вулиця Потоцького (перше Крижова). Його мрією було забудувати той простір гарними віллями, дати можливість відітхнути людям в просторих, соняшних кімнатах — серед зелені і цвітів. Іван Левинський був поетом в житю, що змагав до якогось ідеалу, все намагав ся своєю думку перетворити в діло.

Заложене ним архітектонічне бюро просперувало як найкрасше. Дуже скоро став він одним з найдіяльніших архітектів. Та його думка звернула ся в инший бік. Саме бюро йому не вистарчало. Його потягало

щось сильнійше, гамірнійше. Він бажав бачити жите в широких проявах, хотів чути людський гамір, стук машин, свист фабрик. І от в рр. 1885—6 на закуплених ґрунтах при теперішній вулиці Потоцького з'являється перша фабрика. Була се з початку тільки кафлярня, та небавом родять ся одні варстати за другими. Перш усього столярський, опісля слюсарський, теслярський, варстат для виробу декоративних і гіпсових плит та ин. На протязі свого вельми трудящого житя пок. Іван Левинський безнастанно поширював терен праці, закладав нові підприємства, так що вмираючи лишив величезне фабричне заведенє, одинокє в своїм роді для будівельного промислу на цілу Галичину.

Всі найкрасші, найбільш імпозантні будівлі Львова, а також немало будівель в Галичині, се твори Івана Левинського. Для прикладу вистане згадати залізничий дворець у Львові, торговельно-промислоу палату при Академічній вулиці, всі клінічні заведеня, не згадуючи вже про його участь в кермованю будовою міського театру, готелю Жоржа, жидівського шпиталя і т. п. Не треба додавати, що всі визначні українські будівлі вийшли з архітектонічного бюро Івана Левинського, як імпозантний будинок Тов. „Дністер“, бурса Укр. Педаг. Товариства, тепер домівка СС. Василянок (проєкт. інж. Львом Левинським), бурса „Народного Дому“ при Курковій вулиці (проєкт. інж. Лушпинським), Музичний Інститут Тов. Лисенка, Академічний Дім, Дяківська бурса, тепер домівка Чину оо. Студитів, при вул. Петра Скарги. Годить ся згадати теж про проєкт будови українського театру у Львові.

Спеціальностию Ів. Левинського була будова шпиталів і санаторій. І так збудував він санаторію др. Солєского у Львові та санаторію др. Міхаліка у Ворохті, шпиталі з Золочеві, Коломиї, Заліщиках, Городенці, Тарнові і інших містах.

В р. 1903 профєсорський збір львівської політехніки в признаню заслуг іменує його профєсором на виділі архітектури. Як профєсор мав незвичайно багато відомостей. Займаючи катедру тзв. ужиткового будівництва, звертав найбільше уваги на практику. На будові, де мусіли являти ся його студенти, був незрівнаний в поясненях і виказуваню пристосованя набутих відомостей. Викладав він теж сільське і залізничє будівництво. Між студентами (прозваний: проф. „Серденько“) тішив ся великою популярностию і симпатією.

Пок. Іван Левинський любив людей, шанував всіх працюючих, а особлившу увагу звернув на робітників своїх фабрик. Ніколи не робив ніяких ріжниць між своїми урядниками чи робітниками. Бажав їх підвигнути на висшій ступінь духового розвою, поширити їх світогляд. Тому вже давнійше заложив був тов. „Ростер“ для своїх співробітників. Там улажувано відчити, дискусії і забави. Все був присутній на зібранях і дуже часто держав виклади, поминаючи обставину, що стоваришенє удержував переважно своїм коштом.

Мав великі пляни що до дальшої діяльности, виконанє котрих перепинила світова війна. Забраний Москалями при відвороті із Східної Галичини, довший час перебував в Київі. Була се на всім протязі його трудящого житя перша відпустка, хоч і примусова. В Київі познайомив ся з визначними українськими діячами, з котрими теж снував широкі пляни. Там застає його велика російська революція. Сколихнулась Україна, заметушились люди, взяли ся до праці, до організації. І покійник не закладає рук. За його ініціативою повстає в Київі аграномічно-технічне тов. „Праця“, котре небавом виростло в дуже поважну інституцію. В Київі заходами Ів. Левинського вибудовано деревляну гр.-кат. церкву в гуцульськїм стилю.

По повороті до Львова береть ся покійник охочо і з цілою енергією до дальшої праці. Перенятий київськими ідеями, закладає і тут тов. „Праця“ на взір київського, гуртує в нім своїх співробітників, а умираючи називає його в завіщаню „своєю духовою дитиною“ і записує на ціли товариства частину свого майна. Також тов. укр. студентів техніки „Основа“ записав він значний легат.

Подолистові події 1918 р. застають його сьвіжим, повним сил до дальшої праці. Та дальший розвій тих подій, невдачі, безнастанні докучливості відємно починають впливати на його здоровле. Чим раз тяжко западає віп на здоровлю, а дня 4. липня 1918. сходить з сього сьвіта в 68 році свого трудящого житя.

Для повноти годить ся згадати ще, що покійник брав живу участь в засновинах і діяльності наших культурних і економічних інституцій. Належав до основників тов. „Просьвіта“, був членом Ради „Національного Музею“, ініціатором і діяльним членом майже всіх технічних і технічно-промислових товариств та підприємств.

Пок. Іван Левинський як людина був дуже вимагающий, кожду працю винагороджував справедливо, все приходив з материяльною підмогою потребуючим помочи, був незвичайно люблений і шанований. Особистим його приятелем був Ексц. Митрополит Шептицький. Все змагав до поступу, до удосконалення, сам вчив ся через ціле жите і вчив других.

Його технічне бюро було школою, через котру перейшли знані архітекти і інжиніри, як: Вайс, проф. Ковальчук, проф. Мініх і ин. Ів. Левинський перший успішно пробував ввести народні українські мотиви в будівництво (головно в дахах і прикрасах). Для гуцульського промислу мав велике зрозумінє і сам положив великі заслуги для розвитку „гуцульщини (кераміка).

Був прегарною людиною, творцем і організатором. Полишив по собі щирий жаль і вдячну память.

Ст. Чарнецький.

Остап Нижанковський.

В місяці маю 1919 року згинув трагічною смертию о. Остап Нижанковський, що як композитор, диригент і організатор нашого музичного житя здобув собі славу і популярність та був наче частиною нашого музичного відродження в Галичині.

Покійний Остап уродив ся в Стрию в р. 1862. Народні школи кінчив в Дідушицях великих, де його батько Осип був парохом, а до гімназії ходив в Дрогобичи. Не малу журу мали його родичі, видячи, що Остап вже в низшій гімназії замість латини й греки пильнував більше музики. Грав на флеті, тратив ночі на писаню нот, займав ся сьпівом. Як ученик VI. кляси займає в гімназії визначне місце диригента. Був самоуком. — З кінцем VI. кляси покидає школу і добровільно вступає до війська. Щойно по трех роках військової служби вертає на шкільну лавку і кінчить середню школу.

Думав посвятити ся музиці, мріяв про подорож до Кнїва до Лисенка (з яким вже стояв в переписці) та, на жаль, тверді житеві умови та й усвячена традиция сьвященничого дому зробили своє. Остап пішов на теологію, потішаючи себе думкою, що як сьвященик мати-ме змогу розпоряджати своїм часом та віддатись музиці. В р. 1892 одружив ся. — На другий день по вінчаню Остап поїхав зі своєю 12-кою сьпіваків на західні окраїни Галичини з рядом концертів. Першим, постійним місцем Остапа

були Бережани, де він при підмозі й співучасті бережанських громадян заснував „Бояна“, чим оживило ся жите бережанських Українців, уявляючись на вні устроєнем кількох концертів та відсьпіванем псалмів Бортнянського в 1894 р. Тогож року покликано його у Львів, де мав зладити, приготувити і вивести кантату перед Франц-Йосифом. Небавком опісля перенесено його до Львова на учителя музики при учительській семинарії. Від нього зажадано державного іспиту, який він і зложив з відзначенем в Празі 1896, та постійну посаду мимо всього одержав Поляк.

Не діставши дозволу від Консисторії на перенесенє до Америки, опинив ся покійник як адміністратор в Довжанці. За агітацию при виборах в р. 1897 проти властителя Довжанки гр. Борковського (нашим кандидатом був д-р Іван Франко) прийшло ся йому перенести ся в слітну осінь з багатой Довжанки у лиху Качанівку над російською границею. Зрезигнував і там та по трех роках вертає на адміністрацію до Дуліб коло Стрия і тут став жити музикою, ставши диригентом „Бояна“ і польської „Лютні“ в Стрию. З Дуліб по 6 ох місяцях пішов до Завадова, де колись його дідо був парохом, а пізнійше дістав тут парохію.

Около 1906 року заснував в Завадові першу українську Спілку молочарську, а децю пізнійше і в Голобутові. В р. 1908 покликано його на директора „Союза молочарського“ в Стрию. В 1912 році вклав чимало енергії в уладженє вистави в Стрию.

Дня 13. марта 1914 вернув Остап назад до Завадова. Вибухла війна. Перебув російську інвазію. В хаті Нижанковського гостювало російське військо, що з симпатією й пошаною відносило ся до „батьюшки-Мазепинця“. По приході Німців і Австрийців приготувив Остап в Стрию концерт. Дня 31. серпня т. року устроїв Остап величаві поминки за поляглих жовнярів в завадівській лісі. Спровадив стрілецький хор і оркестру. Обхід зробив таке потрясаюче враженє, що тисячна товпа в голос ридала.

Артистичний доробок Нижанковського як композитора не багатий, та завдяки надзвичайній інвенції його твори здобули собі велику славу і популярність. Писав головно на мужеський хор („Гуляли“, „З округків“, „Вечірня пісня“, „Новітна Січ“). З сольових пісень написав „Минули літа молодії“, „Ах, деж той цвіт“, „І молилась я“, „Отамане, батьку мій“, „Не видавай мене замуж“, „Ох, не забудь“ і два дуети „До ластівки“ та „Люблю дивитись“. Згармонізував теж кілька народних пісень, а в р. 1907 видав „Українсько-руський Сьпіваник“. Крім сього переклав він чимало пісень (Вербицького і Лаврівського) з мужеського хору на мішаний.

З інструментальних творів є його коломийка на фортепян „Вітрогони“. Як диригент держав він батуту на ювілейних обходах в честь Лисенка в р. 1903; був він в делеґації галицьких музичних товариств на похоронах Лисенка в Києві. За часів диригентури у Львові видавав „Музичну бібліотеку“, яка в кількох накладах цілковито розійшлась.

В історії української музики мати-ме Нижанковський свою сторінку. При всьому дилетантизмі і непідготованости був се талант пребагатий інвенцією, щирій і великий.

о. Евген Гузар.

Імя покійного о. Євгена Гузара, пралата, почетного крилошанина і вислуженого професора релігії в учительській семинарії у Львові, полишить ся на довгі часи живим в пам'яті і серцях найбільшійших верств львівського населення. О. Гузар се взір примірного священника-громадянина, опікуна найменшої братії.

Діяльність покійного не була надто різнородна, зате тим інтензивніша. Школа, церква, читальня, товариство слуг і сьвященниче товариство ім. св. ап. Павла — ось і найголовніші осередки невтомимої, повної посьвяти й самовідречення праці о. пралата Гузара. Катехитом був о. Гузар взірцевим. Хто мав нагоду прислугуватись його катехизації в найнижших клясах народної школи, сей не міг не дивуватись його просто мистецькій методі наочування малої дитвори. Він умів так приступно говорити до дітей, так до них знизитись, так їх до тебе прив'язати, що рівного йому під тим оглядом катехита не легко знайти й серед культурніших народів. Поза школою другою його цариною праці була церква. Через повних 25 літ завідував покійний церквою Непорочного Зачаття при вул. Зибликевича. День в день, літо чи зима, погода чи слота або заметіль, покійний точно о 5 год. рано був вже в церкві і розпочинав свій душпастирський уряд. Як в школі, так і в церкві відзначав ся о. Гузар надзвичайним даром приєднювання людей до своєї особи, а тим самим і для справи, яку заступав. Дар приєднювання людей се була його спеціальна прикмета. Покійний був передовсім душпастирем найнижших верств: слуг, зарібників і робітників. Хтось міг сказати і красшу проповідь, але проповідь о. Гузара, хоч проста і невишукана, подобалась найліпше. Таке саме зі сповідю, з порадою, таке саме в приватній розмові. Що сказав о. Гузар, „наш отець“, се було сьвяте. Дарови приєднювання людей треба завдячувати те, що о. Гузар в короткім часі зорганізував і до своєї церкви притягнув кілька соток українських слуг, зарібників і робітників.

Крім того займав ся ще о. Гузар слугами, робітниками й зарібниками і поза церквою. Він оснував для них товариство „Сила“ і був його не тільки довголітнім головою, але справдішною душею. В зв'язи з сим стояла також його невтомима і довголітна праця в читальні „Просвіти“ в середмістю.

Другою спеціальною прикметою покійного в його публичній праці було мистецьке лученє церковного становища з становищем національним. Чи в школі, чи в церкві, був о. Гузар завсїди горячим українським патріотом. Ніхто у Львові не причинив ся більш до народного осьвідомлення низшої братії, як о. Гузар. Се його превелика заслуга.

Та покійний о. Гузар заходив ся не тільки коло національного осьвідомлення та зорганізованя меншої братії у Львові. Він поклав собі також за ціль свого житя в останніх літах зорганізувати українське духовенство в тов. св. ап. Павла. Через кілька літ працював він в сім товаристві над своїм пляном і хто знає, чи не довів би був до ладу сеї справи, колиб не вибух сьвітової війни. В часі війни знайшов ся о. Гузар на еміґрації, не відтягаючись і там від невсипучої праці для нещасних українських виселенців. Між иншим душпастирював довший час в таборі в Вольфсберзі.

Не повний був би образ діяльносi о. Гузара, колиб не згадати ще про його лiтературно-наукову діяльнiсть. Покійний, як катехит з фаху, полишив кiлька цiнних книжок та брошур, головнo з поля катехитики.

День його смерти й похорону був загальним днем жалоби та плачу української бiдноти мiста Львова.

Григорий Кузьма.

Багато визначних i заслужених мужiв в нашiй суспiльностi померло за останнi роки воєнного лихолiття з великою втратою для нашої народної справи. Кождий народ двигаеть ся i розвиваеть ся трудами визначних, талановитих одиниць, та живе i остоуеть ся в тяжких iсторичних хуртовинах не одними талантами, а в головнiй мiрi характерами, бо тi не подадуть ся, не зiйдуть з правої дороги, свiдомi своєї i народної честі i свого народного обов'язку. Не бракувало у нас людей правої i чистого характеру, що за свого житя чесно i щиро потрудили ся для красної будучности свого народа i заслужили собi на вдячну пам'ять. Коли подаємо опис їх житя до ширшого вiдома загалу, то не тiльки тому, щоби вшанувати їх пам'ять, але i на те, щоб другi, а головнo молодше поколiннє, брали собi з їх житя примiр, як виробити свiй свiтогляд i характер, як треба i можна на кождiм становищи зробити багато добра для других, а передовсiм для свого народа, як сповнювати свiй народний обов'язок.

До тих передових мужiв в нашiй суспiльностi належав i померший дня 30. жовтня 1918 р. у Львовi i б. п. Григорий Кузьма, ем. радник апеляційного суду i член всiх майже народних iнституцій.

Покійний Григорий Кузьма уродив ся 10. лютого 1842 в Бiлiм Камени коло Золочева; батько його Роман, був родом з Почап, мiщанин, навчив ся за молоду читати i писати по українськи i польськи i около 1830 р. був дяком при церквi в Бiлiм Камени, на свiй час доволi просвiчений чоловiк, ожениний зi сестрою пароха в Бiлiм Камени о. Ладаневича. По її смерти оженив ся в друге з дочкою заможного мельника в Сасовi, Мотрею Федоровичiвною i заложив досить велике господарство. З сего подружя походив Григорий; родина була доволi численна. Вже в 5. роцi учив його батько читати зi старенького букваря, „облiпленого зеленим папером“. Дальшу науку побирав у свого старшого брата Плятона, учителя в Белзци коло Бiлого Каменя, а вiдтак у Верхобужу. По скiнченю 3-ої нормальної кляси в Бiлiм Камени, перейшов до четвертої кляси тодiшньої головної школи в Золочевi. В часi вакацій катихит о. Тимотей Несторович, Василянин, пiдготовив його в латинській мовi. Батько повiз 10 лiтнього сина Григория до Бережан до гiмназiї. Наука не справляла йому трудностей; улекшували її увага в школi i знаменита пам'ять. По трикратнiм прочитаню умiв вже на пам'ять i найдовшу балляду Шiллера. Тодiшнi учителi бережанської гiмназiї добре впливали на молодiж, — були гуманнi i не робили рiжницi мiж Українцями i Поляками. Катехитом був о. Яримович i покійний згадує його вдячно i тепло у своїх житєвих записках: „При викладах релiгiї згадував вiн також про подiї з незнаной в той час нам української iсторiї, що мене впрост поривало i почуване патризму в менi будило, а той спасенний вплив не позiстав без наслiдку, бо приїхавши до дому дiлив ся з братами своїми вiдомостями i в них патризму духа зацiплював“.

В Бережанах було тодi лише 6 кляс — тож по скiнченю VI. кляси в осени 1858 вiдвiз його батько до Львова. В т. зв. тодi Домiніканській нiмецькiй гiмназiї докiнчив гiмназiйнi науки, а по зложеню iспиту зрiлості записав ся на права. — Iдучи одначе за бажанєм родичiв, особливо

батька, котрий, давши синові можливість дістати ся до духовного семинаря, заявив, що дальше за нього платити не буде, записав ся на теологію. Одначе механізм в повненю обовязків і не зовсім гарні тодішні відносини зразили його і він переписав ся на права. Хоч при браку підмоги з дому досить бідував, і переважно мусів перебувати на селі у свого старшого брата, учителя в Станиславчику, — то одначе при незломній волі поробив у свій час всі іспити.

В семинари познакомив ся вперве з творами Шевченка, які зробили на нього нечуване вражінє — переписував їх собі, учив ся на пам'ять, а так само і поетичні твори других наших поетів на пр. Федьковича, і умів їх знаменито деклямувати; в товаристві і на празниках був знаменитим декляматором. Хоч жив в бідних відносинах і з часта мусів перебувати на селі, брав участь в сходах академічної молодіжи в домі б. п. Корнила Сушкевича і з ошаджених крейцарів предплатив собі „Альбум“ Дідицького. — По 3. році прав, не могучи удержати ся у Львові, виїхав на приватну лекцію до Ольшаниці коло Золочева до о. Кар. Левицького. Тут пізнав його братанку Емілію Левицьку, дочку пароха з Глинян і обоє молоді подружили ся 22. падолиста 1864.

По докінченю правничих студий і зложеню приписаних судейських іспитів призначено його на судову безплатну практику до Золочева, де прибув 5. серпня 1865 р. — Своєю пильністю і точністю в сповнюваню уряду і вродженими спосібностями з'єднав собі прихильність своїх настоятелів.

Вже тоді причинив ся до справедливого і корисного для „Народного Дому“ порішення процесу о село Білку і при виборах до сойму осьвідомляв наших виборців в народнім дусі, що і причинило ся до вибору нашого народного кандидата. По одержаню адютум в квоті 400 зол. призначено його на весну 1868 до суду в Мостах Великих. Становище в уряді було дуже тяжке. Комісії сервітутові — покінчивши своє урядованє, віддавали громадам еквіваленти —

нарід опирав ся при своїх правах — з того виходили нові процеси, провізорії і ті справи приходило ся переводити молодому урядникови. „Робота та — згадує покійник у своїх записках — приходила нераз з тяжким і болючим серцем; по одній стороні бідні темні прості люди — по другій хитрий, злобний пан, що тішив ся з того, як міг селян перехитрити і їх права обмежити“. Тяжке то було дуже становиско молоденького судії, походячого з народа і з народом симпатизуючого, в біді жиючого а осуджуючого пана, за котрим стояли вся суспільна єрархія і власти. Треба було приписи закона дуже остро маркувати і підносити, щоб не допустити селянської кривди.

З Мостів Великих перейшов на судового адюнкта до Коломиї, тут був головою філії „Просьвіти“ і „Общества Качковського“ і враз з другими дав почин до будови „Народного Дому“. З відси пішов на начальника суду до Калуша, де заложив читальню і зібрав до 2000 зол. на будову „Народного Дому“. Яко урядник скрізь мав славу правого, непохитного судії, що знав тільки одну дорогу закона і правди, і неподатливого на жадні впливи ні з гори, ні з долу. Злочинні духи хотіли його за те

12 вересня 1881 р. в Калуши отруїти з цілою родиною аршеніком, та „виновних не найдено“.

Дня 1. вересня 1887 іменовано його радником краювого суду в Тернополі. Тут бере живу участь в народнім житю, є головою тов. „Бесіда“, 1892 містить в „Ділі“ статю: „Гадки про нашу будучність“. — Потім зістає радником апеляційного суду у Львові. Мимо 4 кратних запитів, відказуєть ся від посади гофрата у Відні і в січні 1907 р. переходить яко предсідник І го сенату на емеритуру з титулом „гофрата“ (радника двора). В декреті пенсійнім зазначено: „независимість гадки, строга безсторонність, правість характеру запевнюють йому незатерту память в крузі висшого краювого суду“. — Від участи в народній роботі не відказував ся ніколи і мимо родинних обовязків щедрою рукою спомагав народні інституції.

Яко предсідник Надз. Ради „Дністра“ жертвував свої презенційні марки на запомоговий фонд для сиріт по агентах „Дністра“ Звиж 10.000 К. жертвував на заложенє бурси в Золочеві і в р. 1903 і пізнійше удержував 3 учеників на свій кошт в згаданій бурсі. Для філії „Просьвіти“ в Золочеві докупив дорогу від гостинця до кінця города, а шкільний його товариш нотар Онишкевич доложив до сего 300 кор. Заслуженому для товариства громадянинови надало тов. „Просьвіта“ 8-го червня 1908 гідність „почетного члена“.

В тім самім р. 1908 допроваджує Укр. Тов. Педаґогічне до заключеня контракту що до купна камениці при ул. Мохнацького ч. 12 для дівочих укр. шкіл і жіночого семинара і від себе жертвує на ту ціль 1000 кор. Тов. Педаґогічне іменує його своїм почетним членом. В р. 1909 обсаджує ново поставлену бурсу Укр. Тов. Педаґогічного кленами, березами і т. п. 1909 зрезигнував з провідництва в „Сільськім Господарі“ — „щоби молодші більше зробили“. До кінця життя не перестає трудити ся для добра свого народа. Його житєві записки зворушують своєю щиростию і безпретенсionalною скромностию. І так п. д. 28/9 1910 читаємо: „З великим вдоволенєм можу сказати, що моїх услуг для України я за гроші не винаймав, а нагородою моєю є вдоволенє“. На останку своїх днів не пощадили й його родинні удари і втрати, покійний приймає їх з християнською резигнацією. В р. 1909 втратив — пише у записках — зір в правім оці і зложив гідність президента Надзірної Ради „Дністра“; 16 5 1914 закінчила житє моя вірна подруга Емілія; 2/2 1915 поляг мій син майор Кость під Яблоницею коло Тартарова; 2/2 1916 вибрано мене першим сеніором Ставропігії — та в Провідну неділю я уступив задля старечої немочи“.

Як щиро до останних хвиль життя любив свій народ і думав про його красшу дблю, свідчать хоч-би отсі записки в автобіографії покійного: „27/IV 1910. Як би я був малярем, змалював би я убогу і терплячу Україну, а над нею Матір Божу в селянськім одію, заломлюючу руки і проливаючу сльози. (Молодіжи не дають учити ся, а з хлопів за податок останну свитину здирають)“. 16/X. 1911 оголосив я конкурс на написанє в німецькій мові „Der ukrainische Freiheitskrieg“ з ілюстраціями наших гетьманів і заслужених полковників. На се жертвую 1000 кор.“; — дальше 25 5 1912: „Зложив я в Земельнім Банку 5000 корон на стипендійну фундацію для правників ригоризантів „імени Івана Богуна“ з призначенєм проценту за 1913 р. на відсьвяткованє в 1914 р. 250-літної річниці смерти того героя, котрого кличем було: „Пеклом мені бачити Україну в неволі, свобідною її видіти мій рай“. Не власне імя бажав звеличати своєю щедрою фундацією, а імя героя-борця за свободу України, якої то свободи покійний Григорий так сердечно своему народови бажав.

Се останне було бажанє праведника-патриота, що через ціле житє йшов по правім пути Господнім зі щирою любовю і щирим трудом для

меншого брата, для матері України і замкнув ясні свої очі на вічний сон саме в хвилі, коли його народ поневолі зірвав ся до тяжкої боротьби.

Федір Вовк.

Величезну, незаступлену на разі втрату понесла наша наука. Дня 29. червня 1918 помер в Жлобині над Дніпром в дорозі з Петербурга до Київа, куди його запросили взяти участь в праці комісії, що розробляла статут Української Академії Наук, Ф. К. Вовк. Се один з тих наших національних подвижників, що крок за кроком, факт за фактом, цеглина за цеглиною, кожний в своїм фаху, складали міцні підвалини української самосвідомости. Він положив для України великі заслуги на полі антропології та етнографії, довівши непохитними науковими дослідками своєрідні шляхи, якими склала ся українська нація, з її психологічними і культурними властивостями. Пройде чимало часу, поки зможуть молоді сили, що гуртували ся коло покійного, виповнити його заповіти та загатити велике провалє, що розкрило ся з його смертю.

Він народив ся в 1847 р. в селі Крячківці, пирятинського повіту, на Полтавщині. Вчив ся в ніжинській гімназії, а потім в одеськім та київськім університетах на факультеті природничих наук, який і скінчив в 1871 р., виявивши в студиях головно над фізіологією рослин великий науковий хист.

Скінчивши університет під впливом своїх учителім проф. Антоновича і Драгоманова, віддаєть ся науковим студиям з поля етнографії, яка його цікавила, правда, ще й на шкільній лаві. З того часу походить, відтак надрукований, „Словарець народних українських назв рослин“. Він був одним з основників і діяльних співробітників „Записок Юго-Запад. Отдѣла Р. Геогр. Общества“, в котрих помістив цілу низку статей, зложивши більшу частину „Пограрми по збираню відомостей по етнографії“.

Його реферат про український орнамент, відчитаний на Ш-ім Археологічним зїзді в Київі 1874 р., викликав загальне зацікавленє і не втратив сво о значіння до нашого часу. В 1876 р. виїхав за кордон через утиски і репресії, котрим підпав він яко український діяч. Побував в Румунії, в Женеві, приймав участь в емігрантськім житю, де бідував даючи приватні лекції, та співробітничав в драгоманівських виданнях: так в IV. т. женеvської „Громади“ поміщено його статю під прибраним іменем С(ірк)о „Тарас Шевченко та його думки про громадське життя“, — першу докладну характеристику громадсько-політичних поглядів Шевченка, зложену на основі пражського видання його творів. В 1878 р. Ф. Вовк повернув ся на Україну та впоряджав різні археологічні поїздки, але вже на слідуєчий рік мусів знов виїхати за кордон. Не цураючи ся і політичної діяльности, майже весь час посв'ячував збираню антропологічного та археологічного материялу в Добруджі, Болгарії, Італії то що. Наслідком сеї роботи появила ся низка статей в „Кіевской Старинѣ“ як напр. „Задунайская Сѣчь“ (під прибраним іменем „Кондратовичь“), в „Русской Мысли“: „Етнографическія замѣтки о Болгаріи“ і т. и. Пізнійше Ф. Вовк

оселив ся в Парижі, де і віддав ся науковій праці. Студиюючи анатомічну антропологию, порівнюючу етнографію та передісторичні часи, він слухав курси з сих та інших наук славних парижських професорів. Наслідком сих студий являється незвичайно цінна з наукового боку, прямо клясична праця з порівнюючої анатомії, а крім сего ось які праці: Окремісні риси української народної орнаментики, Братане на Україні, Подорожі й подорожники на Україні, Весільні обряди та звичаї на Україні, Сани в похоронних обрядах України, Антропометричні досліді українського населеня Галичини, Буковини й Угорщини. Головну частину українських праць надрукував в „Матеріялах до української етнології“, видаваних львівським Наук. Товариством ім. Шевченка й редактованих ним від 1899 р. — Крім сего приймав діяльну участь у французьких наукових журналах.

Ще з 1900 р. з порученя етнографічного відділу музея Олександра Ш. в Петербурзі починає Ф. Вовк систематично збирати антропологічний та етнографічний матеріал по цілій Галичині і, коли перша російська революція 1905 р. відчинила нарешті йому російський кордон, він мав вже зібрану велику збірку надзвичайно цікавого й цінного матеріалу. Сей матеріал передав до музею Олександра Ш., котрого консерватором у відділі етнографічним був він ще від 1906 р. Рівночасно з тим став він приватним доцентом, а відтак і професором петербурзького університету, де за час свого перебування успів заснувати свою наукову школу антропологиї та етнографії. Деякі з його учнів вже успіли зарекомендувати себе добрими науковими працями.

Що літа виїздив на Україну і збирав все нові та нові матеріали. Поруч з улаштуванем району України в етнографічним відділі музею Олександра Ш-ого і науковою працею в Петербургському університеті, починає Ф. Вовк дві великі роботи по досліджуваню України. Перш усього він і його слухачі під його проводом переводять численні антропометричні поміри українського населеня, далі з його ініціативи переводять ся етнографічні досліді України великою анкетою, а потім його слухачі розроблюють під його проводом сей матеріал. Наслідком сеї праці мала бути антропологічна і етнографічна мапа України і се повинно було лягти в основу дальших, ще більше докладних дослідів. Але він, на жаль, не побачив здійсненя своїх наукових стремлінь. З початку війна, а потім услівя загального політичного життя не дали спроможности довести до кінця й надрукувати сі карти.

З останних друкованих праць небіщика треба особливо занотувати поміщені у виданю „Українській Народъ“ (том I.) дві статі: „Антропологіческія особенності украинскаго народа“ та „Этнографическія особенності украинскаго народа“.

Не цурав ся Ф. Вовк, як і давнійше, і громадського життя та живо відкликав ся на українські теми в журналах „Українській Вѣстникъ“, „Былое“, „Укр. жизнь“.

З самого початку революції небіщик марив про переїзд на Україну, снував пляни розвитку на Україні наукової діяльности... та не так склалися обставини, як того бажало ся.

Колиж нарешті вдало ся йому вирвати ся з большевицької цитаделі, організм його був занадто знесилений і перша простуда звалила його з ніг. Довело ся йому зупинити ся в Жлобині — хвороба швидкою ходою йшла вперед, а лікарської допомоги не було... Україні не пощастило прийняти в своє лоно її щирого сина.

Заповітом з 1915 р. призначив Ф. Вовк свої наукові матеріали, збірки і наукову бібліотеку українській науковій інституції, поручаючи виконавцям заповіту П. Стебницькому і С. Єфремову вибрати, якій саме з українських наукових інституцій віддати те добро на власність. В за-

повіті в також згадка про щоденник, спомини, переписку (з Антоновичем, Драгомановим і т. и.) і про літературні материяли, що лишили ся в рукописах.

Належить вкінці зазначити, що покійний хотів і по смерті прислужити ся науці та висловлював бажанє, щоби його тіло та мозок піддати анатомічному розглядові.

Іван Стешенко.

Дня 29-ого липня 1918 виїхав Іван Стешенко з своїм сином з Київа до себе на село в „Чернечий Яр“ на Полтавщині, де він думав готувати ся до професорської діяльності. Приїхавши пізно в ночі на полтавський залізничий дворець і не знайшовши там візника, пішли обидва пішки. Було коло пів до 1-ої год. в ночі. Раптом з якогось подвіря вискочило двох розбишаків і скомандували „Руки в вйорх!“ Стешенко лапнув рукою за кишеню, бажючи витягнути свій револьвер. Се й було причиною, що злочинці почали стріляти, тяжко поранивши Стешенка двома вистрілами в голову. Син Стешенка з перестрашу впав. Злочинці, нахилившись над пораненою жертвою, хотіли приступити до рабунку, але зачуло ся наближенє міліції, і злочинці кинули ся втікати. Тимчасом син Стешенка побіг на дворець за допомогою. Скрівавленого Стешенка при помочи міліції віднесено в лікарню. Він ще був живий і зміг сказати своє призвище і що він приїхав з Київа, після чого знепритомнів. Почала ся агонія. О 1-ій год. в ночі 30. липня 1918 р. Стешенка не стало.

Стешенко народив ся в 1873 р. в Полтаві, в полтавських школах побирав і початкову осьвіту, котру закінчив р. 1896 в київськїм університеті на історично-філїологічнїм виділі. Писати почав він ще на шкільній лавці: вже на початку 90-их рр. у галицьких виданях „Зоря“ та „Правда“ почали друкувати ся його переважно поетичні твори під прибраним іменем Ів. Сердешний („Сонети“ й „Росинки“) в „Зорі“, переклад „Метаморфоз Овідієвих“ та драма „Мазепа“ (за котру дістав премію) в „Правді“ і т. и., які потім видано в Київі двома збірничками „Хуторні сонети“ (1898) та „Степові мотиви“ (1901). Пробував себе також небіщик і в белетристиці (повість „На заводі“ в „Л. Н. Вістнику“). Але більше уваги присвятив Стешенко публіцистичній та науковій діяльності.

Приготовляючись до професури, Стешенко працював на поли славнознавства, зглядно українознавства. Та „незалежні обставини“, ревізії, потім арешт, висилка з Київа несподівано стали на дорозі молодого ученого, — і коли з політичних причин його наукова кар'єра зробила ся неможливою, звернув свою увагу на досліди українського письменства. Першою його працею на сїм поли була широка розвідка про Ів. Котляревського (1898 р.), за яку він став лавреатом Петербурської Академії Наук; до Котляревського вертав ся він нераз і потім, давши його критичну житєпись та редагуючи його твори. Інші свої наукові праці містив в „Кіевской Старинѣ“, в „Записках“ львівського та київського наукових товариств, в журналі „Україна“ і ин. виданях. Чимало з його праць друкувало ся й окремими книжечками: так треба згадати: „Історію української драми“, „Українські шестидесятники“, розвідки про Шевченка, Марка Вовчка, Гоголя, Олексу Стороженка, Лесю Українку, Коцюбинського, Стефаніка, Франка, Кобилянську. Публіцистичні праці небіщика до останних днів друкували ся в „Робітничій Газеті“, орґані українського соціально-демократичного сторонництва.

Чималу ролю відігравав покійний і в орґанізації українського життя, — довгий час він був товаришем і заступником голови Українського

Наукового Товариства в Києві і в часи відсутности голови товариства, проф. М. Грушевського — являв ся фактичним керманичем і організатором наукового життя товариства.

Поруч видатної літературної діяльності, Стешенко з початком 90-их рр. почав ще й чисто політичну роботу в студентських гуртках. Між иншим був він разом з Лесею Українкою при кінці 90-их рр. одним з основників соціально-демократичного стороництва на Україні, яке виявило свою діяльність у виданю цілого ряду брошур в Женеві. В 1897 р. його арештували московські влади і по всяких тюремних пригодах вислали з Києва з заборонаю візду в університетські та губерніяльні міста і з позбавленем прав педагогічної діяльності. В 1905 р. нові ревізії, арешт і знов позбавлене права на педагогічну діяльність. Се була для нього справжня кара, бо Стешенко був добрий педагог, чудесний лектор і користував ся серед своїх учеників великою популярностию та любовю. Крім торговельної (комерційної) школи, він викладав на Висших Жіночих Курсах, музично-драматичній школі, по вчительських інструкторських школах то що. Блискучий красномовний промовець, він брав з охотою участь в різних публичних відчитих, в урочистих святах та жалібних днях нашої України.

До Києва зміг Стешенко вернути ся аж тоді, коли в повітрі зачувало ся наближене революції.

Коли почала ся організація державного життя на Україні, то Стешенка покликали на посаду генерального секретаря, потім міністра народної просвіти в кабінеті Винниченка і сю посаду він займав до большевицького повстаня в Києві. Співробітником міністерства просвіти був він до останних днів, працюючи тут невпинно яко генеральний комісар. Український народний університет і Академія Мистецтв з вдячностію будуть згадувати першого свого основника.

І в ті часи не припинив він поетичної діяльності і в своїх віршах часто відкликав ся на видатні події нашого національного життя; його перу належить між иншими той гимн, що співали з таким захопленем товпи народу на українських маніфестаціях:

„Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Україні повстало, —
Вільно зітхнули змучені груди
Сонечко правди засяло...“

Похорони Стешенка відбули ся в Києві дня 4. серпня 1918 р. при величезнім здвизі народу. О 4-тій год. по полудни винесено його тіло, зложено в білій металевій домовині, накритій червоним сукном, з Володимирського собору, де попередного дня його привезли з двірця. Перед собором Крамаренко і С. Єфремів мали жалібні промови. Відтак рушив похід. За хрестом йшли діти з цвітами і довгий-довгий ряд тих, що несли вінки. Дальше йшли два великі хори, національний і студентський та духовенство з Кирило-Методіївського Братства. За духовенством несли домовину, а за нею йшли жінка і діти покійного, всі генеральні секретарі з кабінету Винниченка, міністри Василенко і Соколовський, учені, письменники, артисти театру Садовського і численна публіка. З будинку міністерства народної освіти промовляли — від міністерства Сушицький, а від Академії Мистецтв проф. М. Борачок. На Ново-Байковім кладовищі, де між могилами Лисенка і Старицького була викопана могила для Стешенка, промовляли М. Левитський, Л. Старицька-Черняхівська, А. Лещенко, В. Чеховський і инші, а всі вони характеризували смерть Ів. Стешенка яко одну з найтяжших утрат українського відродженя.

Велике зворушення та жаль пройшли по всій Україні, сотні телеграмів з висловами співчуття та гнівного обурення злітали ся до родини Ів. Стешенка, та його самого вони вже не могли збудити.

Сотки вінків, що вкрили його сьвіжу могилу, повні глибокого смутку промови, численні статі в пресі — все те сьвідчило про глибоку любов і пошану до пам'яті славного громадянина і чистої серцем людини.

Покійний, виїшовши сам з простої селянської бідної сім'ї і добивши ся висшої осьвіти, відносив ся завсїди з надзвичайно ніжною любовю та ласкою до покривджених долею, які знаходили в нїм щирого оборонця і друга. Він, забуваючи про самого себе, все жите своє працював на користь українського громадянства та страдницї України, котру він надмірно любив ніжною любовю щирого сина, любив і оплакував її тяжку долю, але не безнадійно, бо вірив сильно в її відродженє, в її велику будуччину. В приватнім житю, в гурті приятелів, в школі з учениками, на зборах і навіть підчас подорожі на залізницях, скрізь і всюди він вів розмову про Україну та про її тяжку долю.

Людмила Драгоманова.

Дня 16. мая 1918 після довгої тяжкої недуги (рак) померла в Київі дружина славного українського ученого і публіциста, сьвідок його певтомної праці, помічниця й порадниця, повірниця його красних думок і сподівань та її сама щира робітниця на українській ниві мало що не до останних днів. Хто бував по 1905 р. в „Просьвіті“ або в „Українськїм Клубі“ в Київі на всяких відчитах та рефератах, той разураз міг бачити в передних лавах скромну стару жінку, в темному убраню, з шляхотним виразом змученого, хоровитого обличчя, на яким горіли ясно молоді очи. То була Людмила Драгоманова. Той інтерес до української справи, який дало їй спільне жите з найвизначнішою за останні десятиліття в українстві людиною, підтримувала вона вже самотійно по його смерті. Її боліли й політичні події і літературні змаганя і громадське жите на Україні, і нічого того не цурала ся вона по свому повороті з добровільного заслання до рідного краю. У сеї хоровитої жінки з мягкою, чулою по жіночому вдачею та великою здатністю до художних переживань у сфері тонів і фарб — било ся серце громадянки і яко громадянка вона боліла болями й раділа радощами рідного краю. Людмила Драгоманова, з родини Кучинських, за молодих літ виростала в московськїм оточеню й з московськими симпатіями. Та визвольний і народололюбний рух 60-их рр. захопив її, і вона твердо й непохитно пішла по стежці української національної роботи. Шлюб з Драгомановом (р. 1864) відразу ввів її в круг інтересів українства і вільний від родинного клопоту час віддавала вона культурній та просьвітній роботі. Гарне вихованє, знанє чужих мов, артистичні нахильности і громадянська жилка — все тягло її до такої роботи і вона безпосередно приймає в ній участь, допомагаючи в праці свому чоловікови. Емігрувала з ним за кордон, коли в 1876 р. його скинули з посади доцента київського університету, бідувала з ним в Женеві, а р. 1889 переїхала разом з ним до Софії. Проживаючи за кордоном, вона брала горячу участь в громадянських справах і у відомім виданю листів Драгоманова, яке зладив М. Павлик, знайдемо чимало вказівок про те, як і листів самої Людмили Драгоманової, що показують, як щиро вона цікавила ся громадянськими справами. Переїхавши по смерті свого мужа до Київа, увійшла по давньому в українське жите, хоч вже літа її потреба заробляти на кусник насущного хліба не давали їй виявляти в тїм великої діяльности. Музика, мальованє та переклади з української мови в російських

журпалах заповіялі її житє, аж поки тяжка педуга не звалила її на ліжко, з якого встати вже не довело ся. Її поховали на кошти української держави.

Сильвестер Яричевський,

помер дня 30. марта 1918 р. в Сереті на Буковині. Покійний уродив ся в Рогатині 1871 р. в міщанській родині. З початком 1890-их рр. прийшов на університет до Львова, де, записавши ся на філїологічний віділ, почав виступати на літературнім поли, а саме містячи вірші, оповіданя, статі та гумористично-сатиричні вірші в наших тодішніх періодичних виданях. З того часу звісний його вірш на смерть Омеляна Огоновського. Відтак, щоб докінчити університетські студії, виїхав до Відня, де перебував до кінця 1901 р., живучи часто в студентській нужді. В тім саме часі проявив найбільшу письменську плодовитість. Його вірші й оповіданя з того часу появляли ся головню в черновецькій „Буковині“. Вірші зібрав опісля в окрему збірку „Пестрі звуки“; оповіданя таки остали порозкидані. З початком 1902 р. почав учителювати. По короткім побуті в українській гімназії в Перемишлі і в Коломні, переніс ся на Буковину, де вкінці заняв посаду учителя гімназії в Сереті. Писав щораз менше, більше принагідні річи, міщені в гімназійальних звітах. Всі московські наїзди перебув у Сереті. Перед першим наїздом і кожного разу, коли наїзд уступив, займав ся організацією Січового Стрілецтва. В 1915 р. дав почин до зорганізованя бюро правної поради для родин жовнірів у Сереті, щоб перешкодити визискуваню їх всякими „дорадниками“. Перед останнім наїздом взяли його до війська, однакож військова власть увільнила його, узнаючи копечною його присутність в Сереті в часі наїзду. І справді вибраний населенем з дозволу російської власти посадником міста, дбав усіма силами за добро мешканців міста, стараючи ся о дешеві предмети поживи та охороняючи населенє перед шиканами російських властей. Дбав про наших жовнірів в російськїм полоні, номагаючи їм, чим міг. Виступив енергічно проти відсиляня гімназійних учеників на роботи до Каменця Подільського і таки вратував їх від такої долі. В часі революції устроїв курси українознавства для українських офіцерів і жовнірів російської армії. Помер в силі віку, занедужавши на карбункул, прощаний з щирим жалем усім містом. Оспротив жінку і четверо дітей в віці від 11—5 літ.

Михайло Орловський.

Серед тих втрат, що потерпіло наше громадянство від большевицького панованя в Київі в січні-лютім 1918 р., слід зазначити одну тяжку втрату. Нагло її передчасно помер 9. лютого 1918 р. від руки большевика київський санітарно-військовий інспектор, лікар Михайло Орловський. Покійний з своєю родиною жив в передмістю Київа, на Деміївці. 6. лютого помер старший його син, Борис. Після похорону сина, виїшов М. Орловський з дому 9. лютого, коли вже большевики запанували в цілїм Київі; мав намір піти до санітарної військової управи, але туди не дійшов і до дому більше вже не вернув ся. Жінка покойного два дні шукала свого чоловіка поміж всіми незлічними трупами тих бідолашних страдників, що їх забили большевики й тільки 11-го знайшла тіло мужа роздягнене й пограбоване, з простріленою головою серед трупів в Олександрівській лікарні. З близьких людей нікому не пощастило дізнати ся

докладно в подробицях, як саме загинув покійник, але невідомий офіцер розповідав такі подробиці смерті. Він бачив, як вели по Діловій вулиці покійного червоногвардійця, а з заду йшов моряк, котрий чогось сварився з червоногвардійцями, а потім підвів рушницю й вистрілив в спину Орловському. Як тільки покійник упав перухомо, червоногвардійці, а з ними й моряк враз кинулися його грабувати: скинули чоботи, одягу, забрали вінчальний перстень, гроші, зняли хрест з шиї, то що, а потім пішли далі. — М. Орловський народився 13. жовтня 1873 р. в Кам'янці подільській, в родині бідного сільського священика. Вчився на медичнім відділі томського, а відтак київського університету, де скінчив науку в 1898 р. Після того служив спершу військовим, відтак земським, громадським і фабричним лікарем. З початку сеї війни його знов покликали до військової служби, котру відбув увесь час на фронті. Покійний визначався, яко людина великої духової краси. Се був громадянський патріот з душею чистою, як криштал. В поведенню з людьми був чоловіком незвичайно ласкавою і приємною вдачі. Все своє життя працював для народу, яко лікар і громадський діяч. Брав участь в революційних гуртках, а також багато працював на ниві національно-громадській, а з особняж на полі кооперації. Поховали його 14. лютого 1918 р. на Байковім кладовищі у Києві.

Др. Андрій Кос,

помер в родиннім містечку Комарні 25. марта 1918 р. в 54-ім році життя. З покійним зійшов у могилу один з наших найбільших провінціональних діячів і один з найкрасніших характерів та одна з найспосібніших голов. Обставини і першою недуга не дали йому відограти ролі, відповідної його спосібностям. Всеж таки докинув він свою лепту на жертвенник Вітчизни та записав своє ім'я в рядах визначних борців за визволене рідного народу. З молодечих літ та з товаришування з дещо старшим Франком і Павликом, як і з побуту у віденській „Січи“, набрав того щирого демократизму, що заховав його до самої смерті. Скінчивши права, став адвокатом, спершу у Львові, а відтак в Калуші. Там, яко добрий і совісний речник і заступник селян, здобув собі скоро велику любов, пошану, признанє і довіре народу. Попри адвокатські чинности береся до великої організаційної праці в повіті; враз з дром Ів. Курівцем переводить її особисто в кождім селі при помочи пок. Ярослава Коритовського, і мимо колод, киданих під ноги москвофілами і властями, доводить до сего, що вибрано його в 1900 послом до парламенту з II-ого округу V-ої курії Калуш-Долина-Бібрка. Молодий, енергічний, зразу кинув ся у вир парламентарної борби. Виголосив кілька знаменитих промов. Одна з них, при податку від спиритусу, була кульмінаційною точкою його парламентарних виступів. В 1903-ім р. помагав пок. Романови Сембратовичеви видавати український орґан в німецькій мові „Ruthenische Revue“, давав на сю ціль гроші і писав статі. Коли каденція скінчила ся, відступає посольський мандат иншим, а сам трудить ся далі при просвітно-орґанізаційній роботі в повіті: стає головою філії „Просвіти“, „Хлопського Банку“, „Народного Дому“ і инних товариств. Працює він дуже совісно і розумно та пляново, бо не лише і одної неділі чи то свята, щоби не поїхати до окружних сіл на відвідини до „своїх“ читальень, де виголошував прегарні, для народу приступні і зрозумілі відчитти. А з собою завсіді брав своїх канцелярійних помічників, бо — мовляв — пехай приучують ся до народної праці. І коли тепер Калущина належить до одних з найбільше освідомлених повітів в краю, се поруч дра Ку-

рівця безперечно і його велика заслуга. В тій праці не уставав навіть тоді, коли Галичину заляли московські війська. За те Москалі арештували його та вивезли на Сибір. В тюрмах тяжко бідував і втратив решту здоровля. В часі російської революції вернув з Сибіру у Київ, а в лютім 1918 р. прибув до Галичини — вмирати. Прочував видно, що зближає ся кінець, бо завітав в рідну хату, в Комарно. Бо своє Комарно, рідну хату, батька-міщанина і маму-міщанку згадував усе зі слезою в очах. Умер як раз в дни, коли в Калуши відновляли ся усі ті товариства, де покійний був головою. Майна не полишив, бо яко адвокат боронив людині по найбільшій часті за дармо, докладав нераз навіть, от як пр. в процесі против 101 укр. академиків, де трибунал часто накладав грошеві кари на него; решту обертав на народні ціли. Він то і др. Іван Куровець виставили „Народний Дім“ в Калуши, один з найкрасших в краю, майже власним коштом.

Др. Володимир Білинський,

помер в Збаражи 7. мая 1918 р. на пятнистий тиф. Смерть його — се велика втрата для нашої народної справи. Чоловік в силі віку, дуже сильно збудований, ляг під косою смерти тоді, коли сего ніхто зовсім не надіяв ся. Прибувши перед 23 роками до Збаража і почавши практику яко лікар, рівночасно почав роботу і на народній ниві. Познайомившись з гуртком молодих людин, що вже починали осьвідомлюючу працю серед народних мас, з цілим жаром свого темпераменту кинув ся у круговорот праці і боротьби з супротивними силами. Всі українські товариства, які протягом сего часу повстали в повіті, як філія „Народної Торговлі“, Українська Каса „Народний Дім“, філія Тов. „Просьвіта“ філія „Сільського Господаря“ і т. и., завдячують йому основини і дальший розвиток. Та найбільше сили волі і енергії виявив покійний при заснованю в 1911 р. приватної укр. гімназії в Збаражи. Всі чималі труднощі, получені з удержанєм на приватні засоби і кошти сеї інституції, умів своєю енергією побороти і довести сю інституцію яко голова пов. комітету „Рідної Школи“ аж до 4-ої класи. Війна дальший розвій сеї гімназії спинила. Натура горяча, палка, повна житєвої енергії, сама рвала ся до чину, до праці, і нікому не позволяла рук зложити. І в тім мабуть чи не найбільша втрата для повіту. Підчас московського наїзду лишив ся на місци і яко лікар ніс поміч населеню у всяких недугах; ні один день, ні ніч, ні погода, ні негода його не спінjali, а зелізне його здоровлє, здавало ся, не знало утоми. Не раз вдавало ся йому загасити епідемію тифу і інших хоріб, які проявляли ся у повіті. Яко визначного Українця московські чорносотенні власти арештували в 1916 р., але вдало ся йому якось вимотати ся від висланя в Росню. В часі війни, в часі найбільшого людського горя, не одному і свому противникови оказав материяльну поміч і не при одній нагоді виявив високу благородність своєї душі. Відродженє українського народу захопило його душу і весь його ум і він великими надіями жив і тіпив ся про його красшу будучність. На постелі страшної недуги виривали ся у него часто глибокі зітханя з горячим бажанєм, а то із сльозами, жити і бачити живими очима красшу долю свого народу. Зараз з першими блесками свободи нашого народу рвав ся до діла і нукав, а то і сварив за апатню або трусливість всіх своїх товаришів-робітників. Коли вернули австрійські власти, на приказ намісництва староство приділило йому яко одинокому лікарєви в повіті фізикат. В повіті в пару селах появил ся пятнистий тиф і покійний яко лікар мусів перший стати до боротьби з страшною епідемією. Убіійчий бациль епідемії зломив його силу в самім розцьвіті, в 49 році житя. По девятидневній

педузі замкнув на віки свої очі. Втрату і жаль яко знаменитого лікаря для всіх без різниці народности, а незвичайну втрату для української суспільности, виявили похорони, які відбули ся дня 8. мая 1918 р. Велика маса людей відпроваджала його тлінні останки на вічній супокій з правдивим, невимушеним жалем і слезами. Про заслуги покійника яко громадянина-лікаря і народного діяча промовляли: перед домом покійника о. Олекса Заячківський, місцевий парох, а на кладовищи над гробом Андрій Шмігельський.

о. Микола Боберський

помер у Ваньовичах дня 22. серпня 1918. В останних роках був вже хорий, але ще перед якими 10 літами мав все невтомиму рухливість і журливість про справи парохії і народу. В проповідях, які старав ся все відбути, хоч би вони тревали тільки чверть години, лучив український світогляд з етикою душі. „Думаї по українськи!“ — се була основа його етики, яку старав ся впоїти в своїх людей. Поносив особисті видатки, щоб поширити між селян українські книжки і молитовники. Любував ся в науці і посідав незвичайний учительський хист. Його школярі мусіли тихонько сидіти, бо на неспокій був дуже вразливий, але поясняв і виводив послідовно найтяжші питання катехізму, так що і найслабші учили ся легко.

В літі 1914 р. арештували його жандарми як „Moskala“. Староста зробив се „dla rozrywki“ і випустив за кілька годин на волю. Підчас наїзду Москалів лишив ся в своїм селі. Любив свій стан. „Священик се найкрасший стан між станами. Велика свобода, великий простір до роботи: ріля, люди, власть, небо. Всіми священик розпоряджає. Може в своїм селі розвинути необмежену діяльність, як розуміє свій обовязок“. Се були його слова. Були часи, що управляв сам 200 моргів своєї парохії. Селяни підглядали як орати, як підкладати, яке зерно добирати, як обгортати бульбу. Брала від него пшеницю банатку, жито довгоколосе, ленчу, лупин, травку. Кістяна мука на погній поля, а навіть луки, се було для села диво, яке опісля самі пробували. Зачав орати неужитки, щоби усунути мох і кертичні горбки. На них засіяв жито і овес, відтак прийшла пшениця, а опісля вернула трава — але вже без рудих купок. Селяни були спершу невдоволені, що пасовиско переоране. Але потім пішли за приміром і з рудого, миршавого пасовиска зробила ся управна земля. Молотільню, січкарню, млинки до збіжа оглядали у него селяни ближше перший раз в житю. В селі станув домок на читальню „Просьвіти“, „Січ“ і „Крамнию“. Се виключно його заходом. Бо по наших селах все ще треба багато принуки і зелізного труду, щоби щось прийняло ся. Заложив на неужиточній убочі сад. Застав в селі тільки підвалини церкви і зорганізував збиранє датків по цілій Галичині. Тільки йому завдячує громада, що будова в біднім селі дійшла до кінця.

В політичній і культурній роботі брав скрізь участь, чи се ходило о віче у себе, в повіті, у Львові, чи о довірочні наради, чи о се, щоби його селяни поїхали до українського театру, який власне приїхав до повітового міста. Все старанно, чисто одітий, все гостинний, любив гарні коні і їздив залюбки верхом. Похорон випав величаво. Кільканаїцять священиків відпровадило його до гробівця. Лишив жінку, дві доньки замужні за священиків, чотирох синів — гімназійного професора Івана, бувшого голову „Сокола-Батька“, відтак при Укр. Січ. Стрільцях в „Центральній Управі“, банкового урядника Володимира, інженіра Олександра і Юліяна, священика. Син Мелетій помер, унавши нещасливо при руханці, Методій поляг над Сочєю.

Тит Решетилевич

помер в Києві дня 13. цвітня 1918 р. в 52-ім році життя. Похоронили його на Байковім кладовищі. Небіщик мав середню освіту і служив секретарем староства в Калуші, Горлицях, Косові, Березові і Бохні. Від першої молодости був горячим українським патріотом, членом національно-демократичного стороництва, членом укр. гал. товариств і передплатником майже усіх українських часописів. Пробиваючи довгі дїта на Мазурщині — не попав у зневіру і не втратив рівноваги, як багато інших наших братів, а вів і там дїм виключно по українски, з родиною говорив все і всюди тільки рідною мовою. Покійного застала війна в Бібрці, де на приказ польської адміністрації його арештовано разом з двома малолітніми синами, яко небезпечних для Австрії і скованого повезено в знаній нам всім Талергоф в Стирії. По 3 місяцях страшних мук його выпускають з дїтьми з Талергофу, бо слідство виказало, що не було ніякої причини до арештованя. Виїшовши на волю, жив у Відні, Львові, а потім переїхав в Київ. Тут в Києві, на донос галицьких москвофілів, в серпні 1915 р. його знов арештовано, яко небезпечного для Росії і вивезено на Сибір, де прожив аж до революції. В маю 1917 р. приїхав до Києва і тут жив аж до смерти. Всі ті арештованя і знущаня в Талергофі і Сибірі відбили ся тяжко на нїм, і з 52-літнього чоловіка зробив ся сивенький як голуб дїдусь. В часі десятидневного бомбардованя Києва большевиками він зорганізував однуку на цілий Київ пекарню. Хоч ґранати падали на п двірє і в дїм, де була пекарня, він кроком звідтам не відступив і працював зі всіх сил, щоб хоч в частині допомгти голодуючому населеню. Багато Галичан-Українців завдячує тільки йому, що тоді не згинули голодовою смертю. Підчас боїв з большевиками післав він свого одинокого ще сина Василя в Українські Січові Стрільці зі словами: „Іди помози, бо як ні, то я старий піду“.

Осип Кузьмич,

урядник Товариства взаїмних обезпечень „Дністер“ у Львові, помер 6. січня 1918 р. на заслано в Росії, в місті Воронїж. Покійний родив ся 11. жовтня 1871 р. з поважаної міщанської родини в Камінці Струмиловій. Закінчивши гімназьяльні науки в українській гімназії у Львові, записав ся на правничий віділ львівського університету. До служби в „Дністрі“ вступив 1 лютого 1898 р., почім 1 падолиста 1899 р. іменовано його сталим урядником „Дністра“, де в останних роках перед війною займав ся головно організацією агенції. Поза службою в „Дністрі“ брав покійний діяльну участь в громадянськїм житю, особливо-ж в рр. 1903—1905 на становищі директора „Народної Канцелярії“ заслужив ся немало для нашої політичної організації та зарібкової еміґрації. В червні 1915 р. вивезли його російські власти зі Львова до Орла; по вибуху революції позволено йому пересилити ся до Воронїжа, де був секретарем тамошньої „Української Громади“. В покійнім Осипі Кузьмичу стратило товариство „Дністер“ таї ціла наша громада дуже спосібного робітника.

Омелян Темницький

помер в Одесі 14. серпня 1918 па запаленє легких. Се був один з красших синів України. Родив ся в 1883 р. в Галичині, в селі Шидлівцях, гусятинського повіту. Освічений та енергійний, він посвятив себе ще за молоду визволеню робітничої кляси з неволі капіталізму і все, що тільки

міг, що залежало від нього, робив для організації та освіти українського робітника. Ще молодим хлопцем він бере діяльну участь в організації хліборобських страйків в Галичині, за що попав ся в тюрму. Скінчивши правничий віділ в університеті (у Львові і Грацу), після часового перебування у Відні та Берліні, продовжує свою освіту в торговельній академії в Амстердамі, а скінчивши її, кидає звичайну кар'єру і віддає ся цілком громадянській роботі в справі організації укр. соціально-демократичного стороництва в Галичині та кооперації. В часі наїзду московської армії на Галичину, Темницького вислано на Сибір, але з початком революції повернув на Україну, оселив ся в Одесі, де й працював у партійних організаціях, у шкільних закладах, та мало не у всіх громадських організаціях Одеси. Бесідник з великим темпераментом, енергійний організатор та знавець фінансів, він скоро займає одно з перших місць поміж українськими діячами в Одесі. Яко комісар фінансів, голова позашкільної освіти, голова одеського комітету соціально-демократичного стороництва та товариш голови одеської міської ради, він увесь віддавав себе громадянській праці. Яко співробітник газет, партійний робітник, бесідник, що часто держав відчити, Темницький здобув собі пошану в широких народних масах.

Антін Ляхоцький.

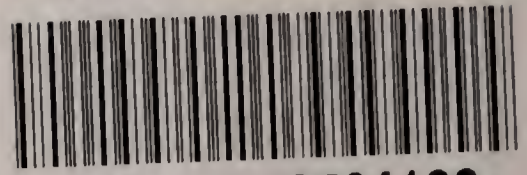
Дня 24. цвітня 1918 р. на 65-ім році свого життя помер в Льозанні, в Швайцарії, Антін Михайлович Ляхоцький, ширше відомий під прозвиськом „Кузьма“. Звичайна, але глибоко чесна людина, київський дрібний урядовець, далекий від усякої політики, за тяжких часів жорстокої реакції другої половини 70-их рр. він був примушений втікати за кордон. Там, в Женеві, він скоро став своїм чоловіком в тіснім емігрантським Кружку, а майже кожний рядок жепевських видань Драгоманова — діло рук сього скромного робітника на користь далекої батьківщини. За друкарською „каштою“ провів він майже весь свій вік, допомагаючи М. Драгоманову в його роботі. До кінця днів його зістав ся він його вірним помічником та другом-людиною, що „до останних днів своїх сьвято берегла спадщину, що остала ся після його покійного батька в Женеві“ — як писав син М. П. Драгоманова в листі до редакції „Нової Ради“ в Кліві. Все жите рвав ся він на Україну, та так і помер на чужині, не здійснивши своїх бажань. Покійний покинув у Швайцарії сімю, як здасть ся, без жадних материяльних засобів до життя, і тому найкрасшим пошанованєм його пам'яті було би піддержанє його родини.

Замітка редакції: Посмертні згадки, які з різних причин не могли бути тепер поміщені, будуть видруковані в календарі на р. 1921.

З М І С Т:

<i>О. Олесь</i> : Воскресла, воскресла (поез.)	1
<i>о. др. Гавриїл Костельник</i> : Незвичайна доля (опов.)	2
<i>Уляна Кравченко</i> : Молитва (поез.)	28
<i>Паталія з Озаркевичів Кобринська</i> : Каліка (опов.)	29
<i>Грицько Трух</i> : Стрілецьким шляхом на Україну (поез.)	41
<i>Вячеслав Лащенко</i> : Жовто-сині прапори (поез.)	41
<i>Др. Володимир Бирчак</i> : Ростислав Берладничич (опов.)	42
<i>Володимир Тимочко</i> : Терне (поез.)	56
<i>о. Антін Радомський</i> : На ріках вавилонських (нарис)	56
<i>о. Др. Гавриїл Костельник</i> : Поезії	61
<i>О. Галичиака</i> : Наші люди (картина)	63
<i>Др. Володимир Гершинович</i> : Про переможця, що всіх побідив (нарис)	71
<i>Володимир Тимочко</i> : Казка про незабудьку (поез.)	73
<i>Др. Володимир Охримович</i> : Зі Львова на Анг'ару (спомини)	73
<i>Іван Карнович</i> : Спомини з Красноярська	91
<i>Олександр Барвінський</i> : Змаганя України до державної самостійності	99
<i>Др. Ярослав Гординський</i> : Україна й Московщина	120
<i>о. др. Гавриїл Костельник</i> : Бачванські Українці	134
<i>Др. Осип Назарук</i> : Будова незнищеного фундаменту	137
<i>Микола Голубець</i> : Сучасне малярство Наддніпрянської України	144
<i>М. Возняк</i> : Любов до Рідного Краю в новій укр. поезії	161
<i>С. Р.</i> : Українська земля. (Її межі і скількість населення.)	174
<i>М. Возняк</i> : Відложений ювілей 50-літньої діяльності Т-ва „Просвіта“	185
<i>Д. Долинський</i> : Крик життя (Боротьба Українського Народу за волю і незалежність)	190
<i>Др. Кубаля-Яцків</i> : Раї і загалада Брацлавщини	296
<i>Н. В.</i> : Українська Республіканська Капеля	304
<i>Ф. Ф.</i> : Ювілей „Дністра“	307
Н а р о д н и й П о м я н и к:	
<i>Вол. Дорошенко</i> : Іван Нечуй-Левицький	313
<i>Олександр Барвінський</i> : Др. Іван Пулюй	316
<i>Др. Кирило Студинський</i> : Юліян Недзведзкий	320
<i>Олександр Барвінський</i> : Володислав Федорович	322
<i>Ф. Федорців</i> : Євген Олесницький	328
<i>Б. Данчицький</i> : Полк. Дмитро Вітовський	333
<i>О. Макарушка</i> : Іван Чапельський	336
<i>Іван Брик</i> : о. Теодозий Лежогубський	338
<i>Ф. Ф.</i> : Іван Левинський	341
<i>Ст. Чарнецький</i> : Остап Нижанковський	343
<i>Др. Ярослав Левицький</i> : о. Євген Гузар	345
<i>Григорій Кузьма</i>	346
<i>Федір Вовк</i>	349
<i>Іван Стешенко</i>	351
<i>Людмила Драгоманова</i>	353
<i>Сильвестер Яричевський</i>	354
<i>Михайло Орловський</i>	354
<i>Др. Андрій Кос</i>	355
<i>Др. Володимир Білинський</i>	356
<i>о. Микола Боберський</i>	357
<i>Тит Решетилівич</i>	358
<i>Осип Кузьмич</i>	358
<i>Омелян Темницький</i>	358
<i>Антін Ляхоцький</i>	359

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 033764199